ENDÜSTRİYEL & POST-ENDÜSTRİYEL DÖNÜŞÜM

ENDÜSTRİYEL & POST-ENDÜSTRİYEL DÖNÜŞÜM

VEYSEL BOZKURT

ekin

ENDÜSTRİYEL & POST-ENDÜSTRİYEL DÖNÜŞÜM

BİLGİ, EKONOMİ, KÜLTÜR

VEYSEL BOZKURT

ekin

3. Baskı

ENDÜSTRİYEL VE POST-ENDÜSTRİYEL

DÖNÜŞÜM

Bilgi, Ekonomi ve Kültür

Prof. Dr. Veysel BOZKURT
Uludağ Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimeler Fakültesi Öğretim Üyesi.
E.mail. vbozkurt01@yahoo.com

3. Baskı

EKİN
Basım Yayın Dağıtım
2014

© 2014 Ekin Kitabevi

Tüm hakları mahfuzdur. Bu kitabın tamamı ya da bir kısmı 5846 Sayılı Yasa'nın hükümlerine göre, kitabı yayınlayan kitapevinin izni olmaksızın elektronik, mekanik, fotokopi ya da herhangi bir kayıt sistemi ile çoğaltılamaz, özetlenemez, yayınlanamaz, depolanamaz.

Sertifika No: 0607-16-008681

ISBN 978-605-327-002-7

Sayfa Düzeni
Meral KORBEK/BURSA

Kapak Düzeni
Ömer MEKİKATAR/BURSA

Baskı ve Cilt:
Star Ajans Ltd. Şti.
Alaaddinbey Mah. 634. Sk.
NİLTİM Ayaz Plaza No: 24
Tel. (0224) 249 33 20
Sertifika No: 15366

Baskı Tarihi: Mart 2014

EKİN Basım Yayın Dağıtım
Şehreküstü Mah. Cumhuriyet Cad.
Durak Sk. No: 2 Osmangazi / BURSA
Tel .: (0.224) 220 16 72 - 223 04 37
Fax.: (0.224) 223 41 12
e-mail: info@ekinyayinevi.com
www.ekinyayinevi.com

ÖNSÖZ

Endüstriyel dönüşümün toplumsal sonuçlarını en iyi anlatan yazarlardan birisi kuşkusuz Charles Dickens olmuştur. O, 19. yüzyılın ortalarında yayınladığı "İki Şehrin Hikâyesi"nde endüstri çağını şu çarpıcı cümlelerle tasvir ediyor: "Zamanların en iyisiydi, zamanların en kötüsüydü; akıl çağıydı, aptallık çağıydı; inanç devriydi, inançsızlık devriydi; ışık mevsimiydi, karanlık mevsimiydi; umut baharıydı, umutsuzluk kışıydı; her şeyimiz vardı, hiçbir şeyimiz yoktu; hepimiz cennete gidiyorduk, hepimiz öteki yola (cehenneme) gidiyorduk; kısacası bugün ki gibi bir zamandı..."

Aslında Dickens'ın yüz elli yıldan fazla bir süre önce yazmış olduğu bu ifadeleri, benzer şekilde günümüzde yaşanan

post-endüstriyel dönüşüm süreci içinde kullanabiliriz. Mevcut dönüşümü nasıl yorumlayacağınız, büyük ölçüde nereden baktığınıza bağlı olacaktır.

Bu kitap, insanlığın yaşama, çalışma ve düşünme şekillerini derinden etkileyen iki büyük dönüşümü ve onların toplumsal, ekonomik ve kültürel boyutlarını konu almaktadır.

Kitapta, post-endüstriyel dönüşüm kavramı, bilgi toplumu, enformasyon toplumu ve post-endüstriyel toplum kavramlarını ihtiva edecek şekilde kullanılmıştır. Kuşkusuz bilgi (knowledge) ve enformasyon (information) aynı şey değildir. Ancak bu eserin konusu, epistemolojik tartışmalar da değildir. Ayrıca geçmişte sosyal teoride endüstri toplumu kavramı üzerinde de bir uzlaşmaya varılamadığını hatırlatmakta fayda var.

Günümüzde ise, sık sık birbirlerinin yerine geçecek şekilde kullanılan bilgi, enformasyon ve post-endüstriyel toplum kavramları, Kumar'ın da belirttiği şekilde, özde büyük benzerlikler taşımaktadır.

Bu çalışma, daha önce benim enformasyon toplumu, yeni çalışma etiği, sanal cemaatler ve gözetim toplumu konularındaki yayınlarıma dayanmaktadır. Aynı konunun farklı boyutlarını inceleyen çalışmalar, bir araya getirilirken büyük ölçüde gözden geçirildi ve güncelleştirildi.

Çalışmanın ortaya çıkmasında tek tek isimlerini hatırlayamayacağım kadar çok sayıda değerli insanın katkıları oldu. Hepsine gönülden teşekkür ediyorum. Onların katkılarıyla hazırlanan bu çalışmanın şüphesiz hataları ya da eksikleri sadece hazırlayana aittir.

Veysel BOZKURT
Ocak/2005

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ 1

I. BÖLÜM
ENDÜSTRİYEL VE POST-ENDÜSTRİYEL DÖNÜŞÜM

A. ENDÜSTRİYEL DÖNÜŞÜM 5
1. Endüstri Devrimi 5
2. İlk Dönem Sosyologları ve Endüstri Toplumu 9
3. Çağdaş Endüstri Toplumu Teorileri 16

B. POST-ENDÜSTRİYEL DÖNÜŞÜM 20
1. Yükselen Yeni Topluma İlişkin Kavramlar 20
2. Post-endüstriyel/Enformasyon/Bilgi Toplumunun Temel Karakteristikleri 23
   a) Ekonomik Yapıdaki Dönüşüm 23
   b) Yükselen Yeni Sınıflar 24
   c) Bilginin Artan Rolü 26
   d) Enformasyon Teknolojileri ve İnternet'in Toplumsal Sonuçları 28
   e) Post-Endüstriyel/Enformasyon/Bilgi Toplumunun Diğer Karakteristikleri 39
3. Post-Endüstriyel/Enformasyon/Bilgi Toplumu Teorilerinin Değerlendirilmesi 43

II. BÖLÜM
ÇALIŞMANIN KÜLTÜRÜ VE DÖNÜŞÜMÜ

A. PRE-MODERN TOPLUMLARDA ÇALIŞMA 51

B. ENDÜSTRİYEL DÖNÜŞÜM VE PÜRİTAN ÇALIŞMA KÜLTÜRÜ 54
1. Püritan Etik 54
2. Püritanizmin Eleştirisi 64

3. Püritanizmin Düşüşü ve Hedonizmin Yükselişi 66
C. POST-ENDÜSTRİYEL DÖNÜŞÜM, PÜRİTANİZM VE YENİ ÇALIŞMA KÜLTÜRÜ 68
1. Hedonizm, Tüketim Toplumu, Narsisizm ve Eleştirel Söylem 75

III. BÖLÜM
POST-ENDÜSTRİYEL DÖNÜŞÜM SÜRECİNDE YENİ KABİLELER VE GÖZETİM

A. YENİ KABİLELER YA DA SANAL CEMAATLER 85
1. Cemaat ya da Yıkıcı Gemeinshaft 87
2. "Sanal Cemaat" Kavramı 90
3. Muhalifler ve Taraftarlar: "Sahte Cemaatler" mi? 91
4. Özel Bir Dil 95
5. Anonimlik ve Bağlarından Kopma 96
6. Postmodern Görüntü Mü? 97
B. POSTENDÜSTRİYEL DÖNÜŞÜM SÜRECİNDE GÖZETİM 100
1. Marx, Weber ve Gözetim 100
2. Foucault, Panopticon ve Gözetim 101
3. Gözetim Toplumu, Gizlilik ve Yeni Teknolojiler 103
4. Özel Yaşamın Gizliliği 104
5. İnternet ve Gözetim 106
6. Özel Yaşamın Sonu mu? 108

IV. BÖLÜM
İŞİN ÖRGÜTLENMESİNDE YAPISAL DEĞİŞMELER

A. ENDÜSTRİ TOPLUMUNDA İŞİN ÖRGÜTLENMESİ 113
1. Weber ve Endüstri Toplumunda İşin Örgütlenmesi 114
2. Taylor ve Bilimsel Yönetim 116
3. Kitle Üretiminin Yükselişi 120
4. Kitle Üretiminin Krizi 123
B. POSTENDÜSTRİYEL DÖNÜŞÜM SÜRECİNDE İŞİN ÖRGÜTLENMESİ 125
1. Standartlaşmanın Sonu 125

2. İşin Yeniden Örgütlenmesi: Esnek ya da Yalın Üretim 127
3. Toplumsal Sorumluluk Boyutu 132
4. Küçük ve Orta Boy İşletmeler 143
5. Post-endüstriyel Çağın İşleri ve Örgütleri 145
6. Mekansal Özellikler 151
7. Üretim Faktörlerinin Yeni Anlamı 152
8. Post-endüstriyel Dönüşüm Sürecinde Üçüncü Sektör 153

C. SANAL ÖRGÜTLER 154

1. Sanal İttifakların Avantajları 158
2. Sanal Şirketin Dezavantajları 160
3. Sanal Şirkette Güven 161
4. Sanal Şirkette Liderlik ve Denetim 162
5. Sanal İşyerinde Kariyer 162
6. Gelecekte Sanal İşyeri 163

V. BÖLÜM
POST-ENDÜSTRİYEL DÖNÜŞÜM SÜRECİNDE EMEK: İŞGÜCÜ, İSTİHDAM VE EĞİTİM

A. ENDÜSTRİ TOPLUMU VE EMEK 165

1. Kitle Üretimi Sürecinde Emek 168
2. Endüstri Toplumunun Krizi ve Esnek Üretim Sürecinde Emek 170

B. POST-ENDÜSTRİYEL TOPLUMUN GELİŞİ VE EMEK 173

1. Çalışma Hayatının Yeniden Örgütlenmesi, Yeni Teknolojiler ve Emek 173
2. Yeni Topluma Geçiş Sürecinde İstihdam 177
   a. 1990'larda İstihdam ve Artan İşsizlik 177
   b. İstihdamda Yeniden Yapılanma: Hizmet ve Enformasyon Sektörü 179
   c. Yeni İstihdam Şekilleri 184
   d. Post-endüstriyel Dönüşüm ve Yeni İşçi Kavramı (Bilgi İşçisi) 186

C. POST-ENDÜSTRİYEL DÖNÜŞÜM VE EMEĞİN ÖRGÜTLENMESİNDE DEĞİŞMELER 191

1. Kitle Örgütlerinin Yükselişi ve Düşüşü 191
2. Yapısal Dönüşüm ve Yeni Stratejiler 196

D. SANAL İŞGÜCÜ 203

1. Avantajları 210

2. Dezavantajları 211
E. POST-ENDÜSTRİYEL DÖNÜŞÜM SÜRECİNDE EĞİTİM 212

VI. BÖLÜM
POST-ENDÜSTRİYEL DÖNÜŞÜM SÜRECİNDE KÜRESELLEŞME VE NİTELİKLİ EMEK GÖÇÜ

A. KÜRESELLEŞMENİN TOPLUMSAL SONUÇLARI 221
B. NİTELİKLİ EMEĞİN KÜRESELLEŞMESİ: BEYİN GÖÇÜ SORUNU 241
1. Beyin Göçü Alanında Kaybedenler 243
2. Göçün GOÜ'lere Yararları 246
3. GOÜ'lerin Göç Politikaları 247
4. Hem Beyin Göçü Kazancı Hem de Kaybı Olan Ülkeler 248
5. AB Ülkeleri ve Beyin Göçü 249

VII. BÖLÜM
YENİ EKONOMİ, ELEKTRONİK TİCARET VE AB

A. ELEKTRONİK TİCARETİN EKONOMİK VE TOPLUMSAL BOYUTU ... 256
1. Elektronik Ticaretin Gelişimi 257
2. Elektronik Ticaretin Ekonomik Boyutu 259
3. Ekonomik Ticaretin Toplumsal Boyutu 262
B. KOBİ'LER VE ELEKTRONİK TİCARET 269
C. AVRUPA BİRLİĞİ'NİN ENFORMASYON TOPLUMU PROJESİ 275

VIII. BÖLÜM
POST-ENDÜSTRİYEL ÇAĞDA TÜRKİYE

A. EĞİTİM, BİLİM VE TEKNOLOJİ 286
B. EKONOMİK YAPIDA DÖNÜŞÜM 295
C. SİYASAL VE KÜLTÜREL YAPI 303
D. TÜRKİYE'DE ÇALIŞMANIN KÜLTÜRÜ VE DÖNÜŞEN DEĞERLER 307
GENEL DEĞERLENDİRME VE SONUÇ 317
KAYNAKÇA 327

GİRİŞ

İster zamanların en iyisi diýelim, isterse en kötüsü, insanlık tarihinin son üç yüz yılına damgasını vuran endüstri uygarlığı, bir büyük dönüşüm sürecini yaşamaktadır. Adına bazı yazarların **post-endüstriyel/bilgi/enformasyon toplumu**, bazılarının **network toplumu**, bazılarının da **risk toplumu** dedikleri, *yeni bir çağa* girdiğimiz sıkça dile getirilmektedir.

Post-endüstriyel dönüşüm kuramlarına göre, endüstri toplumunun ürünü olan temel kurumlar sarsıntı geçirmekte; "*zaman*" ve "*mekan*" kavramları değişmektedir. Fabrika üretiminin egemenliğindeki endüstri toplumunun sosyo-kültürel ve sosyo-ekonomik yapısını oluşturan, çalışma etiği, kitle örgütleri, modernite, akıl ve pozitivist bilim gibi kavram ve kurumlar yeniden sorgulanmakta ya da son derece ciddi bir krizi yaşamaktadırlar.

Endüstri toplumunda stratejik kaynağı oluşturan "sermaye", yerini post-endüstriyel dönüşüm sürecinde "bilgi"ye bırakmakta ve bilgiyi üreten kurumlar toplumun temel "eksen"ini oluşturmaya başlamaktadırlar. Dolayısıyla son derece "hızlı", dünyayı küçük bir "elektronik köy" haline getirmiş olan yeni teknolojilere dayanan ve bilgi üretiminin merkezi önem kazandığı pot-endüstriyel toplumun taleplerine, endüstri toplumunun örgütleri yeterince cevap veremez hale gelmektedir.

Bu çalışmanın birinci bölümünde doğrudan endüstriyel ve post-endüstriyel dönüşüm sürecine ilişkin kuramsal tartışmalar ele alınmakta ve bir "paradigma değişimi" olarak adlandırılabilecek yapısal dönüşümün boyutları ortaya koyulmaya çalışılmaktadır. Dönüşüm sürecinin daha iyi anlaşılmasında yardımcı olacağı düşüncesiyle Saint-Simon, Comte, Spencer, Durkheim, Marx, Weber ve Aron gibi sosyologların endüstri toplumuna ilişkin kuramlarına kısaca göz attıktan sonra Bell, Masuda, Toffler, Drucker gibi yazarların post-endüstriyel dönüşüm kuramları ele alınmaktadır.

İkinci bölümü ise, çalışma kültürünün dönüşümü incelemektedir. Endüstriyel dönüşüm sürecinde ağırlığını daha çok hissettiren, bazı yazarlara göre "*kapitalizmin ideolojisi*" (Marks ve Horkheimer) bazılarına göre de "*kapitalizmin ethos'u*" (Weber ve Bell) haline gelen modern çalışma kültürü (*püritan etik)* yeri post-endüstriyel dönüşüm sürecinde, hedonist/narsisist bir kültüre bırakmaktadır.

Post-endüstriyel dönüşüm sürecinde yeni kabileler olarak adlandırılan sanal cemaatler ve gözetim toplumu kavramları üçüncü bölümde ele alınmaktadır. İnsan ve teknolojinin şaşırtıcı bir biçimde bir araya gelmesinden doğan sanal cemaat kavramı, pre-endüstriyel ve endüstriyel toplumlardaki cemaat (community) ve toplum (society) kavramları ile karşılaştırılarak incelenmektedir. Öte yandan zaman zaman insanlığın adeta kurtuluşu gibi sunulan enformasyon tekno-

lojilerinin karanlık yüzünü konu alan **gözetim toplumu** kavramı da bu bölümün konusunu oluşturmaktadır.

İşin örgütlenmesindeki değişmeleri konu alan dördüncü bölümde ise, öncelikle endüstriyel üretimin örgütlenmesine ışık tutan Weberyen, Taylorist-Fordist klasik kitle üretimine dayanan teorilerden sonra, post-endüstriyel dönüşüm sürecinde standartlaşma, esnek üretim, bilgi işleri ve bunların örgütlenmesi alanındaki değişmeler üzerinde durulmaktadır.

Beşinci bölümde ise, post-endüstriyel dönüşüm sürecinde emek konusu incelenmektedir. Yine öncelikle endüstri toplumunun kitle üretimi sürecinde işgücünün ve onların örgütleri olan sendikaların yeri kısaca incelendikten sonra, post-endüstriyel dönüşüm sürecinde ortaya çıkan, giderek işgücünün daha büyük bir bölümünü oluşturan "bilgi işçileri", geleneksel endüstrilerdeki gerilemeye paralel olarak artan işsizlik; "örgütlü kapitalizm" ve "kitle üretimi"nin çözülüşüne paralel olarak krize giren sendikalar ve onların bu krizden çıkış yolları konusunda yapılan çabalar ele alınmaktadır.

Bir yazarın ifadesiyle günümüzde küreselleşemeye değinmeyen hiçbir siyasal, kültürel ve ekonomik konuşma tam olmamaktadır. Bu çalışmanın altıncı ve yedinci bölümleri, post -endüstriyel dönüşüm sürecinde, küreselleşmenin toplumsal sonuçları, nitelikli emeğin küreselleşmesi, yeni ekonomi ve elektronik ticaret gibi konuları incelemektedir.

Çalışmanın son bölümünde ise post-endüstriyel dönüşüm kuramlarının ışığında Türkiye'nin temel karakteristikleri ve imkânları tartışılmıştır.

I. BÖLÜM
ENDÜSTRİYEL VE POST-ENDÜSTRİYEL DÖNÜŞÜM

A. ENDÜSTRİYEL DÖNÜŞÜM

1. Endüstri Devrimi

En genel tarifiyle fabrika üretimi düzeninin egemenliğinde, bir *sosyal örgütlenme* biçimi olarak tanımlanan (Hirszowicz, s.1) **endüstrileşme**nin insanlığın hayatında bir *devrim* yaratacak boyuta ne zaman ulaştığı konusunda araştırmacılar arasında tam bir uzlaşma söz konusu değildir.

Toynbee, Rostow gibi bazı tarihçiler endüstri devriminin başlangıç tarihi olarak 18 yüzyılı almaktadırlar. Buna karşılık, J. Nef (1980) gibi bazı yazarlar tarihte sürekliliği vurgulayarak

endüstri devriminin başlangıcının 16. yüzyıla kadar götürülebileceğini savunmuşlardır. Nef'e göre İngiltere'deki devrim bu sürecin bir devamı niteliğindedir. Ancak bu konuda önde gelen kişiler arasında temel fark daha çok özde değil ayrıntıdadır (Deane, s.2,4). Bu da çok büyük ölçüde araştırmacının yöntemiyle ilgilidir. Dolayısıyla her iki yöntemi de birlikte kullanmak daha doğrudur (Deane, s.2,4).

Öte yandan endüstrileşmenin nasıl ortaya çıktığı konusunda ise araştırmacılar arasında tam bir uzlaşmadan bahsetmek mümkün değildir. Yine bu konuda bazı araştırmacılar, endüstrileşmede ticari ilişkilerin etkisini vurgulamalarına karşın Weber, Sombart, Rostow ve Nef gibi araştırmacılar ise bu süreçte bilimsel düşüncenin önemini ön plana çıkartmaktadırlar.

Rostow Endüstri devriminin ortaya çıkışında daha önceki uygarlıklarda bulunmayan üç önemli özelliğin olduğunu iddia etmektedir. Birincisi, buradaki devrimle insan, kendisinin tabiatı anlayacağı, tahmin edeceği ve ustalıkla kullanacağı duruma getirilebileceği fikrine sahip olmuştur. Newton'un Principia'sının yayınlanmasından sonra insan, doğa üzerinde yeni bir iktidara sahip olduğu duygusuna kapılır. Doğa yasalarının matematiksel araştırmalar sayesinde bilinebileceği şeklindeki yeni bir duygudur bu. İkinci olarak, yeni bilim adamları yalnız matematikçi değil, aynı zamanda araştırmacı ve deneycidirler; ve bu yeni bilim adamlarının mikroskop, teleskop, termometre, barometre ve saat gibi aletlere ihtiyaçları vardır. Dolayısıyla bilim adamları alet yapanlarla birlikte çalışmaya başlamışlardır. Modern bilimle birlikte alet yapanlar ile bilim adamları arasındaki bu bağ güçlenmiştir. Örneğin buhar makinesini yapan J. Watt bilim adamlarıyla çalışan bir alet yapımcısıdır. Yeni bilimin bu pratik yanı, köklü bir etki yapmıştır. Üçüncü bir yön ise bilim adamları ile mucitler ve iş adamları aynı kulüplerde bir araya gelmişlerdir. Özetle söylemek gerekirse **bilim**in etkisi çok **güçlü**, fakat oldukça *dolaylı* olmuştur (Rostow,

s.260-1). Diğer taraftan endüstri toplumunun dünya görüşünün doğuşunda etkili olan diğer iki düşünür de F. Bacon ile R. Descartes'dır.

Rifkin'in de belirttiği şekilde, Bacon doğayı doğrudan *tasarımlamakla* yetinmeyip, *kontrol edilmesi* için bir yöntem bulmak istemiştir. Yunanlılar için bilimin amacı olguların metafiziksel *"niçin"*ini sormaktı; oysa Bacon, bilimin olguların *"nasıl"*ına adanması gerektiğini düşünüyordu. Descartes ise bir anlamda endüstrileşmenin düşünsel altyapısını oluşturan matematiksel düşüncenin gelişiminde oldukça etkili olmuştur. Descartes'ın dünyasında her şey yerli yerinde ve tüm ilişkiler uyum içindedir. Dünya, *karmaşa* değil bir *kesinlik* taşımaktadır. O, insanlığa *dünya gerçeklerini yağmalayıp*, onun *efendisi olabileceği inancını* vermiştir. Öte yandan Newton, tüm dünyayı matematiksel kurallara tabi tutarak, bunun yapılması için gereken aletleri temin etmiştir.

Bazı yazarlar, 19. yüzyılı, o güne kadar insanlık tarihinin *"en çok değişen"* yüzyılı olarak adlandırmışlardır. Örneğin Sezar ile Napolyon'un kullandığı savaş arabaları aynıdır. Atlı arabalar, bulunduğu tarihten 1830'lara kadar, 4000 yıl boyunca önemli bir değişikliğe uğramamışlardır. Oysa 1830 ile 1870 yılları arasında (kırk yılda), geçmiş dört bin yıldan daha fazla değişiklik yaşanmıştır. 1807'de ilk buharlı gemi yapılır; ve on dört yıl sonra gemi seferleri bütün dünya denizlerini kaplar. 19. yüzyılda bu teknik gelişmeler, binlerce yıldır duraklayan insanların artık *sonsuza kadar sürüp gidecek* bir *ilerleme* içine girdiği duygusunu uyandırmıştır. Freyer (1954, s.4-5), tarihin hiçbir döneminde, dünyanın görünümünün, 19. yüzyılda olduğu kadar kısa sürede değişmediğini ifade etmektedir. Bir diğer ifade ile bu değişim her alanda kendini göstermiştir; insan, beden ve ruhu ile eski dünyadan modern dünyaya geçmiştir.

19. yüzyıl, gururla kendisini *teknik yüzyılı* olarak vasıflandırmıştır. Ünlü filozoflar insanı bir **makina**ya benzetmişler-

dir. Geçmişte daha çok özel bir *maharet* ya da *sanat* anlamına gelen **teknik**, 19. yüzyılda bir *güç* haline dönüşmüştür. İnsan amacına ulaşmak için, teknik yoluyla *doğayı istismar* eder hale gelmiştir. Freyer (1954, s.10-25), İngiltere'yi esas alarak teknik gelişmenin **altı dalga** halinde ortaya çıktığını iddia eder:

1. *Dokuma endüstrisi dalgası*: Endüstri devrimi bu dalga ile başlamıştır. 1765 ile 1780 yılları arasında, dokuma endüstrisi teknik alanındaki en önemli icatlarını yapmıştır. Bu dönemde icatlar, bilim adamları tarafından değil, elişçiliğinden yetişmiş teknisyenler ve meslekten olmayan kişiler tarafından yapılmıştır. 1769 ile 1780 yılları arasında, pamuk eğirme makinasını yapan Arkwrigth, on yıl sonra en güçlü dokuma fabrikaratörü olur. Aynı dönemde Cartwritgh, mekanik dokuma tezgahını icat eder. 1969'da da James Watt, buhar makinesini icat eder.
2. *Demir çelik dalgası*: Bu dalga 1800 yılında başlar. Büyük endüstrilerde işlenen ve başta makine imalatı dahil her alanda kullanılan demir, hayati öneme sahip bir madde olur.
3. *Ulaştırma dalgası*: 1825 yılında başlamıştır. Stephenson'ın 1820'le başlayan lokomotif üzerindeki çalışmalarının sonucu olarak ilk trenler, 1830'lardan itibaren çalışmaya başlar. 1820'li yıllarda ise ilk gemiler sefere konulur. Ulaştırma dalgası, endüstriyel ürünlerin uzak mesafelere taşınmasını kolaylaştırmıştır.
4. *Kimya çağı*: 1850'li yıllarda kimya biliminin belli başlı bilgileri bir araya toplanır. Bu bilgiler yeni kurulan bu endüstri kolunun teorik temelini oluşturacaktır. Liebig'in bulduğu suni gübreleme yöntemi, *rasyonel tarım*ın doğuşuna yol açar. Bu dönemde modern teknik, artık bilim adamlarının uğraştığı bir araştırma kolu haline gelir. Endüstrileşmiş ülkelerde yüksek teknik okullar açılır. Bu okullarda bir taraftan endüstrinin ihtiyaç duyduğu mühendisler

yetiştirilirken, diğer taraftan da laboratuarlarda da keşifler yapılır.

5. *Elektrik endüstrisi dalgası*: Telfon ve telgraf, 1830 ile 1840 yılları arasında icat edilir. Ancak bu dalga büyük bir endüstri olarak 19. Yüzyılın son çeyreğinde, kuvvetli akım tekniğine geçişle birlikte başlar. Bu yeni endüstri bütün kendisinden önceki endüstrileri kökünden değiştirir. Elektrik sayesinde taşıma ve ulaştırma farklı bir şekle bürünür.
6. *Benzin motoru çağı*: 1889'da Paris'te ilk otomobil sergisi açılır ve 1894'de ilk uluslar arası otomobil yarışı yapılır. 1903'de ise, Henry Ford Motor Fabrikası kurulur. ABD bu sektörde liderliği ele geçirir. Özellikle seri üretim bu ülkede gerçekleştirilir.

Freyer'ın bu dalgalarına atom, uzay, bilgisayar ve genetik alanındaki gelişmeleri de farklı dalgalar olarak eklemek mümkündür.

2. İlk Dönem Sosyologları ve Endüstri Toplumu

Bottomore'nin deyimiyle ilk dönem sosyolojisi özellikle 18 yüzyıl siyasal ve ekonomik devrimlerinin yarattığı sosyal sorunlarla ilgilenmiş ve bir anlamda her şeyin üzerinde "*yeni endüstri toplumunun bilimi*" olmuştur (Bottomore, s.7). Bir diğer ifade ile endüstri toplumu, sosyolojinin ilgilende başlıca konu olur.

Nitekim sosyolojinin öncü isimlerinden olan Saint-Simon'un çalışmalarına baktığımız zaman odak noktasını yeni doğmakta olan endüstri toplumunun oluşturduğunu görmekteyiz. Bu durum Comte gibi sosyologlar için de geçerlidir. Bu sosyologlar endüstri toplumunu sistematik olarak analiz etmişler ve onun örgütlenmesi için planlar teklif etmişlerdir (Kumar s.15).

Doğrudan endüstri toplumuna ilişkin ilk kapsamlı çalışmalardan birisi Saint-Simon'un, 1816 yılında yayınlamış olduğu "L'Industrıe" dir. Bu çalışma yazıldığı dönem dikkate alındığında, oldukça uzak görüşlü bir eser olarak kabul edilmektedir. Çünkü bu dönemde makine teknolojisinin ve imalatın gelişimi henüz başlangıç aşamasındadır ve Avrupa toplumları büyük ölçüde tarımsal karakterini muhafaza etmektedir (Badham, s.7).

Saint Simon'un çalışmalarında bir taraftan endüstri toplumlarının ve bunlarla birlikte doğan yeni güçlerin özgül karakterini tanımlama çabasını, öte yandan da insan biliminin sosyolojisinin temellerini buluyoruz (Göle s.29). Eğer geleceğin toplumu, **bilim toplumu** (the society of science) ise, sosyolojinin (toplum bilimi-the science of society) gelecek için temel rehber olarak değerlendirilmesi gerekir (Kumar s.27). Saint-Simon geleceğin toplumu olarak gördüğü endüstri toplumuna geçişte sosyolojiye oldukça büyük bir görev düştüğü kanaatindedir (Freyer, s.45).

Sonuçta physico-politique'in pozitif bilimi ile sosyologlar, organizatörler ve özellikle de büyük endüstricilerden oluşan manevi zümre, endüstri toplumunda iktidarı ele geçireceklerdir (Frayer s.46).

Böylece teokratik düzenin ve onların temsilcileri olan din adamlarının yerini bu yeni sosyal güçlerin almasının yanı sıra keyfiliğin yerini de endüstriyel düzene geçiş alacaktır. Saint-Simon'a göre endüstri toplumu aynı zamanda *kişisellikten kopmuş bilimselliğin egemen olduğu toplumdur* (Göle s.24). Bu yaklaşım daha sonra 20. yüzyılın endüstri toplumuna damgasını vuran Taylorist ya da Fordist üretim biçimleriyle uygulamaya geçirilmiştir.

Aydınlanma geleneğinin mirasçısı Saint-Simon (Göle s.24) gelecekte asıl *hükümdarı pozitif bilim* olan bir **dünya iş devleti** kurulacağı görüşündedir (Freyer s.46). Kısa bir süre Saint-Simon'la birlikte çalışan ve her ne kadar kendisi kabul etme-

se de ondan büyük ölçüde etkilenen Comte'a (Bottomore & Nisbet, s.574) göre *teolojik* ve *militaristik* toplumlar ortadan kalkarken *bilimsel ve endüstri toplumları* doğmaktadır. Yine Saint -Simon'da olduğu gibi Comte'da modern çağın düşünce biçimini, bilim adamlarının düşünceleriyle özdeşleştirmiştir (Aron s.84).

Comte toplumsal değişme sürecinde toplumsal bilinci bağımsız değişken olarak, bir diğer ifade ile belirleyici unsur kabul ederek adına "Üç hal kanunu" dediği ünlü teorisinde, toplumların, dinsel normların ve soyut düşüncelerin egemen olduğu teolojik ve metafizik aşamalardan, *akıl, bilim, ilerleme* ve endüstri ile özdeşleştirdiği nihai aşama olan pozitif aşamaya doğru yöneldiğini iddia etmektedir.

Comte'un amacı Fransız ihtilali gibi köklü dönüşümlerin ters yüz ettiği topluma yeni bir "**düzen**" vererek onu yeniden kurmaktır. Bunun içinde zihinlerin kargaşadan kurtulması ve düşüncede uzlaşmayı ve birliği sağlamak gerekmektedir. Bu birliği ise sağlamak ancak pozitif bilimlerle mümkün olur. Bunun içinde sosyolojiye büyük iş düşmektedir. Sosyolojinin kurulmasıyla bilimsel sistem tamamlanmış olacak, böylece doğadaki bütün olaylar artık tek bir bilimsel yöntemle incelenme evresine girmiş olacaktır (Kösemihal s.152-3).

Bilimsel pozitif düşüncenin gelişimine paralel olarak gelişen ve o dönemde sadece Avrupa ülkelerinde görülen endüstri toplumu, insanlık için örnek bir toplumdur. Evrensel bir yönelime sahip olan endüstri toplumuna geçiş süreci zamanla bütün diğer toplumlarda kaçınılmaz olarak yaşanacaktır. Çünkü Avrupa toplumlarının ana özelliğini oluşturan "işin bilimsel örgütlenmesi" öteki bütün örgütlenmelerden daha etkilidir. Dolayısıyla refah ve güç için zorunlu olan bu unsurun halk tarafından keşfedilmesiyle endüstri toplumuna geçiş insanlığın bütünü için kaçınılmaz olacaktır (Aron s.84).

Yine Aron'a göre (s.85-6) Comte'un yaşadığı dönem olan **19. yüzyıl başlarında gözlenilen endüstri toplumunun belirgin özellikleri** şunlardır:

1) İşin bilimsel örgütlenmesi üzerine kurulan endüstride üretim, geleneksel alışkanlıklara göre değil en çok *verim*i sağlayacak şekilde düzenlenmiştir.
2) *Bilim*in işin örgütlenmesine uygulanması sayesinde insanlık, kaynaklarını olağan üstü bir şekilde geliştirmiştir.
3) Endüstri üretimi, yeni bir toplumsal olgu olan *işçi sınıfı*nın ortaya çıkmasına yol açmıştır.
4) İşçilerin iş yerlerinde toplanmaları, çalışan ve çalıştıran arasında, işçi ile işveren ya da kapitalist arasında çok açık ya da gizli *çatışma*ya yol açmıştır.
5) Bir tarafta işin bilimsel organizasyonu dolayısıyla verimlilik durmaksızın artarken, aşırı üretim bunalımları çoğalmış, dolayısıyla *bolluk içinde yoksulluk* ortaya çıkmış ve milyonlarca insan yoksulluk çekerken, mallar satılamaz hale gelmiştir.
6) İşin endüstriyel ve bilimsel organizasyonuna bağlı ekonomik sistem, değişim özgürlüğü, girişimci ve tüccarın *kâr* arayışı ile belirginleşmiştir. Bazı kuramlar bundan, zenginliğin temel koşulunun kâr arayışı ve *rekabet* olduğu, devletin işlere ne kadar az karışırsa üretim ve zenginliğin o kadar hızla artacağı sonucuna varmışlardır.

Comte, Aron'un da belirttiği gibi bu ilkelerden ilk üçünü kabul eder. Ancak Comte'a göre emek ve sermaye arasındaki çatışma ikincil öneme sahiptir; işin kötü örgütlenmesinden kaynaklanır *ve toplumsal reformlar*la giderilir. Bunun yanı sıra bunalımlar önemsiz ve geçicidir. Beşinci ve altıncı özellikler ise daha çok sosyalistler tarafından öne çıkartılmıştır.

Saint Simon gibi Akıl çağı ve Aydınlanma geleneğinin mirasçısı olmakla birlikte, Comte bu geleneğin bir ürünü olan

"*bireyciliğe*" şiddetle karşı çıkmıştır (Bottomore& Naisbit s.574). Bunun yanı sıra piyasanın "*görünmez bir el*" tarafından idare edildiğine inanan liberal iktisatçıları, Comte metafizikçi olmakla suçlamıştır. Dolayısıyla bu yanıyla liberallerden ayrılmasına rağmen Comte, sosyalistlerin emekle sermaye arasındaki çıkar çelişkisine de inanmaz. Özetle belirtmek gerekirse Comte ne liberaldir ne de sosyalist. O, **örgütleyici okul**un patronu olarak düşünülebilir. O'nun felsefesi, endüstri toplumunun yorumuna dayanır. Bu felsefe, özellikle filozofların ve bilim adamlarının öncülüğünde bir reformun gerçekleştirilmesini ve belirli bir ruhsal güçle insanların duygularını ayarlamaları, ortak iş için onları birleştirmeleri, yönetenlerin haklarını onaylamaları, güçlerin keyfiliğini ya da bencilliğini yumuşatmalarını öngörmüştür (Aron s.91).

Saint Simon ve Comte gibi benzer şekilde İngiliz sosyoloğu Spencer (1830- 1903) "militaristik despotizm"in egemen olduğu "savaşçı toplumlar"dan özgürlüğün ve barışçı yönetimlerin egemen olduğu "endüstri toplumları"na doğru bir "*ilerleme*"nin mevcut olduğu görüşündedir.

Spencer kendi içinde bütünleşmeye sahip olmayan ve cebri yöntemlerle bir araya getirilmiş "savaşçı" toplumlara karşı, "endüstri" toplumlarının çok farklılaşmış, sıkı örgütler ağı ile bütünleşmiş toplumlar olduğunu belirtmektedir.

Spencer 19. yüzyılın diğer bir çok sosyoloğu gibi "*evrim*"e (yani bir anlamda ilerlemeye) inanır ve insanlığın geleceği hakkında "*iyimser*"dir. O'nun yaşadığı dönemde endüstrileşme süreci henüz tamamlanmamıştır; feodal toplumdan endüstri toplumuna doğru evrim gerçekleştikçe kapitalist toplumda görülen sosyal dengesizlikler, adaletsizlikler ve sınıf çatışmalarının Comte gibi ortadan kalkacağına inanmaktadır. Ancak Spencer, Comte'dan farklı olarak liberaldir ve bir kez doğru yola girdikten sonra evrimin devamlı düz bir hat üzerinde kendiliğinden hareket edeceğini düşünmektedir (Freyer, s.69-1).

Ünlü Fransız sosyoloğu Durkheim (1858-1917)da Spencer gibi toplumların "basit toplum"lardan "karmaşık toplum"lara doğru bir evrim sürecinde geliştiğini düşünmektedir. Ancak Durkheim'ın düşüncesinin odak noktasını "toplumları bir arada tutan unsur nedir ?" sorusu oluşturur (Turner,s.10). Buradan hareketle Durkheim "kolektif bilinç" ve "dayanışma"yı anahtar kavramlar olarak ele alır.

Durkheim basit toplumların benzer unsurlar etrafında bütünleşmelerine karşılık giderek karmaşıklaşan endüstri toplumlarında toplumsal farklılaşmanın artışına ve bunlara paralel olarak "bireyselliğin" ve "farklılaşma"nın egemen olduğu bu toplumlarda "organik dayanışma" dediği "işbölümü"nden kaynaklanan bir bütünleşmenin ortaya çıkışına işaret etmektedir.

Kısaca belirtmek gerekirse, Comte'un pozitivizm mirasının varisi olan Durkheim'a (Tiryakian,s.202) göre endüstri toplumu işbölümü dolayısıyla toplumsal farklılaşmanın ve bireyselliğin arttığı ve benzerliklerden kaynaklanan "mekanik dayanışma"nın yerini "organik dayanışma"nın aldığı toplum biçimidir.

Aslında Spencer ve Durkheim'ın çağdaşı olan Marx ve Weber, daha önceki sosyologlar gibi kendilerine odak noktası olarak doğrudan endüstri toplumu kavramını seçmemişlerdir. Marx'da Weber'de endüstri toplumu yerine **kapitalizm** kavramını kullanmayı tercih etmişlerdir. Ancak her iki sosyoloğun görüşlerinde paralellikler bulunmasına rağmen odak noktaları ve temel yaklaşımları çok büyük ölçüde birbirine zıttır. Nitekim sosyoloji geleneği içinde her iki sosyolog da iki karşıt kampın öncü isimleri olarak kabul edilir. Saint-Simon ve Comte'un kafalarındaki feodal-askeri-teolojik toplumlarla bilimsel endüstri toplumları arasındaki çelişkinin yerine, Marx düşüncesinin merkezine çağdaş toplumun özü olan kapitalizm adını verdiği çelişkiyi koymuştur. Marx'ın düşüncesi sürekli ezilenlerle ezen arasındaki

uyuşmaz niteliği içeren kapitalist toplumun sınıf çatışmasını kendisine merkez olarak almıştır (Aron,s.145-6).

Marx'a göre proleterya ile kapitalistler arasındaki çatışmayı doğuran da endüstridir (Aron s.44). Marx zenginliğin çoğalması ile çok sayıda insanın artan sefaleti arasındaki çelişkinin ortaya çıkışının burada sonuçta devrimci bir bunalıma yol açtığını belirtir. Kapitalist sistemin içinde kapitalistler üretim araçlarını ve emekçilerin sayısını artırmazlık edemezler. Dolayısıyla emekçileşme yoksullaşma sürecinde, Marx'a göre sanatkarlar, küçük burjuvalar, tüccarlar ve emekçi çiftçiler gibi ara sınıflar zamanla ortadan kalkarak emekçi sınıfına katılacaktır. Çünkü bu ara sınıflar ne tarihsel girişime ne de dinamizme sahiptirler. Topluma damgasını vurabilecek sadece iki güç vardır, biri kapitalist sınıf; diğeri ise işçi sınıfıdır. Kesin çatışma günü herkes kapitalistlere ya da işçilere katılacaktır (Aron s.144-5). Bu çatışmanın sonucu ise emekçilerin yani proletaryanın zaferiyle sonuçlanacaktır.

Öte yandan Weber (1864-1920) ise Durkheim gibi modern toplumu endüstri toplumu kabul etmekle beraber onun belirleyici yegane karakteristiğinin endüstri olduğu görüşünü kabul etmemektedir (Badham s.17).

Weber daha çok genel sürecin bir parçası olarak endüstrinin gelişimi ile ilgilenir ve tarihte temel gelişme olarak *rasyonelleşme*nin merkezi önemini vurgular. Weber modern topluma ilişkin çalışmalarında göstermiştir ki sosyal hayatın rasyonelleşmesi, ekonomi, siyaset, kamu yönetimi, hukuk ve kültür alanlarını kapsamına almıştır. Özellikle dikkatini bilimin yükselişi, yaşamın entellektüalizasyonu, makine teknolojisinin kullanımı, modern rasyonel kapitalizmin karakteri, rasyonel hukukun gelişimi, rasyonel hukuki otorite ve bürokratik yönetim geleneği üzerinde yoğunlaştırmıştır (Badham s.18; Grint,b.4).

Weber, toplum içindeki eylemlerin **sınıf** çıkarlarından kaynaklandığını söyler. Ancak Weber'in sınıf kavramı insanların

üretim araçları karşısındaki durumlarını değil, piyasadaki mallara hangi ölçüde sahip oldukları ve hayatta elde edebilecekleri imkânlara bağlıdır. Dolayısıyla Weberyen teorideki sınıf kavramı Marxist teorinin aksine *üretim ile ilgili değil tüketim ile ilgilidir*. Weber'e göre sınıf çatışmaları yavaş yavaş piyasadaki mallardan piyasadaki işgücünün ücretine kaymıştır (Kongar,s.95; Kopri,s.10-11).

Durkheim ve Weber için işbölümünün ilerlemesi ve sosyal hayatın rasyonalizasyonu çok sayıda sosyal problem yaratır ve problemler yeni bir sosyal hedef olarak endüstrinin kuruluşu ile çözülemez (Badham s.s17). Weber sınıfları, değerleri ve ulusları karşı karşıya getiren çatışmaların sürekliliğine ve ortadan kaldırılamayacağına inanıyordu. Saint Simon, Comte gibi düşünürlerin aksine çağdaş toplumun özünde barışçı olduğunu düşünmüyordu. **Şiddet**i tarihin ve toplumun doğal düzenine uygun buluyordu.

Özetle belirtmek gerekirse, endüstri toplumuna ilişkin olarak yukarıda görüşleri kısaca incelenen Saint-Simon, A. Comte, H.Spencer, E.Durkheim, M.Weber gibi sosyologların tümü endüstri çağı içerisinde yaşamış olmalarına rağmen, farklı noktaları ön plana çıkartarak, kendilerine has bir takım sosyolojik öğretilerden hareket etmişlerdir (Türkdoğan, s.179). Bir diğer ifade ile Saint-Simon, Comte, Spencer ve Durkheim eski düzenin çözülmesinden doğan tehlikeler ile sosyal ahlak ve sosyal organisazyonun sorunlarıyla ilgilenmişlerdir. Marx ve Weber ise öncelikle yeni toplumda mekanikleşen kapitalizm ile meşgul olmuşlardır (Kumar, s.34).

3. Çağdaş Endüstri Toplumu Teorileri

Endüstri toplumu kavramı İkinci Dünya Savaşından sonra büyük bir popülarite kazanmıştır. Çünkü bu dönemde Bunham'ın "**Yönetsel Devrim**" çalışmasında da ortaya koyduğu şekilde kapitalizmde köklü dönüşümler yaşanmıştır.

Büyük ölçüde "orta yol"un temsilcileri olarak kabul edilen sosyologlar, modern toplumu en iyi tanımlayan kavramın artık kapitalizm değil; endüstri toplumu olması gerektiği görüşünde birleşmişlerdir (Badham s.2).

Çağdaş endüstri toplumu teorileri içinde önemli yer tutan R.Aron, A.Giddens, A.Toffler ve K.Kumar gibi sosyologların çalışmalarına baktığımız zaman, bunların tespitleri ile bir önceki bölümde görüşlerini ele aldığımız ilk dönem sosyologlarının yaklaşımları arasında büyük bir takım paralellikler göze çarpmaktadır. Ayrıca bunların yaklaşımları kendi aralarında da çok büyük benzerlikler içermektedir.

Dolayısıyla **endüstri toplumu teorisinin temel karakteristiklerini** şu şekilde sıralayabiliriz:

Endüstri toplumu her şeyden önce *üretimin dev fabrikalarda yapıldığı* ve *teşebbüsün aileden ayrıldığı* toplum biçimidir (Aron s.91). Burada toplumun (dolayısıyla üretimin) ağırlık merkezini **fabrika** oluşturur. Artık aile bir birim olarak birlikte çalışmaz. Ailenin temel işlevi ise (işçiyi eski bağlarından kurtarıp fabrikaya hazırlamak için) kendinden alınarak bağımsız kurumlara verilmiştir. Örneğin okullarda çocukların fabrika yaşamına uyacak şekilde hazırlanmaları amaçlanmıştır. Dolayısıyla endüstrinin getirdiği disiplin, her şeyi zamanında yapmak, söz dinlemek, gösterileni fazla bir zihni çabada bulunmadan öğrenmek, fabrika için insan hazırlayan ve kitle eğitimi veren kurumların temel amacı olmuştur. Çünkü montaj düzenine göre kurulmuş fabrika hayatı işçinin işe zamanında gidip gelmesini, amirlerinin ve yöneticilerinin vereceği emirleri tartışmadan yerine getirmesini veya büroda ya da makine başında aynı şeyi tekrar tekrar bıkmadan yapmasını gerektiriyordu (Toffler, 1981, s.53).

Yine endüstri toplumu Aron'un ifadesiyle *"işbölümünün orijinal bir tarzını verir."* Aslında iş bölümü endüstri öncesi toplumlarda da söz konusudur; ancak Taylor'un "işin bilimsel örgütlenmesi" teorisinde ortaya koyduğu gibi, rasyona-

litenin gereği işlerin küçük parçalara ayrılarak çok sayıda farklı uzmanlık alanlarının ortaya çıkışı sadece endüstri toplumlarına özgü değildir. Bu toplumda "ne iş olsa yaparım" diyen köylünün yerini uzman işçiler almıştır. Ancak endüstri toplumunun aşırı uzmanlaşmayı öngören boyutu gerek Marx gibi sosyolog/iktisatçılar tarafından, gerekse "Modern Zamanlar" örneğinde olduğu şekilde C. Chaplin gibi sanatçılar tarafından eleştirilmiş olsa bile endüstri toplumunun en temel özelliklerinden birini oluşturmaktadır (Kumar s.85-6; Toffler s.79-81).

Gerek Saint-Simon, Comte, Weber gibi 18. ve 19. yüzyıl sosyologları, gerekse Aron gibi çağdaş sosyologların, endüstri toplumunun en önemli özellikleri arasında saydıkları bir diğer önemli özellik ise *rasyonalite* ya da *rasyonel hesap* konusudur.

Bilindiği gibi endüstri toplumlarında dev firmalar sürekli maliyetleri azaltarak, kârlarını artırmak amacıyla çalışmalarda bulunurlar.

Yine endüstri toplumu bu bağlamda rasyonalizmin yanı sıra *sekülarizm*in geliştiği ve *bürokratik örgütlenme*nin artmış olduğu toplumlardır (Kumar s.85-111). Üretim ölçeğinin büyümesi, ulaşımın ve haberleşmenin artışı, endüstri toplumlarında bütünleşmiş *ulusal ekonomiler*in ve *merkezileşmiş iktidarlar*ın doğuşuna yol açmıştır.

Nitekim endüstrileşme sürecine paralel olarak en azından teorik planda kendine eşitliği, liberal demokrasiyi esas alan merkeziyetçi ulusal devletlerin yükselişine tanık olunmuştur.

Kerr ve arkadaşlarının hazırladıkları ünlü çalışmaları "Industrialism and Industrial Man"de vurguladıkları şekilde siyasal rejimleri ne olursa olsun endüstri toplumları giderek artan bir şekilde birbirine yaklaşmaktadırlar. Ancak bu yakınlaşma teorisine Bendix (1983) gibi, endüstrileşmiş ülkeler

arasındaki farklılıkların mevcudiyetine dikkat çekerek karşı çıkanlar da mevcuttur.

Yine *yoğunlaşma* ya da *sermaye birikimi* ise hemen hemen bütün endüstri toplumlarının ortak özelliğidir. Endüstrileşmeyle birlikte hızla büyük kentlerin ortaya çıktığı ve on binlerce insanın aynı fabrikanın çatısı altında çalışmaya başladığı, ciroları birçok ülkenin gayri safi milli hasılalarını aşan dev şirketlerin mevcudiyeti müşahede edilmektedir.

Öte yandan endüstri toplumları Giddens'ın da belirttiği gibi kökenleri "Aydınlanma"ya dayanan "ilerlemeci" bir hareketi temsil eder ve endüstri toplumlarındaki mevcut çatışmaların da bu ilerleme sürecine paralel olarak çözüleceği düşüncesi hakimdir.

Bunun yanında endüstri toplumu ile "modernleşme" kavramı aynı toplumların farklı boyutlarını ifade eden özdeş kavramlar haline dönüşmüştür. Özellikle endüstrileşerek daha çok refaha ve güce sahip olmak isteyen gelişmekte olan ülkelerin aydınları için zaman zaman batılılaşma ile ifade edilen modernleşme, son döneme kadar temel hedeflerden birisi olarak görülmüştür. Bugün de bazı aydınlar tarafından sorgulanmakla beraber (Sachs, s.65), hala resmi ideolojilerin önemli bir boyutunu oluşturmaktadır.

Endüstri toplumlarında Dahrendorf'un belirttiği şekilde **sınıf çatışmaları** toplu pazarlık, tahkim, arabuluculuk şeklinde *kurumsallaştırılmıştır* (s.64-7). Dolayısıyla sınıflar arasındaki gerginlikler endüstrileşmenin ilk yıllarındaki şiddetini kaybetmiştir.

Özetle belirtmek gerekirse endüstri toplumu iş bölümünün, uzmanlaşmanın, standartlaşmanın, kentleşmenin, cemaatin gerileyişinin, sekülarizasyonun, rasyonelleşmenin, bürokratikleşmenin, sermaye birikiminin, modernleşmenin, benzeşmenin, teknolojik gelişmenin, vasıflı işgücünün, çoğulculuğun, formel ilişkilerin, toplumsal farklılaşmanın, bireycili-

ğin, para egemenliğinin ve çekirdek ailenin hakimiyetinin arttığı toplumlardır.

B. POST-ENDÜSTRİYEL DÖNÜŞÜM

1. Yükselen Yeni Topluma İlişkin Kavramlar

1960'lı yıllardan itibaren bazı sosyal bilimciler, Amerika ve Japonya gibi ileri düzeyde endüstrileşmiş ülkelerde, toplumun temel karakteristiklerinde köklü değişim eğilimi gözlemlemişlerdir. Bu yeni toplum biçimi bir çok yönden endüstri toplumundan farklılıklar arz etmektedir. Dolayısıyla bir önceki bölümde ele alınan ve İkinci Dünya Savaşından sonra popülarite kazanan "endüstri toplumu" kavramının yerine gelmekte olan toplumu tanımlamayı amaçlayan çok sayıda yeni kavram ortaya atılmıştır.

Yükselen yeni topluma ilişkin olarak ortaya atılan bu kavramlara baktığımız zaman, sayılarının oldukça kabarık olduğu göze çarpmaktadır. Bu yeni toplumu Amittai Etzioni "*modernlik-sonrası çağ*" (post-modern era), George Lichtheim "*burjuva-sonrası toplum*" (post-bourgeois society), Herman Kahn "*ekonomi-sonrası toplum*" (post-economic society), Murray Bookchin "*kıtlık-sonrası toplum*" (post-scarcity society), Kenneth Boulding "*uygarlık-sonrası toplum*" (post-civilized society), Daniel Bell "*post-endüstriyel toplum*" (post-industrial society), Peter F. Drucker "*bilgi toplumu*" (knowledge society), Paul Holmes "*kişisel hizmet toplumu*"(the personal service society), Ralf Dahrendorf "*hizmet-sınıflı toplum*" (the service class society) veya "*kapitalizm-sonrası toplum*" (post-capitalist society), Zbigniew Brzezinski "*teknokratik çağ*" (the technetronic era), (Kumar,s.193-4) ve Y.Masuda ise "*enformasyon toplumu*" (information society) olarak adlandırmaktadır (1990). Castells (1999) ise *network toplumu* (network society) kavramını kullanmıştır.

2000'li yıllarda ise yükselen yeni dönemi tanımlamak içim "sanal toplum"(virtual economy), "digital ekonomi" (digital economy), "enformasyon ekonomisi" (information economy) ve "yeni ekonomi" (new economy) gibi kavramlar kullanılmaya başlanmıştır.

Öte yandan yeni toplumu tanımlamaya yönelik yukarıdaki yaklaşımlar arasındaki farklılıklar daha çok ayrıntıya ilişkindir (Williams, s.18). Özde bu yaklaşımlar arasında büyük benzerlikler söz konusudur. Örneğin bu araştırmacıların büyük bir bölümü endüstri toplumu kavramının artık yeni toplumu tanımlamakta yetersiz kaldığını açıkça ifade etmektedir.

Buna karşılık post-endüstriyel toplum (ya da enformasyon/bilgi toplumu) teorilerinin karşısında yer alan yazarlara göre böyle bir enformasyon devriminden bahsedilebilmesi için vakit oldukça erkendir ve enformasyon toplumu teorisyenlerinin *teknolojik determinizm* gibi yanlış varsayımlardan hareket ettikleri görüşündedirler (Giddens, s.74). Yine İngiltere'de öncülüğünü Rosenbrock ve arkadaşlarının yaptıkları çalışmalara göre ise enformasyon toplumunun endüstri toplumundan temel farkı "*nitelik*" değil daha çok "*derece*" farkıdır; adı geçen değişim zaten endüstri toplumunun özünde vardır. Burada vurgulanan daha çok endüstri toplumunda değişimin hız kazanması olarak yorumlanabilir. Özde endüstri toplumunun kurumları mevcudiyetini sürdürmektedir. Bunun bir enformasyon devrimi olarak ele alınması doğru değildir. Çünkü adı geçen dönüşüm sadece enformasyon alanında değildir. Örneğin genetik teknolojisinde de köklü dönüşümler söz konusudur diyerek enformasyon toplumu teorilerine karşı çıkmaktadırlar (MEB, s.31-3).

Türkiye'de ise post-endüstriyel dönüşüme (enformasyon/bilgi toplumuna) ilişkin yapılan çalışmalar oldukça sınırlı sayıdadır ve bu çalışmalar yaşanan değişimin nitelik

farkından kaynaklandığını varsayımaktadır. Ayrıca gelmekte olan yeni toplumu tanımlamak için de Drucker'ın "bilgi toplumu" kavramı tercih edilmektedir. "Modernist görüşün positivist fikri sabitine" (Sezal, s.34) dayandığı gerekçesiyle özellikle bilgi toplumu kavramı epistemolojik yönden eleştirilere uğramıştır. Ancak üretim ve istihdam sürecinde teorik bilginin ön plana çıkışına dikkat edildiğinde bu eleştirilere bütünüyle katılmak mümkün değildir.

Bu çalışmada ise post-endüstriyel dönüşüm başlığı altında, epistemolojik tartışmaları bir tarafa birakarak post-endüstriyel toplum, enformasyon toplumu ve bilgi toplumu gibi kavramları birarada kullanacağız.

İlk kez 1966 yılında Japonya'da planlamacılara kılavuzluk etmek amacıyla hükümetçe görevlendirilen bir bilim, teknik ve ekonomi ortak çalışma takımı tarafından ortaya atılan enformasyon toplumuna ilişkin ilk öncü çalışmalardan birisi aslında, bilginin üretilmesinin ve dağıtılmasının büyük bir değer taşıyan eylem olduğunu vurgulayan Fritz Machlup tarafından 1962 yılında yapılmıştır (Köksal, s.37). Machlup "Amerika Birleşik Devletlerinde Üretim ve Bilginin Dağılımı" adıyla yayınladığı bu çalışmasında bilgi sektörüne ilişkin meslekleri ve bilgi endüstrilerini tanımlamıştır. Yine 1969 yılında ise Peter F. Drucker, bilgi işlerinin artan önemini vurgular. Drucker'a göre bilgi işletmeler için stratejik bir unsur haline dönüşmüştür (Williams, s.17). 1971 yılında da Japonya'da Masuda "Enformasyon Toplumu İçin Plan" hazırlar ve oluşum halindeki bu topluma ilişkin belirsizliği vurgulamak için yine bu toplumun temel alamet-i farikalarından olan bilgisayar ile ütopya kavramlarından oluşturduğu "computopia" kavramını kullanır (MEB, s.33).

Ancak değişimin giderek ivme kazandığı bir ortamda bütün yeni kavramlaştırmalar (buna enformasyon/bilgi toplumu kavramı da dahil) giderek daha çok güçleşmektedir. Bu sebeple burada post-endütriyel dönüşüm ya da enformas-

yon/bilgi toplumu kavramlarını, bir kategoriden diğerine düz bir çizgide geçiş biçiminde değil, endüstri toplumunda var olan yapıların eski önemlerini yitirmesi ve temel karakteristikleri aşağıda sıralanan "post-endüstriyel toplumu"na ilişkin özelliklerin öne geçmesi şeklinde düşünmek gerekir. Post-endüstriyel toplum, her ne kadar farklı paradigmalara dayansa bile endüstri toplumuna özgü yapılar daha uzun süre mevcudiyetlerini sürdüreceklerdir.

2. Post-endüstriyel/Enformasyon/Bilgi Toplumunun Temel Karakteristikleri

a) Ekonomik Yapıdaki Dönüşüm

D. Bell'e göre, post-endüstriyel toplumunun ilk özelliğini malların üretiminden hizmetlere yöneliş olarak belirtir. Aslında hizmet sektörü bütün ekonomilerde mevcuttur; ancak endüstri öncesi toplumlarda öncelikle domestik hizmetler söz konusu iken, endüstri toplumlarında ise taşımacılık, finansal hizmetler gibi alanlarda malların üretimine "yardımcı" niteliktedir. Oysa endüstri sonrası toplumlarda esas önemli nokta eğitim, sağlık, sosyal hizmetler gibi insani hizmetler ile bilgisayar, sistem analizi ile bilimsel araştırma ve geliştirme gibi mesleki hizmetler alanında yoğunlaşmaktadır (Bell, 1989, s.95).

Bell'in post-endüstriyel (endüstri-sonrası) topluma ilişkin görüşlerinden hareketle Marc Uri Porat, ABD Ticaret Bakanlığının desteğiyle 1975-77 yılları arasında oldukça kapsamlı bir araştırma projesi gerçekleştirir. Bu çalışmada Porat enformasyon toplumunun istatistiksel çerçevesini belirlemeyi amaçlar ve çalışmanın temel sorunsalını ise şu şekilde ortaya koyar: Milli gelir içinde bir mal olarak enformasyon ve hizmetlerin üretiminin, işlenmesinin ve dağıtımının payı nedir? Burada tarım sanayi hizmetler gibi geleneksel üç sektörün

yanında ayrı bir sektör olarak enformasyon sektörünün yerini belirlemeye çalışır. Porat'a göre enformasyon etkinliklerinin ABD'de gayri safi milli hasıla içindeki yeri 1967 yılında %47'dir. Porat'ın çalışmasının ikinci boyutunu istihdam oluşturmaktadır. Burada da bulgular ABD'nin 70'li yıllarda bir enformasyon toplumu olduğunu vurgular nitelikte olmuştur. Bu ülkede tarımın ve sanayinin payı 1950'li yıllardan itibaren sürekli gerilerken enformasyon ve hizmetler sektörünün payı ise istikrarlı bir şekilde artmaya devam etmektedir (Uğur, s.189-90).

Nitekim endüstrileşmiş ülkelerdeki ekonomik faaliyetlere baktığımız zaman, bu ülkelerde geleneksel demir çelik, otomobil, tekstil, makine imalatı gibi endüstrilerde kriz yaşanmasına rağmen bilgisayar, elektronik, biyokimya, uzay gibi bilgi/enformasyon ağırlıklı yeni endüstriler hızla gelişmektedir (Sadler,s.25-5).

Şu anda vuku bulan bu süreç Toffler'e göre bir durgunluk değil, aksine tekno-ekonomik temelin yeniden yapılanmasıdır. Bir diğer ifade ile eski "ikinci dalga" sanayi devri ekonomisinin çökmesi ve farklı prensiplerle çalışan yeni bir "üçüncü dalga" ekonomisinin ortaya çıkmasıdır (1993, s.21-3).

Bu çalışmanın temel problematiklerinden birisini oluşturan bu konu, ileride çok daha kapsamlı bir şekilde ele alınacaktır. Ancak kısaca vurgulamak gerekirse endüstrinin gerek üretim, gerekse istihdam içinde payının gerileme sürecine girişine, buna karşılık özellikle bilgi ve enformasyonun ağırlığının giderek artışına tanık olmaktayız.

b) Yükselen Yeni Sınıflar

Yeni toplumda insanların çalıştıkları yer değil aynı zamanda yaptıkları işlerin türü de değişmektedir. Endüstrileşme sürecinde daha önce belirtildiği şekilde nasıl bir önceki toplu-

mun temsilcileri olan sınıflar ortadan kalkmış ya da eski güçlerini yitirmiş ve yerine endüstri toplumunun temsilcileri olan sosyal sınıflar yükselmişse, post-endüstriyel dönüşüm sürecinde de yeni sınıfların yükselişini dile getirilmektedir.

Bilindiği gibi endüstri toplumlarında yarı vasıflı işçiler çalışan sınıf içinde en kalabalık grubu oluşturmuşlardır. Hizmet sektörünün gelişmesiyle de eğitim, idare ve büro işlerinin artışıyla da beyaz yakalı işçilerin yapacakları işlerin sayısında çok büyük artışlar ortaya çıkmıştır. 1956 yılına gelindiğinde ilk defa beyaz yakalılar, endüstri uygarlığı içinde mavi yakalıların sayısını geçmiştir;1970 yılında ise bu oran beşte dördünden fazladır. Ancak çok daha anlamlı bir başka değişme ise bilim adamları, teknisyenler, mühendisler, öğretmenler, tıp personeli gibi "teknik ve profesyonel sınıfın" sayısındaki artıştır. 1940 yılında 3.9 milyon olan teknik ve profesyonel sınıfın sayısı 1964 yılında 8.6 milyona yükselmiştir. Daha sonraki yıllarda ise post-endüstriyel toplumun kalbi olan bu sınıf hızla yükselişini sürdürmüştür (Bell,1973, s.15-8).

Drucker'ın "bilgi işçisi" (I994, s.16) dediği bu yeni sınıf, bilginin asıl güç olduğu yeni toplumda gücü de ellerinde bulunduracaktır. Bilgi toplumunun başta gelen grubu olan bilgi işçileri bilgiyi verimli kullanma ve tahsis etmeyi bilenler olacaktır; tıpkı kapitalistlerin sermayeyi verimli kullanıma tahsis etmeyi bilenleri gibi. Tabi bütün bu bilgi elemanları kuruluşlarda çalışacaktır. Ama endüstri toplumu elemanlarından farklı olarak üretim imkanları da, üretim araçları da onların elinde bulunacaktır (s.18). Bugün bilgi ve hizmet işçilerinin oranı gelişmiş ülkelerde toplam işgücünün, dörtte üçünü rahatlıkla oluşturur hale gelmiştir. Buna karşılık tarım sektöründe çalışanların yaşadıkları şekilde, geleneksel işçilerin oranı sürekli gerilemeye devam edecektir (s.14). Bu gelişme Porat'ın çalışmalarında da oldukça kapsamlı verilerle desteklenmiştir.

Öte yandan bu toplumda doğal olarak gücün yapısı da değişecektir. Bilindiği gibi ana üretim faktörünün toprak olduğu tarım toplumlarında güç toprak sahipleriyle ordunun elindedir; buna karşılık ana iktisadi faktörün makine üretimi olduğu endüstri toplumlarında ise kapitalin sahibi olan işverenler en önemli güç haline gelmişlerdir.

Gelmekte olan yeni toplumda ise A. Touraine'nin ifadesiyle "*bilgi sınıfı*"nın, A.Gouldner'in ifadesiyle de "*kültürel sermaye*" sahibi bir "*yeni sınıf*"ın yükselişine tanık olmaktayız (s.136). Gouldner, değişimin öncülüğünü teknik entelijansiya ve entellektüellerden oluşan bu yeni sınıfın üstlendiği görüşündedir.

Özetle post-endüstriyel dönüşüm sürecinde tarım, sanayi, hizmetler gibi üç sektörün yanında bir dördüncü sektör olarak bilgi işçilerinin oluşturduğu enformasyon sektörü giderek artan bir öneme sahip olacaktır (Uğur, s.192). Nitekim 1950'de Amerika'da çalışanların yüzde 17'si bilgi üretirken, bugün aralarında bilgisayar programcıları, öğretmenler, idareciler, sekreterler, muhasebeciler, bankerler ve teknik elemanların bulunduğu yüzde 60'lık bir profesyonel sınıf, bilgi üretiyor (Naisbit s.3, 1987).

c) Bilginin Artan Rolü

Endüstri sonrası toplum teorilerinin öncü isimlerinden olan D.Bell gelmekte olan toplumun yeni paradigmasının teorik bilgi olduğunu vurgular(1970, s.128).

Bilindiği gibi endüstri toplumu, malların üretimi için makinelerin ve insanların koordinasyonuna dayanır. Oysa yeni toplum bilgi etrafında örgütlenmektedir. Şüphesiz bilgi her toplum için gereklidir; nitekim endüstriyel uygarlığın öncü isimlerinden olan Bacon'ın da yüzlerce yıl önce belirttiği gibi "bilgi güçtür"; ancak enformasyon/bilgi toplumunda ise bilgi aynı zamanda toplumun temel eksenidir (1973, s.2) .

Bilindiği gibi tarım toplumlarında stratejik kaynak toprak ve işgücü olmasına karşılık endüstri toplumunda sermaye merkezi bir önem kazanmıştır. Oysa yeni toplumda ise bilgi stratejik kaynak haline gelmiştir. Çünkü yeni toplumda teorik bilgiyi piyasada ürünlere ve hizmetlere başarılı şekilde dönüştürenler ile eğitim ve araştırma-geliştirme harcamalarına en çok yatırımı yapan işletmeler ya da toplumlar başarılı olacaktır (Sadler, s.40).

Buna karşılık üretim sürecinde diğer üretim faktörlerinin önemi azalmıştır. Örneğin 1975-80 yılları arasında Japonya'nın toplam üretimi üç misli artmasına karşılık kullanılan hammadde oranında herhangi bir artış söz konusu olmamıştır (Drucker, 1994; s.101-21). Bir diğer ifade ile üretim araçları içinde hammaddenin eski önemi oldukça gerilemiştir.

Ayrıca bugün bir malın bilgisini bir üst düzeyde üretemediğiniz takdirde rekabet şansınız son derece sınırlı kalmaktadır. Öte yandan önümüzdeki dönemde bugünkü gelişmiş ülkelerin bilgiyi üreten *ofisler*, yine bugün gelişmekte olan ülkelerin ise imalat işlerinin yapıldığı dünyanın *atölye*si işlevini üstleneceğine dair beklentiler söz konusudur.

Nitekim ilgili Tablo 1.1'de de görüldüğü şekilde yeni toplumun temel kurumlarını oluşturan üniversiteler ile araştırma kurumları, toplumda yeniliklerde ana kaynağı oluşturacaklardır. Buna karşılık endüstri sonrası toplumun ekonomik temelini ise bilimi esas alan endüstriler ile; temel problemlerini de bilim politikası ve eğitim politikası teşkil edecektir.

Kısaca belirtmek gerekirse Toffler'in deyimiyle enformasyon toplumunda bilgi artık para gücüyle kas gücünün eki olmaktan çıkmış ve bunların ruhu ve çekirdeği haline gelmiştir (s.33). Bu toplumlarda başarı ya da başarısızlık bütünüyle bilgiye bağlı hale gelmiştir.

Tablo 1.1.
Post-endüstriyel Toplumun Yapısı ve Problemleri

Eksen ilke	Teorik Bilginin Merkeziliği ve Kanunlaştırılması
Temel kurumlar	Üniversiteler Akademik enstitüler Araştırma kurumları
Ekonomik alan	Bilimi temel alan endüstriler
Temel kaynak	Beşeri sermaye
Siyasal problem	Bilim Politikası Eğitim politikası
Yapısal problem Tabakalaşma:Temel Yol	Özel ve kamu sektörü dengesi Nitelik Eğitim
Teorik sorun	Yeni sınıfların bağlılığı
Sosyolojik reaksiyonlar	Bürokrasinin direnci Düşman kültürler

Kay: Bell, s.118

d) Enformasyon Teknolojileri ve İnternet'in Toplumsal Sonuçları

Endüstri toplumunun doğuşunda nasıl buhar makinesi, elektrik, içten yanmalı motorlar gibi enerji teknolojisi büyük rol oynamışsa, enformasyon ve iletişim teknolojisileri de post-endüstriyel toplumun doğuşunda aynı role sahiptir. O, toplumu iki şekilde değiştirmektedir (Sadler s.49). Birincisi yeni malların üretiminde ve hizmetlerin yerine getirilmesinde yeni imkanlar (işler) sağlamaktadır. Bugün çok sayıda insan cep hesap makinesi, elektronik saat, kişisel bilgisayar, video, müzik seti ve radyoya sahiptir. Yine tele bankacılık, tele alış veriş, tele posta, tele araştırma, tele konferans, internet gibi teknonolojilerin daha şimdiden büyük ölçüde yaygınlaştığına tanık olmaktayız.

İkinci olarak teknoloji verimlilik üzerindeki etkisiyle hayatımızı değiştirmektedir. Böylece bir taraftan ürünler daha

düşük fiyattan üretilip tüketiciye düşük fiyatla satılmaktadır; diğer taraftan ise işsizliği artırmaktadır. Bu hızla büyüyen bir ekonomide ihtiyaç duyulan işgücü arzına yol açabileceği gibi, durgun veya çökmekte olan bir ekonomide kitlesel işsizliğe de yol açabilir.

Nitekim öncelikle büyük kapsamlı bilimsel çalışmalar, ulusal güvenlik ve uzay çalışmaları gibi alanda kullanılan bilgisayar teknolojisi, daha sonra ekonomik amaçlarla yönetim alanında, büyüme ve verimliliğin artırılması için işletmeler tarafından kullanılmaya başlanmıştır. 1970'lerden itibaren ise sosyal refah hizmetlerinde ve bir takım toplumsal sorunların çözümünde kullanılmaya başlanmıştır. Son dönemde de özelikle PC'lerin çıkmasıyla ve fiyatlarının ucuzlayarak toplumda daha kolay satın alınabilir düzeye gelmesiyle birlikte, bilgisayarların, daha çok bireysel amaçlarla, entelektüel yaratıcılık için kullanılmaya başlandığını görmekteyiz.

Post-endüstriyel dönüşüm sürecinde temel dinamiklerden birisini oluşturan bilgisayar teknolojisi, bir yandan zihinsel emeğin yerini tutarak, diğer yandan ise insanın zihinsel emeğinin çerçevesini genişleterek, yaşanan değişime önemli bir faktör olarak damgasını vurmuştur.

Öte yandan son dönemde olağan hızla yaygınlık kazanan İnternet, çok kısa bir sürede spordan siyasete, cinsellikten ticarete, olağanüstü geniş bir alanda, hemen hemen herkesi şaşırtacak düzeyde gelişme gösterdi. Neredeyse, bütün dünya "internetmania" diyebileceğimiz bir salgını yaşamaya başlamıştır.

Kullanıcı sayısı olağanüstü bir hızla artan İnternet, iş adamından öğrencisine, bilim adamından politikacısına, herkesin kendisi için bir şeyler bulabileceği, bir ortam yaratmamıştır.

İnternet kültürünün Margaret Mead'ı olarak anılan Sherry Turkle'a (s.9-10) göre, milyonlarca insanı birbirine bağlayan

İnternet, insanların düşünme şekillerini, cinselliklerinin doğasını, topluluk şekillerini ve kimliklerini değiştirmektedir. Bilgisayarlar bir alettirler. Bizim yazı yazmamıza, hesaplarımızı yapmamıza ve iletişimde bulunmamıza yardımcı olurlar; ancak bunların çok ötesinde, bilgisayarlar aynı zamanda bizlere, hem zihni modeller sunarlar, hem de, fikirlerimizi ve fantezilerimizi aktarmaya yardımcı olan birer araç işlevi görürler.

Öte yandan daha sonra etkileri ayrıntılı olarak inceleneceği şekilde İnternet, çalışma ilişkilerimizi de değiştirmeye başlamıştır. Geçmişin dev bürokratik örgütleri içinde çalışan insanların yerini, günümüzde işlerini evinden ya da yazlığından yürüten insanlar almaya başlamıştır.

İnsanların bilgisayarlar vasıtasıyla toplumsal, siyasal, ekonomik vb. etkileşime geçmelerini sağlayan bir araç olan İnternet'in belki de en önemli işlevi, bilginin *serbest dolaşımını* sağlamasıdır. Günümüzde, insanlar gerekli altyapıya sahip iseler, dünyanın her yerinden ihtiyaç duydukları bilgiye ulaşabilir hale gelmişlerdir. Artık mesafenin eski önemi kalmamıştır. İnsanlar zaman ve mekândan bağımsız bir biçimde, bilgiye daha kolay bir biçimde ulaşabilmektedirler.

Aralarında Habermas'ın da bulunduğu bir çok ünlü düşünür, **bilgi devriminin**, eşit şekilde iletişim şansını artırdığını (Liska, Grune, s. 30) iddia etmektedirler. İnternet sayesinde, geçmişte seçkinlerin tekelinde kalan bilgi/enformasyon atık, daha geniş kitlelere yayılmıştır.

Artık büyük bürokratik örgütlerin dışında, *küçük/marjinal gruplar* ya da bireyler de, İnternet sayesinde, global düzeyde seslerini duyurabilmektedirler. Günümüzde İnternet, tam bir özgürlükler ortamıdır. Artık isteyen, istediği bilgiyi, hiçbir sansüre bağlı olmaksızın, global düzeyde, ilgililerin kullanımına sunabilir. Bunun içinde, çok fazla bir sermaye ihtiyaç yoktur. Tek bir birey, gerektiğinde, İnternet üzerinden

dev boyutlardaki firmaları sıkıntıya sokacak kampanyalar yürütebilir; ya da birkaç kafadar, Amazon örneğinde olduğu gibi, yeryüzünün en büyük firmasını İnternet üzerinde oluşturabilir; ya da geçmişte Batistalar örneğinde olduğu gibi, global düzeyde siyasal kampanyalar yürütebilir. Hatta daha uç bir örnek vermek gerekirse, Türkiye'de faaliyette bulunan bir takım terör örgütlerinin, bomba yapım teknikleri dâhil, bir çok konuda, illegal görüş ve bilgileri İnternet üzerinden tüm dünyadaki kullanıcıların hizmetine sunduklarına tanık olunmaktadır.

Tarih boyunca tüm **diktatörler**, yönettikleri kitlelerle ilgili, her türlü enformasyonu, tek elde toplamak istedikleri gibi, bunların yayılmasını, gerekiyorsa şiddete de başvurarak, sınırlandırmak çabası içinde olmuşlardır. Geçmişte teknolojinin yetersizliği ya da sadece merkezi otoritenin elinde bulunması da bu amaca hizmet etmiştir. Yönetilenler (tebaa) çoğu kere, yönetenlerin eylemlerinden haberdar olamamışlardır.

Bu yüzyılın başında Çine giden bir batılı gezgin, iyi yürekli kraliçelerinden bahseden Çinli'ye, Kraliçenin on yıl önce öldüğünü söylediğinde, Çinlinin hüngür hüngür ağladığını yazar. Oysa durum şimdi tersine döndü; binlerce kilometre uzaktaki sıradan insanlar bile, bir sıcak savaşın gelişmelerini, ayrıntılı bir biçimde canlı yayında evinden izler hale gelmiştir.

Bunun dışında, dünyanın farklı bölgelerinde yaşamalarına rağmen, İnternet'te sürekli etkileşim halinde bulunan milyonlarca insan, enformasyonun bir yerden bir başka yere anında taşınmasını sağlıyorlar. Özellikle *teknolojinin giderek ucuzlaması* ve *geniş kitlelere yayılması*, bu gelişim sürecinde hayati bir rol oynuyor.

Daha önce, devletin resmi kitle haberleşme araçlarında ya da büyük medya kuruluşlarında seslerini duyuramayan marjinal gruplar, İnternet teknolojisi sayesinde, gerektiğinde,

merkezi iktidara karşı, tüm dünyadan kendilerine destekçiler bulabilir hale geldiler. Etnik hareketlerin giderek yaygınlık kazanması ile, iletişim teknolojilerinin gelişimi arasındaki ilişkiyi sanırım inkâr eden yok. Bir taraftan dünyayı "**küresel kültür**"e taşıyan enformasyon ve iletişim teknolojileri, diğer taraftan da ayni arabanın tersine işleyen tekerlekleri gibi, "**yerel kültür**"lerin öne geçmesine de zemin hazırlıyorlar.

Bir diğer ifade ile, bazı yazarların adına post-modern çağ dedikleri günümüzde, bir anlamda yönetenlerin işi çok daha zorlaştı. Bu durum özellikle "*toplumsal bütünleşme*" sorununu çözememiş ülkeler için özel bir önem taşımakta. Yirmi birinci yüzyılın eşiğinde insanlık, adeta bu yüzyılın başında bir diktatörün "**karşı devrim**" olarak bahsettiği bir tür "**tele devrim**" süreci karşı karşıya kaldı.

Bazı iyimser yazarlar, İnternet gibi enformasyon teknolojilerindeki gelişmenin daha varsıl ve demokratik bir topluma yol açacağını iddia ediyorlar; kötümserlerse aksini.

İnternet'le gelen yeni bir olgu da adına "**hacker**"lar denilen şifre kırıcı siber-teröristlerin bir takım kurumlara saldırılarıdır. CNN'in, FBI kaynaklarından faydalanarak verdiği bir habere göre, İnternet'teki web siteleri, ortalama 12 ile 15 kez "hacker"larin saldırısına uğruyormuş. 563 kuruluş üzerinde yapılan bir araştırmaya göre, web sitesi sahiplerinin yüzde 73'ü, networklerine "hacker"ların girdiğini belirtiyorlar. Bugün bir çok güvenlik şirketi, müşterilerini hacker saldırılarına karşı korunmak konusunda da eğitiyor.

Nitekim İnternet üzerindeki en çok tanınan şirketlerden birisi olan Yahoo'ya yapılan saldırı, bu şirketin sahipleri kadar, İnternet üzeriden faaliyette bulunan kurumlar ile, bu şirketten alışveriş yapan ve şirket bilgisayarlarında kredi kartı bilgileri bulan 15 bin civarında olduğu söylenen tüketicileri de ilgilendirmektedir.

Aslında geçmişte yapılan çok sayıda hacker saldırısı söz konusudur. Aktüel 2000'e göre bu saldırılardan bazıları şunlardır:

- 1990'da bir hacker saldırı ile AT&T'nin santralleri çökertilmiştir.
- Kevin Mitnick Pentagon'un askeri amaçlı bilgisayarına girmiştir.
- 1992'de Robert Moris, İnternet'e yerleştirdiği bir virüs sayesinde, çeşitli hükümet ve üniversite bilgisayarlarını çökertmiştir.
- 1994'de Almanya'da Frankfurt hava alanı ve çevresindeki bütün iletişim imkanları kesilmiştir.
- 29 Aralık 1996'da Amerikan Hava Kuvvetleri İnternet adresi hackerların saldırısına uğramıştır.
- Adalet bakanlığı web sayfası, 17 Ağustos 1996'da İnternet'i nizama sokacak yönetmelikleri protesto etmek için değiştirilmiştir.
- CIA'in web sayfasının içeriği, "Power Through Resistance" tarafından değiştirilir ve büyük ölçüde küfürlerle doldurulur.
- 1996'da İngiliz İşçi Partisi'nin, 6 ay sonrada Muhafazakar Parti'nin web siteleri saldırıya uğrar.
- 16 yasındaki İngiliz genci Richard Pryce oldukça eski model bir bilgisayarla, Pentagon'un sistemine girmeyi başarır.

Yine CNN'in bir haberine göre, İnternet üzerinde 100 bin civarında hacker olduğu tahmin ediliyor. Bunların yüzde doksanı, sırf "meraklarını tatmin" için başkalarının bilgisayarlarına giren "amatör hacker"lar olmalarına karşılık, yüzde 9.9'u illegal amaçlar için kullanılabilecek "potansiyel hacker"lar oldukları belirtilmektedirler. Ancak yüzde 1.1'lik bir grup ise, dünya çapında suç isleyen huckerlardan oluşmaktadır.

Bir diğer ifade ile hackerleri iki gruba ayırmak mümkündür. Çoğunluğu oluşturan bir grup, "hacker"liği daha çok "merak" ve bir tür "kendini ispatlama" biçimi olarak yapmaktadır. Yapılan çalışmalara göre "hacker"larin büyük bir bölümü, yaşamı bilgisayar başında geçen gençlerden oluşmaktadır. Ayrıca aralarında kızların sayısı da son derece sınırlıdır.

Bu gençlerin, en çok vurgulanan özellikleri, "**asosyal kişilik**" yapısıdır. Ancak bu asosyal kişilik yapısı iddialarına rağmen, kendi aralarında sıkı denilebilecek bir dayanışmaya sahipler. Birisinin ele geçirdiği gizli bilgiler, diğer "hacker"larla paylaşılmaktadır. Bunların en yaygın başvurdukları yol ise, ücret ödemeksizin, telefon santrallerinden faydalanmaktır.

Pentangon'un askeri amaçlı bilgisayarlarına girdiği için uzun bir süre tutuklu kalan Kevin Mitnick, şifrelerini kırarak girdiği telefon şirketinden çok sayıda hattı, diğer "hacker"lara ücretsiz kullandırmıştır. Ancak "hacker"lık işini daha farklı kullananlarda var. Örneğin daha önce işlediği suçlar dolayısıyla tutuklanan huckerlardan K. Poulsan'in, bazı radyo programlarının telefon hatlarını, gizlice kendine yönlendirerek, iki tane porsche otomobil kazandığı belirtiliyor. Ayrıca patolojik kişilik yapısına sahip bazı "hacker"larin, bir çok ülkede bilgisayar sistemlerine verdikleri zarar milyarlarca doları bulmaktadır. Örneğin Amerika'da bu rakamın yılda 5 milyar dolar olduğu tahmin ediliyor.

Geçtiğimiz yıllarda, bir Rus hacker grubunun yaptıkları eylem, bunların büyük bir bölümünün davranışını anlamak bakımından önem arz etmektedir. Bir bankanın şifrelerini kırarak hesaplarına giren bu Rus hacker grubunun amacı, soygun yapmak değil, meraklarını tatmin etmektir. Ancak bankanın elde edilen şifrelerini, grubun sarhoş ve depresif bir üyesi, 100 dolar ve iki şişe votka karşılığında, profesyonel bir soygun şebekesine satar. Profesyonel soyguncular, elde ettikleri gizli şifreler ile, bankadan 10 milyon dolarlık soygun yapar.

Bu olay bize amatör "hacker"ların sırf merak amacıyla elde ettikleri bilgilerin gelecekteki profesyonel suçlular tarafından nasıl kullanılabileceğini göstermek bakımından önem taşımaktadır. Özetle belirtmek gerekirse, İnternet'in bu asi gençleri, sadece bilgisayar işinde çalışanları değil; önümüzdeki dönemde, psikologları, sosyologları, hukukçuları, polisleri, iş adamlarını ve İnternet ağına bağlı tüm vatandaşları fazlasıyla meşgul edeceklerdir.

Yine geçtiğimiz yıllarda kamuoyunun gündemine gelen ve basının "bilgisayarlı soygun çetesi" adını verdiği grup, İnternet üzerinden, bazı bankaların şifrelerini kırarak, çok sayıda kredi kartı kullanıcısının hesabından, alış veriş yapmışlar ya da kendi hesaplarına para transfer etmişlerdir.

Yine basında (ve İnternet'teki bazı tartışma gruplarında) belirtildiği şekilde, grubun üyeleri, Yunanistan'daki bir mudinin hesabını kullanarak, Amerika'dan sipariş ettikleri malların teslimatı esnasında yakayı ele vermişlerdi. O dönemde bu gençlerin eylemleri hakkında basında (ve İnternet'te) çok şey söylendi.

Kamuoyunun bir kısmı, içinde yaşadığımız dönemin pragmatist/oportünist zihniyetine uygun olarak, "bravo doğrusu çocuklara" tavrı içinde gelişmeleri izledi. Aslında bu olay, bizleri son derece ilginç sonuçlara götürmektedir.

Alt yapısını İnternet gibi enformasyon teknolojilerinin oluşturduğu içinde yaşadığımız çağda, bireyler gerekli moral değerlerle donatılmadıkları takdirde, işlenen suçların boyutları da küresel düzeye taşınmaktadır.

Artık bütün dünyada insanlar, İnternet'i oyun ve eğlencenin ötesinde, haberleşmek, ticaret yapmak gibi çok sayıda farklı amaçlar için kullanmaya başlamışlardır. Bugün bankaların çoğunluğu İnternet üzerinden çalışmalarını yürütmektedir. Bir çok firma İnternet'te mal alıp satmaktadır.

Önümüzdeki dönemde bunların sayısı çok daha da artacaktır. Ancak İnternet kullanıcıların sayısının artışına paralel olarak bu alanda çalışan dolandırıcıların sayıları da artacaktır. Nitekim İnternet üzerinden faaliyette bulunan kurumun yöneticisi kabul etmezse bile, yaşları 15 ile 20 arasında değişen bazı gençler (huckerlar) için, neredeyse kırılamayacak şifre sayısı yok gibi. Bir çok kurumun hesabına girmek ise, onlar için "çocuk oyuncağı". Şüphesiz bunlara karşı sürekli güvenlik önlemleri de geliştiriliyor. Ancak bu çağın "**süper sembolik" düzen**i içinde, bu gruplar, onları da aşacak yeni yollar buluyorlar.

Muhtemelen önümüzdeki dönemde, polisin ve hukukçuların en çok uğraşacağı konular arasında, İnternet suçları yer alacaktır. Bunun için de, klasik polisiye önlemlerin ve hukuk bilgisinin yanında, ilgililerin, enformasyon teknolojilerinin kullanımına ilişkin olarak derinlemesine bilgiye gereksinimleri olacaktır. Bunların yanında da kullanıcıların, belli moral değerlerle donatılmaları özel bir önem taşıyacaktır. Çünkü bu yeni düzen içinde, gerekli moral değerlerle donatılmamış insanları denetlemek, eskisinden çok daha güç hale gelmiştir.

Yine önümüzdeki dönemde, modern dünyanın "ayak bağı" olarak gördüğü ve dışladığı "etik" konusu, piyasanın kendini düzenleme mantığı içinde, yeniden gündeme gelecektir. Buna İnternet kullanımına ilişkin etik ilkeler de dahil olacaktır. Çünkü bir çok alanda olduğu gibi, İnternet'te de **etik ilkeler** üzerinde gerekli uzlaşmalar sağlanmadığı takdirde, "bilgisayarlı soygun çeteleri"nin sayıları çok daha artacaktır

Bilginin yaygınlık kazanmasında en önemli araçların başında gelen İnternet, aynı zamanda bilgiyi kirleten bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Çünkü İnternet üzerinde, her isteyen, istediği bilgiyi, hiçbir denetime tabi tutulmadan, sayıları yüzlerce milyonu bulan kullanıcıların hizmetine sunabilir. Bunlar, bilimsel nitelikli olabileceği gibi, hiçbir

bilimsel niteliği olmayan (hatta yasal olmayan/yanlış) bilgiler de olabilir.

Bilgi kirlenmesinin bir masum yolu da, İnternet'in değerli değersiz her türlü bilginin bir arada yer aldığı bir çöplüğe dönüşmesi. Örneğin araştırma yapmak istediğiniz bir çok konuda, araştırma makinaları değerli değersiz yüz binlerce veriyi getirmektedir. Her ne kadar, giderek daha çok gelişen yeni programlar sayesinde, araştırma makineleri daha ileri düzeyde araştırmalar yaparak, bazı bilgileri sizin için rafine etseler bile, son derece önemli bilgiler ile, hiçbir değeri olamayan, çoğu kere de yanlış olan bilgiler bir arada yer almaktadır. İnsanların zaman fukarası oldukları bir dönemde, araştırmacıların tek tek bütün web sitelerini tarayarak, içinde kıymetli olanlarının seçimi de zaman bakımından tümüyle mümkün olmadığından, ortaya bir kargaşa çıkabilmektedir. Bilgi kirlenmesinin farklı bir yüzünü oluşturan, aşırı enformasyon yüklenmesinin bireylerde yaratmış olduğu şaşkınlık da giderek artmaktadır.

Başta İnternet olmak üzere, mevcut enformasyon teknolojileri sayesinde insanlık, tam bir "enformasyon bombardımanı" ile karşı karşıya kalmıştır. Bir yazarın deyimiyle adeta "her taraftan üzerimize enformasyon yağmaktadır".

En alt gelir grubundaki aileler dahi, evlerindeki televizyon sayesinde, muhtelif olaylara ilişkin her gün yüzlerce enformasyona muhatap oluyorlar. Artık dünyada bir çok alanda enformasyon kıtlığı değil enformasyon bolluğu yaşanıyor. Oysa, geçmişte bazı Sultanların dahi, toprakların bir bölümünün işgal edildiğini bile aylar sonra öğrendiğini yazarlar.

Oysa bırakın böylesine aleni işgalleri, günümüzde geniş kitleler, vaktiyle "devlet sırrı" denilebilecek olayların bile tartışmalarını, artık rahatlıkla mevcut enformasyon kanallarından izleyebiliyor. Bugün ortalama bir insan, geçmişte bilimsel düşüncenin teşvikinde önemli rol oynamış, Röne-

sans preslerinden dahi büyük bir kitaplığa sahip olabiliyor. Ya da daha geniş bilgi kaynaklarına ulaşabiliyor.

Enformasyon teknolojilerinin gelişimi, bilgiyi dijitalleştirmiş; onun depolaması ve dağıtımı ucuzlatmıştır. Örneğin fiyatı binlerce doları bulan matbu bir ansiklopedi, birkaç dolarlık CD' ye yüklenebilir hale gelmiştir.

Bu sayede kağıt kullanımının beraberinde getirdiği çevre tahribatı azaldığı gibi, maliyetlerde de büyük oranlarda düşüşler ortaya çıkmıştır. Bütün bu gelişmelerin, insanlığın önüne yepyeni kapıları açtığı da bir gerçek. Her türlü ilkelliğin kaynağı olan cehaletin ortadan kaldırılması için, insanoğluna yeni imkânlar sunuyor.

Artık çağımızın ortalama insanı, geçmişin âlimlerinden, bir çok konuda daha fazla enformasyonla donatılmış durumda. Bu bir yönüyle son derece önemli. Hatta içinde yaşadığımız çağda varlığını sürdürebilmenin olmazsa olmaz unsuru. Ancak bu kez de insanlığın karşısına, aşırı enformasyon yüklenmesinin beraberinde getirdiği, bu çağa özgü sorunlar orta çıkmaktadır.

İnsanlar her gün mevcut teknolojiler sayesinde, çoğu kere büyük bir kısmının hiçbir değeri olmayan, enformasyon dalgası ile karşı karşıya kalıyorlar. Adeta bir enformasyon bombardımanı yaşıyoruz. Öyle bir bombardıman ki, her gün karşı karşıya kaldığımız binlerce enformasyon içinden, hangilerinin bizim için önemli olduğunu, hangilerinin hiçbir öneminin olmadığını ayıramıyoruz. Bu ayrımı yapmak için gerekli entelektüel birikimimiz olsa bile, bu kadar veriyi tümüyle inceleyecek zamanımız asla olmuyor.

Dolayıyla her gün karşı karşıya kaldığımız enformasyonlara, çoğu kere yüzeysel bir şekilde bakıyoruz. Karşılaştığımız enformasyon bolluğu adeta bir saldırıya dönüşüyor ve bir tür enformasyon şokunu yaşıyoruz. Bu hız çağında insanlık çoğu kere durup düşünmeye vakit bulamıyor. Bir yazarın

deyimiyle "bilgisiyle malûl" bir kitleye dönüşüyoruz (İnam, s. 49-54). Ancak bu **enformatik cehalet**ten çıkışın yolunu da yine bize sağlıklı/doğru enformasyonun göstereceğini biliyoruz. Bunun için de, sürekli bir şeyleri kaçırdığımız kaygısını bir tarafa bırakmamız hayati bir önem taşımaktadır.

Kısaca ifade etmek gerekirse, bir çok yazarın iddia ettiği şekilde İnternet, yaşama, çalışma ve düşünme biçimlerimiz üzerinde önemli etkilerde bulunuyor. İnsanlık daha önce görülmedik şekilde yeni bir toplumsal dönüşüm sürecini yaşıyor. Bunun arkasındaki en önemli güçlerden birisi ise enformasyon teknolojileri.

e) Post-Endüstriyel/Enformasyon/Bilgi Toplumunun Diğer Karakteristikleri

Endüstri toplumundan enformasyon toplumuna yöneliş beraberinde sadece yukarıda anılan değişmeleri değil, aynı zamanda toplumun diğer unsurlarında da köklü dönüşümleri getirmiştir. Örneğin teknolojinin giderek *ucuzlaması* ve yaygınlaşması bir taraftan kitle üretimi ve kitle haberleşmesinin çözülüşüne yol açarken diğer taraftan da bireyin konumunun güçlenmesine yol açmıştır.

Öte yandan endüstri toplumunun otorite, disiplin, bağlılık, erkeklik, fiziki kabiliyetler, rekabet, saldırganlık, tutumluluk, hırs, güvenlik gibi değerlerinin yerini, karşılıklı danışma, unisex, özgürlük , bireysellik, gerçek, güzellik gibi iyimser bakış açısını ifade eden değerlerin alacağını belirtmektedirler (Sadler, s.16 ; Frankel, s.20).

Masuda'ya göre endüstri toplumunun temel değerlerini fiziksel ihtiyaçların tatminini amaçlayan maddi değerler ile insan hakları ve Rönesans ruhu oluşturmasına karşılık, enformasyon toplumunda insanın kendini disiplin altına alması ve sosyal katkısına bağlı değerler ön plana geçecektir.

Tablo 1.2.
Bilgisayar Kullanımının Gelişim Aşamaları

GELİŞME AŞAMALARI	İLK AŞAMA 1945-70	İKİNCİ AŞAMA 1955-80	ÜÇÜNCÜ AŞAMA 1970-90	DÖRDÜNCÜ AŞAMA 1975-2000
Bilgisayar kullanımının temelleri	Büyük bilim	Yönetim	Toplum	Bireyler
Hedefler	Ulusal savunma ve uzay	GSMH	Kaba ulusal refah	Kaba ulusal tatmin
Değerler	Ulusal prestij	Ek büyüme	Sosyal refah	Benin gerçekleştirilmesi
Özne	Ulus	Örgütler	Genel kamu	Birey
Bil. kul. objesi	Doğa	Örgüt	Toplum	İnsanlık
Bilimsel temel	Doğal bilimler	Yönetim bil.	Sosyal bilimler	Davranış bilimleri
Enformasyon objesi	Bilimsel amaçlara ulaşılması	Firma etkinliliğinin teşviki	Sosyal problemlerin çözümü	Entelektüel yaratıcılık

Kay. Masuda, s.12

Bunun yanı sıra endüstri toplumlarındaki işçi hareketlerinin ve grevlerin yerini, enformasyon toplumlarında sivil vatandaş hareketlerinin alacağı; gönüllü teşebbüslerin de toplumda giderek çok daha önemli hale geleceği ve kitle tüketiminden, yüksek kitlevi bilgi üretimine yönelineceği öngörülmektedir (bk. Tablo.1.3).

Tablo 1.3.
Endüstriyel ve Enformasyon Toplumlarının Karşılaştırması

		Endüstriyel toplum	**Enformasyon toplumu**
Yenilikçi teknoloji	Öz Temel fonks Üretim gücü	Buhar makinesi Fizik. emeğin ikamesi ve amplifikasyonu. Maddi üretim gücü	Bilgisayar(Bellek,hesap. Zihni emeğin ikamesi Enformas. üretme gücü
Sosyo-ekonomik yapı	Ürünler Üretim merkezi Piyasa Lider endüstriler Endüstriyel yapı	Faydalı mallar ve hiz Modern fabrika Yeni dünya, sömürgeler tüketici satın alma gücü İmalat endüstrisi, mak. kim. end. Birincil, ikinci ve üçüncül endüstriler	Enformas. Teknoloji, bilgi Enformasyon hizmetleri, Bilgi sınırlarında ve enformasyon alanında artış Entelektüel endüstriler Bilgi, enformasyon end. Matrix endüstriyel yapı ayrıca dördüncü end.)
	Ekonomik yapı	Mal ekonomisi (İş bölü- mü,üretim ve tük. ayrımı	Sinerjik enerji(ortak üretim ve faydalanma)
	Sosyo eko. presip	Fiyat prensibi	Amaç prensibi
	Sosyo ek özne	Teşebbüs	Gönüllü topluluklar
	Sosyo-ek. sis.	Özel teş. rek. kar	Altyapı, sinerji, top. yar. ön
	Toplum şekli	Sınıflı toplum	Fonksiyonel toplum
	Ulusal hedef	Kaba ulusal hedef	Kaba ulusal tatmin
	Hükümet şekli	Parlamenter demokrasi	Katılımcı demok.
	Sosyal değişmede güç mer.	İşçi hareketleri grevler	Vatandaş hareketleri
	Sosyal problem	İşsizlik, savaş, faşizm	Terör, gelecek şoku, öz. yaş
	En ileri aşama	Kitle tüketimi	Yüksek kitle bilgi üretimi
Değer-ler	Etik değerler Değer ölçütleri Zamanın ruhu	Maddi değerler, temel insan hakları, insancıllık Rönesans (Bireyin özgürleşmesi)	Zaman değeri, Self disiplin, sosyal katkı Globalizm (İnsan ve doğa) sembiyozyonu)

Kaynak. Masuda, s.6-7

Yine Toffler'in "Üçüncü dalga" (1981) olarak adlandırdığı post-endüstriyel toplum, standartlaşmanın, merkeziyetçiliğin, fabrika düzeninin ortadan kalktığı, sürekli ve hızlı değişimin egemen olduğu toplum biçimidir. Bu toplumlarda Toffler'a göre sanayi toplumunun ürünü olan kitle demokrasisi son bulacaktır. Çünkü toplumun kitle olmaktan çıkmasıyla insanların ihtiyaçları dolayısıyla siyasal talepleri de değişmekte ve çeşitlenmektedir. Nasıl piyasa araştırmacıları giderek daha çok sayıda farklı parçacıklar buluyorlarsa ve bunlar hayat biçimlerindeki artan farklılığı yansıtıyorsa politikacılar da seçim bölgelerinden giderek daha çok talebin yağdığına tanık olmaktalar. Dolayısıyla enformasyon toplumunda egemen demokrasi Toffler'a göre "mozaik demokrasisi", Masuda'ya göre ise "katılımcı demokrasi" olacaktır ve bu da ekonomideki mozaiğin doğuşuyla aynı döneme rastlamıştır. Bu gelişmeler neticesinde biz demokrasiye ilişkin görüşlerimizi yeniden gözden geçirmek zorunda kalacağız. Ancak muhtemel sorunlara ilişkin olarak henüz ortaya atılmış muhtemel çözümlerden bahsetmek şimdilik oldukça güçtür (Toffler,1993, s.263).

Bir taraftan transnasyonal ya da bölgesel bütünleşme eğilimleri ulus devleti dışarıdan sıkıştırırken; diğer taraftan da bunlara tepki niteliğinde yeni kabilecilik eğilimleri içeriden sıkıştırmaktadır. Transnasyonalizmin tam karşısında aşiretçiliğe doğru gidişin bir nedenini tipik bir işletmeci mantığı ile Drucker (1994, s.217), büyük olmanın eskisi kadar avantaj sağlamamasına bağlıyor. Çünkü diyor, nükleer savaş çağında en büyük ülke bile vatandaşlarını tam anlamıyla koruyamaz. Buna karşılık İsrail gibi küçük bir ülke gerekli enformasyon altyapısına sahipse korkunç silahlar üretebilir.

Öte yandan Bell (1987, s.6), ulusal yapıların günümüzün dev problemleri karşısında çok küçük, buna karşılık hayatın küçük problemleri karşısında ise çok büyük gelmeye başladı-

ğını iddia ediyor. Futuristlere göre, gelmekte olan yeni toplum, endüstri toplumunun merkeziyetçi eğilimlerinin zayıfladığı ve bireyselliğin güçlendiği bir toplum olacaktır.

Enformasyon ya da bilgi toplumlarını dinamikler ve trendler açısından ele alan Allen, merkezde bilgi ve enformasyonun kullanımını, onun hemen etrafında zihni işlerin, enformasyon mesleklerinin, bilgi elitlerinin, yeni köle sınıfının, enformasyonel gelişme modunun, enformasyon teknolojilerinin, çok uluslu işletmelerin, eşitsiz küresel gelişmenin, artan hizmetlerin ve yeni sosyal hareketlerin, yer aldığını belirtmektedir.

Son halkada ise işin profesyonelleşmesinin, bilimsel ve idari işlerin bürokratikleşmesinin, ürün ve süreç olarak enformasyonun, merkezileşmiş kontrole karşı desantralize üretim birimlerin artışının, enformasyon networklerinin, postmateryal ihtiyaçların, gelişmiş ülkelerde bilgi üretiminin, buna karşılık gelişmemiş çevre ülkelerde kitle üretiminin olacağı toplumlardır.

3. Post-Endüstriyel/Enformasyon/Bilgi Toplumu Teorilerinin Değerlendirilmesi

Endüstri toplumu ve enformasyon toplumu teorileri arasında önceki alt bölümlerde görüldüğü şekilde bazı noktalarda benzerlikler var. Örneğin her ikisi de bilginin ve yükselen yeni sınıfların giderek artan önemini vurgulamaktadırlar. Yine hem ilk dönem endüstri toplumu teorisyenlerinde hem de bazı post-endüstriyel dönüşüm teorisyenlerinde geleceğe yönelik bir *iyimserlik* söz konusu.

Öte yandan da oldukça köklü bir kopukluk gözleniyor. Şöyle ekonomik yapıda endüstri öncesi toplumun tarımsal faaliyetleri, madencilik, kereste, petrol, gaz ve endüstri toplumunun mal üretiminin, ağır sanayinin, egemen olduğu fabrika düzenin yerini, enformasyon toplumunda bilgisayar,

sistem analizleri, araştırma geliştirme gibi profesyonel hizmetler ile eğitim, sağlık gibi sosyal hizmetler almaya başlamıştır.

Bunun yanı sıra tarım toplumunda hammadde ve sanayi toplumunda finansal kapital olan stratejik kaynak, daha önce de vurgulandığı şekilde enformasyon toplumunda bilgi olmuştur. Yine ilk iki toplumun el sanatları ve makine teknolojisinin yerini entelektüel teknoloji almaya başlamıştır.

Bunların yanında tarım toplumunun geçmişe yönelik, endüstri toplumunun şu ana yönelik zaman kavramının yerini enformasyon toplumunda *geleceğin öngörülmesi ve planlanması* almıştır. Ayrıca tarım ve endüstri toplumlarındaki doğaya ve fabrikalaşmış doğaya karşı oyun yerini yeni toplumda kişiler arası oyuna bırakmıştır. Yine ilk iki toplumun gelenekçilik ve ekonomik gelişme kavramlarının yerini de teorik bilginin kodifikasyonu almıştır.

Gerek Bell'in post-endüstriyel toplum, gerekse Masuda'nın enformasyon toplumu teorilerindeki iki tablo karşılaştırıldığında aralarında büyük benzerlikler olduğu göze çarpmaktadır. Ayrıca bu konuda Drucker ve Toffler gibi gelmekte olan yeni topluma ilişkin çalışmalarıyla tanınan yazarların görüşleri de Masuda ve Bell'i destekler niteliktedir. Ancak mevcut enformasyon toplumu teorilerinin karşısında olanlar da var; *enformasyon devriminden söz etmek için zamanın henüz erken* olduğu görüşünde olan **muhaliflerin eleştirileri**ni şu şekilde sınıflayabiliriz (Giddens,s.74 ;Badham, s.60):

1) Enformasyon toplumu teorileri, endüstri toplumu teorilerinde olduğu gibi *teknolojik determinizm*in arkasına sığınıyorlar. Oysa beşeri olaylarda determinizmin her türlüsüne karşı dikkatli olmamız gerekir. Hiç bir teknoloji içinde bulunduğu toplumsal çevreden bağımsız düşünülemez.
2) Yeni sınıfa ilişkin olarak ortaya atılan görüşlerin kökeni Saint-Simon'a kadar uzanır. Ancak bugüne kadar böyle

bir iddia doğrulanmamıştır. Bu *yeni sınıf* kavramı da oldukça *muğlâktır*.

3) Ayrıca bu yeni grupların, objektif sınıf pozisyonlarının doğrudan *sınıf bilinci*ne yansıyacağı tezi enformasyon toplumu teorisinin zayıf taraflarından birisini oluşturmaktadır.

4) **Bilimsel bilgi**nin yükselişi de doğrudan *güc*e dönüşemeyebilir. Yeni kurumlar ve araştırma kurumları tersine militaristik ve siyasal birliklerin hizmetçileri olarak değerlendirilebilir.

Bu eleştirilere May'ın bu kuramların temsilcilerinin devrim sözcüğünü sulandırdıklarına ilişkin eleştirisini de eklemek mümkündür. Burada sıralanan temel eleştirilerin dışında da post-endüstriyel toplum teorilerine yöneltilen başka eleştiriler de söz konusudur. Ayrıca bu eleştirilerde de kısmi haklılık payı mevcut. Ancak bugün teknolojinin hayatımızı çok köklü bir biçimde etkilediği de inkar edilmez bir gerçektir.

Bunun yanı sıra ikinci maddede belirtilen yeni sınıfın muğlâklığına ilişkin eleştiriye de bütünüyle katılmak mümkün değil. Çünkü Aron'un "Sınıf Mücadelesi: Sanayi Cemiyeti Üzerine Yeni Dersler" çalışmasında da vurguladığı şekilde sosyal sınıf kavramının ne olduğu konusunda sosyologlar arasında tam bir uzlaşma endüstri toplumlarında dahi hiç bir zaman olmamıştır; çünkü sınıf kavramı niteliği gereği muğlaktır.

Öte yandan post-endüstriyel dönüşüm teorilerinde ileri sürülen bilgi işçilerinin gücüne yönelik eleştirilerde şimdilik haklılık payı varmış gibi gözükmekle birlikte, bu görüşlerin önemli bir kısmının, şu anı anlatmaktan çok geleceğe yönelik "öngörüler" olduğu hatırlanmalıdır.

Dolayısıyla mevcut gelişmeler endüstri toplumundan post-endüstriyel topluma doğru köklü bir dönüşümün yaşandığına işaret etmektedir. Bu "derece" farkından değil, aksine "nitelik" farkından kaynaklanan bir değişmedir.

Tablo 1.4
Endüstri-Sonrası Toplum: Karşılaştırmalı Bir Şema

BOYUTLAR	ENDÜSTRİ ÖNCESİ	ENDÜSTRİ	ENDÜSTRİ SONRASI
Üretim şekli	Doğal maddelerin işlenmesi	Fabrika	İşleme ve yen. iş. hizmetler
Ekonomik sektör	Birinci Tarım Madencilik Balıkçılık	İkinci Mal üretimi Dayanıklılık Dayanıksız	Üçüncü Transport Yararlılık
	Petrol&gaz	Ağır sanayi	Dördüncü Ticaret Finans Sağlık Araştırma Rekreasyon Eğitim İdare
Dönüştürülen kaynak	Doğal güç, rüzgar, su kaba insan ve hayvan	Yaratılan, enerji, elektrik,yağ,gaz, kömür	Enformasyon, Kompüter, veri sistemler
Stratejik kaynak	Hammadde	Mali kapital	Bilgi
Teknoloji	El sanatları	Makine teknolojisi	Entelektüel teknoloji
Temel nitelik	Artizan, çiftçi, el işçisi	Mühendis, yarı vasıflı	Bilim adamı & profesyonel meslekler
Metodoloji	Sağ duyu, sınama yanılma	Ampirizm&Deneyim	Soyut teori modelleri &simülasyonlar& sistem analizleri
Zaman perspektifi	Geçmişe yönelik	Şu andaki tecrübelere yönelik	Geleceğe yönelik
Dizayn	Doğaya karşı oyun	Fabrikalaşmış doğaya karşı oyun	Kişiler arasında oyun
Eksen ilke	Gelenekçilik	Ekonomik büyüme	Teorik bilginin kodifikasyonu

Kaynak. Bell/3 s.94

Ancak bu süreç modern endüstriyel toplumların düz evrimci mantığı içinde düşünülmemesi gerekir. Her ne kadar enformasyon toplumuna ilişkin özellikle ilk dönem teorilerin-

de etkili olsa bile, günümüzde bir "kategori"den diğerine geçiş biçiminde değil, bir çok sürecin bir arada varolabildiğine de tanık olmaktayız.

A.Touraine'in (1994, s. 221) ifadesiyle, bir sıra dağdan diğerine doğrudan geçilmediğini, önce vadiye inmek, uçurumlarda yolunu yitirmek, hatta ulaşılmayacak sıra dağların doruğunu bir süre hiç görmemeye katlanmak gerektiğini biliyoruz. Ancak burada asıl tehlike hayali bir devamlılığa inanmak değil, tersine artık göremeyeceğimize göre, o dağlar mevcut olmasa gerek diye düşünüp, yürüyüşümüzü yarıda kesmenin gerektiği kanaatine varmaktır.

II. BÖLÜM
ÇALIŞMANIN KÜLTÜRÜ VE DÖNÜŞÜMÜ

Çalışma kavramının etimolojisi, pre-modern toplumlarda, çalışmaya yüklenilen anlamlar konusunda oldukça önemli ipuçları vermektedir. Örneğin batı dillerinde çalışma anlamına gelen "travail", Latince *işkence aleti* olan "tripalium"dan türemiştir. Yine Romalıların çalışma için kullandıkları "labour" (ya da labor) sözcüğü de, "*zahmet*", "*yorgunluk*", "*acı*", "*ızdırap*" gibi çağrışımlara sahiptir. Yani çalışmak bir tür ceza olarak görülmektedir (Arendt, s.115; Savater, s.100).

Bizde de bazı yazarlar, "*çalışma*" ile "*çalmak*" kökü arasında ilişki kurmaktadırlar (Savaşır, Lordoğlu, s.1). Azeri Türkçe'sinde çalışmak yerine "*işlemek*", Kırgızistan'da da "*emgeg*" (yani emek) sözcüğü kullanılmaktadır. "*Emek*" sözcüğü de

yine Batı dilerindekine bezer biçimde, *"sıkıntı"*, *"zahmet"*, *"yorgunluk"* anlamına gelmektedir. Ancak zamanla, gerek Batı dillerinde gerekse Türkçe'de çalışma kavramına farklı anlamlar yüklenmiştir.

Bir tür doğayı değiştirme çabası olan "çalışma" kavramının tam bir tanımını vermek son derece güçtür. Neyin çalışma sayılacağı, bu hareketin gerçekleştirildiği, spesifik toplumsal koşullar ve bunların nasıl yorumlanacağı ile alakalıdır. Belli bir hareketin, çalışma, boş zaman, ikisi birden ya da hiç biri olarak yapılması, var olan zamansal, mekânsal ve kültürel koşullarla sıkı sıkıya ilişkilidir. Çoğu sosyolojik araştırma, çalışma kavramı ile ücretli çalışmayı kast eder. (Grint, s.10-11).

Bu kitapta "çalışma", en geniş anlamıyla kullanılmaktadır. Buna göre **çalışma**, *bir kullanım değeri olan mal veya hizmet üreten her türlü etkinliktir*; yani "insanın yarar sağlamak amacıyla aklı, elleri, alet ve makine yardımıyla madde üzerinde uyguladığı ve sonunda insanı etkileyerek onu değiştiren eylemlerin tümüdür"[1]. Bu anlamıyla, ufak tamirat, öğrencilerin ya da ev kadınlarının yaptıkları da çalışmadır (Bremond, Geledan, s.168).

"**Haz** *ilkesinin karşıtı*" bir anlam ifade eden çalışma kavramının daha iyi anlaşılabilmesi için, *boş zaman* kavramı ile aralarındaki farkın ortaya konulması gerekir. Applebaum'un (s.50) da belirttiği şekilde, modern çağda

---

1 Bremond ve Geledan (s.168), çalıma kavramının diğer anlamlarını şu şekilde belirtiyorlar: *Dar anlamda çalışma*, ödüllendirilen çalışmadır. Çalışma belli bir ekonomik çerçevede (ücretli, sanatkar, serbest meslek erbabı...) başkası için değer üreten etkinliktir *Ekonomik açıdan* dikkate alınan esas itibarıyla ödüllendirilmiş iştir. *Ara anlamıyla çalışma* ise, "başkası için değeri olan bir şeyler üreten bir etkinliktir." Bu anlam, örneğin kişisel temizlikle geçirilen zamanı dışarıda bırakarak, ama ailenin diğer bireyleri için bir değeri olan ev kadının çalışmasını dahil etmek suretiyle işin anlamını sınırlamaktadır. *Ekonomik anlamda çalışma* ise, çalışanların tümünün üretken etkilikleridir.

boş zamanı çalışmaktan farklı olan zaman veya koşul olarak anlama eğilimimiz vardır. Çalışma, gerginlik, çaba, gayret ve zahmet içerir, oysa *boş zaman çabasız, rahat ve zevk vericidir*. Çalışma, zorlama ve zorlukla yapılır, oysa boş zaman zorlamasız ve varoluşu sürdürmek için zorunlu değildir. Çalışma bir amaca yönelik bir araç olarak görülür, oysa boş zaman kendi içinde bir amaç olarak kabul edilir. Çalışma diğerleri için harcanmış zamandır, *oysa boş zaman insanın kendi zamanıdır*. Çalışmanın toplumsal olarak yararlı ve toplum için zorunluluk olduğuna inanılır, oysa boş zamanın tadı bireysel olarak çıkartılır. Çalışma, ödüllendirilir, oysa boş zaman kendi kendinin ödülüdür ve kendi kendini tatmin eder. Çalışma sıklıkla rutin ve yeksenaktır, öte yandan boş zaman bir özgürleşme veya tatildir, rutinden özgürleşmeye ve kendi içinde seçim yapmaya imkan sağlar. Endüstriyel çalışma başkalarınca örgütlenir, sıkı sıkıya programlanmış ve saatler tarafından düzenlenmiştir, oysa boş zamanda, insan işvereninden, zamanlamalardan, programlardan ve sistematikleştirmelerden kurtulmuştur. Çalışmayı, oyun ya da sanat gibi başka hoşa giden uğraşlardan ayırt etmenin en iyi yolu, *zorunluluk ilkesidir* (Savoter, s.100).

A. PRE-MODERN TOPLUMLARDA ÇALIŞMA

"Çalışma" ya da "*çalışma etiği*[2]" modern çağın bir kavramıdır. Pre-modern toplumlarda günümüzdeki anlamıyla bir çalışma söz konusu değildir ve pre-modern insan Sombart'ın deyimiyle "*doğal*" bir insandır. Bu toplumlarda ekonomik

---

2 Çalışma etiği, üretken emeğe ya da çalışmaya, çalışanlar ya da bu emeği harcayanlar tarafından kendi başına bir olgu olarak değer verilmesini; toplumsal baskıların, teşvik primlerinin ya da işverenlerin işgüçlerinden azami çıktıyı elde etmek amacıyla geliştirdikleri başka araçların sağlayabileceğinden daha fazla çaba harcanmasının özendirilmesini anlatan bir terim (Marshall, s. 110)

faaliyetler, sadece var olmak için yeterlilik ilkesine göre düzenlenir; çiftçiler ya da zanaatkarlar çalışmaya, sadece "*geçim*"lerini sağlayacakları bir gözle bakarlar ve daha fazla da bir şey beklemezler. Buna karşılık iktisadi yaşam, *atadan kalma usullerle*, geleneksel kurallara göre biçimlenir (Sombart, s.39).

Öte yandan "*çalışma*" düşünürler arasında özellikle Antik çağda köle sınıfa özgü "*aşağılık*" bir kavram olarak değerlendirilmiştir. Çünkü çalışma bir "*zorunluluk*" gereği "*beden üzerinde bir denetim*" kurma sürecidir. Oysa Antik çağda "*zorunluluk*" ve "*özgürlük*" bir birinin zıddı kavramlar olarak değerlendirilmiş ve özgür insanların zorunlulukların kölesi olamayacağı vurgulanmıştır. Nitekim Antik çağda filozoflar bir çok konuda ihtilaf halinde olmalarına rağmen, çalışmanın kölelere özgü aşağılık bir iş olduğu konusunda ittifak etmektedirler.

"Tembellik Hakkı"nın yazarı Lafargue'nin de (s.21) belirttiği şekilde bu çağda bir çok şair tembelliğe övgüler düzmüştür; örneğin Platon Cumhuriyet adlı eserinde şunları söylüyor: "Doğa, ne kunduracı yaratmıştır ne de demirci. Bu tür uğraşlar, onları uygulayan insanları, o aşağılık ücretlileri, durumları dolayısıyla siyasal hakları olmayan adsız sefilleri alçaltmaktadır. Yalan söylemeye ve aldatmaya alışık tüccarlara gelince, onlara sitede kaçınılmaz bir kötülük olarak katlanabiliriz ancak. Dükkan ticareti ile alçalan yurttaş, bu suç için kovuşturulacaktır. Suçu belli olursa bir yıl hapis cezasına çaptırılacaktır. Suçun her yenilenişinde ceza iki katına çıkacaktır."

Romalılar ise Antik çağ düşünürlerine göre çalışmak konusunda nispeten daha ılımlı görünseler bile özünde, onlarda da modern çağa özgü çalışmaya yönelik olumlu tutum mevcut değildir. Onlar, soylu ve özgür *meslek olarak sadece tarım ve askerliği kabul ederler*. Buna karşılık bütün yurttaşlar geçimlerini sağlamak için, yasal olarak kölelere özgü hiç bir "*aşağı-*

lık iş" (meslekleri böyle tanımlıyorlar) yapmak zorunda kalmıyorlardı. Çiçero'nun şu sözleri Romalıların görüşlerini yansıtması açısından önemlidir: "Ticaret ne üretebilir namusuyla? Dükkan adını taşıyan hiç bir şey dürüst bir insana yaraşmaz. Tüccarlar, yalan söylemeden kazanç elde edemezler, oysa yalandan daha utanç verici ne vardır! Öyleyse emeklerine ve zanaatlarına aşağılık bir şey gözüyle bakabiliriz. Çünkü, her kim ki emeğini para karşılığında verirse, kendini satmış ve köle durumuna düşmüş olur" (Ak.Lafargue, s.21).

Çalışma, modern çağda endüstrileşme sürecine paralel olarak, toplumsal yaşamda merkezi bir önem kazanmıştır. Pre-endüstriyel toplumların "*doğal insan*"ı için, çalışma geçim için yapılan bir süreçtir ve asla "*toplumsal bütünlük*" unsuru olmamış ve "*özel alan*"a hapsedilmiştir. Çalışmanın "*kamusal alan*"da gerçekleştirilmesi, modern çağın bir ürünüdür. Yine pre-endüstriyel toplumlarda insanlar şimdikinden daha az çalışmaktadırlar. Çalışma, büyük ölçüde atadan kalma *doğal yaşama ritmine bağlı sezgisel bir hünerdir.*

Daha fazla kazanmak için, kimse çabasını yaygınlaştırmak veya derinleştirmek fikrinde değildir. İşçi mümkün olduğunca, fazla çalışarak günde ne kadar kazanabilirim diye değil, bugüne kadar kazandığım geliri, temin için ne kadar çalışmalıyım diye sormaktadır. Nitekim sanayileşmenin başlangıç yıllarında işçilerin sürekli tam gün çalışmayı istememeleri ilk fabrikaların çökmesine yol açmıştır (Gorz, s.35). Bu konuda Burke, "Çalışmazlarsa, dünyanın sonu geleceği için, çalışması gerekenlere yoksul diye acımaya kalkarsak, insanlığın durumunu ciddiye almıyoruz demektir." (Ak. Polanyi, s.131) şeklindeki ifadesiyle, "*iş disiplini*"ndeki yetersizliğin tehlikelerine işaret etmiştir. Bu sebeple de ilk dönem girişimcilerin deyimiyle bu "*uyuşuk*", "*tembel*" işgücünü çalıştırabilmek için adeta yaşama düzeyinin sınırında, düşük ücret politikası izlenmiştir.

Bir diğer ifade ile Püritanizmin (Tabaloda bk. Calvinizm) öncesinde *"boş zaman"* (leisure) olumlu karşılanmış, buna karşılık "çalışmak" olumsuz değerlendirilmiş ya da modern çağdaki anlamıyla asla yüceltilmemiştir.

Tablo 2.1.
Antik Yunan, Roma, Erken Hıristiyanlık ve Calvinizm'de Çalışma ve Boş Zaman Anlayışları.

Dönemler	*Çalışma*	*Boş zaman*
Antik Yunan kültürü	Olumsuz	Tefekkür
Roma kültürü	Amaçları gerçekleştirmek için gerekli	Daha çok çalışmak için dinlenme
Erken Hristiyanlık	İnsan ihtiyaçları için gerekli	Boş zaman:. Tanrının tefekkürü
Calvinizm	Cennete "seçilenler" arasına girebilmek için bir araç	Serbest zaman: Tembellik

E. E. Bear , The Sensetive I, John Wiley&Sons,Inc.,1975, s.18'den dönüştürülmüştür.

Epistemolojik tartışmaları bir tarafa bırakarak ifade edersek modern/endüstriyel/kapitalist uygarlığın yükselişine paralel olarak, ağırlığını daha çok hissettiren *"çalışmanın yüceltilmesi"* ve *"püritan etik"*, *"kapitalizmin ideolojisi"* (Marks ve Horkheimer) ya da *"kapitalizmin ethos'u"* (Weber ve Bell) haline gelmiştir.

B. ENDÜSTRİYEL DÖNÜŞÜM VE PÜRİTAN ÇALIŞMA KÜLTÜRÜ

1. Püritan Etik

Kapitalist/endüstriyel düzeninin gelişimine paralel olarak, büyük miktarlarda işgücü gereksinimi ortaya çıkmıştır. Oysa

pre-endüstriyel toplumun "*tembel*" insanı, yaşayabileceği kadar kazancın peşindedir. Kapitalist girişimcinin fabrikasını çalıştırabilmesi için ise daha fazlasına gereksinimi vardır. Öte yandan köle emeği kullanımı, Adam Smith'in de vurguladığı şekilde, pek rasyonel değildir; çünkü bir köle, yiyebileceği kadar fazla yiyip, çalışabileceği kadar da az çalışmaya bakmaktadır (See, s.152).

Eğer Weber, karşıtı yoldan giderek ifade edersek, endüstri devrimi "*çalışma disiplini*"ni bir *zorunluluk* haline getirmiştir. Bazı yazarlara göre (Nigohosian, 1980) kilise, bu dönemde kapitalist toplumun "*entelektüel ordusu*" gibi hareket etmiştir[3]; örneğin bir idarecinin : "Papaz sınıfının etkisini alabildiğine güçlendirmek istiyorum. Çünkü keyfine bak diyen felsefeyi değil, ona bu dünyada acı çekmek için bulunduğunu öğreten iyi felsefeyi yayma bakımından güveniyorum papaz sınıfına" şeklindeki sözleri mevcut ilişkiyi destekler niteliktedir (Lafargue, s.11). Öte yandan bu süreçte çalışma etiği ile eğitim arasındaki ilişkiyi de ihmal etmemek gerekir (Naylor; Heller, Ruiz-Quintanilla,.s.5080). Özellikle zorunlu eğitim, "*dakikliği*" ve "*disiplini*" vurgulamıştır .

Bilindiği şekilde din, tarih boyunca insanları harekete geçirmede hep en güçlü unsurlardan birisi olmuştur. Weber, modern kapitalizmin ortaya çıkışında asıl belirleyici unsu-

---

3 E. Fromm'un (s.67) da belirttiği şekilde, kapitalizmin ekonomik gelişmesine, ruhsal atmosferdeki önemli değişiklikler etki etmiştir. Ortaçağın sonlarına doğru bu dur durak bilmezlik ruhu yaşamın içine girmiştir. Çağdaş anlamdaki zaman kavramı gelişmeye başlamış ve *dakikalar önem kazanmıştır*. Bu yeni zaman duygusunun belirtisi, Nürnberg'de saatlerin on altıncı yüzyıldan itibaren *çanlarını çeyrek saatte çalması* gerçeğidir. Bir çok tatil bir talihsizlik olarak görülmeye başlanmıştır. Zaman öylesine değerliydi ki, bunun yayarlı olmayan hiçbir amaç için harcanmaması gerektiğine inanıldı. *Çalışma, giderek en büyük değer durumuna geldi.* Çalışmaya yönelik yeni bir tutum gelişti ve öylesine güçlendi ki, orta sınıf kilisenin kurumlarının ekonomik üretkensizliğine karşı artan bir içerleme duymaya başladı ve *beceriklilik* en büyük ahlaki özellik halini kazandı.

run Protestanlık olduğunu ifade etmektedir. O'nun "Protestan Etik ve Kapitalizmin Ruhu" adlı çalışmasında ortaya attığı tez, yayınladığı tarihten itibaren, lehte ve aleyhte geniş yankılar uyandırmıştır. Braudel (s.65-6) gibi tarihçiler tarafından *"yüzeysel"* ve *"abartılı"* olarak değerlendirilmiştir. Gerek Weber'den önce, gerekse Weber'den sonra, çok sayıda tarihçi, modern kapitalizmin oluşumunu, *"sermaye birikimi"*, *"yahudi etiği"*, *"rönesans"* *"reform hareketleri"* ve bunlarla bağlantılı *"matematiğin, kantitatif/bilimsel* düşüncenin" gelişimi gibi (Nef, s.93; See, s.25) Protestan etik tezinin dışında faktörlerle açıklamak yoluna gitmişlerdir[4].

Max Weber, "Protestan Etik ve Kapitalizmin Ruhu" adı altındaki çalışmasında, diğer gerekçeleri tümüyle reddetmemekle beraber, *kendine özgü* bir yaklaşım ortaya koymuştur; Marks'ın (s.20) "bireylerin ne olduğu, üretimlerinin maddi koşullarına dayanır" şeklindeki *"ekonomik determinist"* anlayışına karşılık, geliştirilmiş olan, *"anti-marksist"* ve *"idealist"* bir cevap olarak yorumlanmıştır (Turner, s.22; Hamilton, Rose, s.46; Schroeder,1996, s.141) Tawney'e (Ib) göre ise Weber, Protestan etik tezinde, kapitalizmin gelişimindeki *psikolojik koşulların* etkisini araştırmaktadır. Ancak 16. ve 17 yüzyıldaki genel siyasal, ekonomik ve toplumsal koşullarda dikkate alınmalıdır.

---

4 Weber'in çalışmasına yönelik Giddens ve Sprinzak gibi yazarlar başka eleştirilerde getirmişlerdir (Furnham, s.3): a. Weber hem protestan teolojiyi hem de katolik teolojiyi yanlış anlamıştır. b. Weber tezini desteklemek için esasta Anglo Sakson materyallerle sınırlamıştır; buna karşılık Almanya, Hollanda ve İsviçre gibi örnekler alınan diğer Avrupa ülkelerinin verileri onun hipotezini desteklemekte yetersizdir. c. Weberin kapitalizmin ilk formalarıyla modern formu arasındaki ayrımı yersizdir; çünkü, "kapitalizmin ruhu", çok daha önce ortaya çıkmıştır. d. Modern kapitalizm ile püritanizm arasında olduğu varsayılan ilişki, asılsızdır. Gerçekte, püritan ideoloji ve uygulamaları, daha önce tesis edilen ekonomik değişmelerin ikincil bir fenomenidir.

Tablo 2.2.
Protestanizm ve Kapitalizm Arasındaki İlişkiye Yönelik Yaklaşımlar

Yazar	*Düşüncelerinin özeti*
Werner Sombard (Ekonomist)	1902'de "kapitalizmin ruhu" kavramını geliştirdi ve Protestanizmin çok öncesinde kapitalizmin köklerinin mevcudiyeti kararına vardı. Sombart, kapitalist ruhun ana kaynağının, Yahudi etiği ve uygulamasında yattığını iddia etti.
R. Stephen Warner (Sosyolog)	O'na göre, Kapitalizmin gelişiminde dinin önemini ispatlamak için sistematik kanıtlar ileri süren Weber, gelişmede, sınıf mücadelesinin rolü hakkındaki Marks'ın görüşlerini genişletti. Weber insan davranışının karmaşıklığını doğru algıladı ve Weber'in iddiasını, kapitalizmin ortaya çıkmasında tek belirleyici kavramdır şeklinde yanlış anlamamız gerektiği görüşünü savundu.
H.M. Robertson (İktisat tarihçisi)	Robertson'a göre, dinsel faktörlerin itmesiyle değil, uygarlığın maddi koşullarının sonucunda ortaya çıkmıştır. Fransız Kotolik vaizleri, çalışan ve tutumlu yaşamı Protestan papazlardan daha az vurgulamamışlardır.
R.H. Tawney (İktisat tarihçisi)	Kapitalizmin ortaya çıkmasında Protestanizm önemli bir faktördür ancak, bu süreçte sadece Calvinizm ve Püritanizm değil bütün Protestanlar önemlidir. Bunun yanında 16. ve 17 yüzyıldaki genel siyasal, ekonomik ve toplumsal koşullarda dikkate alınmalıdır.
Kurt Samuelson ((İktisat tarihçisi ve gazete editörü)	Weber'in yaklaşımı Katolik Belçika'nın sanayileşmesini açıklayamaz. Kapitalizmi ortaya çıkartan küçük tasarruflar değil, büyük miktarlarda risk, şans ve doğal kaynaklardan elde edilen büyük sermayedir. Weber teoriye çok fazla, fakat olgulara (facts) çok az yer veriyor.
H. Stutgard Hughes (Tarihçi)	Weber'in yaklaşımı zor anlaşır ve geniş ölçekli. Weber, dikkatli bir biçimde bilim adamı özelliklerinin yanı sıra ilgili dokümanlar dikkati bir biçimde, yaratıcı cesaret ile birleştirmiştir. Biz Weber'in çalışmasını, kapitalizmin gelişiminde Protestanlığı, tek belirleyici faktör değil, etkileyen bir faktör olarak anlamalıyız.

Kay. Gren'den ak. Furnham, s. 4.

Bir açıdan, Weber bu "en çok tanınan ve en çok yanlış anlaşılan" (Sennett'in, s.413) teorisinde, kapitalist uygarlığının *içsel*

faktörlerine ve özellikle de dininin etkisine ağırlık vermektedir. Diğer taraftan da Weber, Protestan etik (daha özelde ifade edersek Püritan etik) teziyle, tarihsel bir analiz olduğu kadar, hatta ondan çok daha önemlisi modern kapitalizmi anlamada bir analiz çerçevesi (yani *"ideal tip"*) sunması nedeniyle önem taşımakta ve günümüzde sosyal teoride *"modernliğin krizi"*, *"endüstri toplumunun sonu"* ve *"püritanın ölümü"* tartışmalarında Weber çıkış noktasını oluşturmaktadır.

Schroeder'e (1996, s.141)göre, Weber'in Protestan etik tezi, "Batı akılcılığı", ve "dünyanın büyüsünün bozulması" hakkında, kendisinin "kültürel değişme analizi" içerisinde, merkezi bir yer tutan süreçlere ilişkin, bir analizin parçasıdır.

Gert ve Mills, Weber'in Protestan etiği yazarken çağdaş kapitalizmin kökeninde düşüncelerin özerk rolünü vurgulamayı amaçlamasına dikkat çekiyor. Weber, Çağdaş kapitalizmin doğuş aşamasında *özel bir kişilik tipine* (Chalcraft) ihtiyaç duyduğunu düşünmektedir. Bu kişilik tipini de, farkında olmadan kapitalist davranış biçimlerine uygun kişilik tipinin gelişmesine, yol açan bir dizi düşünceye, inanmanın psikolojik sonucu olarak görmüştür[5]. Çağdaş kapitalizmin

---

5 Protestanizm ve Calvinizmin psikolojik boyutuna ilişkin analizinde Fromm, *bu öğretilerin seslendirdiği toplumsal sınıfların ruhsal durumlarını tartışmanın yanında*, Luther'in ve Calvin'in kişilik tiplerini de sorgular. Luther'in, bir insan olarak, tipik bir "otoriter kişilik" olduğuna değinir. O'na göre, Luther, olağandışı ölçülerde katı bir baba tarafından yetiştirildiği ve bir çocuk olarak daha az sevgi ya da güvenlik yaşadığı için, kişiliği otoriteye yönelik değişmez bir ikilikle yoğrulmuştur; otoriteden nefret etmiş ve otoriteye baş kaldırmış, ama aynı zamanda da hayranlık duymuş ve boyun eğme eğilimi göstermiştir. Yaşamının tamamı boyunca her zaman için karşı çıktığı ve hayranlık duyduğu otoriteler olmuştur: gençliğinde babası ve manastırdaki ustalar; daha sonra da papaz ve prensler. İçini aşırı bir yalnızlık, güçsüzlük ve kötülük duygusu, ama aynı zamanda egemen olma tutkusu doldurmuştur. Sadece zorlanımlı bir kişiliğin olabileceği ölçüde kuşkular altında kıvranmış ve sürekli olarak da içsel bir güvenlik duygusu verecek ve onu belli bir belirsizlik işkencesinden kurtaracak bir şeyler aramıştır. Başkalarından özellikle de kalabalıklardan nefret etmiş,

arka planının spirtulist bir açıklamasını veren Weber, bir takım dinsel kavramlarla yola çıkmıştır (Gert&Mills,s.64;). Weber'den önce çoğu yazar, kapitalizmin kökenlerinde dinin böylesine önemine az yer vermişlerdir (Giddens S.729).

Marks'ın modern kapitalizmin *irrasyonel* olduğuna ilişkin iddialarının tam aksine, Weber için modern kapitalizmin en önemli özelliği onun *rasyonelliğidir*. Kapitalizmin sınırsız kazanma açlığı ile aynı şey olmadığını, ancak, kapitalizmi olsa olsa *irrasyonel güdülerin dizginlenmesi* (en azından *rasyonel olarak dengelenmesi ile*) özdeşleştirmektedir. Ancak, yine de kapitalizmi kazanç süreciyle özdeşleştirmektedir. O'na göre Kapitalizm, sürekli yenilenen, "*kazanç*" ve "*verimlilik*" peşindedir. Böyle olmak zorundadır. Bütün bir ekonomik sistemin *kapitalist düzeni içinde verimliliğe ulaşma imkanı taşımayan bir işletme batmaya mahkumdur*" (Weber, 1985, s.14-15).

Endüstri uygarlığının (Weber buna kapitalizm diyor) gelişimine paralel olarak *ev ile işin bir birinden ayrılmıştır*. Özellikle çalışma hayatında toplumsal ilişkiler *formelleşmiş*, akılcı esas-

---

kendinden yaşamdan nefret etmiştir. Bunca nefretten tutkulu ve umutsuz bir *sevilme özlemi* doğmuştur. Varlığının tamamını kuşkuyla, korkuyla ve içsel yalıtımla kaplamış ve bu kişisel temelde o, ruhsal açıdan çok benzer olan bir konumdaki toplumsal grubun şampiyonu olmuştur (s. 74). Luther, vaaz verdiği toplumsal sınıflara zaten yayılmış olan *önemsizlik* duygusunu açığa çıkartmanın ötesinde bir şey yapmamıştır; onlara bir çözüm önermemiştir. Birey sadece kendi önemsizliğini kabul ederek değil, ayrıca kendi kendisini son kertesine kadar küçük düşürerek, *hem bireysel irade kırıntısından vazgeçerek*, kendi bireysel gücünü reddedip ayıplayarak, tanrı tarafından kabul edilmeyi umabilir. Luther'in tanrıyla olan ilişkisi tam bir boyun eğme ilişkisidir. Psikolojik terimlerle onun inanç kavramı şu anlama gelir; eğer hepten boyun eğersen kendi bireysel önemsizliğini kabul edersen, o zaman gücü tek olan tanrı seni sevmeye ve kurtarmaya istekli olabilir (s. 87). Böylece Protestanlık öğretileri yoluyla insan, çağdaş sanayi sisteminde oynayacağı rol için ruhsal olarak hazırlanmıştır Luther ve Calvin, insanı çağdaş toplumda üstlenmek zorunda olduğu rol (yani kendi özünün önemsiz olduğu duygusu ve kendi yaşamını kendine ait olmayan amaçların hizmetine hepten terk etmeye hazır olma), için psikolojik açıdan hazırlamıştır (s. 116).

lara göre düzenlenmiş bürokratik kaide ve nizamlar hâkim olmuştur. Örgütlerde *duygusal ilişkiler* geri plana itilmiş ve mümkün olduğunca mekanik bir anlayış çerçevesinde, insanilikten uzak bir düzen egemen kılınmaya çalışılmıştır.

Aslında *büyü ve sihirden arınma* ve *rasyonelleştirme*, sadece çalışma hayatında değil toplumun her alanında kendini göstermektedir. O rasyonalizmi, "Kesin olarak belirlenmiş pratik bir amaca, eldeki verilerin gitgide daha doğru hesaplanmasıyla, metodik olarak varılmasıdır"(1986, s.250). şeklinde tanımlamaktadır. Weber farklı kültür çevrelerinde, farklı akılcılaştırma biçimleri olabileceğini söylüyor. Ancak dünyayı *dönüştürmeye* yönelik, yukarıdaki anlamda rasyonelleştirmenin *batıya özgü* olduğunu belirtir. Oysa başka kültürlerdeki rasyonellik (ör. Çin'de), dünyaya *egemen* olmaktan ziyade, ona *uyum* sağlama sürecidir (Özlem, s.58).

Habermas'a göre (s.38) "Weber, "rasyonelleştirme" kavramı ile, bilimsel-teknik ilerlemenin "modernleşmekte" olan toplumların kurumsal çerçeveleri üzerindeki, "modernleştirme" diye bilinen etkilerini anlatmaya çalışmıştır". Bir diğer ifade ile, Weber, kültürel modernleşme sürecini, sosyal eylemin, biçimsel rasyonelleşmesindeki artışı olarak tanımlamaktadır (Waters, s.181).

Weber'e göre bilimsel teknolojik gelişme (ve dolayısıyla akılcılaştırma) sadece ekonomik alanda değil, hayatımızın her alanında uygulanmaktadır (Schroder, 1997, s.127). Verimlilik ilkesinden hareket eden araçsal akıl, bütün toplumsal eylemleri, fayda/maliyet hesabına indirgemiştir; buna kişinin kendi *bedeninin* (hatta cinsel arzularının) *denetimi* de dahildir (Turner, 1996, s.86).

Batı'da modern kapitalizmin gelişimini, kökleri Protestan etiğe dayanan *rasyonelleştirme*[6] kavramı çerçevesinde açıkla-

---

6 Weber'in rasyonalite kavramına yönelik tartışmalar için bkz. Ahmet Çiğdem, Bir İmkan Olarak Modernite, s. 148-158.

yan Weber, bu sürecin, reform hareketleriyle açıklanmasına karşı çıkmaktadır. O'na göre reform, kilise otoritesinin yaşam üzerinden tümüyle *kaldırılması* olmayıp var olan biçimin *farklı* bir anlamla değiştirilmesidir. Ekonomik açıdan gelişmiş ülkelerde reformcular kilise ve dini otoritenin yaşam üzerindeki etkisinin çok olmasından değil, tersine çok az olmasından yakınmışlardır (Weber, 1985, s.29).

Ülkenin dini havası ve aile çevresinin yönlendirdiği eğitim ile kazanılan dini özellikler, kişinin *meslek seçimini* ve daha sonraki mesleki kaderini etkilemektedir. Katolikliğin büyük "öte dünyalılığı", en yüksek ideali ortaya koyan *asketik* (çileci) özelliği, taraftarlarına bu dünyanın nimetleri karşısında büyük bir *umursamazlık* içinde olmayı öğretmiştir(1985, s 31). Buna karşılık İngiliz, Hollandalı, Amerikalı Püritanlar da dünya zevklerinin karşısında olma özellikleri ile tanınmışlardır; ancak onlar, Katolikler ve diğer Doğu dinlerinin çoğundan daha fazla *bu dünyalı* olmuşlardır. Bir diğer ifade ile iki mezhepte bireylere *arzularını bastırmayı, kendilerini kontrol etmeyi* öğütlüyor. Ancak birincisinin öte dünyalılığına karşı ikincisi daha *seküler,* yani bu dünyalıdır.

Püritanların asketizmi, daha *çok üretmek*, buna karşılık, daha *az tüketmek* şeklinde kendini gösterir. *Meslek* kavramı tanrı buyruğu olarak kabul edilir ve *çok çalışmak kutsallaştırılır*. Adeta bütün ahlaki kurallar bir tür *pragmatizme* dönüştürülmüştür.

Protestanlık, Tanrı ile kul arasındaki aracı kurumları devreden çıkartarak, kişiyi sadece Tanrı ile baş başa bırakmıştır. Dolayısıyla gelişmenin önündeki gelenekten kaynaklanabilecek engellerin tasfiyesi için uygun bir ortam doğurmuştur. *Hedonist yaşam* biçimini ve *gösteriş tüketimine* karşı çıkmıştır. Bu da modern kapitalizmin gelişme aşamasında, ortaya çıkan, kendisini gelenekselliğin ayak bağlarından kurtarmış, yaşama zevkini bırakıp, kendisini çalışmaya vermiş olan, akılcı püritan kişilik tipi, modern kapitalizmin gelişimi için son derece uygun bir ethos geliştirmiştir.

Böylece, Aydınlanma'nın da en büyük özlemi olan "aklın yönettiği bir toplum"un hakimiyeti ilan edilmiştir. Geleneksel doğal insan değiştirilmiş ve arzular büyük ölçüde bastırılmıştır. Weber'in deyimiyle, başlayan acımasız rekabet savaşında saflık bozulmuş ve buna karşılık büyük servetler kazanılmıştır; ancak kazanılan bu servetler, tekrar faize yatırılarak, para ekonomik yaşama yeniden sürülmüştür. Eski rahat ve sakin yaşam biçimi, yerini katı kurallara bırakmıştır. Bu sürece katılanlar yükselmişlerdir; çünkü bunlar, tüketmek için değil kazanmak için yola çıkmışlardır (1985, s.55-6).

Bir diğer ifade ile, dünyevi asketik Hıristiyanlık, mal sahibi olmanın dünyevi zevkine var gücüyle karşı çıkmış, tüketimi özellikle de lüks tüketimi sınırlamıştır. Buna karşılık mal kazancını psikolojik olarak geleneksel ahlakın yasaklarından kurtarmış, kazanç uğraşının zincirlerini kurtarıp, bunu yalnız yasal hale getirmekle kalmamış, ayrıca doğrudan doğruya tanrının isteği olarak görmüştür (Weber, 1985, s.137). Ancak kapitalist ruh ile dolu olan Püritanlar, dünya işlerinden uzaklaştırdığı için, zamanla kiliseye karşı da kayıtsız hale gelmişlerdir (Weber, 1985, s.56).

Sonuçta, kendisini ritüel zevklerden arındırmış, bedensel hazlarını denetim altına almış, çalışmayı/üretimi bir ibadet haline dönüştürmüş, rasyonel düşünmeyi ve dünyayı amaçları doğrultusunda en ekonomik şekilde dönüştürmeyi kendisine ilke edinmiş püritan, modern/endüstriyel toplumların prototipi olmuştur[7].

---

[7] Ekonomik eylemler yoluyla kurtuluşu arayan püritan çalışma etiğini Furnham (s.2) şu şekilde özetlemektedir:):a. Ağır fiziki çalışmayla dolu bir hayat normal ve dini bir yükümlülüktür. Bu bazıları için sıkı çalışmak ve kendi amaçları için sıkıcı işlere değer verilmesi anlamına gelir. Fiziki haz ve eğlenceden kaçınılmalıdır. Cefa çekmeye dayanan çileci (asketik) varoluş tek kabul edilebilir yaşam biçimidir. b. Kadın ve erkekler, kişisel boş zaman ve aylaklık için çok az zaman ayırması ve uzun süreler çalışmasının beklenilmesi c. İşçiler işe gel-

Modern kapitalizmin simgesi olan püritan etik ve onun akılcılaştırma ilkeleri, 20. Yüzyılda kapitalist toplumlarda olduğu kadar, ona alternatif olarak ortaya çıkan sosyalist toplumlarda da benzer şekillerde uygulamaya geçirilmiştir. Örneğin kapitalizmin çehresini değiştiren, Taylor'un "bilimsel yönetim" ilkelerini uygulamak da hiç bir sakınca görmeyen Lenin, şöyle diyor: "Sosyalizmin esas üretken kaynağı ve temeli olan büyük ölçekli makine sanayii, mutlak ve katı bir irade birliği ister.... Katı irade birliği nasıl sağlanabilir ? Binlerce insanın kendi iradelerini tek bir iradeye bağımlı kılmalarıyla" (Ak.Albert, s.57).

Dolayısıyla Gorz'un (s.46-57) haklı olarak belirttiği şekilde, Weber'in tanımladığı Protestan ahlakı tezinde, "Hıristiyan" yerine", "komünist", "tene tapınma" yerine" "küçük burjuva bireyciliği", "kutsal amaçlar" yerine "tarihin anlamı" vs. konulduğunda, tarihsel olarak, Stalincilikle, Maoculukla ve Castroculukla gelişen komünist ahlakın, iyi bir tanımını elde ederiz. Püritan etik ile komünist ahlakın bu benzerliği özünde yaşam tarzının tüm olarak akılcılaştırılması hem bu yaşam tarzının, Tanrı tarafından istenen, dünyanın düzene konmasıyla (püritanizm) uyum içinde olmasını ve hem de her bireyin davranışının kolektif yararlılığını ve tarihin kişiler üstü hedeflerine uygunluğunu gerektirmesinden kaynaklanır.

Bir sanayi işletmesinin var olabilmesi ve sürmesi için gereken şeyler, sadece makinalar ham maddeler, el işçiliği değil-

---

mezlik etmemeli (ya da geç kalmamalı; kurallara riayet etmeli. d. İşçiler mümkün olduğunca yüksek verimli olmalı ve çok sayıda mal ve hizmet üretmeli. e. Çalışanlar işyerlerine , mesleklerine ve işlerine bağlı olmalıdırlar. f. İşçiler, yaptıkları iş ve ürünleriyle gurur duymalıdırlar. g. İşçiler başarı oryantasyonlu olmalı ve sürekli gelişime sağlamak için çalışmalıdır. Yüksek statülü prestijli işler ve diğer insanların saygısı, iyi bir kişi olmanın en önemli göstergesidir. h. İnsanlar dürüst çalışarak zenginlik elde etmeliler fakat, onu akıllı yatırımlarla muhafaza etmelidirler. Tutumluluk iyidir; fakat israf ve savurganlıktan kaçınılmalıdır

dir; giderlerini önceden hesaplayabilmeye, pazarlarını öngörmeye, üretimini, yatırımlarını ve amortismanlarını programlamaya ihtiyacı vardır. Bir başka değişle yönetimin, *iktisadi akılsallığın bağlı olduğu unsurları da hesaplanabilir kılması gerekir.* Sonuçta, sosyalist etik, Max Weber'in tanımladığı "meslek etiği" ile çarpıcı benzerlik sunar. Çünkü püritan'da kendini mesleğini uygulamaya, sistemli olarak adayarak, mesleği aracılığı ile kutsal seçimini yaşayamaz: Hiç bir şekilde yarattıkları tarafından kurtarılamayacaktır. Püritan çileciliğin güdülenimi, dünyanın akılcı olarak düzene konulmasını, Tanrının isteği ve bu düzende, kendi yücelmesini gördüğü inancıydı; tıpkı sosyalist "emek kahramanı"nın güdüleniminin Plan tarafından istenen bu çalışmanın, Parti vasıtasıyla, evrensel aklın zaferi için, tarih tarafından kullanılan bir alet olduğuna inanmak gibi (Gorz, s.46-58).

2. Püritanizmin Eleştirisi

Endüstriyel gelişme süreci açısından, oldukça olumlu işlevler gören püritan, farklı açılardan yeniden sorgulanmaya başlamıştır. Örneğin daha 19. Yüzyılda, aynı zamanda Karl Marks'ın damadı olan Lafargue, (s.22) kapitalist toplumda çalışmayı, her türlü düşünsel yozlaşmanın ve organik bozukluğun sebebi saymıştır. Makinayı ise, insanları aşağılık ve ücretli işlerden kurtaracak, ona boş zaman ve özgürlük verecek bir "Tanrı" olarak değerlendirmiştir.

Buna karşılık B. Russel (s. 11), çalışma ya da iş ahlakını, kölelerin ahlakı olarak yorumlamış ve modern dünyanın köleliğe ihtiyacı olmadığını belirtmiştir.

Aslında bir "ideal tip" olarak püritan etik kuramını geliştiren Weber, bu konuda kendi kişisel tavrını net olarak ortaya koymamış olsa bile (Turner,1996, s.87) çalışmalarında, püritanizmin bir türevi olan hesap kitaplılığın, özgürlük değil, *demir kafes* yaratacağını vurgulamıştır. Nitekim özellik-

le, yirminci yüzyılın ilk yarısında, sadece, araçsal aklın verimlilik ilkesi çerçevesinde gerçekleştirilen çalışmalar, aynı zamanda bazı maliyetlerini de beraberinde getirmiştir.

İçinde yaşadığımız yüzyılda bir tarafta Marcuse, Habermas, Horkheimer ve Gorz öte yandan da post-modernite tartışmaları çerçevesinde püritanizmin bir parçası haline gelen rasyonelleştirme sürecine yönelik son derece geniş, eleştirel bir literatür oluşmuştur. Örneğin, rasyonelleştirme sürecine ilişkin olarak Horkheimer (s.69) şunları söylüyor: "Bir düşünce ya da sözcüğün alet haline gelmesiyle birlikte, onu gerçekten "düşünme" gereği de, yani onu sözlü olarak ifade ederken gerçekleştirilmesi gereken mantıksal edimlere duyulan ihtiyaç da ortadan kalkar. Sık sık ve haklı olarak belirtildiği gibi, bütün neo-pozitivist düşüncelerin modeli olan matematiğin avantajı da bu *"düşünsel tasarruf"* tur zaten. Çetrefil mantık işlemleri, matematiksel ve mantıksal simgelerin dayandığı, tüm zihinsel edimlerin üstünden atlayarak, yerine getirilmektedir. Böyle bir mekanizasyon, sanayinin gelişmesi için gerçekten zorunludur; ama bu, zihinlerin de başlıca özelliği haline geldiğinde, aklın kendisi de araçsallaşır, bir tür maddeselliğe bürünür ve körleşir, bir fetiş olur, düşünsel olarak yaşanmak yerine, öylece kabul edilen bir büyülü varlık haline gelir." Yine Horheimer' (s.161) göre, mühendisin kafası en gelişmiş en gelişmiş haliyle endüstriyalizmin zihniyetidir, onun hedefi insanları amacı olmayan bir araçlar toplamına indirgemektir.

Öte yandan eski düzenlerin terk edilmesinin araçsal aklın yayılmasında çok etkili olduğunu belirten C. Taylor'a göre, (s.12) toplumun kutsal yapısı bir kez ortadan kalktığında, sosyal düzenlemeler ya da eylem tarzları artık varlıkların düzeni ya da Tanrı buyruğu temeline oturmadığında, bunlar çıkar için kullanılmaya daha açık hale gelmektedir; araçsal aklın ilkeler doğrultusunda bireylerin mutluluğu ve ilkeleri doğrultusunda istenildiği gibi dönüştürülebilir. Benzer bi-

çimde, çevremizdeki varlıklar varoluş zincirindeki konumlarının getirdiği önemi kaybettiklerinde, bizim tasarılarımız için, hammadde ya da araç olarak, görülmeye açık hale gelirler.

Bunu bir açıdan özgürleştirici bulan Taylor, öte yandan, araçsal aklın yalnızca alanını genişletmekle kalmayıp, aynı zamanda yaşamımızı ele geçirme tehlikesi gösterdiğine ilişkin, yaygın rahatsızlığa dikkat çekiyor. Başka ölçütlere göre belirlenmesi gereken şeylerin, *"verimlilik"* ya da *"fayda-maliyet"* ilkesine göre değerlendirmesi, yaşamımızı başlı başına yönlendirmesi beklenen bağımsız amaçların, faydayı maksimize etme talebinin gölgesinde bırakmaktadır. Örneğin gelir dağılımı ve çevre gibi konularda sadece kar-zarar ya da verimlik ilkesini baz alan yaklaşımlar bu tehlikeyi destekler niteliktedir.

3. Püritanizmin Düşüşü ve Hedonizmin Yükselişi

Püritan iş etiği konusuna D. Bell ve C. Lasch gibi neo-muhafazakarlar düşünürler farklı bir açıdan, yaklaşmaktadırlar (S. Lasch, s.42). Giderek hakimiyetini daha çok artıran "tüketim toplumu", D. Bell'in ifadesiyle, *"gündüz püritan, gece playboy"* tipini yaratmıştır. Özellikle 1950'li yıllardan sonra, Amerika'da çalışma etiğinde oldukça ciddi boyutta gerilemeler olduğu konusunda yaygın bir inanç vardır. Daha çok yapısal unsurları incelediği "Post-Endüstriyel Toplumun Gelişi" adlı çalışmasında, endüstri sonrası toplumlara ilişkin olarak "ilerlemeci" ve "iyimser" bir tutum sergileyen Bell, daha içsel faktörleri ele aldığı, "Kapitalizmin Kültürel Çelişkileri"nde oldukça "öfkeli"dir (Waters, s.125). Post-Endüstriyel toplum teorisinde çizdiği, Aydınlamacı bir anlayışta, yeni çalışan sınıfı oluşturan bilimsel-teknik elitin öne geçtiği (Bell, 1993, s.148-154), insanların sıkıcı işlerden özgürleşeceği şeklindeki iyimser tabloya karşın, daha sonraki kültür boyutunu inceleyen çalışmalarında, modern kapitalizmi

oluşturan değerler sisteminin çözüldüğüne dikkat çekmektedir. O'na göre püritan değerler meşruiyetini kaybetmeye başlamıştır. Kapitalizmin *kitle üretimi ve kitle tüketimi, hedonist bir yaşam biçimi pompalamaktadır. Çalışmak ve başarmak gibi püritan değerlerin yerine, artık, nasıl harcamalı, nasıl eğlenmeli tarzındaki normlar öne geçmeye başlamıştır* (Ak. Rose, s.37; Türkdoğan, s.256; Ritzer, s.176).

Bir diğer ifade ile yeni yapıda, önceki dönemi yaratan iş etiği aşınmakta, sorumluluk ve iş disiplini açısından kriz oluşmaktadır. Böylece yetersiz üretim ve aşırı talep bir araya gelmekte ve bundan doğan sorunlar oluşmaktadır. Din temelli veya seküler, rasyonel esasa dayalı, ahlak da değer kaybetmektedir (Yılmaz, s.105).

Çalışma etiğinde en radikal değişmenin ortaya çıktığı iddia edilen ülkelerin başında Amerika gelmektedir. Her ne kadar abartıldığı kadar olmadığını ortaya kayan çalışmalar olsa da (Yankelovich, s.28), çalışma etiğinin gerilemesi konusunda oldukça ciddi kaygılar vardır. Biraz da bu kaygıların sonucu olsa gerek, bu ülkede bugün işletme fakültelerinin çok büyük bir bölümünde çalışma/iş etiği dersleri okutulmaya başlamıştır ve çok sayıda araştırma enstitüsü kurulmuştur. Bilindiği şekilde, özellikle 2. Dünya Savaşından sonra Almanya ve Japonya gibi ülkelerin rekabet güçleri ile iş disiplinleri arasında sık sık ilişkiler kurulmuştur.

Ancak püritan etiği simgeleyen, iş disiplini, kendini denetim, çok çalışıp az tüketme gibi konularda, Almanya ve Japonya'nın da dahil post-endüstriyel dönüşümün yaşandığı toplumların çoğunda benzer gelişmelere tanık olunmaktadır. Bugün "*çalışma toplumu*"ndan (the society of work), "*boş zaman toplumu*"na (the society of leisure) doğru gidildiğine dair yaygın bir inanç vardır. Nitekim, Baudrillard'a (s.131) göre, endüstri toplumunu simgeleyen makinanın yerini, post-endüstriyel toplumda, eğlendirici, ancak çoğu zaman faydası olmayan şey anlamına gelen, "gadget" almıştır . Ay-

dınlanma entellektüellerinin kurmak üzere yola çıktıkları, aklın yönettiği bir dünyanın sakinini temsil eden *püritan*, bugün bütün ayrıntılarıyla *karşıtına dönmüştür*. Yani haz için bile kendini yormaktan kaçınan, "*rahatlık ilkesinin*" önderlik ettiği, *tüketici* tipi (Bauman,1996, s.229).

Kumar (s.196) ise, boş zaman ve kültürel faaliyetlerin artarak, çalışmanın ve dolayısıyla püritan etiğin "çöküşü" ile post-endüstriyel dönüşümüm birbirine eşlik ettiğini düşünmektedir.

C. POST-ENDÜSTRİYEL DÖNÜŞÜM, PÜRİTANİZM VE YENİ ÇALIŞMA KÜLTÜRÜ

Geçmişte modern/endüstriyel toplumların tanımlanmasında, geleneksel tarım toplumlarının referans noktası olarak kullanıldığı şekilde, bugünde post-endüstriyel toplumları tanımlarken, modern/endüstriyel toplumlar kullanılmaktadır. Bilindiği şekilde yapısal unsurlar açısından yaklaştığımızda, endüstri toplumları, endüstriyel mal üretiminin (*manifucture*) egemen olduğu toplumlardır. *Sermaye birikimi*, *büyük ölçekli işletmeler*, vasıfsız ya da yarı vasıflı *mavi yakalı* işgücü (yani Marks'ın *proleteri*), *sınıf çatışmalarının*, püritan etiğin yukarıda sıralanan çalışma disiplinin, rasyonelleştirmenin baskın olduğu toplumlardır (Kumar, 64-95; Badham, s.7-25; Aron, s.85-92).

Oysa post-endüstriyel toplum farklı paradigmalara dayanmaktadır (Bell, s.117; Toffler; Masuda, s.25-65). Endüstri uygarlığında üretim sürecinde stratejik unsurun endüstriyel mal üretimi, yerini, *bilgi üretimine* bırakıyor. Dolayısıyla endüstriyel mal üretimine göre ve mavi yakalı işgücüne göre oluşturulmuş, "bilimsel yönetim" ilkeleri ya da "akılcı bürokratik" yönetim kuralları geçmişteki işlevlerinin tam aksine, teşvik edici değil, ayak bağı haline gelmektedir. Yine piyasanın dayattığı, akılcılaştırma sürecinin bir sonucu ola-

rak, varlığını sürdürebilmek isteyen firmalar, geçmişin yüceltilen akılcılaştırma ilkelerini sorgulamaya başlamışlardır.

Öte yandan modern toplumun ortaya çıkışında işin aileden ayrılmasına özel bir önem verilmiştir. Böylece çalışma hayatının rasyonel kuralları, yeksenak bir biçimde herkese aynı şekilde uygulanabilir hale gelmiştir. Bunun yanı sıra "ücretsiz aile işçiliği" büyük ölçüde yerine "ücretli işgücü"ne bırakmıştır.

Oysa post-endüstriyel dönüşüm sürecine paralel olarak yeniden "**ücretli işgücü**"nün oranında bir gerilemeye tanık olunmaktadır[8]. Kendi işini yapanlarla, evde çalışanların oranlarında şu ana kadar endüstriyel toplumlarda görülmedik düzeyde artışa tanık olunmaktadır. İnsanlar giderek daha çok kendi işlerini yapmaya başlamışlardır. Örneğin Toffler, protestan etiğin gerileyişi ile ücretli çalışanların oranlarının azalması arasındaki ilişkiye dikkat çekmektedir . O'na göre tüketim için üretimin gelmesiyle birlikte, kişilik yapısı da etkilenecektir (Toffler, s.348-9).

Özellikle mikro elektronik alanındaki gelişmeler, beden işi yapan işgücüne duyulan gereksinimi büyük ölçüde ortadan kaldırmıştır. Önümüzdeki dönemde muhtemelen giderek

---

8 C. Handy, İşin Geleceği çalışmasında, işin kalıplarındaki değişmeleri şöyle açıklıyor: a. Tam istihdam toplumu, kısmi istihdamın bir parçası oldu; b. El/kol işçileri, işin temeli olarak bilgi ile yer değiştiriyor; c.Endüstri geriliyor ve hizmetler büyüyor; d. Hiyerarşiler ve bürokrasiler, ağlar ve ortaklılıklarla yer değiştiriyor; e. Tek bir örgüt içindeki kariyer, kariyerdeki değişime ve iş mobilitesi ile yer değiştiriyor; f. İstihdam-sonrası hayatın üçüncü aşaması, giderek daha çok önemli hale geliyor; g. İş yerindeki ve evdeki roller artık çok fazla rijid değil; h. İş hem ülke içinde hem de dışında güneye kayıyor. Yine Handy'ye göre, gelecekte daha az insan örgütlerde, kısa süreler çalışacak; *Daha az dev bürokratik örgüt, daha çok küçük işletme kalacak;* Örgütte daha çok uzmanlara ve profesyonellere ihtiyaç olacak; Sayılamayan, informel ekonomiye daha çok önem verilecek; Küçük bir imalat söktörü, fakat daha büyük miktarda üretim olacak; Daha çok eğitim talebi ve yeni sosyal örgütler olacaktır (Furnham, s. 245). Bütün bunlarda da kuşkusuz çalışma etiğinde köklü değişiklikler yapacaktır.

artan biçimde zihin işleri de bilgisayarlar tarafından yapılacaktır. Her ne kadar iş tümüyle ortadan kalkmasa bile (Aronowitz, s.56) işgücüne duyulan ihtiyaç çok daha azalacaktır. Nitekim Jacques Attali'nin de belirttiği şekilde, (s.159-160), 19. yüzyılda yılda ortalama beş bin saat çalışan işgücü, 1900 yılında yılda üç bin iki yüz saat çalışmaya başlamıştır. Bu oran gelişmiş ülkelerde, bin saate kadar düşecek ve insan yaşamında *çalışmaya adanan süre* on beşte bire *gerileyecektir*[9]. Çalışanların yarıdan fazlası ücret alınayacak ve ücretliler ne tam zamanlı çalışacak ne de bir işletmeye sınırlı sözleşme ile bağlı olacaktır. İşyerine gitmeden çalışma, istihdamın yarısını oluşturacak. İnsanlar aynı zamanda hem bir çok şirketin ortağı hem de kendi işvereni olabilecektir. Bir çok simge kullanıcıları, avukatlar, danışmanlar, reklamcılar, işletme ortakları giderek daha fazla kendi evlerinden, telekomünikasyon ağları sayesinde çalışacaktır. İşin yerini alacak olan bir çok etkinliğe sahip olacaklar ve bunları bir hisse senedini yönetir gibi yöneteceklerdir. Tüketim ile iş, yetişme ile hobi arasındaki fark azalacak, çünkü bütün bu etkinliklerin diğerleriyle ortak yönleri var ve bir tür kendi kendine üretim etrafında diğerleriyle birleşmektedir.

Yine yapılan bir başka tahmine göre 2000'li yıllarda şimdiki işgücünün ancak beşte biri iş bulabilecektir. Bu durum toplumda ve çalışmanın felsefesinde de değişiklikler yaratacaktır (Young, Gamst). Aslında bu değişim şimdiden başlamış ve püritan etik bu çağın ethos'u olmaktan uzaklaşmıştır. Çalışma disiplininde gerilemeler olurken, boş zaman etkinliklerinde şimdiye değin görülmedik düzeyde artış ortaya çıkmıştır.

---

9 Ancak Attali (s.160) yoksul ülkeler için oldukça rahatsız edici bir öngörüde bulunmaktadır; O'na göre, gelecekte, Güney'de yaşayan erkek, kadın ve çocuklar yaşayabilmek için yarı kölelik koşullarını kabul etmek zorunda kalacaklar.

Tam istihdamda gerilemeler ortaya çıkarken, part-time çalışmada artış ortaya çıkmaktadır. Özellikle geleneksel bazı işler tümüyle ortadan kalkarken, ortalama çalışma sürelerinde de kısalma ortaya çıkmaktadır. Buna karşılık ortaya çıkan yeni meslekler ise tümüyle bilgi yoğun ve yaratıcılık gerektiren mesleklerdir. Bu durum doğal olarak işgücünün kültürel özelliklerinde de büyük bir kültürel evrimin ortaya çıkmasına yol açmaktadır.

Bazı yazarlar, buradan hareketle geleceğin etiğinin "*boş zaman etiği*" (Furnham, s.222) olacağını belirtirken, bazıları da "*gönüllü çalışma etiği*" (Lord) olacağını belirtmektedir. Nitekim post-endüstriyel dönüşüm sürecini yaşayan toplumlarda gönüllü çalışma etkinliklerinde Drucker'ın da belirttiği şekilde olağanüstü artışlar ortaya çıkmaktadır. Gönüllü çalışmaya dayanan üçüncü sektörün hızla büyümesine tanık olunmaktadır.

Ayrıca işgücünün eğitim ve vasıf düzeyinde büyük oranlarda artış ortaya çıkmış ve motivasyon faktörleri de farklılaşmıştır. İnsanlar artık bu toplumlarda işi yaşamak için gerekli bir araç olarak görmekten ziyade, *benliğini gerçekleştirme aracı* olarak değerlendirmeye başlamışlardır (Yankelovich, s.4).

Öte yandan, üretimin nispeten sınırlı olduğu dönemde gerek kilise, gerekse okullar, çok çalışıp az tüketmeyi yüceltirken, 1950'li yıllardan sonra gelişen refah toplumunda, bu telkinlerin işlevsellikleri ortadan kalkmaya başlıyor. Onun yerine, mevcut kitle üretimini massetmeye yarayacak şekilde, kitle tüketimi ve küresel düzeyde bir tüketim toplumu kültürü oluşmaya başlamıştır.

Uygulamada, günümüzün en popüler yönetim guruları, artık firmalara, "otorite"yi, "disiplin"i, "homojenliği", "standartlaşma"yı, salt "akılcılığı" önermiyorlar. Tam aksine Hammer'in dediği şekilde, "sıfırdan başlamayı" öneriyorlar. İki yüz yıllık endüstriyel yönetim sonucu, elde edilen bilge-

liğin bir tarafa bırakılmasını, işin kitle üretimi çağında nasıl yapıldığını unutup, şu anda nasıl yapılabileceğini düşünmeyi (Hammer,s.2) veya De Bono gibi, *"mantık"*lılığın sınırları dışına çıkıp, *"aykırı düşünme"*yi tavsiye ediyorlar. Benzer şekilde bir başka guru Tom Peters, "Eğer bir yenilik istiyorsanız, geçmişi tümüyle unutmalısınız tavsiyesinde bulunuyor".

Günümüzde "entelektüel sermaye"nin giderek önem kazandığı bir dönemde, "fikri haklar"a ilişkin bütün koruma önlemlerine rağmen son derece yaygın ve hızlı bir "kopya" süreci mevcut. Her hangi bir alanda benimsenen bir ürünün benzeri, çok kısa bir sürede rakip firmalarca üretilebiliyor. Dolayısıyla rekabette üstünlüğünü korumak isteyen, Porter'ın deyimiyle sürekli yenilik yapma kapasitesini muhafaza etmesi gerekiyor. *Yeniliğin yolu da önceden belirlenmiş standart üretim yöntemlerinden ve standart düşünceden geçmiyor. Tam aksine, mümkün olduğunca, yerleşik kuraların dışında düşünmekten geçiyor.* Bu sebeple bir çok alanda olduğu gibi, firmaların içinde de "otorite", "hiyerarşi" ve katı "bürokratik kurallar" yumuşatılıyor; daha az "hiyerarşik" ve *"farklılıkların teşvik edildiği"* bir anlayış egemen olmaya başlıyor. Çünkü *"yaratıcılığın"* teşviki, globalleşen rekabet düzeni içinde varlığını sürdürebilmenin olmazsa olmazı haline gelmiştir.

Birazda bu gerçeklerden hareketle, püritan etiğin en temel unsuru olan *rasyonelliğ*in yerini, post-endüstriyel toplumlarda *yaratıcılığa* bırakacağı şeklinde bir düşünce ortaya çıkmıştır. Hage ve Powers (s.71) gibi bazı yazarlar, rasyonel püritanın endüstri toplumunun kişilik tipini temsil etmesine karşılık, **"yaratıcı ve birleşik benliğe"** sahip insanın post-endüstriyel toplumun kişilik tipini oluşturacağını iddia etmektedirler; çünkü post-endüstriyel çağda daha çok yaratıcılığa gereksinim duyulacağından bu çağ, insanı, "yaratıcı ve birleşik belik"le hareket etmeye zorlayacaktır.

Hage ve Powes zeka (inteligence) ile yaratıcı zihni (creative mind) karşı karşı koymaktadır. Onlara göre birincisi endüstri toplumu, ikincisi ise post-endüstriyel toplumu temsil etmektedir. Post-endüstriyel toplumlarda *yeni yollar* ve *yeni ürünlerin icadı*, hayati öneme sahip olacaktır; *vuku bulmamış* olaylar hakkında senaryolar yazma imkanı bize "yaratıcı zihin" (creative mind) verecektir, zeka değil; çünkü zeka (inteligence) öğrenilmiş kurallara göre, sembolleri manipule etme kabiliyetidir. Oysa post-endüstriyel toplum için daha uygun olanı "yaratıcı zihin" (creative mind) zekanın aksine, yeni sembolleri icat etme kabiliyeti veya yeni yollarla eski sembollerin uyarlanmasını kapsar. Yaratıcılın var olan ölçütleri çok iyi rafine edilmemiştir demektedirler.

Görüşlerini desteklemek için de Getzel ve Jackson'un araştırmaları sonucunda ulaştıkları, "belli bir minimum düzeyin ötesinde, zeka ile yaratıcılık arasında çok zayıf bir ilişki vardır" şeklindeki görüşüne yer vermektedirler. Ancak her şeye rağmen başka araştırmacıların, yaratıcılık için, en az zeka düzeyini (IQ 125) olması gerektiğini hatırlatmakta fayda vardır (Sungur, s.55).

Yaygın kanaat, her insanın doğasında yaratıcılık vardır; ancak, ortalama insanın çok yaratıcı olmamasının nedeni, endüstri toplumun, yaratıcılı teşvik etmekten ziyade bastırmasıdır. Oysa post-endüstriyel toplumda üzerine düşeni yerine getirebilmek için, yaratıcılığa muhtaç olacaktır. Dolayısıyla Hage ve Powers'a (s.108) göre, varoluşun rasyonel temelini vurgulayan Descardes'in "*düşünüyorum öyleyse varım*" sözü yerini, post-endüstriyel toplumlarda, "*hissediyorum, öyleyse varım*"a bırakacaktır.

Öte yandan, beden üzerindeki denetimi ve rasyonelleşmeyi simgeleyen, püritanın ölümü konusunda, farklı dünya görüşlerine mensup bir çok yazarın bir fikir birliği olsa bile, "yeni insan tipi" konusunda tam bir uzlaşmadan bahsetmek mümkün görünmemektedir.

Bu sürece eleştirel yaklaşanlardan örneğin Gorz'a göre, *dünyanın hissedilebilir maddiliği ortadan kalkmıştır*. Sadece tamamen düşünsel, daha *doğrusu zihinsel faaliyet kalmıştır*. Bu Husserl'in "doğarun matematikleştirilmesi dediği şeyin nihai zaferidir. Yani anladığımız biçimiyle gerçeklik bütün hissedilir niteliklerinden yoksun kalır, temel düşüncenin yaşanması devre dışı bırakılır. Çalışma ortadan kaybolmuştur, çünkü, hayat evrenden çekilmiştir. Artık kimse yoktur; sadece sessizce, duyarsız ve dilsiz oldukları tartışmasız, rakamları kovalayan rakamlar vardır. Operatöre yaptığı işten günün sonunda kendisine hiç bir şey kalmaz. Görülebilir, ölçülebilir hiç bir fiziksel başarısı yoktur. *Hiç bir şey gerçekleştirmemiştir*. Bu hiçlik duygusu onu tüketir: Çalışma günü (veya gecesi) boyunca duyumsal varoluşunu bastırarak, kendi kendisini inkar eder. Salt zihin olarak varolur. Yerine getirmesi gerektiği işlevi bozabileceğini düşündüğü için gövdesiyle ve gövdesi aracılığıyla yaşam arasındaki kurmuş olduğu, bütün canlı bağları bastırır, yok eder. (Gorz, s.109-10) Bir diğer ifade ile Gorz'un analizinde "yeni işçi"nin, sahip olduğu zaaflar bakımından püritandan pek fazla bir farkı yoktur.

Yeni insan tipi konusunda bunun tam aksi istikamette yaklaşımlar da vardır. Örneğin John Carrol, yeni insanı "**barışık kişilik**" ve onun tarafından üretilen kültürüde, "barışık bir kültür" olarak tanımlıyor. "**Barışık kültür**, tanımı gereği ahlak karşıtıdır. Püritan kültüründe olduğu gibi, ahlakçı bir kültürde toplumun talepleri ile bireyin arzusu arasındaki karşıtlık, bir yasağın uygulanması ile çözülür; davranışları yöneten tartışmasız olarak benimsenmiş normlar, panik ve umutsuzluğu yatıştıran unsurlar olarak, işlev görür. Barışık hazcının tek biçimli normu, püritan karşıtı olmak, simgesel olarak anarşist ahlaki taleplere-normlara uymama yönündeki zayıf buyruklara- uymak, önceki kuşaklardan devralınmış tüm değerlerden kuşku duymak, özel herhangi bir örgüt veya şahsiyetin önceliğini yadsımaktır. Bu durum, "kalıcı bir

kültür devrimi" durumudur... Barışık bir üslup, zorunlu olarak kuralcıdır: İçinden geldiği gibi davranmayı, içtenliği, hazcı rahatlamayı, duygusal açıklığı benimser, otorite ve denetimi benimsemez, kınayıcı konumu kınar... Ahlaksal düzeyde, barışıklık tüm günahların affedilmesi temsil eder; kurumsal düzeyde ise tüm denetimlerden kurtulmayı... Suçun nesnel temelleri yok edilir; suçlanacak hiç kimse ve hiç bir şey yoktur, bireyin taşıdığı tek sorumluluk, zevklerini başarılı bir şekilde seçmesidir" (ak. Bauman,1996, s.182-3).

Bir başka bilim adamı Rossenau'ya göre de yeni bir "**post-modern insan tipi**" ortaya çıkmıştır; bu post-modern birey, aşkın normlardan ve insani değerlerden, geleneksel bağlılık ve sadakatlerden, *topluluk kurallarından özgür* olmayı arar. Ona göre post modern birey *rahat* ve *esnektir*. Duygu ve hislerine yöneliktir. "*Kendin ol*" tutumuna sahiptir. Aktif bir insandır ve anlam için kendi kişisel yolunu izler. *Gerçek iddiasında bulunmaz*. Sürekli plan yerine *geçiciyi* tercih eder. Gelenek ve eskiyle barışıktır. Egzotik, kutsal ve nadir olana olumlu bakar. Genel ve evrensel olan yerine yerele yöneliktir. Kendi yaşamıyla ilgilidir ve tek bir referans noktasına sahip değildir (ak.Yılmaz, s.12-3).

1. Hedonizm, Tüketim Toplumu, Narsisizm ve Eleştirel Söylem

Bauman'a göre (1999, s. 10), "*üreticiler toplumu*"ndan, "*tüketiciler toplumu*"na, yani çalışma etiğinin yol gösterdiği bir toplumdan, tüketim estetiğiyle yönetilen bir topluma geçiyoruz; tüketim toplumu ve seri imalat artık kitlesel emek gücüne ihtiyaç duymuyor ve bir zamanlar "yedek sanayi ordusu" olan yoksullar, şimdi, "defolu tüketiciler"e dönüşüyor[10].

---

[10] Günümüz şirketlerinin kazançlarını artırma için daha fazla işçiye ihtiyaçları yoktur. Eğer buna ihtiyaç duyarlarsa onları, başka yerlerden ve yerli işçilere

Öte yandan, her türlü tüketimin zaman alması, tüketim toplumu için bir felaket ve tüketim malları satıcıları için büyük bir derttir. Normalde, tüketicinin tatmini *anlık* olmalıdır; bu iki anlama gelir. Tüketim malları, özel bir hüner ve uzun bir temel çalışma gerektirmeden, hiç gecikme olmaksızın, *anında* tatmin edilmelidir; ama tatmin malların tüketilmesi için gerekli zamanın bitiminde sona ermelidir ve bu zaman en aza indirilmelidir. Tüketim kapasitelerini yükseltmek için tüketicilere asla rahat verilmemelidir. Sürekli heyecan ve asla sönmeyen coşkunluk halinde kalmaları için, devamlı olarak cezbedici yeni isteklere maruz bırakılmaları, aslında bir memnuniyetsizlik ve güvensizlik halinde kalmaları gerekir (Bauman, 1999, s.42).

Tüketim artık yeni dünyanın ideoloji haline gelmiştir. Her ne kadar "daha fazla tüketim daha fazla üretim ve bu da daha fazla refah demektir" şeklinde düşünenler varsa da, tüketimin, insanın özgürlüğünü elinden aldığını, başkalarına bağımlı kıldığını, gerçek mutluluk ve refahın nesne tüketiminden geçmediğini ve tüketimin insanın yabancılaşmasındaki en önemli unsur olduğunu ileri süren görüşler de vardır. Tüketim toplumu, "*atmaya hazır*", insanların ve "*atılmaya hazır*" eşyaların toplumu olarak da tanımlanmaktadır: "Tüketim toplumunda, reklamların ve kitle iletişimlerinin yarattığı ve sunduğu bir dünyada insanlar "*herkes kral olabilir*", "herkes zirveye çıkabilir" illüzyonuna sahiptir; prestij ve statü yarışını kazanmanın diğerlerinde olmayanı elde etmekten geçtiği anlayışı vardır". Tüketici, tüketim davranışlarını başkalarının olumlu tepkilerini almaya doğru yöneltir. Bir çeşit "*sosyal onay*", da denilebilir buna ve sembollerin taşı-

---

ödediklerinden daha iyi ücretler karşılığında bulabilirler; bu durum, yerli yoksulların daha yoksullaşmasına yol açsa da bunu yaparlar. Büyük şirketlerin dünyasında teknolojik gelişme canlı emeğin elektronik yazılım ile daha çok ikamesi edilmesi anlamına gelirken, gelişme bugün her şeyden önce "küçülme" anlamına gelmektedir (Bauman..1999 s. 94).

dıkları anlamların, benzer biçimde yorumlanıp anlaşıldığı durumu belirtir. Diğer taraftan tüketici bir sembolü kullanarak kendisi ile de iletişime geçer. Ürünler birer semboldür ve dolayısıyla bireyin iletişim araçlarıdır (Odabaşı, s.19).

Featherstone'a göre (s.187), tüketim kültürünün hedonizmi, burada ve *şimdi zevk peşinde* koşulmasını, dışavurumsal hayat tarzlarının yeşertilmesini, *narsisistik* ve *bencil* kişilik tiplerinin geliştirilmesini vurgulaması çerçevesinde din açısından muazzam yıkıcı olmuştur. Genelde dinin, özel olarak da püritan mirasın öğrettiği çilecilik, çalışkanlık, basiret ve tutumluluğun aksi istikamette, "*şimdi yaşa sonra öde*" felsefesiyle tüketimciliğin ruhsal fakirliğe ve hedonist bencilliğe yol açtığı sıkça savunulmuştur.

Narsisisizm, püritan karşıtı hedonist tüketim toplumun, temel karakteristiklerinden birisi haline gelmiştir. Aslında narsisizm psikanalizin alanına giren bir kavram; ancak, sosyolog C. Lasch "*Narsisizmin Kültürü*" çalışması ile, bunun kültür boyutunu ön plana çıkartmıştır. Lasch'ın kuramı temelde, Freud'un analizlerine dayanır.

Freud'a göre, narsisizmin iki ayırt edici özelliği vardır. Bunlardan birincisi megalomani, diğeri ise ilgilerinin dış dünyadan, yani insanlardan ve şeylerden uzaklaşmasıdır. Dış dünyadan çekilen libido "ben"e yönelir ve böylece narsisizm adı verilebilecek tutuma yol açar[11]. "Kişi kendisini beğen-

---

[11] Freud Düşüncesinin Büyüklüğü ve Sınırları çalışmasında Fromm (s. 110), insanlarda narsizmin azaltılmasının insancıl açıdan bakıldığında zorunlu bir şey olduğunu; ancak, biyolojik açıdan insanı yaşamda kalmaya, yaşamaya itmesi bakımından da normal ve arzulanan bir duygu olduğunu belirtiyor. Çünkü kendi amaç ve ihtiyaçlarını başkalarınınkinin önüne almayan insanın hayatını sürdürebilmesi mümkün olmaz. Böyle bir durumda, hayatı koruyan ve sürdüren egoizmin enerjik özellikleri yok olacağından, insanın ölüme mahkum olması kaçınılmazdır. Her canlının kendi türünün devamı için, biyolojik açıdan belli ölçülerde narsisizme ihtiyacı vardır. Ancak insanların dinsel ve ahlaki hedefleri bu narsisizme sınırlar koyar ve onun aşırıya kaçmasını önler (s. 106).

mezse ölür" atasözünde olduğu gibi, bireyin yaşayabilmesi için belli bir düzeyde narsisizme gereksinimin olduğu sıkça vurgulanır. Freud'un birincil narsisizm dediği şekilde, doğuştan her insan narsisisttir; benin gelişmesi bu birincil narsisizmden uzaklaşmaya bağlıdır. Ancak bireyin gelişim sürecinde, bazı olumsuz koşullar yüzünden, ağır güvensizlik durumlarında, nesnelere yüklenen libidosunu, geri kendi bedenine ve benliğine yöneltmesi durumu söz konusudur ki, buna Freud ikincil narsisizm der. Bu durumda birey dış nesnelere olan sevgi ve ilgi bağlarını kendi bedenine ve benliğine yöneltir. Çevredeki uyaran ve nesnelere ilgileri, bağları azalır; içine kapanır ve giderek iç dünyası ve kendi uyaran-

---

Narsisist bir insan için, ona gerçek gelen tek şey, kendi kişiliğidir. Duyguları, düşünceleri, ihtirasları, istekleri, bedeni ailesi, yani kısaca kendisi ve kendine ait olan her şeydir. İnandığı şeyler, sırf o inandığı için doğrudur. Kendi kötü özelliklerini bile, kendi özellikleri oldukları için güzeldir. Onunla ilgili her şey gerçektir ve renklidir. Onun dışında olanlar ve diğer insanlar ise, cansız, tiksindirici ve anlamsızdır; sanki hiç yaşamamaktadırlar. Kendi ihtiyaçları ile karşısındaki insanın yeteneklerini ayırt etme güçlüğü yaşar. Zeki, yetenekli olması halinde durum değişir. Bunlarda narsisisizm bir engel değil, destektir; çünkü kişisel olarak ne hissettiklerini dışa vurmaktadırlar. Narsisist insanı çekici kılan da, zaten onun narsisist oluşudur. Tamamen kedisiyle doludur. Seyircilere, bedenini ve espri gücünü gurur duyarak, değerli bir mücevhermişçesine sunar. Kendisine hayran olanların başında da yine kendisi gelir. Görüntüleri, hep ortalama insanların olmak istediği görüntülerdir. Bu görüntü de onları çekici kılar. Kendine güvenen, her durumda en güçlü olmasını bilen ve içinde en ufak bir kuşku duymayan bir tip çizmeleri, onları diğerlerinden farklı kılar. Yeteneksiz bir kişide görülen narsisizm , gülünç ve iticidir. Narsisist kişiler genellikle politikacılar arasında bulunur. Freud'dan farklı olarak Fromm (s.109) "kendine aşık olmak" diye tanımlanan narsisizmi, gerçek sevginin karşıtı olarak görür. Çünkü O'na göre gerçek sevgi, insanın kendisini unutup, sevdiği insana kendinden daha çok değer vermesidir. Çoğunlukla egoizmle karıştırılır. Ancak bu yeterli değildir. Egoist bir insan, dünyayı tam olduğu gibi, kafasında çarpıtmadan kavrayabilir. Egoizmde temel olan aç gözlülüktür. Her şeyi kendisi için ister; hiç bir şeyi paylaşmak istemez. Başkalarını rakip olarak görür. Narsisist kişilik en zor tanınanıdır. Kişi kendini yüceltir; kendi yanlışları ile sınırlarını göremez. Mükemmel bir insan olduğuna kendini inandırmıştır. Şüphelenmek için nedeni yoktur. Fedakarlık/ yardım arkasında da gizli narsisizm olabilir. Bilinçsizce kendi narsisist eğilimlerini gizleme çabası da olabilir (s.113).

ları ile ilgilenir (Öztürk, s.29). Onlardan doyum arar. Aslında Lasch'ın sosyolojik analizlerinin hareket noktasında da bu ikincil narsisizm vardır.

Her ne kadar, gündelik hayatta kendini sevme, egoizmi ifade etse de; Freud başkalarını sevme yetisini de ifade eden kendini sevme olarak iddia etmiştir. İnsan bir nesneyi/kişiyi benliğinin bir parçası yaparak kendini tanımlaması ve böylece kendini bir başkası sanmasıdır. Narsisistik nesne seçimi, insanın kendisiyle benzerliği temelinde o kişiyle özdeşleşmeyi içerir. *Lasch modern toplumun insanın sevgi ve bağlılık yetisini köstekleğini*, modernliğin getirdiği toplumsal değişmelerin ve ailede yaşanan değişmelerin narsisizmin ötesine geçmeyi güçleştirdiğini iddia etmiştir. Modern toplumun egemen kişilik türü, içsel bakımdan güçsüzleştirilmiştir. Abartılı bir şekilde kendini sevme ve kendinden nefret etme uçları arasında gidip gelmektedir. Kendisine sevgisini güçlendirmek amacıyla, asalakça ilişkilere ihtiyaç duyan kişiliktir. Ego gelişimindeki noksanlıktan dolayı, hüsranı, yetersizlik duygusunu ve güçlü duyguları tolere edebilmesi mümkün değildir. Sağlığa spora verilen önem, spordaki başarı, 1960'ların Yeni Solu'u, cinsel özgürlük ve modern feminist hareketler, pek çok kültürel fenomeni, narsisizmin göstergeleri olarak sunulmuştur. Narsisist kişilik çoğu kere dış dünyada başarılıdır, fakat kendi içinde boşluk hisseder ve geleceğe yatırım yapmak yerine çoğu kere dikkatini hayatta kalmaya yoğunlaştırır (Marshall, s.522).

Günümüzde seküler toplumlar daha çok hedonist ve şimdi merkezli olmakta ve boş zaman etkinlikleri daha çok öne geçmektedir. Lasch'ın ilk baskısı 1970'li yılların sonunda yayınlana çalışmasına göre, *bireyci rekabet kültürü*, kendiliğin *(self) mutluluk ve narsisistik meşgalesi ile yer değiştiriyor, püritan iş etiği geriliyor ve artan güvensizlik, korku yaratıyor.*[12] Ahlaki

[12] R. Sennet'a göre "narsisizm modern çağın protestan ahlakıdır". O'na göre, püritanizmin çileciliği ile narsisizm arasında ortak noktalar vardır: Her ikisinde

kodlar yer değiştiriyor ve yeni etik, insanların hayranlığıru, imrenmesini ve saygısını çekmeyi tercih ediyor. İmajlar ve semboller gerçek başarıdan daha önemli hale geliyor. Kapitalist üretimden tüketime doğru geçiş, insanları yeni sosyal davranış kalıpları geliştirmek zorunda bırakıyor.

Lasch, püritan çalışma etiğinin karşında ağırlık kazanan narsisistik kültürünün özellikleri şu başlıklar altında inceliyor:

Tarihsel zaman duygusu geriliyor (s.3). : Şeylerin sonun geldiği düşüncesi, insanlarda zaman perspektifini sınırlamakta; güvenle ileriye ya da romantik olarak geçmişe bakmasını engellemektedir. *Narsisistler, sadece şimdide, şimdi için yaşarlar.*

Terapi Duygusu (s.7): Narsisistler, kendi iyilik (self wellbeing), sağlık ve fiziki güvenlikleri için, sağaltım ararlar ve terapistleri, kendini kontrol, anlam ve sağlık için kullanılır. Öte yandan terapistler de, bireyin iradesini kendi kaderini belirleyebileceği şeklindeki tezleriyle, izolasyonu ("isolation of the self) teşvik etmekteler. .

Siyasetten kendini düşünmeye (s.13): Siyasal teoriler, sorunlar ve çatışmalar önemsizleşmiştir. Tartışmalar siyasal gerçeklerden, kişisel ve otobiyografik faktörlere kaymaktadır.

İtiraflar ve karşı itiraflar(s.16): Yazarlar ve diğerleri, eleştirel düşüncelerden ziyade, kendini açıklama yoluna gitmektedirler.

Boşluk içinde olmak (21): Psikolojik huzur, anlam ve bağlılık olmaksızın insan, iç boşluğa düşmektedir.

---

de "ne hissediyorum" takıntısı vardır. Her ikisinde de ötekilere kendi hissettiklerine ilişkin denetimleri ve dürtüleri gösterme, benliğin bir değeri olduğunu göstermektedir. Yine ikisi içinde, kişinin denetimi dışında, dünyevi denetime katılmak değil, benliğin dünyevi yansıması söz konusudur (s.414).

Özel hayata çekilmenin (privatism) eleştirisi (s.25): Şöhret için kendini sömürü, başarısızlıktan kaçınma, her derde deva konular, insanların, sosyal problemleri kişisel problem olarak tanımlamalarına yol açıyor. Aşka, arkadaşlığa, sınırlı bir yatırım yapıyor, *bağımlıktan kaçınma ve an için yaşama* söz konusu.

Kaybetmekten korkan bireyler için, narsisizm ve kendini koruma etiği, modern yaşamda endişeler ve gerilimlerle başa çıkmada en iyi yol olarak görülüyor. Sevimlilik, sahte duyarlılık, önüne gelenle yatıp kalkmak, pansexualite, korumacı yüzeysellik, bağımlıktan kaçınma, yas tutmak yeteneksizliği, yaşlanmaktan ya da ölümden korku gibi narsisistik kültürel özellikler, ailede öğrenilip, toplumda takviye ediliyor.

Narsisist, *kendi kurallarını kendi koymayı seven anti sosyal bir kişiliktir*. Geleceği düşünmek yerine *günlük mutluluklar* ve *çıkarlar* arar. Bu çıkarlar uğruna alabildiğine *ihtiraslı* bir tutum takınır. *Geleceğe de geçmişe de ilgisi yoktur*; geçmiş olumsuz anıları ile yüzleşmek istemez (Lasch, s. xvi).

Yine Lasch'a göre narsisistler, *nezaketi, etiği,* geleneksel ritüelleri *umursamaz; gösteriş* duygusu, *şöhretlerle* özdeşleşme ihtiyaçları ön plandadır; *yas tutma* yeteneksizliği söz konusudur. *Hastalık hastasıdırlar*. Sürekli *psikanaliz* ihtiyacı duyarlar. Diğerlerini kontrolde *hilekarlık* yöntemlerine başvururlar. *Genç olmak* takıntıları vardır. *Hemen mutlu olma* ihtiyacı duyarlar. Aşk ilişkilerinde samimiyet ve *sadakatten uzaktırlar. Kendi kendine saygıda rahattırlar.*

Mutlak doğru diye bir şeye inanmazlar. Dogmalara inanmazlar. *Grup sadakatinin* sağladığı güvenliğe de sahip değillerdir. Onlar için, *her yol mubahtır. Arzularında sınır yoktur. Suçluluk duygusu duymazlar*. Herkesi rakip olarak görürler. *Cinsel konulardaki* tutumları, *püritan* olmaktan ziyade, *her şeye açıktır*. Abartılı kendini sevme, kendinden nefret etme arasında gi-

dip gelirler. Genellikle dış dünyada başarılı olmakla birlikte, kendi içlerinde sürekli bir *boşluk* hakimdir.

Narsisistik kültürü kışkırtan medya, temel bir sosyalleştirme aracı olarak, aile ile yer değiştirmiştir. Modern yaşamın her alanında narsisistik bir özelliğe sahiptir. Medya, şan, şöhret gibi narsisistik hayallere yoğunlaşma mesajları vererek, ortalama insanı yıldızlarla özdeşleşmeye özendirmekte ve narsisistik sosyal karakteri teşvik etmektedir. Yeni bir kültürel söylem yaratmaktadır (Goldman, Irvin).

Ayrıca medyanın yanında, yeni eğitim modellerinin de narsisizmi teşvik ettiği iddiaları var. Bunlara göre, örneğin biz çocuklara *ilk amacın kendini sevmek* dediğimiz zaman, onlara *evrenin merkezi olmayı* öneriyoruz. *Bu çocuğu narsisizme ya da diğerlerinin ihtiyaçlarını umursamamaya itebilir.* Kendini sevmenin önemi tartışılmamakla birlikte, sosyalleşme sürecinde onun ana hedef olarak alınması tartışılmaktadır. Özellikle orta-üzeri tabakalarda narsisizmi teşvik eden eğitim modellerinin ortaya çıktığı, ancak günümüzde ise tüm gruplara yayılmaya başladığı iddia edilmektedir (Ryan, s. 233-8).

Bir taraftan medyanın (ve diğer kurumların) kışkırttığı hedonist/narsisistik kültürün baskısıyla aşınan, diğer taraftan da üretim sürecindeki farklılaşma dolayısıyla *çalışma etiğinde oldukça önemli değişiklikler* ortaya çıkmaktadır. Özellikle genç insanlar, günümüzde son derece *anti-bürokratik* tutum içerisindedirler. Özellikle post-endüstriyel dönüşüm sürecini yaşayan ülkelerde eğitimliler arasında artık *iş kendini gerçekleştirme yolu* olarak görülmekte ve mali güvenliği esas alan püritan iş etiği değerleri onaylanmamaktadır. Günümüzde *kişisel otonomi* talepleri büyük ölçüde artmıştır (Furnham, s.222). *Serbest zamana daha çok değer verilmeye başlanmıştır.*

Öte yandan özellikle *finans* alanındaki gelişmelerin bir takım spekülatörlere çalışmaksızın büyük paralar kazandırması, insanlarda *sıkı çalışmadan da büyük kazançlar elde edeceği duygusunu* uyandırmıştır.

Yeni çalışma etiği içerisinde boş zaman büyük değer kazanmaya başlamıştır. İnsanlar daha çok kazanmak uğruna, kendilerine zaman ayırmaktan vazgeçmek istememektedirler. *Hayatta her şeyin çalışma olmadığını* düşünüyorlar. Ayrıca çalışmanın bağımsızlıklarını ve özgürlerini engellemesini istemiyorlar. Çoğu *çalışmanın olmadığı hayatın daha güzel olacağını* ve *anlamsız* çalışmanın kendilerini hasta edeceğini düşüyorlar (Furnham, s.222).

Özetle çizilen yeni insan tipleri farklı da olsa post-endüstriyel dönüşüm sürecinde, endüstri toplumunun kişilik tipini temsil eden püritan, bu paradigmasının terk edilmesine paralel bir biçimde, farklı bir kişilik tipine dönüşmeye başlamıştır. Mikro-elektronik devrim, finans piyasasındaki spekülasyonlar, medyanın beraberinde taşıdığı kültür, daha fazla üretmek için daha fazla çalışmanın gerekliliğine olan inancı ortadan kaldırmıştır. Bugün eksik modernleşmiş bizim gibi ülkelerde dahi, mikro-elektroniğin çalışma hayatı üzerindeki etkisi yoğun olarak hissedilmektedir.

Enformasyon devrimi sayesinde, çok az sayıda nitelikli işgücüyle, şimdikiyle karşılaştırılamayacak kadar büyük boyutlarda üretim yapılabilecektir. Bu süreç şimdiden başlamış ve devam etmektedir. Böyle bir dönüşüm insanlığın yaşamında köklü değişiklikler getirecektir; buna çalışma etiği de dahildir.

Artık hakim anlayış püritanın (ve dolayısıyla akılcılığın) öldüğü ve kökleri Romantiklere ya da Nietzsche'ye kadar giden, *duyuların öne çıkartan, yaratıcı insan tipine* ilginin arttığını görüyoruz. Nitekim post-endüstriyel dönüşüm sürecini yaşayan ülkelerde, *eğitimde en çok vurgu disipline değil yaratıcılığa* yapılmaya başlanmıştır.

Öte yandan yenilik ve yaratıcılığın, genellikle düzenli ve sürekli çalışmadan değil, kesintili bir çalışma döneminden ve onun ardından gelen düşünme, okuma, ufak tefek işler, yolculuklar, duygusal ve entelektüel alışverişin üstün geldi-

ği dönemlerde ortaya çıktığına; ve çalışmaya sürekli dört elle sarılmanın, ne yaratıcılığa nede verimliliğe yarayacağına (Gorz; 279) dair yaygın bir inanç vardır. Bir diğer ifade ile püritan etik, post-endüstriyel dönüşüm sürecinde geçmişte gördüğü işlevlerin tam aksine ayak bağı olarak değerlendirilmeye başlanmıştır.

Oysa, daha önce de belirtildiği şekilde pre-kapitalist ya da pre-endüstriyel değerlerin baskın olduğu ülkelerde temel sorun, püritan etik ve onun sonuçları olan disiplin, çok çalışma, aşırı rasyonelleşmenin varlığından değil, tam aksine yokluğundan kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla bu gibi ülkelerde, *disiplinsiz, denetimsiz, irrasyonel, yetersiz üretime karşılık aşırı tüketim eğilimi içindeki zihniyet, rüşvetin, mafyanın ya da anarşinin yayılması için kolayca zemin hazırlayabiliyor.*

Böyle bir tablo içinde, artık aklın, çalışma disiplininin öldüğü ya da işlevselliğini yitirdiği şeklindeki, püritan etiğin reddine dayanan bir tutum, henüz kuralların yerleşmediği, bazı yazarların eş-dost kapitalizmi dediği rasyonel örgütlenme modelinin uzağındaki eksik modernleşmiş toplumlarda, "amaca yönelik akılcı davranış"ın tam karşıtı bir anlam ifade eden mevcut "cönele"(öylesine) yaşam tarzınızı muhafazasını, yani mevcut kaosun çok daha artışını teşvik edebilir. Ekonomik gelişme ve küreselleşme sürecine uyum bakımında nispeten daha geride olan Kırgızistan gibi ülkeler için söz konusu olan karakteristikler, bazı bakımlardan Türkiye için de söz konusu olabilir.

III. BÖLÜM
POST-ENDÜSTRİYEL DÖNÜŞÜM SÜRECİNDE YENİ KABİLELER VE GÖZETİM

A. YENİ KABİLELER YA DA SANAL CEMAATLER

İçinde yaşadığınız çağda, bir taraftan "parçalanmışlık", "hiper-bireysellik" ve artan "yalnızlaşma" yaşanırken, diğer taraftan da "post-modern kabileleşme" olarak adlandırılan bir tür cemaatleşmeye yönelik ilginin artışına tanık olunmaktadır.

Post-endüstriyel çağın teknolojik altyapısını oluşturan "enformasyon-iletişim teknolojileri" (ve özellikle de bunların içerisinde internet/web), daha önce tarihte hiç tanık olunmamış tarzda, "yeni tür ilişkiler"i ve "sanal cemaatler"i "virtual communities" gündeme getirmiştir.

Aslında "modern insan" a ilişkin en büyük vurgu, onu "tek başına"lığınadır. Jung'un deyimiyle, bu özellik onu, daha bilinçliliğe doğru atmış adımda, kitle insanı ile mistik katılımdan ve ortak bilinç dışına dalma tehlikesinden uzaklaştırır. **Modern insan**, "*sorgu*" ve "*şüphe*" altındadır; Ortaçağ insanının metafizik kesinliklerinin hepsini bitirmiştir ve derin bir "belirsizlik" içerisinde, öldürücü bir şokun acısını çekmektedir.

Peter Le Burger'a göre, modern dünyada ana özellik **teknolojik üretim** haline gelmiştir. Modernleşme ile bağlantılı her şeyin, temel sebebi, teknoloji tarafından dünyanın dönüştürülmesidir. Artık *hiçbir şey güvende değil*dir ve hiçbir şey *kutsal* değildir. Bilimde, teknolojide ve ekonomideki gelişmeler, geleneksel bakış açısını aşındırmıştır. Teknolojinin getirdiği yüksek hayat standardı, cemaatlerin çözülmesine ve yeni tür bireyciliğin yükselmesine yol açmıştır. Kişinin kendi öz çıkarı, gruptan daha önemli hale gelmiştir. Şehir yaşamı ve ekonomik gelişmeler, bireyciliği ve izolasyonu güçlendirmiştir. Modern insan Burger'a göre "yurtsuzluk acısı" çekmektedir (Morley, Robins, s. 124; Rose, P. Burger vd., s.34-52).

Geçtiğimiz yüzyılda, Tocqueville'in (s.266) uzak görüşlülükle *Amerika'da Demokrasi* kitabında belirttiği şekilde, yabancılaşmış bu insan "yurttaşlarıyla birlikte yaşar ama onları göremez, onlara dokunur ama onları hissetmez, kendi içinde ve yalnız kendisi için varlığını sürdürür" hale gelmiştir.

20. yüzyıl, modern insanın yurtsuzluk acısının doruk noktasına çıktığı ve cemaat kavramının en çok saldırıya uğradığı yüzyıl olmuştur. Cemaat ilişkilerinin temelini oluşturan bağlar, modernleşme sürecine paralel bir şekilde çözülmüş, Sennet'in (1996) ünlü çalışmasında vurguladığı şekilde, "kamusal alan" sürekli daraltılmıştır.

Geleneksel/coğrafi cemaat kavramı konusunda çalışmaları en fazla tanınan sosyolog Tönnies olmuştur. Tönnies'e göre,

modern/endüstriyel toplumların gelişimine paralel olarak "gemeinshaft" (cemaat) ilişkleri yerini "gesellshaft"a (toplum/society) bırakacaktır.

Gemeinshaft, pre-endüstriyel toplumlara özgü toplumsal ilişkiler ağıdır. Burada ortak geçmiş yaşam tecrübelerine sahip insanlar, bir cemaat duygusunu birlikte yaşarlar. Bu ilişkiler içinde toplumsal ilişkiler "samimi"dir. "Dayanışma ruhu" ve "Ortak bir irade"nin mevcudiyeti söz konusudur. Aile hayatı esastır. Köy topluluğu kendini geniş bir aile olarak hisseder. Miras alınan statüler söz konusudur. Gemeinshaft, durağan bir toplumdur; dolayısıyla toplumsal değişme sınırlıdır. Güçlü bir dayanışma ruhu mevcuttur. Görevler ve sosyal ilişkiler birbirinden ayrılamaz.

Buna karşılık Gesellshaft tipinde, ilişkiler, hukuk, sözleşme, kamuoyu, para ekonomisi ve rasyonellik öne geçer. Mekana bağlılık azalır. Kişisel çıkar öncelik kazanır. Özel yaşam değerli hale gelir. Kent tipik bir Gesellshaft'tır.(Tönnies ve Skidmore, s.168-169). Modernleşme sürecine paralel olarak, Gemeinshaft yerini Gesellshaft'a bırakmıştır. Ancak modern dünyada gerileyen "cemaat", post-endüstriyel sürecine paralel olarak yeniden gündeme gelmiştir.

1. Cemaat ya da Yıkıcı Gemeinshaft

Her ne kadar, Tönnies'in "Gemeinshaft"ı iyi tanımlanmış, sınırları belirli bir kavram olsa da, sosyoloji literatüründe sık sık kullanılan cemaat kavramı, oldukça belirsizdir. O komşuluktan ulusa kadar geniş alandaki gruplar için, söz konusudur. Kişisel düzeyden mesleki düzeye kadar uzanan bir dayanışmayı ifade eder. Cemaat belli bir amaca yönelik olabileceği gibi aksi de olabilir. Dayanışma cemaatin bir karakteristiğidir. Ancak cemaatler sadece dayanışmacı değil, rekabetçi de olabilirler. Cemaatler ortak fikirler, algılar ve anlayışlar üzerine kurulur (Smith).

Colley, her normal insanın, cemaate doğal bir yakınlık eğilimi içerişsinde olduğunu belirtir. Ona göre, cemaatlerin oluşmasını engelleyen en önemli faktör, ölçek sorunundan ziyade, örgütlenmedir. Bunun için ise, en önemli sorun iletişimdir. Zira iletişim olmaksızın toplumsal ilişkileri örgütleyecek eylemin de olması mümkün değildir. Bu ilişkinin yakın doğası en iyi cemaat (community) ve iletişim (communication), sözcüklerinde kendini gösterir. Her iki sözcük te ortaklık (common) ifade eden, communis sözcüğünden gelir (Fernback&Thamson).

Geleneksel/coğrafi cemaatin özü, "mekân" ve "cemaat duygusu"dur. O, daima bir toprak parçasını kaplar. Cemaatin üyeleri yeryüzünde belirli bir yeri birlikte işgal ederler. Cemaatlerin çoğu yerleşikliğin ve güçlü bir dayanışma bağı oluşturan mekânlarının koşullarından oluşurlar. İletişim kolaylıklarının yayılması ile modern dünyada bu bağ nispeten zayıflamıştır. İletişimin yaygınlaşması mekânın önemini tümüyle ortadan kaldırmaksızın, cemaatin boyutlarını genişletmiştir. Ortak bir yaşam alanı olan cemaat; ortak hayat tarzından "haberdarlık" ile birlikte bulunur. (MacIver ve Page, s.15-6).

Bir diğer ifadeyle, belli çıkarların ve değerlerin paylaşımı, insanların birbirine özen göstermesi, ortak moral değerlerin mevcudiyeti, işbirliği, iletişim, süreklilik, istikrar, birbirine bağlılık, karşılıklı sorumluluk, cemaatin en önemli unsurları arasındadır. Cemaatin temelinde "yetersizlik ilkesi"nin yaratmış olduğu, bir birliktelik söz konusudur. Başarılı cemaatleri, bireysel farkları azaltarak, itaati, sadakati ve sevgi bağını test eden topluluklarıdır. Bağları muhafaza etmek için bazı risklere ortak göğüs gerilirken, kolektif yararlar da, birlikte paylaşılır (Scime;Smith;Blanchot, s.14).

Cemaat kimliği, en basit şekilde, savaş ya da doğal felaket gibi nedenlerle bir grubun yaşamının tehdit edilmesi duru-

munda oluşur. Bu tehdit karşısında insanlar, kolektif eylem içerisine girerken, kendilerini birbirine yakın hissetmeleri gibi, onları sıkı sıkıya bağlayacak imgeler ararlar. Kolektif imgeyi besleyen, kolektif eylem; bu ittifak, yunan politik düşüncesindeki ideallerden 18.yüzyıl kahvehane ve tiyatrolarındaki konuşmalara kadar uzanır. Karşılıklı konuşmalar insanlara bir araya gelerek bir "kamu" oluşturdukları hissini verir. Genelde güçlü bir kamusal yaşamı olan bu toplumdaki "cemaat duygusu" ortak eylemin yarattığı bu birlikten ve paylaşılan bir "kollektif benlik" duygusundan doğar (Sennet, s.179).

Geleneksel cemaatin Sennet'in Drayfus davası (s.300-13) örneğinden hareketle "yıkıcı gemeinshaft" dediği bir tarafı da vardır. Cemaat duygusu, bir anlamda "öteki" ni dışlayarak gerçekleştirilen bağlılıktır. Bireysellik ve farklılıklar büyük ölçüde bu tarz cemaatler içerisinde ortadan kaldırılır. Gerçek veya hayali düşmanlar yaratılır. Özellikle cepheleşmeyle oluşturulan cemaatte iki rakip taraf olmalıdır. Sizin ve kardeşinizin ancak ortak düşmanınız olursa gerçek kardeşlik ruhunu hissedebilirsiniz.

Oysa günümüzün post-modern kabileleri olarak adlandırabileceğimiz "sanal cemaatler" için aynı durumdan bahsetmek pek mümkün değil. Günümüzün enformasyon elitleri, İnternet gibi enformasyon ve iletişim teknolojileri sayesinde "yeni tür cemaatler" denilen bu toplulukların geçmişi bir kültürel dönüşümden bahsedilemeyecek kadar yenidir. Bu oluşumların kökleri 1969 yılındaki ARPANET teknolojisine dayansa da, bu dönüşümün teknolojik altyapısını oluşturan Web'in popülerlik kazanması ancak 1990'lı yıllarda olmuştur. Bu tarihten önceki yıllarda, bu Web'de bir araya gelen insanların sayısı son derece sınırlı kalmıştır. Çoğunluğu bilgisayar operatörlerinden oluşan bu enformasyon elitleri sanal cemaatlerin ilk işaretlerini vermişlerdir.

2. "Sanal Cemaat" Kavramı

Sanal cemaat kavramı insan ve teknolojinin şaşırtıcı bir biçimde bir araya gelmesinden doğmuştur. Aynı anda her yerde bulunan bilgisayar networklerinin, fiziki mekandan bağımsız, milyonlarca insanın "siber uzay"da bir araya getirmesiyle oluşmuştur. Sanal cemaatlerin en çok kabul gören tanımı, kendisinin bir internet bağımlısı olarak değerlendiren ve birden fazla sanal cemaatin kurulmasında ve sürdürülmesinde birinci derecede rol olan Howard Rheingold'a aittir. Rheingold aynı zamanda bu alanda en çok tanınan kitaplardan birisinin yazarıdır. Ona göre sanal cemaatler; kişisel ilişkiler ağının yaratılması için yeterli sayıda insan bir araya geldiğinde networkler (internet) vasıtası ile yaratılan sosyal gruplardır.

Sanal cemaatlerde geleneksel cemaatlerde olduğu gibi, coğrafi/fiziki bir mekândan bahsetmek mümkündür. Sanal cemaatlerin mekanı "siber uzay" (cyberspace) kavramı, bilimkurgu roman yazarı olan Gibson'a (s.6) aittir. Ona göre **siber uzay**:"her ulustan milyonlarca yasal kullanıcının matematiksel kavramları öğrenen çocukların her gün yaşadığı anlaşmalı halüsinasyon"dur. Gibson'un Neuromancer'ın da bir bilim-kurgu romanı olarak doğan siber-uzay bugün sayıları yüz milyonları bulan internet kullanıcılarının bir araya geldiği yer anlamında kullanılmaktadır.

Rheingold'un da belirttiği şekilde sanal cemaatlerde insanlar, espri, bilimsel tartışma, ticaret ve planlar yaparlar... Duygusal ilişkileri paylaşırlar... Beyin fırtınası, dedikodu ve düşmanlık yaparlar... Aşık olur, arkadaş bulur ve onları kaybederler... Oyun oynar, flört ederler... Sanatla uğraşırlar veya amaçsız dolaşırlar. Sanal cemaatlerde insanlar, vücutlarını geride bırakarak, gerçek hayatta ne yapıyorlarsa onu yaparlar. Çünkü sanal dünyada kimse öpülemez ya da kimse bir başkasının burnuna yumruk indiremez, fakat bu sınır-

lar içinde çok şeyi mümkündür. Bir çok insan için, sanal dünyanın çeşitliliği ve kültürel zenginliği büyük bir çekiciliğe sahiptir. Sanal cemaatler içinde, kitap satın alınabilir, basılmamış akademik yayınların elektronik versiyonlarına ulaşılabilir, toplantı düzenlenebilir ve psikoterapi yeri olarak kullanılabilir.

Sanal dünyanın en önemli mimarı olan, Bill Gates'e göre Web'in insan ilişkileri geliştirici yönlerinden en güçlüsü aynı şekilde düşünen insanları, zaman ve coğrafya dilimlerine bağlı kalmadan bir araya getirmesidir. Heyecanlı oyunculardan bir grup oluşturmak ya da sizinle aynı siyasi görüşü paylaşan insanlarla gündelik konularda tartışmak veya dünya üzerinde yayılmış ırkdaşlarınızla teması sürdürmek istiyorsanız web de bundan kolay bir şey yoktur. Yine doğduğunuz kentte olup bitenleri öğrenmek için de web den yararlanabilirsiniz. Web dünya üzerindeki cemaatlere katılmanızı ve kendi bölgenizdeki ilişkilerinizi güçlendirmenizi sağlıyor.

Öte yandan geniş bandlı kablo döşenen yerlerin hepsi, büyük yerleşim birimi değildir. Örneğin, Fransa'da 12.000 kişilik küçük bir kasaba olan Parthenay'da Avrupa IMAGINE çerçevesinde vatandaşlar toptan gıda malzemesi ısmarlamak gibi işlerinde Web'i kullanmaktalar. Fransız aileleri hala Cumartesi günleri pazara geliyor; ancak, bu kez daha çok özel şeyler almak için küçük bir sepet taşıyorlar, böylece pazara gitmek toplumsal bir faaliyete dönüşüyor. Online çalışan Filozoflar Kahvesi fikra tartışmalarını desteklemektedir; büyük baş hayvan yetiştiricileri, her Çarşamba chat (sohbet) odasına gelerek ortak sorunlarını görüşmektedirler. (Gates, s.139-141).

3. Muhalifler ve Taraftarlar: "Sahte Cemaatler" mi?

Sanal cemaatlerin günümüzde taraftarları olduğu kadar muhalifleri de vardır. Muhaliflere göre sanal cemaatler,

"sahte cemaatlerdir" (pseudo-comminity); samimiyetten uzaktır.[1] Sanal cemaat kavramına daha eleştirel yaklaşan bu gruba göre, bu tarz ilişkilerin yaygınlaşması, insanların gerçek yaşamdaki ilişkilerini başka istikametlere yönlendirir. Dolayısıyla gerçek yaşamdaki ilişkileri yoksullaştırır (Ryan, s.1167).

Sanal cemaatler, insanların son derece değerli olan zamanını, ailelerinden ve dış etkinliklerinden çalmaktadır (Matcalfe, s.109). Yine muhaliflere göre, bu cemaatlerde "güvenilirlik" son derece azdır ve sanal topluluklar "yabancılaşma"yı artırabilir. Yüzyüze ilişkinin olmadığı siberuzayda insanlar, birbi,rlerine karşı gerçek taahhütlere sahip değillerdir. Ayrıca bazı firmalar, online iletişimin, kurum içerisindeki toplumsal ilişkileri zayıflatacağı gerekçesiyle, firma içerisinde e.mail kullanımını dahi sınırlamak yoluna gitmektedirler.

Ancak birçoklarına göre bu kaygılar temelsizdir (Ryan, s.1167). Örneğin yapılan bazı çalışmalara göre, İnternet kullanımı, insanların fiziki dünyadaki ilişkilerinden ziyade TV'den zaman çalmaktadır. Samimiyetten uzaklık konusunda ise, sıkça vurgulanan, gerçek dünyada olmayan samimiyetin, sanal dünyada da tesis edilemeyeceği şeklindedir.

Rheingold gibi sanal cemaatlerin en sıkı savunucuları, sanal dünyada da cemaatlerin olabileceğini iddia etmektedirler. Özellikle bir çok insanın dışarıya çıkmaya korkar hale geldiği bir çok ülkede, sanal cemaatlerin önemini mevcut sanal cemaatleri ortadan kaldırdığımızda daha iyi anlayacağımızı savunuyor. Ona göre, bugün sanal dayanışmanın ortadan kaldırılması halinde belli hastalıklar artacaktır. Özellikle

---

1 Benedict Anderson'a göre (s.21) "yüzyüze temasın geçerli olduğu ilkel köyler dışındaki bütün cemaatler (ve hatta belki onlar da) hayal edilmiştir. Cemaatler birbirinden hakikilik/sahtelik boyutu üzerinde değil, hayal edilme tarzlarına bağlı olarak araştırılmalı" dır

özürlüler, sakatlar ve yaşlılar için sanal cemaatler yeni iletişim alanlarıdır.

Sanal cemaatler taraftarları sık sık insanların sanal ortamda, gerçek dünyada yapabilecekleri her şeyi yapmalarının mümkün olduğunu vurgulamaktadır.

Öte yandan İnternet kullanımına baktığımızda, insanların çok büyük bir bölümünün onu chat (sohbet) yani toplumsal ilişki için kullandıklarına tanık oluyoruz. Bir diğer ifade ile insanlar siberruzayda enformasyondan ziyade toplumsal ilişki aramaktalar. Ancak fiziki dünyada insanların kimlikleri ve yerleri bilinmektedir; onlar sabittir ve görseldir. Oysa siber uzayda, herkes karanlıktadır. Dolayısıyla bu cemaatlerin üyelerinin bağlılıkları gerçek te olabilir, sahte de olabilir.

Öte yandan sanal ortamda tanışan insanlar, fiziki dünyada da bir araya gelerek ilişkilerini sürdürebilirler. Nitekim bu çalışmanın hazırlanması sürecinde, konuya ilişkin görüşmeler yaptığımız, çok sayıda farklı ülkeden İnternet kullanıcısı, sanal ilişkileri, fiziki dünyada bir araya gelmek istedikleri insanlarla bir tanışma yeri olarak kullandıklarını belirtmişlerdir. Bazıları da bu ilişkileri geçmişteki mektup arkadaşlığı şeklinde değerlendirmişlerdir. Yine örneğin Bursa'da İnternet'te tanışan gençlerin, futbol maçı yapmak için fiziki dünyada bir araya gelmesi, sanal ilişkilerin, bir başka boyutunu ortaya koymaktadır. Yani birçok insan için "siber uzay" daki ilişkiler, fiziki dünyadaki ilişkilere bir alternatif olmaktan ziyade, fiziki mekânda bir arada olmak istediği insanlarla tanışma yeri, bir tür agora olarak görülmektedir.

Ancak "siber uzay" daki cemaatleşmeye yönelik ilişkileri, Tönnies'in pre-endüstriyel toplumlara, "gemeinshaft" kavramı şeklinde de düşünmemek gerekir. Aralarında aidiyet duygusu bağlamında bir benzerlik olsa bile, birinci büyük ölçüde cemaat dışından gelen tehtid karşısında, zorunlulukların yarattığı (ötekine karşı) bir ittifak olmasına karşılık,

ikincisi, daha ziyade, ötekisiz bir şekilde, ilgi alanlarına göre bir araya gelmedir.

Sanal cemaatlerin oluşmasında Web teknolojisi şüphesiz son derece belirleyicidir; ancak bu ilişkiyi teknolojik determinist mantık içerisinde tek yönlü düşünmemek gerekir. Nihayetinde mevcut teknolojilerin nasıl kullanılacağını da "insan ihtiyaçları" belirleyecektir.

Sanal cemaatleri oluşturan alt-kültürler içinde monolitik bir yapıdan bahsetmek mümkün değildir. O daha ziyade alt kültürlerin bir ekosistemi olarak değerlendirilmektedir. Sanal kültürler temelde heterojen kültürlerdir; son derece gayri ciddi taraflarının yanında, oldukça düzeyli bilimsel tartışmalara da tanık olmak mümkündür.

Siberuzay "hiyerarşi"nin düzleştiği bir alandır. Daniel Bell ile sıradan bir öğrencinin yazılarını yan yana görebilirsiniz. Sanal cematler konusunda çalışma yapan bir öğrenci rahatlıkla çalışmalarını Howard Rhiengold ile tartışabilir; ya da onun oluşturduğu sanal cemaate üye olabilir. Geleneksel cemaatler, ortak inanç ve güven üzerine kurulur; klise, cami, sinagog vb. işgal edilen bir bölge vardır. Oysa sanal cemaatlerde mekan bir metafor olur, duyularsa ikon (Digital Thinking).

Weber tarihsel materyalizmin temel varsayımına katılmaksızın ekonomi ile cemaat arasındaki ilişkiye işaret ederek, ekonomik olarak belirlenmeyen cemaatlerin çok nadir olduğunu belirtir. Bu durum kısmen sanal cemaatler için de söz konusudur. Sanal cemaatlerin üyeleri sembolik unsurlar yanında, ekonomik ilişkilerle de birbirine bağlanırlar. Nitekim bazı sanal cemaatlere üyelik belli bir ekonomik bedel karşılığı sağlanmaktadır. Aynı şekilde cemaat içinde belli ekonomik eylemler de gerçekleştirilmektedir. Yani insanlar ekonomik içeriği olan sanal cemaatlerde, ödedikleri üyelik aidatının karşılığını bir hizmet ile almaktadırlar.

Yaşlılar, özürlüler, marjinaller ve tabii anti-sosyal kişilikler gibi handikaplı olanlara ve sağlıklı/doyurucu ilişkiler kuramayanlara siberuzay uygun bir ortam sunar.

Ancak sanal cemaatlerin üyelerinin tümünü aynı grup içerisinde değerlendirmek doğru değildir. Fiziki dünyada son derece sağlıklı ilişkileri bulunan insanlar da yaşamlarını (ilgi alanları doğrultusunda) zenginleştirmek amacıyla sanal cemaatler içinde yerlerini almaktadırlar.

Sanal cemaatler (ve onların üyeleri) homojenlikten son derece uzak olmaları dolayısıyla, bir cemaat için "hacker" sayılan kişi, başka bir cemaatte "kahraman" ilan edilebilmektedir.

Bugün sanal cemaatlerin üyeleri çoğunlukla bilgi temelli iş yapan profesyonellerdir (Rhiengold). Bu kişiler, masa başında bir taraftan işlerini yaparken, kahve molalarında, aralarında binlerce kilometrelik mesafe olsa bile, bir başka cemaat üyesi ile, "chat room" da sohbet edebilir.

4. Özel Bir Dil

Sanal cemaatler (en azından şimdilik) bir metin (text) etrafında oluşturulmaktadırlar. Kendilerine özgü bir dilleri vardır. Kelimeler mümkün olduğunca kısaltılır. Örneğin bu ilişkiler içinde ilk sorulan soru "a/s/l"dir; yani yaş (age), cinsiyet (sex), yer (location); veya Türkçe chatlerde slm (selam), heehee veya eheihee... (gülmek/kahkaha atmak) şeklinde kullanılmaktadır.

Sanal cemaatlerin dilinin en önemli özelliklerinden birisi de, yoğun metafor kullanımıdır. Bazı araştırmacılar, sohbet odalarında, sosyal bağların yapısökümünün (deconstruction), temelde, post-modern olduğunu iddia etmektedirler. İnternet'teki sanal cemaatlerde, geleneksel iletişim şekillerindeki göz kontağı, mesafe, sesin tonu, gülümseme, diğer yazılı olmayan kurallar ve sosyal müeyyideler söz konusu değildir (Reid).

5. Anonimlik ve Bağlarından Kopma

Sanal toplulukları en çekici kılan unsurlardan birisi, uygarlıkla beraber gelen tüm maskeleri, bir tarafa bırakmayı kolaylaştırmasıdır. Sanal cemaatler anonim bir karektere sahiptir. Orada insanlar bir nickname (takma ad) arkasına saklanabilirler. Sosyal kontrolün olmadığı bir ortamda "üstben" den gelen toplumsal baskıları atarak, olabildiğince "ben"lerini özgür bırakmanın keyfini çıkartabilirler.

Nitekim fiziki dünyada çekingen olanların, sanal cemaatler içinde son derece atak hale geldikleri sıkça dile getirilmektedir. Yine sanal ortamda yaratılan kişilik etrafında, insanlar birer fantezi olarak içlerinde yaşattıkları birçok özlemi ifade edebildikleri için de bir tür rahatlamayı yaşamaktadır.

Sanal dünyada paylaşılan zihni modeller ve normlar henüz doğmamıştır. Mevcut haliyle Web tam bir özgürlükler ortamıdır. Dolayısıyla bugün Web'de her tür sanal cemaatin oluşturulması mümkündür. Bunlardan bazıları din temelli, bazıları da "hacker"lar örneğinde olduğu gibi illegal nitelikli olabilirler.

Halen Web üzerinde merkezi bir otoriteden bahsetmek mümkün değil. Yasal/yasal olmayan her türlü unsuru sanal ortamda bulmak mümkün. Şu ana kadar çocuk pornografisi dışında herhangi bir düzenleme yapılmamıştır. Mevcut haliyle siber uzay tam bir özgürlükler ortamıdır.

Buna karşılık belli bir şifre ile girilen sanal cemaatlerin kısmi bir iç kontrolünden bahsedilebilir; ancak bu da çok güvenilir değildir. Çünkü bir sanal cemaatin kurallarına uygun davranmayan ve bu gerekçe ile üyeliği iptal edilen kişi, başka bir kimlikle, yeniden o cemaate üye olabilir. Bunun denetlenmesi de en azından bugünkü koşullarda mümkün görünmemektedir.

6. Postmodern Görüntü mü?

Aslında siber uzayda halen oluşum sürecinde bulunan sanal cemaatler ile, post-modernizm arasında bir uyumun varlığı dile getirilmektedir. Sennet'in (s.300) bahsettiği "yıkıcı gemenshaft"ın gerilemesine, buna karşılık "ötekisiz" cemaatleşmelerin yükselişine tanık olmaktayız. Bu Baudrillard'ın (1998; s.128) "**Öteki**nin *yok edildiği çağ*" tezi ile de büyük ölçüde örtüşmektedir.

Kuralsızlığın ve hiper-bireyleşmenin doruk noktasına ulaştığı bu çağda, sanal cemaatler insanlara (şimdilik zayıf da olsa) yeni aidiyet alanları yaratmaktadır. Geleneksel cemaatlerden büyük ölçüde farklı olan sanal cemaatler içinde insanlar, yalnızlıklarını paylaşacakları, içlerini dökebilecekleri, ya da işleri ile ilgili sorunun çözülmesi konusunda yardım alabilecekleri yeni dostlar bulmaktadırlar.

Baudrillard (1996, s.25) post-endüstriyel çağın öncüsü "Amerika'yı anlatırken, insanlar arasında hiçbir bağın kalmadığına dikkat çekerek, "burada sokaklarda tek başına şarkı söyleyen, tek başına yiyip kendi başına konuşan insanların sayısı ürkütücü" demektedir.[2] Sanal cemaatlerin belki de en önemli işlevi, insana verilebilecek en büyük ceza olan *yalnızlık duygusu*nu hafifletebilmesidir.

Öte yandan günümüzde kültürel ve siyasal alanların iç içe geçmesi, "yıkıcı gemeinschaft"ın, kaynağı olan "biz ve onlar" ayrımının güdülediği sosyal bağın silikleşmesine yol açmıştır. Post-modern toplumda bir taraftan kültürel kodlar ve

---

2 Post-endüstriyel çağın "Amerika'sını anlatırken Baudrillard (1996,s.25) şunları söylüyor: "Burada... belli bir yalnızlık var ki, başka hiçbir yalnızlığa benzemiyor. Herkesin önünde, bir duvarın, bir arabanın motor kapağı üstünde, bir parmaklık boyunca yemeğini tek başına hazırlayan adamın yalnızlığı. Burada her yerde görülüyor bu; dünyada görülen en üzücü sahne; yoksulluktan daha üzücü; herkesin içinde yalnız başına yemek yiyen bir kişi, dilenen bir kişiden daha üzücü... Tek başına yemek yiyen insan ölmüştür...)

ilkeler parçalanmış, insanlar giderek toplumsal yaratık olmaktan uzaklaşırken, diğer taraftan da özne merkezi önemini yitirmiş, anlık duyguların yönlendirdiği yaşantılar ön plana geçmiştir. Öznenin merkezi önemini yitirmesinin sonucu olarak, hayali cemaatlere bağlılık duygusu artmıştır. Bu cemaatlerde coşku, empati ve duygusal yakınlık yoğun bir şekilde yaşanmakla birlikte varoluşları sadece gösteriler, yürüyüşler ve başkaldırılar aracılığı ile anlık görünümlerle anlam kazanmaktadır (Sarıbay-Öğün, s.53).

Günümüzde Aydınlanmacı geleneğin "ilerleme" anlayışına dayanan birçok yazar, İnternet gibi enformasyon ve iletişim teknolojileinin; daha katılımcı demokratik bir toplum yaratacağını iddia etmektedirler. Bunlara göre yeni teknolojiler, yönetilenlere, yöneticilere daha kolay izleme imkânı vermektedir; bu sayede kararlara katılım daha da kolaylaşmaktadır.

Yine aynı yaklaşımın bir sonucu olarak, yok edilen öteki ile birlikte, artık ayrımcılığın ortadan kalkacağı, kültürel farklılıklara toleransın daha çok artacağı, ulus-devletlerin yerini uluslar üstü yapılara bırakacağı ve dolayısıyla global çatışmaların hafifleyeceği şeklindeki örtülü veya açık iddialarda bulunmak için henüz vakit erkendir. Bu yönde trend olmakla birlikte, hala dünyada hakim olan yapılar modernite ile gelen kurumlardır.

Ayrıca sanal dünya yepyeni ilişki biçimlerini beraberinde getirmiş olsa bile, sanal cemaatler içinde insanlar hala eski alışkanlıklarına göre davranıyorlar. Örneğin fiziki dünyada yaşadığımız birçok etnik düşmanlığın günümüzde, siberuzaya da taşındığına tanık olmaktayız.

Sanal cemaatler, bir başka açıdan, zamandan ve mekândan bağımsız farklı insanları yakınlaştırdığı, daha katılımcı demokratik bir dünyanın biçimlenmesine katkıda bulunduğu kadar, yeni "dijital tiranlar" ın doğusuna da yol açabilir.

Özetle ifade etmek gerekirse, sanal cemaatler, post-endüstriyel çağın "ötekisiz" yeni kabileleri olarak karşımıza çıkıyor. Ancak onları "*yurtsuzluk acısı*" çeken post-modern insanın "*eve dönüşü*" olarak değerlendirmek acelecilik olacaktır. Bu yolda işaretler vardır. Özellikle istediği halde, fiziki engeller dolayısıyla, cemaat aidiyetinin dışında kalmış yalnız insanlar için, yeni bir imkân sunmaktadır.

Sanal cemaatler kısmen insanların günlük yaşamdaki etkinliklerinden uzaklaştırsa bile, tümüyle fiziki yaşamdaki ilişkilerine bir alternatif oluşturmamaktadır. Hatta bir çok kişi için sanal ortam, fiziki dünyada bir araya gelmek istedikleri insanlarla tanışma mekânıdır.

Öte yandan sanal cemaatler, alacakaranlıkta sürdürülen ilişkiler sayesinde, insanlara, uygarlığın getirdiği toplumsal baskılardan uzaklaşma imkanı vermekte ve onları rahatlatmaktadır.

Sanal cemaatlere girmek kadar, ayrılmak ta kolaydır. Yüz yüze etkileşimin getirdiği duygular bu cemaatler için bir eksikliktir. **Samimiyet** (intimacy) konusunda ciddi kuşkular vardır. Toplumsal kontrol ve sorumluluk duygusu son derece zayıftır. Ayrıca geleneksel cemaatlerdeki hiyerarşi, büyük ölçüde sanal cemaatlerde düzleşmektedir. Çok farklı gelir ya da eğitim düzeyine sahip kişileri sanal ortamda görmek mümkündür.

Bu cemaatler, Sennet'in "yıkıcı gemeinshaft" dediği, geleneksel cemaatlerden farklılaşmaktadır. Sanal cemaatlerde, geleneksel cemaatlerdeki gibi monolitik kültürel yapıdan bahsetmek mümkün değildir.

Post-endüstriyel çağın yeni kabileleri olarak adlandırılan sanal cemaatler, küresel gerilimlerin yumuşatılmasına yardımcı olabilecekleri gibi, sanal diktatörlerin yaratılması için de zemin hazırlayabilirler.

B. POSTENDÜSTRİYEL DÖNÜŞÜM SÜRECİNDE GÖZETİM

Tarih boyunca iktidarların en önemli araçlarından birisi olan "gözetim"in kökleri çok eskilere kadar gitse bile, toplumsal yaşamda asıl ağırlığını modern zamanlarda hissettirmeye başlamıştır. Özellikle ulus devletlerin ve büyük ölçekli bürokratik örgütlerin gelişimine paralel olarak, gözetimin de yaygınlaşmasına tanık olunmuştur.

1. Marx, Weber ve Gözetim

Sosyal teoride, sistematik izleme olarak adlandırabileceğimiz gözetim konusuna, ilk olarak Karl Marx dikkat çekmiştir. Marx'a göre *gözetim, emek ve sermayenin arasındaki mücadelenin bir unsurudur.* Köleliğin ortadan kalkması ve kapitalizmin gelişimine paralel olarak, emeğin eski yöntemlerle çalıştırılması imkânsızlaşmıştır. Biçimsel olarak özgür hale gelmiş olan işçilerin düşük maliyetle en yüksek üretimi sağlayacak şekilde çalıştırılabilmeleri için, kapitalist yöneticiler kendilerini işçileri denetlemek zorunda hissetmişlerdir. Bu sebeple işçileri gözetlemek/izlemek ve disiplin altına alınmış bir güç olarak boyun eğmelerini sağlamak için, günümüzde "yönetim" olarak bildiğimiz şey gelişmiştir. İşçileri fabrikalarda ve atölyelerde bir araya getirme fikri sık sık, teknik verimliliği azamiye çıkarmanın, makinelerin tam kullanımını sağlamanın bir yolu olarak görülmüştür. Oysa Marx'a göre farikaların kullanımı, işçilerin faaliyetlerinin gözetimi yoluyla, emeğin disiplininin sağlanması, en az ötekiler kadar önemlidir (Lyon, 43). Biraz tek yanlı da olsa Marx'ın görüşleri, modern gözetim kavramının anlaşılması bakımından önem taşımaktadır.

Bir anlamda Marx'ın ruhuyla hesaplaşarak görüşlerini geliştiren Max Weber (s.193) ise, rasyonel örgüt modeli olarak gördüğü bürokratik yönetimlerin özelliklerinden birinin

"ayrıntılı kayıt ve dosyalama" olduğunu belirtmiştir. Weber'in verimliliği azamiye çıkarttığını söylediği bu sitem, bir yazara göre aslında *"azamiye çıkartılan bir sosyal denetim"*dir.

Bilim adalarının dışında da yeni teknolojilerinin gelişim sürecine paralel olarak ağırlık kazanan modern gözetimin tehlikelerine dikkat çeken çalışmalar mevcuttur. Bunların başında da hiç kuşkusuz, Orwell'ın daha ziyade baskıcı Stalin yönetiminden ilham alarak yazdığı söylenilen ünlü romanı "1984" gelmektedir. Orwell çağının çok ötesinde bir uzak görüşlülük ile yazdığı bu ünlü romanında, Büyük Birader adını verdiği dev bürokratik organizasyon tarafından vatandaşların 24 saat gözetim altında tutulduğu bir toplumunu son derece çarpıcı bir biçimde anlatmaktadır. Orwell'ın çizdiği karanlık senaryo, vatandaşların düşüncelerinin dahi denetlendiği, totaliter bir topluma doğru gidildiği şeklindedir.

2. Foucault, Panopticon ve Gözetim

Ancak gözetim konusunda en çarpıcı ve etraflı analiz, postmodern teorinin en önemli isimlerinden Michel Foucault'dan gelmiştir. Foucault gözetimi sadece örgütler açısından değil, toplumun genelinde daha geniş bir disiplin bağlamında ele almıştır. Foucault'dan sonra gözetim sosyal teoride merkezi bir öneme sahip olmuştur. O'na göre *modern toplumun kendisi disipliner bir toplumdur*. Bu toplumda iktidar teknikleri ve stratejileri daima var olmuştur. Bunlar başlangıçta ordular, hapishaneler ve fabrikalar gibi belli kurumlar içinde gelişseler bile etkileri sosyal hayatın dokusuna nüfuz etmiştir (Lyon, s.44).

Foucault (s.245-285), modern toplumda gözetimi anlatmak için, Bantham'ın Panopticon hapishanesi metaforunu kullanmıştır. Bantham'ın Panatpticon'u bu düzenlemenin mi-

mari biçimidir. Bunun *ilkesi bilinmemektir*: Çevrede halka halinde bir bina, merkezde bir kule; bu kulenin halkanın iç cephesine bakan geniş pencereleri vardır. Çevrede bina hücrelere bölünmüştür. Bunların biri içeri bakan ve kuleninkilere karşı gelen, diğer de dışarı bakan ve ışığın hücreye girmesine olanak veren ikişer pencereleri vardır. Bu durumda merkezi kulede tek bir gözetmen ve her bir hücreye tek bir deli, bir hasta, bir mahkûm, bir işçi veya bir ilkokul çocuğu kapatmak yeterlidir. Geriden gelen ışık sayesinde, çevre binaların içindeki küçük siluetleri olduğu gibi kavramak mümkündür. Burada her oyuncu tek başınadır, tamamen bireyselleşmiştir ve sürekli olarak görülebilir durumdadır. Görülmeden gözetlemeye olanak veren düzenleme, sürekli görmeye ve hemen tanımaya olanak veren mekânsal birimler oluşturmaktadır. Sonuç olarak, hücre ilkesi tersine döndürülmekte veya daha doğrusu onun üç işlevi -kapatmak, ışıktan yoksun bırakmak ve saklamak- ters yüz edilmektedir. Bunlardan yalızca birincisi korunmakta ve diğer ikisi kaldırılmaktadır. Tam ışık altında olma ve bir gözetmenin bakışı, aslında koruyucu olan karanlıktan daha fazla yakalayıcıdır.

Foucault'ya göre *görünülürlük bir tuzaktır*. Panopticon'da mahkum, *görülmekte ama görememektedir*. Bir bilginin nesnesidirler ancak bir iletişimin öznesi olamamaktadır. *Panopticon'un büyük etkisi de buradan kaynaklanmaktadır; tutukluda iktidarın otomatik işleyişini sağlayan bilinçli ve sürekli bir görünülebilirlik hali yaratarak.*

Panopticon, çok farklı arzulardan hareketle, *türdeş iktidar etkileri imal eden*, harika bir makinedir. Gerçek bir tabi olma durumu, hayali ilişkiden mekanik olarak doğmaktadır. Öylesine ki, mahkumu iyi davranmaya, deliyi sakin olmaya, işçiyi çalışmaya, okul çocuğunu özenli olmaya, hastayı tedaviye uymaya zorlamak için *güç kullanmaya gerek kalmamaktadır*. Artık demir parmaklıklara ve kocaman kilitlere gerek yoktur.

Gözlem mekanizmaları sayesinde, insanların tutumları üzerinde daha etkin olmakta, daha fazla nüfuz olanağı sağlamaktadır. İktidarın tüm ilerlemelerin üzerinde bir bilgi artışı yer almakta ve bu iktidarın icra edildiği bütün yüzeylerin üzerindeki bilinecek nesneleri keşfetmektedir.

İktidar olağan dışı bir belanın karşısına dikilmekte ve *kendini her yerde mevcut ve görünür hale getirmekte. Yeni çarklar icat etmekte*dir. Bölümlere ayırmakta, hareketsiz kılmakta ve çerçevelemektedir. Ayrıca *gözetim, sürekli bir kayıt sisteminden de destek almaktadır.*

Panaptikon makinasından kaynaklanan iktidar artışının tiranlığa dönüşme tehlikesi yoktur. Disiplin düzeneği demokratik olarak denetlenecektir. Foucault'ya göre, özgürlüğü keşfeden "Aydınlanma Çağı", disiplinleri de keşfetmiş ve modern toplum bir anlamda "gözetim" ve "disiplin"in egemen olduğu bir toplum haline gelmiştir.

3. Gözetim Toplumu, Gizlilik ve Yeni Teknolojiler

Foucault'un da son derece çarpıcı bir biçimde ortaya koyduğu, "bir veya daha çok kişinin iletişim ya da eyleminin sistematik olarak araştırılması ya da izlenmesi" (Bogonikolos) olan gözetim kavramı son dönemde, İnternet gibi enformasyon teknolojilerinin gelişim sürecine paralel olarak özel bir önem kazanmıştır. Bu sayede *toplanan kişisel enformasyonun miktarı sürekli artmıştır*. Enformasyon teknolojileri, potansiyel olarak olağanüstü kalabalık bir kitleyi, gözetimciler için, *görünmeksizin* ya da *bilinmeksizin* izlenebilir hale getirmiştir.

Ayrıca geçmişin teknolojilerinden farklı olarak enformasyon teknolojileri bilgiyi *depolayabilmektedirler*. Yeni teknolojiler Bentham'ın Panopticon tasavvurunun potansiyel bir aracı haline gelmiştir (Garry T. Marx). Enformasyon sızmaları günümüzde aşırı boyutlara ulaşmıştır. *Kamusal ve özel alan arasındaki hat* zayıflamıştır.

Bu görüşlerden hareketle Gary T. Marx, gözetim toplumu kavramını ortaya atmıştır. O'na göre gözetim toplumu, bilgisayar teknolojisiyle, bütünsel denetimin önündeki engellerin yıkıldığı bir durumu ifade etmektedir. Yeni teknolojiler, gözetim potansiyelini sürekli artırmaktadır. Marx'a göre *içinde yaşadığımız gözetim toplumunda artık hepimizin gizliği tehdit altındadır.*

4. Özel Yaşamın Gizliliği

Aslında gerek ulusal gerekse uluslararası antlaşmalarla bugün gizlilik hakkı koruma altına alınmıştır. Örneğin Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Bildirgesi'ne göre *gizlilik temel bir insan hakkıdır.* Yasalar, özellikle özel yaşamın gizliliğinin korunmasına yönelik çok sayıda düzenleme getirmektedir. Resmi otoriteler de dahil, herkes, başkalarının gizlilik hakkına ve özel yaşamının mahremiyetine saygı göstermek zorundadır. Bunun tek istisnası yasaların çiğnenmesi olabilir; ki o da kanunlarla düzenlenmiştir.

Ancak teorik olarak gizlilik hakkını totaliter yönetimler dışında tüm ülkeler kabul etmekle birlikte neyin gizlilik kapsamına girdiği konusunda uygulamada ciddi sorunlar mevcuttur. İlk defa, 1890 yılında Harward Law Review'da Warren ve Brandies, gelişen teknolojinin gizlik hakkını tehlike atmasına dikkat çekmişlerdir. Onlara göre gizlilik "*yalnız kalma hakkıdır*". Warren ve Brandies, geçtiğimiz yüzyılda fotoğrafın yaygınlaşmasının gizliliği hakkını tehdit ettiğini iddia etmişlerdir.

Daha sonraki yıllarda gizliğin şüphesiz başka tanımları da yapılmıştır. Örneğin bir başka yazara göre gizlilik sizin *hakkınızdaki kişisel enformasyonun korunabilmesi hakkıdır.* (Bonavia., s.25-30) Yine *gizlilik*, bireylerin, grupların ya da kurumların ne zaman, nasıl, ve ne miktarda enformasyonu diğerleriyle etkileşimde verebileceğini belirleyebilmesidir.

Ancak elektronik alanda neyin özel neyin kamusal olduğunun ayrımını yapmak son derece güçtür (Bogonikolos). Nitekim yeni teknolojilerin artışı, özel alanının sürekli daraltılması şeklinde algılanmaya başlanmıştır. Teknolojik gelişme bu hızla giderse önümüzdeki dönemde gizliliğin ortadan kalkacağına ilişkin kaygılar artamaya başlamıştır.

Gizliliğin tehdidi bir çok kaynaktan gelmektedir. Örneğin günümüzde medya bunun en önemli kaynaklarından birisini oluşturmaktadır. Bunun yanı sıra resmi otoriteler daha sağlıklı kamu hizmetleri sunmak, suçlularla mücadele etmek, vergi toplamak gibi, makul nedenlerle düzenli olarak sıradan insanlar hakkında enformasyon toplamaktadır. Amerika, İngiltere, Kanada ve Avustralya gibi ülkeler suçluların ulusal DNA verilerini kayıtlara geçirmektedirler.

Yine enformasyonun güç olduğunu bilen büyük işletmeler de sokaktaki insan hakkında sürekli olarak veri toplamaya, bunları biriktirmeye ve eşleştirmeye devam etmektedir. Hemen hemen hiç kimse kendisi hakkında nerelerde, ne gibi verilerin toplandığını bilmemektedir. Ancak bunun enformasyon buzdağının sadece görünen yüzü olduğuna ilişkin yaygın bir kanat vardır.

Ticari ve kamu otoritelerinin veri bankalarındaki kişisel verilerin hacmi, bilgisayar teknolojisindeki ilerleme ile son yıllarda sıçrayarak büyümüştür. En çok bilgisayarlaşmış toplumların başında gelen Amerika bu yolun öncüsüdür. Fakat diğer ülkelerde bu yolun çok gerisinde değillerdir.

Bilgisayarlardaki ilerleme ikili bir etkiye sahip: Onlar sadece enformasyonu toplamayı kolaylaştırmıyor; aynı zamanda, analiz etme yeteneğine sahipler. Kredi kartları ile yapılan alışverişler, telefon konuşmaları, süper maket kayıtları ve diğer finansal işlemler sıradan vatandaşın bütün günlük yaşamına ilişkin verileri bilgisayarların hafızalarında depoluyor. Örneğin The Economist'e göre Acxiom Corporation in Conway adlı tek bir şirket, veri bankasında Amerikan

hane halkının yüzde 95'inin kamusal ve tüketim enformasyonunu muhafaza edebiliyor (The Economist). Son dönemde olağanüstü bir hızla yayılan İnternet teknolojisi ile birlikte gözetimin artış hızı çok daha fazla ivme kazanmıştır.

5. İnternet ve Gözetim

Bugüne kadar İnternet konusunda temelde iki yaklaşımdan bahsedilebilir. Bunlardan birincisi "ilerlemeci" bir anlayış içerisinde bu teknolojinin "*özgürleştirici*" etkisini ön plana çıkartmaktadır (Mathews).

Bu yaklaşıma göre, İnternet "bilgi parmaklarınızın ucunda" slogarında olduğu gibi, bilgiyi bir yerden başka bir yere olağan üstü hızla taşımaktadır. Enformasyon/bilginin güç olarak algılandığı bir çağda bu teknoloji, bir çok araştırmacı/uygulamacı için olağanüstü geniş imkanlar sunmaktadır.

Bunun yanı sıra, İnternet'in "*anarşist*" karakteri, denetimde uzaklığı, zaman ve mekândan bağımsızlığı, *Stalinist/otoriter yönetimleri çok daha fazla sınırlandırma* etkisine sahiptir. Bir merkezin olmadığı siberuzayda insanlar, otoriter yöneticilerden bağımsız, taleplerini daha kolay ifade edebilir hale gelmişlerdir. Özellikle otoriter yönetimler içindeki muhalif gruplar bu teknoloji sayesinde uluslararası normlara ters düşen uygulamaların önlenmesi konusunda dış dünyadan daha kolay destek bulabilir hale gelmişlerdir.

Ölçek kavramı siber uzayda, fiziki mekana göre daha az önemli hale gelmiş ve bireyler geçmişte hiç olmadığı kadar önem kazanmışlardır. Özellikle İnternet'in "*anonim*" karakteri arkasında insanlar, her türlü düşünceyi gözlerden uzak ifade edebilir hale gelmişlerdir. Öte yandan Lewinsky olayında da görüldüğü şekilde, İnternet, yöneticiler üzerinde bir "*toplumsal denetim*" aracı haline de dönüşebilmektedir.

Bu görüştekiler kendilerine, aralarının iyi olduğu dönemde "Sovyetler Birliğinde uluslararası haberleşmeyi sağlayacak dev bir telefon santrali kuralım" diyen Troçky'e, Stalin'in "Zamanımızda bundan daha büyük bir karşı devrim düşünemiyorum" sözünü temel almışlardır. Yani bunlara göre Stalin'in bahsettiği *"karşı devrim"* gerçeklemiştir ve enformasyon devriminden sonra, artık bir yeni bir Stalin'in çıkması imkânsız hale gelmiştir.

Dolayısıyla *İnternet/enformasyon çağı toplumları, artık daha özgür ve demokratik toplumlardan oluşacaktır.* Bu "teknolojik determinist" yaklaşım, modern sosyal teorideki ilerlemeci gelenek ile örtüşme halindedir.

Buna karşılık teknolojik determinizm geleneğine karşı çıkan ve teknolojinin de sosyal olarak inşa edildiğini savunan diğer bir bakış açısı ise, *İnternet gibi enformasyon teknolojilerinin tek başına bir değişim ajanı olamayacağını,* tam aksine kurulu düzenleri pekiştirici bir etki (Laslo) yapacağını savunmuşlardır.

Öte yandan İnternet'in en ironik tarafı büyük ölçüde anarşistler tarafından inşa edilmiş, fakat ordu için finanse edilmiş olmasıdır. Her iki taraftan da teknolojinin rüyalarını gerçekleştireceğine inanmışlardır. Anarşist ya da teknoliberteryanların rüyasına göre, bilgisayarlar vücutsuz özgürlüğü mümkün kılacaktır. Gözetim kurumlarının da onda gördüğü, dev bir bürokrasi inşa edeceği şeklinde olmuştur. İşin tuhaf tarafı iki tarafın da haklı olmasıdır (Brown).

Bir taraftan özgürlüğün teknolojik altyapısını hazırladığı belirtilen İnternet, diğer taraftan da, sıradan insanlar hakkında kişisel enformasyonun hiç hayal edilmedik düzeyde ortaya saçılmasına yol açmıştır. Öyle ki, günümüzün global köyünde, postane müdiresi artık bütün köylüler hakkında her şeyi bilir hale gelmiştir. (Brown; Mccune) Dünyayı izlemekle görevli resmi otoriteler, ağ üzerindeki milyonlarca insanı çok daha kolay izleyebilir hale gelmişlerdir. Ya da

belli ülkelerde potansiyel muhalifler daha kolay tespit edilebilmektedir.

6. Özel Yaşamın Sonu mu?

Özelliklede sıradan insanların özel yaşamlarına ilişkin bir çok ayrıntıyı içeren bu bilgiler, günümüzde giderek artan bir biçimde, *kamusal alan karşısında, özel alanın daraltılması* biçiminde ortaya çıkmaktadır. Bu da özel yaşamın gizliğine ilişkin kuralın sık sık ihlal edilmesi kaygılarını da beraberinde getirmektedir. Şüphesiz bugüne kadar özel alan/ kamusal alan kavramları arasındaki sınır hep muğlak kalmıştır (Boal; Wax,; Mccune). Bu kavramlarının içerikleri ideolojiler ve kültürlere göre de farklılaşmıştır.

Özelliklede bireyselliğin güçlü olduğu toplumlarda özel yaşam ve gizlilik konusundaki duyarlılıklar da daha fazla olmaktadır. Örneğin enformasyon teknolojilerin en yaygın kullanıldığı ve bireyselliğin bir toplumsal karakteristik olarak görüldüğü Amerikan toplumda, bireylerin İnternet'ten uzak kalmalarının en önemli sebeplerinden birisinin gizlilik olduğu (Mccune)ifade edilmiştir.

Haris-Westin kamuoyu araştırma şirketinin bir çalışmasına göre 1997'de Amerika'da halkın yüzde 92'si gizliliklerinin tehdit edildiğini düşünmektedirler. Bu 70'lerden beri en yüksek oranı oluşturmaktadır (Boal; Wax,; Mccune).

Bir başka çalışmaya göre ise, son onbeş yılda Amerika'da vatandaşların gizlilik konusundaki kaygıları yüzde 65'den 90'a çıkmıştır. (Pelton, J.N.) Yine Amerikan Ticaret Komisyonun bir araştırmasına göre Amerikalıların yüzde 80'i toplanan enformasyonun ne yapılacağı konusunda kaygılıdırlar. Gizlilik savunucuları ile, enformasyon toplayıcıları arasındaki mücadele artarak sürmektedir. Bir araştırmaya göre (ZD Net), bugün İnternet'te online ticaret yapan sitelerin yüzde 93 aşağıda görüldüğü şekilde tüketicilerinden kişisel enformasyon toplamaktadır.

Tüketicilerden kişisel enformasyon toplayan sitelerin oranları:

Kişisel enformasyon	%93
Demografik enformasyon	57
Her ikisi birden	56
Hiçbiri	7

Buna karşılık yüzde 57'si demografik enformasyon toplarken, yüzde 56'sı her ikisini birden topladığını ifade etmektedir. Enformasyon toplamadığını söyleyenlerin oranı ise sadece yüzde 7'dir.

Ancak sadece tüketicilerin değil, büyük işletmelerin de gizlilikleri tehdit altındadır. Nitekim İnternet'e bağlı büyük işletmelerin yüzde 70'i ciddi güvenlik problemi ile karşı karşıya kaldıklarını beyan etmişlerdir. Aynı kaynağa göre online alıveriş yapanların yüzde 53'ü güvenlik kaygısı yaşadıklarını beyan etmişlerdir. Buna karşılık yüzde 13 gibi küçük bir grup kaygı duymadığını ifade etmiştir. (ZD Net).

Günümüzde online gizlilik, sıradan vatandaşından, büyük örgütlere kadar herkesin sorunu haline gelmiştir. İnternet'te yaşanan mevcut kaygıları muhtelif gruplar açısından şu şekilde sıralayabiliriz (Bogonikolos):

Kamu otoriteleri ile ilgili artan kaygılar:

-hassas enformasyon ve devlet sırları
-tele bankacılık
-vergi kayıtları
-kritik altyapı sistemlerinin işlenmesinde kullanılan veriler
-elektronik mail ile alınan kamu sözleşmeleri

İşletmelerle ilgili kaygılar:

-Sözleşmeler
-Fatura ve diğer elektronik düzenlemeler.

-Gizli işlemlerde lisans ve uluslararası haklar.
-Siparişlerin kredi kartı ile ödenmesi.
-Online alınan ödemeler.

Tüketiciler ve bireylerle ilgili kaygılar:

-kredi kartıyla yapılan ödemeler
-online ödemeler
-sözleşme ve antlaşmalar
-tele bankacılık gibi elektronik finansal işlemler.

Bu kaygılar içinde belki de en önemli olanı tüketiciler ya da sıradan insanların yaşadıklarıdır. Çünkü gerek resmi otoriteler gerekse büyük işletmelerle ellerindeki nitelikli personel sayesinde daha sağlam güvenlik duvarları oluşturabilirler; fakat *sıradan insanlar* için güvenlik önlemlerinin aynı düzeyde kullanımı mümkün gözükmemektedir. Üstelik onların çok büyük bir bölümü, kendilerinin gizlilik *haklarının ihlal edildiğinin dahi tümüyle farkında değillerdir.*

Günümüzde medyada sık sık şu tarz "dijital konfor" yorumlarına tanık olunmaktadır: Önümüzdeki dönemde konuşan bir buzdolabı, ev sahibi tıraş olurken günlük haberleri size veren bir ayna... Ayrıca otomasyon sayesinde, örneğin kahveniz siz kalktığınızda hazır olacak, pizza ya da lazanyanız, sofraya oturacağınız zaman tam zamanında kıvamında pişmiş olarak önünüze gelecek ve tüm ev cihazlarınız İnternet ağına bağlı olacak. Dolayısıyla siz evde olmasanız bile bunları uzaktan kumanda edebileceksiniz ..

Bu önümüzdeki 10 yıl içinde çizilen senaryo gerçekleşirse, artık sıradan insanların neler yediği, neler okuduğu, hangi kahveyi içtiği, neler satın aldığı, hatta biraz daha ileri gidersek sevgililerıyle neler konuştuğu, hangi sağlık sorunlarına ya da hobilere sahip olduğu gibi özel yaşamın en ince ayrıntılarına kadar, mevcut güvenlik duvarlarını aşabilenler, ulaşabileceklerdir.

Bugün enformasyon teknolojilerini yoğun bir biçimde kullanan dijital vatandaşlar, diğerlerinden daha fazla gözetim altındadırlar. Örneğin, kredi kartları ile yapılan alışverişler, İnternet üzerinden gerçekleştirilen ticari işlemler, İnternet'te ziyaret edilen web siteleri, muhtelif mağaza ve caddelerdeki güvenlik kameraları, sıran insanları sürekli gözetim altında tutmakta ve bir yerlerde sürekli kayıtlarını yapılmaktadır. Üstelik bu gözetim Foucault'un panopticon metaforunda olduğu gibi, izleyenlerden habersiz bir biçimde gerçekleştirilmektedir.

Türkiye'de 1982 Anayasası'nın "Özel Hayatın Gizliliği ve Korunmasına" ilişkin 20. maddesi herkesin " özel hayatına ve aile hayatına saygı gösterilmesine isteme hakkına sahip olduğu"nu ve "özel hayatın... gizliliğine dokunulamayacağını" belirtmektedir.

Ancak bütün bu anayasal düzenlemeye rağmen, bu kuralın tam olarak uygulanabildiği konusunda kuşkular vardır. Özellikle medyaya da yansıyan bazı resmi görevlilerin ve şebekelerin izinsiz telefon dinlemesi türü olayları dikkate alındığında, benzer gizlilik sorunlarının İnternet kullanımın yaygınlaşmasına paralel olarak çok daha artma riskini içinde barındırmaktadır.

Türkiye açısından gözetim ya da gizlik konusu üzerinde yeterince durulduğunu söyleyebilmemiz güç. Burada İnternet teknolojisini daha sınırlı düzeyde kullanıyor olmamız yanında, bireysellik konusunda bize özgü kültürel karakteristiğimizin de belli bir düzeyde rolü olabilir.

Bunun yanında bazı insan hakları grupları, yeterli koruma konunda açığı olan gelişmekte olan ülkeler ihraç edilen teknolojilerle ilgili olarak, endişelerini ifade etmektedirler (Simon Davis). Bu belli bir düzeye kadar bizim içinde geçerli olabilir.

Özetle belirtmek gerekirse, İnternet çağında gizlilik, en önemli sorunların başında gelmektedir. Kamusal ve özel alan

ayrımı çok daha güçleşmiş ve özel alanın sürekli daralması tehlikesi ile karşı karşıya kalmıştır.

İçinde yaşadığımız çağda sıradan vatandaşlar Orwell'ın Büyük Birader, Foucault'nun Panapticon metaforunda olduğu gibi, daha çok gözetim altında olma tehlikesi ile karşı karşıyadır. Ancak Orwell'ın Stalin yönetiminden mülhem çizdiği türden bir yönetimin gerçekleşmeyeceği ortaya çıkmıştır. İnsanlar üzerinde artık eskisi kadar fiziki güç kullanma ihtiyacı da kalmamıştır. Yeni teknolojiler yaygınlaştıkça bu yoldaki ihtiyaç azalma trendine girmiştir. Sürekli gözetim altında olduğunu düşünen insanlar, çok daha "uysal" yaratıklara dönüşmektedirler.

Bu sebebe İnternet çağının toplumunu ne tek başına daha çok demokrasinin, bireyselliğin ve daha çok özgürlüğün toplumu olarak tanımlamak, ne de gizliliğin tümüyle yok olduğu Orwellvari bir toplum olarak nitelendirmek mümkündür. Muhtemelen önümüzdeki dönemde, özgürlük ve gözetim arasındaki çelişki, diyalektik bir süreçte karşılıklı olarak birbirlerini besleyerek, yeni sentezler oluşturacaklardır.

IV. BÖLÜM
İŞİN ÖRGÜTLENMESİNDE YAPISAL DEĞİŞMELER

A. ENDÜSTRİ TOPLUMUNDA İŞİN ÖRGÜTLENMESİ

Post-endüstriyel dönüşüm sürecinde, şüphesiz en köklü dönüşüm çalışma hayatında kendisini göstermektedir. Çalışma hayatının gereksinimleriyle yakından ilişkili teknolojik gelişme ve artan rekabet değişimin motor gücünü oluşturmaktadır.

Post-endüstriyel dönüşüm sürecinde işin örgütlenmesinde ortaya çıkan değişmeleri ele almayı amaçlayan bu bölümde öncelikle konunun arka planı ele alınacak ve daha sonra da doğrudan yaşanan değişimin boyutları tartışılacaktır.

1. Weber ve Endüstri Toplumunda İşin Örgütlenmesi

İşin örgütlenmesine ilişkin ilk çalışmaları birinci bölümde de ortaya koyduğumuz şekilde sosyolojinin öncü isimleri olan Saint-Simon ve Comte'un çalışmalarında görüyoruz. İşin örgütlenmesine yönelik en kapsamlı teoriyi ise Weber geliştirmiştir. Weber'in "İdeal Tip Bürokrasi Teorisi" dediği bu yaklaşım, klasik örgüt teorilerinin ilk ve en önemlilerinden birisini oluşturmaktadır. Ancak Weber'in bu teorisini O'nun modern toplumlara ilişkin rasyonalite ve dünyanın demistifikasyonu gibi birinci bölümde de vurgulanılan genel sosyoloji teorisinin dışında düşünmek mümkün değildir (C.J. Friedrich, s.27).

Weber'e göre geleneksel örgütlenme yöntemi tarım toplumlarının ihtiyaçlarına cevap verse bile artık endüstri toplumlarının giderek karmaşıklaşan ve dev örgütler içinde faaliyette bulunan işletmelerinin ihtiyaçlarına cevap veremez hale gelmiştir. Bu yeni örgüt teorisi daha çok devlet daireleri ve ordunun örgütlenme biçimleri incelenerek oluşturulmuştur. Ancak kuram resmi kuruluşlar için olduğu kadar eğer aşağıdaki özelliklere sahip ise özel kuruluşlar içinde geçerlidir: (Dereli, s.9)

1. Örgütün büyük boyutlarda insan istihdam ediyor oluşu;
2. İstihdam edilenlerin çoğunluğunun vasıflı değil yarı vasıflı ya da vasıfsız oluşu;
3. Nispeten basit kitle üretimi teknolojisi;
4. Yine nispeten basit ürün ya da çıktı

Weber'in geçen yüzyılın son döneminde Batı Avrupa'daki gelişmelerden hareketle geliştirdiği bürokrasi teorisi daha sonraki yıllarda örgüt incelemelerinde en önemli kılavuzlardan birisi olmuştur. Bu teorinin ana özelliklerinin başında ileri düzeyde işbölümü gelir (Hicks & Gullett S.136-7). Bilindiği gibi 19. yüzyılda gerek Batı Avrupa'da gerekse Amerika'da işgücünün temel karakteristiği içinde günümüz

Türkiyesi'ne benzer şekilde "Ne iş olsa yaparım" diyen kırsal kesimden yeni göç etmiş ve geldiği yerle hala bağlarını sürdüren vasıfsız ya da yarı vasıflı işçilerin çoğunlukta oluşu dolayısıyla işler en vasıfsız işçilerin dahi anlayabileceği şekilde standartlaştırılmıştır. İşçi bu süreçte sadece kendisine verilen rutin işi yerine getiren kişidir.

Weber'in örgüt kuramının ikinci özelliği ise dev kuruluşlar halinde faaliyette bulunan endüstriyel kuruluşlar içinde çok küçük parçalara bölünmüş işler arasında koordinasyonu sağlamak amacıyla otoritenin merkezileştirilmesi yoluna gidilmesidir.

Weberyen bürokrasi teorisinde personel seçimi akılcı esaslara göre yapılır. Liyakat temel şartı oluşturur ve örgütün ilkeleri herkese aynı şekilde ayrım yapılmaksızın uygulanır. Geleneksel toplumun kişisel ilişkiler düzenini burada kişisel olmayan ilişkiler düzeni almıştır ve bu örgütlerde yapılan işlemler ayrıntılı bir şekilde kaydedilerek dosyalanır (Dereli, s.17).

Weber, ilke olarak bürokrasiyi savunmamakla birlikte (Murfay, s. 79) rasyonel esaslara göre örgütlenmiş, endüstri toplumun bir ürünü olan bürokratik örgütlenmenin toplumun taleplerine diğer örgütlerden daha iyi cevap verdiği görüşündedir. Bunun yanı sıra bürokrasinin hesaplanabilir kurallara ve kişilere göre değişmeyen bir biçimde yürütülmesi onun bir diğer üstünlüğünü oluşturur. Weber'e göre bir örgüt ne kadar "insanilikten uzaklaşırsa" o kadar başarılı olur. Resmi işlerden sevgi nefret ve tüm hesaplanamaz kişisel rasyonel olmayan öğeler ne denli ayıklanırsa bürokrasi asıl niteliğine o denli yaklaşır. Bürokratik örgütlenmenin bu niteliği onun erdemi olarak kabul edilir (Weber, s.206).

İşin örgütlenmesi konusunda teorik planda son derece etkili olan Weber'in bu katkılarının yanında daha sonraki yıllarda Fayol, Michels, Urwick, Gulick, Mayo gibi düşünürlerin örgüt teorisine önemli katkıları olmuştur. Ancak uygulama-

da endüstri toplumunun iş örgütlenmesi yöntemi Taylor'un "bilimsel yönetim" kuramıyla özdeşleşmiştir.

2. Taylor ve Bilimsel Yönetim

Weber'den farklı olarak, Taylor bir bilim adamı değil bir mühendistir. Dolayısıyla Weber'in örgütlere ilişkin çalışmalarındaki teorik boyuttaki ağırlığın yerini Taylor'da daha çok uygulamaya yönelik boyut alır.

Bunun yanında Taylor, işin örgütlenmesi konusunda Weberyen teoriden büyük ölçüde etkilenmiştir. Dolayısıyla Taylor'un bilimsel yönetim yaklaşımı ile Weber'in yukarıda kısaca ele alınan bürokratik örgüt kuramı arasında büyük ölçüde benzerlikler söz konusudur.

Bilgiyi işin incelenmesine uygulayan Taylor, işin analizini, daha sonra da mühendisliğini yapmıştır. Bilindiği gibi Taylor'un iş kavramını incelemeye başladığı dönemde işçilerle işverenler arasında oldukça şiddetli gerilimler mevcuttur. Ancak Taylor'a göre bu çatışma gereksizdir. Eğer verimlilik artırılabilirse hem işçiler hem de işverenler bundan kazançlı çıkacaktır. Nitekim daha sonra uygulamaya geçirilen Taylor'un bu görüşleri kadar çok az insanın görüşlerinin entelektüel tarihte etkili olduğu, bazı yazarlar tarafından iddia edilmektedir (Drucker,1994,s.55).

Taylor ve onu izleyenler incelenen konuyu çok daha fazla sınırlayarak, bir taraftan içinde bulundukları durumun tarihsel özelliklerini ve kişisel formasyonlarını, öte yandan da rutin üretim işinin gerçekleştirilmesinde makinelere ek olarak insan kullanımını incelemişlerdir. İnsanların istihdamına ilişkin temel sorunları ortaya koymaya çalışarak bunlara ilişkin çözüm yolları getirmiş ve rutin üretim işlerinde yapılan faaliyetlerin belirlenmesinin mümkün olduğunu göstermişler ve daha çok örgütün mekanik boyutu ile ilgilenmişlerdir (March &Simon, s.14).

Atölyelerde ve bürolarda yapılan ve önemli bir hüner gerektirmeyen, bunun yanı sıra sürekli tekrarlanan işleri inceleyen Taylor'un önermeleri (ya da daha doğru bir ifade ile yöntemleri) şunlardır: (March&Simon, s.21; Etzioni, s. 22)

1. Bir işi yapmak için "en iyi tek yolu" bulmak amacıyla zaman ve yöntem araştırmasını kullanın. En iyi yöntem günlük üretimi en yüksek ortalama düzeye çıkaran yönetim anlayışıdır.
2. İşçiler her iki el hareketlerini anında doğal olarak yapabilir hale gelmelidir.
3. İşi en iyi biçimde ve en hızlı bir biçimde yapabilmesi için işçiyi özendirin. Bu amaçla bütün aletlerin yerleri sabit ve tanımlanmış olmalıdır.
4. İşçiye verilen ücret ile onun performansı arasında yakın ilişki olmalıdır. İşçi standart üretim düzeyine eriştiği zaman, günlük ücret dışında belli bir ek prim verilerek motive edilmelidir.

İşçinin çalışmasını kuşatan yöntem, makinelerin hızı, iş öncelikleri gibi koşulları düzenlemek için uzmanlaşmış kimseler kullanılmalıdır. Özetle belirtmek gerekirse mevcut teoriler içinde en deterministik ve teknokratik karakterli olan (Grint, s.117) Taylor'un bilimsel yönetim anlayışının temel karakteristikleri şunlardır(Hick s.181):

- Babadan kalma yönetim anlayışı yerine bilimsel yönetimin tesisi
- Çatışma değil uyum
- Bireycilik değil işbirliği
- Sınırlı üretim yerine, maksimum üretim
- Her insanın etkinliğinin ve refahının maksimum düzeyde artırılmasıdır.

Bu anlayış büyük ölçüde, hem sosyalist hem de kapitalist sistemlerde işçinin tembel olduğu, insanın doğası gereği

çalışmayı sevmediği ve sorumluluktan kaçındığı varsayımlarına dayanır. Nitekim insanın işten kaytarmasının genel bir kural olduğunu söyleyen Troçki'nin " insan tembel bir hayvandır" sözü büyük ölçüde bu mantalitenin bir ürünüdür.

Taylor'un görüşleri özellikle sendikalar tarafından büyük tepki görmüş olmasına rağmen uygulamada öncelikle de ABD'de büyük rağbet görmüştür. Özellikle Henry Ford'un kitle üretimini öngören ve 20. yüzyıla damgasını vuran yönetim anlayışının temellerini, bu işin değerlendirilerek küçük parçalara bölünmesini ve standartlaştırılmasını öngören, yönetim anlayışına dayandırdığını görüyoruz. Bu sayede endüstri öncesi toplumun vasıf ve çalışma alışkanlıklarına sahip işçilerin verimleri çok daha kolay bir şekilde artırılabilmiştir. Taylor'un fikirlerinin uygulamaya geçirilmesinden sonra tüm ileri ülkelerde verim elli katına çıkmıştır. Bu verimlilik patlamasından işverenler kadar işçiler ve toplumun diğer üyelerim de faydalanmıştır. 1930 yılına geldiğimiz zaman Taylor'un bilimsel yönetimi gerek sendikaların gerekse aydınların karşı çıkmalarına rağmen, gelişmiş ülkelerin tümünü sarmıştır. Sonuçta Marx'ın proleteri artık orta sınıfın temsilcileri haline gelmeye başlamıştır (Drucker, 1994, s.62).

Daha sonraki yıllarda ise gerek Taylor'un ilkeleri doğrultusunda, gerekse Mayo ve haleflerince farklı bir çizgide, endüstriyel işin örgütlenmesi konusunda endüstri sosyolojisinin teorisine önemli katkılar yapılmıştır (Öncü, s.30). Örgüt teorisinde "insan ilişkileri" ekolü olarak anılan bu teori, Taylorist ilkelere göre örgütlenmelerin çalışanları ihmal ettiğini, onları sadece maddi unsurlarla motive edilebilecek bir "homoeconomicus" olarak ele aldığını, oysa çalışan kişilerin her şeyden önce insan olduğu ve bunun ihmal edilmesinin işçiler kadar verimi artırmak isteyen işletmeler açısından da sakıncalar yaratabileceğini ileri sürmüştür.

Teorik planda büyük yankılar yapan "insan ilişkileri" ekolünün temel varsayımlarını Douglas McGroger şu şekilde sıralamaktadır:(s.39-0)

1. İşte fiziki ve zihni çabanın harcanması oyun ya da dinlenme kadar doğaldır. Tayloristlerin görüşlerinin aksine sıradan bir insan doğuştan işten nefret etmez. İş bir doyum kaynağı olduğu müddetçe işçi onu severek yapar; ancak ceza kaynağı haline dönüştüğü zaman yapmaktan kaçar.
2. Dışarıdan denetim ve ceza ile korkutma çabası örgütsel amaçlara yöneltecek tek yol değildir. Bağlı oldukları amaçlar doğrultusunda çalışan insanlar, kendi kendilerini yönetme ve kendi kendini denetim yollarını kullanırlar.
3. Amaçlara bağlılık onların elde edilmeleriyle ilgili olarak ödüllere bağlıdır. Bu ödüllerin en önemlisi ise benliğin doyurulması ve gerçekleştirilmesidir. Bu örgütsel amaçların gerçekleştirilmesi ile de sağlanabilir.
4. Uygun bir ortamda sıradan bir kişi sorumluluğu sadece kabul etmeyi değil, fakat aramayı da öğrenir. Sorumluluktan kaçınma, hırs yoksunluğu ve güvenliğe aşırı önem verme genellikle tecrübeler sonucunda elde edilir; yoksa doğuştan gelen bir özellik değildir.
5. Örgütsel sorunların çözümünde insanlar gerekli yaratıcılık ve ustalığa sahiptirler.
6. Çağdaş endüstri toplumunda normal insanın yeteneklerinin sadece bir kısmından yararlanılmaktadır.

Örgütü ve çalışanları adeta mekanik unsurlar olarak gören Taylorist görüşlerden farklı olarak işin örgütlenmesinde sosyolojik ve psikolojik unsurları ön plana çıkartan "insan ilişkileri" ekolünün günümüzde çok daha fazla doğrulanan bu varsayımları 1930'lu yıllarda ortaya atılmasına rağmen uygulamada Taylorist görüşler kadar etkili olmamıştır.

3. Kitle Üretiminin Yükselişi

Taylor'un bilimsel yönetim anlayışının uygulamada temsilcisi Henry Ford olmuştur. Ford bu ilkelerden hareketle kendi otomobil fabrikasında sipariş usulü üretimden kitle halinde seri üretime yönelmiştir. İleri düzeyde işbölümü ve standartlaşmayı son derece katı bir biçimde uygulayarak verimlilikte büyük artışlar sağlamıştır.

Bu üretim biçiminde en önemli unsur bir çok kişinin inandığı gibi hareket eden montaj hattı değildir. Daha çok parçaların birbirlerinin yerine tam ve tutarlı bir biçimde konulabilecek şekilde değiştirilebilir olması ve birbirine bağlanmasının son derece basitliğinin çok daha önemli olduğu iddia edilmektedir. Yine kitle üretim biçiminde montajcının sadece tek bir işi vardır. Örneğin cıvata sıkmak ya da üretilen her arabaya bir tekerlek takmak gibi. Parça ısmarlaması, aletlerini tamir etmesi, kalite kontrolü yapması ve hatta yanındaki işçilerin ne yaptığını bilmesi dahi gerekmemektedir. Bunun yerine kafasını önüne eğip başka şeyler düşünmektedir. Bu parçaların nasıl bir araya geldiğini düşünmek ise endüstri mühendisinin görevidir. Buna karşılık sadece birkaç dakikalık eğitimden geçen montaj işçisi son derece katı bir disiplin içinde belirli rutin işleri tekrar tekrar yerine getirmektedir. Montaj hattındaki işçiler araba parçaları kadar kolay değiştirilebilmektedirler. Bu süreçte işçinin herhangi bir görüş bildirmesi söz konusu değildir. Örneğin işçi bir aracın hatalı çalışmasını dahi bildirememekteydi. Bu tür görevler ustabaşı ve endüstri mühendisine aitti. Ayrıca Ford işgücünü, sadece işçiler arasında değil mühendislikte de bölmüştür. Bazı endüstri mühendisleri montaj işlemlerinde uzmanlaşırken diğerleri tek parçaları imal etmeye tahsis edilmiş makinelerin işletiminde uzmanlaşmışlardır. Bazı imalat mühendisleri montaj donanımının tasarımında uzmanlaşırken, diğerleri her özel parça için belli makineler tasarlamaktadırlar. Bazı

ürün mühendisleri motorlar üzerinde, bazıları gövde üzerinde bazıları elektrik sistemleri üzerinde uzmanlaşmışlardır. Bilgileri ve fikirleri yönlendiren fakat gerçekte bir otomobile hiç dokunmamış ya da fabrikaya girmemiş olan endüstri toplumunun bu "bilgi işçileri" emek sanat bağımlı geçmişin eğitimli atölye sahiplerinin ve eski tip fabrika ustabaşlarının yerlerini almışlardır. Her işi kendileri yapan bu işçi yöneticiler montajcı ile anlaşmakta parçaların tasarımını yapmakta, onu yapacak makinelerin getirmekte ve çoğu zaman olduğu gibi de atölyede makinelerin işletimini yönetmektedirler. Bu yeni uzmanların görevi ise endüstride vasıfsız işgücünün kullanacağı makinelerin tasarlamaktır (Womack, Jones, Roos,s.27-33).

Bunun yanı sıra kitle üretimi sürecinde kullanılan makineler da bu niteliksiz işçilerin kullanabileceği şekilde dar amaçlı tasarlanmıştır. Ayrıca bu dönem aynı zamanda emekle sermaye arasında gerginliklerin yoğun yaşandığı yıllardır. Bu gerginliğin de etkisiyle, Fordist kitle üretiminde iş, belirsizliklerden korunmaya çalışılmış (Stinch-Combe, s.62-3) ve işçiler birbirlerinin yerine kolayca ikame edilebilecek şekilde örgütlenmiştir. Bunun yanında işçi, karar sürecinin de bütünüyle dışında tutulmuştur. Bir diğer ifade ile işçinin üretim üzerindeki kontrolü tamamen ortadan kaldırılmaya çalışılmış ve işçilerin tatmini ise büyük ölçüde ücret artışıyla sağlanmaya çalışılmıştır (Yentürk s.44).

Özetle belirtmek gerekirse bu üretim biçiminin temel özellikleri şunlardır: (Allen, s.185)

1. Standart parçaların birleştirilmesi, özel amaçlı makinelerin kullanımı, işgücünün vasıf yönünden fragmantasyonu ve montaj hattı.
2. Büyük hacimli kitle üretimi yoluyla sağlanan ölçek ekonomileri,
3. Gümrük duvarları yoluyla korunan pazarlarda, uzun süreli standart mal üretimi,

4. Büyük fabrikalarda yarı vasıflı kitle işçileri ile yüksek ücretli işçilerin konsantrasyonu,
5. Merkezi yönetim tarafından karakterize edilen, işin örgütlenmesinin hiyerarşik ve bürokratik biçimi,
6. Arz, talep ve refah dengeleri ve Keynezyen politikalar tarafından düzenlenen ulusal devlet ekonomilerinin yönetimi,
7. Kitle üretimi ve kitle tüketimi arasında bağlantının mevcudiyeti.

Endüstri toplumunun şekillenmesinde oldukça etkili olan Fordist üretim biçiminin yaygınlık kazanmasıyla birlikte Fabrika endüstri toplumunun merkezi haline gelmiştir. Böylece fabrika, endüstri toplumunda eğitim kurumlarından aile yapısına kadar her alana daha çok nüfuz eder olmuştur. Örneğin eğitim kurumları bir taraftan kitle eğitimi çerçevesinde okuma yazma hesap ve biraz da tarih bilgisinin yanı sıra öğrencilere endüstrinin gerektirdiği, her şeyi zamanında yapmak, söz dinlemek, gösterileni kafa kullanmadan öğrenmek gibi montaj hattının taleplerine uygun bireyler yetiştirmiştir. Bununla işçinin işe zamanında gelip gitmesi, amirlerin ve yöneticilerin vereceği emirleri tartışmadan yerine getirmesi, büroda ya da makinenin başında standartlaştırılmış rutin işleri bıkmadan yapmasının öğretilmesi amaçlanmıştır (Toffler, s.53). Aslında bu süreç 19. yüzyılda başlatılmış olmakla birlikte 20. yüzyılda Fordist kitle üretim süreci ile birlikte çok daha yaygınlaştırılmıştır.

Bunun yanında Fordist kitle üretiminin yaygınlaşması endüstri toplumunda sendikalar, meslek kuruluşları gibi kitle örgütlerinin de güçlenerek gelişmelerine ve bunların yanı sıra kitle iletişim araçları ile kitle tüketimi ve kitle kültürünün de yükselişine yol açmış; toplumsal yapıda çok köklü dönüşümleri beraberinde getirmiştir.

Kitle üretimi 20. yüzyılda egemenliğini büyük ölçüde bu sosyo-kültürel unsurların varlığı ile sürdürebilmiştir. Örne-

ğin kitle tüketimi anlayışındaki bir gerileme 70'li yılların sonrasında görüldüğü gibi kitle üretimi sürecinde de oldukça ciddi krizlerin yaşanmasına yol açmıştır.

Durkheim'in toplumsal farklılaşma sürecinin artışıyla birlikte ortaya çıktığını söylediği "bireysellik" olgusu, kitle üretiminin yaygınlık kazanmasıyla yani fabrikada, eğitimde, iletişimde, mimaride ve tüketimde giderek artan standartlaşma ile birlikte son derece zayıflamıştır. Rejimleri ne olursa olsun bu kitleselleşmenin etkisiyle, Kerr ve arkadaşlarının (1960) vurguladığı şekilde endüstrileşmiş ülkeler arasında da giderek artan bir benzeşmeye tanık olunmuştur.

Öte yandan kitleselleşmiş endüstriyel standart üretim düzeniyle bu toplumun kültürel ve siyasal mantığını oluşturan modernizm teorileri arasında da büyük paralellikler söz konusu olmuştur (Jeanniere, s.21).

Yükselişiyle üretim sürecinde maliyetlerin düşüşünde ve toplumsal yapıların değişmesinde büyük rol oynayan kitle üretimi zamanla tüm dünyaya yayılmıştır ve bunu ilk kullanan firmalar açısından söz konusu rekabet avantajı da böylece ortadan kalkmıştır.

4. Kitle Üretiminin Krizi

1970'li yıllar Dünyada genel ekonomik krizle birlikte kitle üretiminin de krize girdiği yıllardır. Bilindiği gibi kitle üretiminin varlığını sürdürebilmesi standart tüketim kalıpları ve istikrarlı pazarların mevcudiyeti ile yakından ilgilidir. Ayrıca kitle üretiminde pazarlar hem kitle olarak üretilmiş mallar için yeterli, hem de büyük ölçekli firmaların maliyetlerini amorti edebilmesi için istikrarlı olmalıdır. 1970'li yıllara değin gerek ulusal gerekse uluslararası piyasalar kitle üretimi için oldukça müsait olmuştur. (Yentürk, s.44) Bu dönemde uygulanan Keynezyen politikalarla desteklenen

"refah devleti" uygulamaları piyasaları genişleterek kitle üretimi için oldukça uygun bir ortam sağlamıştır. (Lovemen, s.2)

Yukarıda belirtilen tarihten sonra ise piyasalarda genel bir istikrarsızlık görülmeye başlanmıştır. Ayrıca giderek ucuzlayan teknoloji küçük ve orta ölçekli firmalara geçmişten farklı olarak, büyükler karşısında rekabet edebilme şansı vermesi piyasalarda rekabetin daha çok kızışmasına ve dolayısıyla kitle üretiminin de daha çok krize girmesine yol açmıştır. Ayrıca rekabetin arttığı bu dönemde giderek daha çok seçeneğe sahip hale gelen tüketici de daha fazla nazlanır hale gelmiştir. Dolayısıyla esnekliği olmayan, büyük stoklarla çalışan dev firmalar, talepleri kısa sürede değişen oldukça nazlı tüketicilerden oluşan istikrarsız piyasalarda eski avantajlarını kaybederek yaşam mücadelesi vermeye başlamışlardır.

Bunun yanı sıra 70'li yılların sonundan itibaren bazı ülkelerin, talebi canlandırmayı öngören Keynesyen politikalardan sıkı para politikasını öngören Friedmancı politikalara yönelmiş olmasının da etkisiyle talepte daralmaların ortaya çıkması kitle üretiminin çok daha olumsuz etkilenmesine yol açmıştır (Yentürk, s.47). Özellikle petrol fiyatlarının artışı devletlerin sosyal refah harcamalarını kısmalarına yol açmıştır.

Ancak kitle üretiminin çözülmesinde yukarıda anılan faktörlerin dışında teknolojik gelişmenin çeşitliliği ve "sipariş usulü çalışma"yı ucuzlatmış olması kitle üretiminin avantajlarını ortadan kaldırmıştır. Bunun yanı sıra geçmişte kitle üretiminin rasyonel örgütlenmesi olarak kabul edilen katı bürokratik yapılanmalar yeni toplumun ve ekonominin gereksinimlerine cevap veremez olmuştur. Bir diğer ifade ile 70'lerdeki petrol krizi aynı zamanda eski endüstri toplumunun da ölümü anlamına gelmektedir.

B. POSTENDÜSTRİYEL DÖNÜŞÜM SÜRECİNDE İŞİN ÖRGÜTLENMESİ

Post-endüstriyel dönüşümün etkisini en çok hissettirdiği alan çalışma hayatı olmasından dolayı, önemli ölçüde buradaki gereksinimlerin de etkisiyle ortaya çıkan teknolojik değişmeler, çoğu kez değişimin ana kaynağını teşkil etmiştir. İşin dönüşüm sürecinde ise çalışma yaşamının motor gücünü teşebbüsler (enterprise) oluşturmaktadır (Oscarsson, s.18).

1. Standartlaşmanın Sonu

Özellikle 1970'li yıllardan itibaren artan rekabet ortamında faaliyette bulunan işletmeler yeniden yapılanma sürecine girmişlerdir. Çünkü kitle üretimi için gerekli olan piyasalar büyük ölçüde doyma sürecine girmiş ve rekabet ise çok daha fazla şiddetlenmiştir. Yine ucuzlayan ve yaygınlaşan teknolojiler sayesinde kitle iletişim araçlarında tekeller kırılmaya başlanmış ve toplumsal farklılaşma ve dolayısıyla bireyselleşme güç kazanmaya başlamıştır. Tüketici artık kendisine sunulan çeşitli ürünler karşısında gerçek anlamda krallığını ilan etmiştir. Bir üründen diğerine çok daha kolay geçer hale gelmiştir. Sürekli en iyi ve en ucuz mala doğru değişen ve farklılaşan tüketicinin taleplerine kitle üretimi cevap veremez hale gelmiştir. Ve eski yöntemlerle çalışan, yani kitlesel üretimde bulunan dev firmalar karşısında, daha küçük ve esnek firmalar pazarlarda daha avantajlı hale gelmeye başlamışlardır.

Ayrıca Fordizmin kitle üretim anlayışına karşı çıkılmasında, ekonomik faktörler yanında, onun beraberinde getirmiş olduğu bireyin konumunu geri plana iten, yeknesak hale dönüştürülmüş yaşam biçiminin de etkisi olmuştur. Bilindiği şekilde aşırı işbölümünü öngören kitle üretiminin bireyin yabancılaşmasına yol açmış olması,"Modern Zamanlar" fil-

minde ya da "İnsan İlişkileri" ekolünde olduğu gibi aydınlardan oldukça sert eleştiriler almıştır.

Geçmişte kitle halinde standartlaştırılmış üretimde bulunan firmalar ise daha esnek ve daha mobil örgütlenme biçimine yönelmişlerdir. Bu yönelişte de 74 Petrol krizinden sonra dünyanın doğal kaynakları bakımından en yoksul ülkelerinden olan Japonya'nın özellikle mikro elektronik alanında yaptığı atılımlarla öncülüğü üstlendiğini görmekteyiz.

Bunun yanı sıra postendüstriyel dönüşüm sürecinde Taylorizm gibi endüstri toplumunun ürünü olan ve Weber tarafından rasyonel organizasyon biçimi olarak sunulan bürokratik örgütlenme de katı ve hantal yapısıyla günümüzün gereksinimlerine cevap veremez hale gelmiştir. Hatta bugün bürokratik örgütlenme oldukça sert eleştiriler almaya başlamıştır. Bu örgütlenme biçimi bugün katılıkla ve çok farklılaşmış müşteri taleplerine cevap verememekle suçlanmaktadır ve firmalar bürokratik formaliteleri mümkün olduğunca en aza indirmeye çalışmaktadır. Sadece bununla kalmayıp bürokratik örgütlenmeye paralel işleyen kitle üretimi anlayışı yerine küçük ve orta ölçeklerde esnek üretim anlayışını ön plana çıkartan bir örgütlenmeye doğru bir yönelişte gözlenmektedir.

Bir diğer ifade ile 70'lerdeki petrol krizi aynı zamanda eski endüstri toplumunun da krizi anlamına gelir. Ayrıca bu tarihten sonra özellikle enformasyon teknolojileri alnındaki gelişmeler, toplumsal dönüşüm sürecinde derin etkiler yapmaya başlamışlardır. Hizmet sektöründe hızlı bir gelişme gözlenmiştir. Dünya ticareti büyük ölçüde artmış ve ulusal pazarlar giderek daha az önemli hale gelmiştir. Ayrıca ürünlerin yaşam süreleri kısalmıştır (Oscarsan , s.19).

Örneğin Ford'un, Model T'yi tüm bir nesil için üretmesine karşılık, günümüzde piyasaya çıkan bir bilgisayarın ömrü en çok iki yıldır (Hammer, s.16). Bu süre her geçen gün çok daha kısalmaktadır.

2. İşin Yeniden Örgütlenmesi: Esnek ya da Yalın Üretim

70'lerin sonlarından itibaren kitle üretiminin krize girmesi neticesinde işin örgütlenmesinde yeni arayışlar başlamıştır. Ortaya çıkan bu üretim biçimi Lash ve Urry gibi bazı sosyologlar tarafından çok net bir görünüm sergilemediğinden sermayenin düzensiz yeniden yapılanması ya da "**örgütsüz kapitalizm**" olarak tanımlamaktadır (1987).

Ancak bugün yeni üretim düzenini tanımlamada en çok kullanılan esnek üretim kavramıdır. Giderek yaygınlık kazanan bu üretim biçiminde işin örgütlenmesinin geçmişten farklı olarak çok köklü bir dönüşüme uğradığına tanık olmaktayız. Yine esnek üretim düzeninde daha sonraki bölümde de ayrıntılı olarak tartışılacağı şekilde, işgücünün niteliğinde ve sendikaların fonksiyonlarında ve önemlerinde değişmeler ortaya çıkmaktadır.

Post-endüstriyel toplum, Masuda'nın da vurguladığı şekilde (s.46) çok büyük ölçüde küreselleşmenin egemen olduğu toplum biçimidir. Dolayısıyla bu toplumda uluslararası rekabet son derece önemlidir ve firmalar bu süreçte en kaliteliyi en ucuza üretmek zorundadırlar. Bir malın üretimini ise doğal olarak en iyi onu üreten bilir. Dolayısıyla en kalitelinin üretilmesi isteniyorsa işin örgütlenmesi sürecince o malı üreten kişinin karar sürecine dahil edilmesi gerekmektedir.

Yeni üretim biçiminde geçmişin optimum stokla çalışma anlayışı yerine "just in time" denilen sıfır stokla ve sipariş usulü çalışma anlayışı yaygınlık kazanmaktadır. Böylece üretim biçimi de doğal olarak çok farklılaşmakta ve bireylerin taleplerine daha kolay cevap verebilir hale gelmektedir. Ayrıca ihtiyaç duyulduğunda araştırma yapılmasına ilişkin anlayışın yerini, sürekli araştırma anlayışının almaya başladığı görülmektedir (Kavrakoğlu, s.28). Ancak esnekleşme Oğuzman'ın dediği gibi kuralsızlaşma değildir. Esneklik çok sayıda kural ile sağlanabilir. Amaç rekabeti olumsuz etkileyen kuralların azaltılmasıdır (Oğuzman, s.24).

Ayrıca yeni toplumda örgütlerin en önemli ilkelerinden birisini "küresel düşün yerel hareket et" anlayışı oluşturmaktadır. Yani örgütler küresel gelişmeleri dikkate alarak, üretimde bulunmaktadırlar. Ancak teknolojik gelişmenin yardımıyla "elektronik bir köy"e dönüşmüş dünyamızda global ölçekte faaliyette bulunan firmalar, eğer başarılı olmak istiyorlarsa aynı zamanda yerel kültürlerin de özelliklerini dikkate alarak çalışmak zorundadırlar.

Japon Toyoto firması yerel pazarın darlığı, buna karşılık araç talebinin çeşitliliği gibi faktörlerin de baskısıyla İkinci Dünya Savaşından sonra Amerikalı ve Avrupalı firmalara göre daha esnek bir örgütlenmeyi tercih etmiştir. Sonuçta Japonlar bu uygulamadan oldukça başarılı sonuçlar elde etmişlerdir. 70'li yıllarda ise ortaya çıkan kriz bütün sanayileşmiş ülkelerde üretim biçimlerinin yeniden sorgulanmasına yol açmıştır. Dolayısıyla Japonya çıkışlı bu yeni esnek üretim biçimi diğer faktörlerin de etkisiyle, son 20 yılda tüm dünyada yaygın hale gelmiştir.

Yeni anlayışın önemli unsurlarından birisini Schumacer'ın ifadesiyle "küçük güzeldir" ilkesi oluşturmaktadır. Çünkü kitle üretimi yapan dev firmaların istikrarsız piyasalara karşı küçük firmalar kadar uyum gösteremediği anlayışı oldukça yaygındır. Bu anlayışa göre sadece esnek uzmanlaşmış küçük firmalar kriz şartlarına daha kolay uyum sağlayabilirler. Ancak hem ölçek ekonomilerinden yararlanıp hem de mikro elektronik teknolojileri adapte ederek istikrarsız küçük taleplerin ayrı ayrı dikkate alınabileceği üretim sistemleriyle de yeni çalışma düzenine adapte edilebileceği de iddia edilmektedir. Birinci yaklaşım için İtalya örneği sıkça verilmekte, ikinci yaklaşım için ise Japon firmalarının başarıları örnek olarak gösterilmektedir. Ancak ölçek ekonomisiyle amaçlanan 70 öncesi farklı bir dönemin mantığı ile üretim kastedilmediği gibi sadece yeni ortamda küçük firmaların yaşayabileceği de kastedilmemektedir. (Yentürk, s.49) Bir diğer ifadeyle bugün genel eğilim küçülmekten yana olsa bile bazı

sektörler (örneğin otomotiv) Drucker'ın da belirttiği gibi, hala büyük olmayı gerektirmektedir.

Yeni esnek üretim sürecine adapte olamayanlar ise İngiltere'nin British Leyland firması örneğinde olduğu gibi kepenk kapatmak zorunda kalmıştır (Hirst, Zeitlin, s.119).

Tablo 4.1.
Taylorizm-Fordizm ve Alternatifi

Taylorist-Fordist Modelin unsurları	*Fonksiyonel Alternatif (Toyotoizm 1)*
Standart üretim	Ürün farklılaşması
Bant üretimi	Modül üretim
Tek amaçlı makineler	Esnek makineler
Vasıfsız işçiler	Vasıflı işçiler
Düşük iş motivasyonu (Umursamazlık)	Yüksek iş motivasyonu (Özdeşleşme)
Çatışmacı iş ilişkileri	İşbirliğine dayanan ilişkiler
Hiyerarşik yönetim	Katılımcı yönetim
Dikey işbölümü(planlama ve uygulama arasında ayrım)	Dikey iş entegrasyonu (Zenginleştirme)
Dışarıdan kontrol	İçeriden kendi kendini kontrol
Yatay işbölümü (Görevlerin aşırı sınırlandırılması)	Yatay iş entegrasyonu (genişletme)
İşçileri iş yerine bağlama	Rotasyon
Makine temposuna uygunluk	Montaj hattından bağımsızlık
Zaman standartları	Zaman egemenliği
Bireysel çalışma	Grup çalışması

(1) Bu tablodaki Fonksiyonel alternatifler Toyotoizmin sınırlarının çok ötesine geçmektedir.

Kay. ak. Naschold

Bunun yanı sıra özellikle bir Japon firması olan Toyoto'nun üretim biçiminden esinlenerek geliştirilen ve Toyotoizm denilen anlayışın bir parçası olan örgütlenme biçimine göre kitle üretiminin standart üretim anlayışından farklı olarak ürün farklılaşmasının artırılması yoluna gidildiğini görüyo-

ruz. Çünkü bireyselliğin güçlendiği ve aynı malı üreten firma sayısının artmış olduğu günümüzde, tüketicinin sürekli değişen taleplerine uygun malı en hızlı şekilde üretmek, firmaların yaşayabilmesi için hayati önem taşımaktadır.

Bunun yanı sıra kitle üretiminin bant üretimi yerine ise yeni üretim biçimi içerisinde bilgisayarlarla desteklenmiş modül üretimin ön plana çıktığını görmekteyiz.

Yine standart üretim mantığı çerçevesinde tek amaç için tasarlanan makinelerin yerlerini, yeni üretim biçimine uygun olarak esnek makinelerin almaya başladığını görmekteyiz.

Ayrıca yukarıdaki tabloda da görüldüğü şekilde işin yeniden örgütlenmesi sürecinde çatışma yerine işbirliği; makine temposunda çalışma yerine de bant üretiminden bağımsız çalışma tercih edilmeye başlanmıştır. Dolayısıyla çalışan bireyin makineyle ilişkisi değişmektedir.

Bir tür esnek üretim biçimi olan yalın üretimin temel felsefesi ilgili Tabloda da görüldüğü gibi Japon toplumunun değerleriyle de yakından ilgilidir.

Japonların grup kültürü, işyerine aşırı bağlılığını öngören iş ahlakı, ömür boyu istihdam gibi uygulamalar, yeni üretim biçimi için uygun bir kurumsal ya da kültürel ortam oluşturmuştur.

Ancak Fordist-Taylorist görüşlere alternatif olarak Toyoto firmasındaki uygulamalardan esinlenerek geliştirilen işin örgütlenmesindeki bu yeni yaklaşım ile 1930'larda Amerika'da Hawthorne araştırmaları ile ortaya atılan "insan ilişkileri" ekolünün varsayımları arasında da paralellikler söz konusudur. Örneğin otoritenin daha ılımlı hale getirilmesi, bireyselliğin ön plana çıkartılması ve çalışanların karar sürecine katılmaları gibi. Dolayısıyla bu yaklaşım Japonya'da geliştirilmiş olsa bile bütünüyle sadece Japonlara özgü bir yönetim biçimi olarak görülmemelidir.

Tablo 4.2.
Toyotoizm ve Onun Sosyal Çevresi

Yalın Üretim/Toyotoizm	Japon Kurumları ve Değerleri
Tam zamanında üretim (Just in time	İstihdam garantisi
Sıfır envanter	Şirket eğitimi
Sıfır hata	Şirket birlikleri
Toplam kalite	Bireysel sınıflandırma (grading)
Çok vasıflı emek	Grup kültürü
Öz denetim	İş ahlakı
Sürekli gelişme	

Kay. F. Naschold, s. 260)

Kısaca belirtmek gerekirse, esnek ya da yalın üretimin özelliklerini şu şekilde sıralayabiliriz (Preffer, s.61):

- Fazla işçilerde dahil, stok fazlalığı kaldırılır,
- Kalite ve etkinlik doğru orantılı kabul edilir ve kaliteden taviz verilemez,
- Bir üründen diğerine hızla değişebilme yeteneğine önem verilir,
- Üretim sürecini gerekli şekilde anlayan çok becerikli elemanlar vardır,
- Eğitime gerekli şekilde önem verilir,
- İyi eğitimli işçileri elde tutmaya önem verilir,
- Ücret sistemi, şirketin, tesisin ve bireyin performansına kısmen bağlıdır,
- Statü engelleri azaltılır,
- Yüksek bağlılığa dayalı iş uygulamaları vardır.

Böylece firmalar esnekleşme ile bir taraftan üzerlerindeki fazla yükleri kaldırırken, diğer taraftan da üretim sürecinde sahip olacakları belirleme yetkisinin artışıyla değişime daha kolay adapte olur hale gelmektedirler.

Bunun yanında esnek örgütlenmeye yönelik gelişmelerin tam karşısında yer alanlar da mevcut. Örneğin ünlü "Harward Business Review"da çıkan bir makalede GM ve Toyoto'nun ortaklığı olan Kaliforniya'da Foremont tesislerindeki uygulamadan hareketle Taylorist görüşlerin tekrar öne çıkartıldığını görmekteyiz. Bu araştırmaya göre adı geçen yerdeki fabrikada uygulanan Taylorist "Time and motion" yöntemi sadece işyerinde verimliliğin ve kalitenin artırılmasına değil, aynı zamanda işçilerin de daha iyi motive olmalarına yol açmıştır. Yine aynı uygulama neticesinde esnek üretim teorisyenlerinin varsayımlarının tam aksi istikamette öğrenmenin ve sürekli iyileşmenin de ortaya çıktığı vurgulanmaktadır.

Bu da şunu göstermektedir ki yeni çalışma düzeninde, gerek tarım toplumundaki, gerekse endüstri toplumundaki gibi sorunlara her yerde her zaman geçerli katı, tek bir yöntemle yaklaşmak mümkün değildir. Yeni çalışma düzeninde başarı çok değişik yollarla elde edilebilir. Mevcut teknolojiler bireylere ve işletmelere büyük bir esneklik kazandırmıştır. Yine yukarıda belirtilen görüşler esnek örgütlenme teorisini bütünüyle yanlışlamamaktadır. Çünkü günümüzde özellikle yeni işlerde küçüklük, çeviklik, bürokratik formalitelerin azlığı, esneklik dolayısıyla süratlilik büyük bir avantaj olarak kabul edilmekle birlikte özellikle otomotiv gibi vaktiyle "endüstrilerin endüstrisi" olarak kabul edilen bazı sektörler hala büyük olmayı gerektirmektedir.

3. Toplumsal Sorumluluk Boyutu

Modern/endüstriyel toplumların gelişimine paralel olarak "**mekanik örgüt**" anlayışı da, daha çok sorgulanmaya başlanmıştır. **Homoeconomicus**'a indirgenen insanın ihmal edilen diğer boyutları yeniden keşfedilmeye başlanmıştır. Çünkü post-endüstriyel toplumun beyin gücüne dayanan işlerinde mutsuz insanların başarı şansları, endüstri toplu-

munun daha çok kas gücüne dayanan işlerine göre son derece sınırlıdır.

Post-endüstriyel çağda insan faktörünün daha önceki endüstri uygarlığında görülmedik düzeyde üretim/yönetim sürecinde stratejik önem kazanması toplumsal sorumluluk konusuna da özel bir önem kazandırmıştır.

Post-endüstriyel dönüşüm sürecinin hız kazandığı 1980'li yıllarda, çalışma hayatında moral değerlere ilginin "**iş ahlakı**" ya da "**kurumsal kültür**" adı altında yeniden hızla yükselişine tanık olunmuştur. Öncelikle Amerika'da başlayan bu yeni dalga daha sonra (aralarında sınırlı düzeyde de olsa Türkiye'nin de bulunduğu) çok sayıda ülkeye de hızla yayılmıştır.

Geçmişte moral değerleri ciddiye almayan, hakkında yazı yazmak konusunda isteksiz olan ya da böyle bir davranıştan utanan gerek bilim adamları, gerekse işadamları (Bottomore 273, Peters, 282) son dönemde tam tersine bir tavır sergileyerek moral değerlere olağan üstü ilgi göstermeye başlamışlardır.

Bugün çok sayıda kurumda iş ahlakı konusunda dersler verilmektedir. Akademisyenler konuya büyük ilgi göstermektedirler. Bir diğer ifade ile iş ahlakı bir akademik disiplin haline gelmiştir (Shaw,s1). Yine işletmeler ise bu doğrultuda elemanlarına seminerler verdirmek için her yıl milyarlarca dolar para harcamaktalar (Drucker,1993, s.219; Naisbit, s.266). Bu bölümde çalışma hayatında yeniden yükselen moral değerlere ilginin (yani iş ahlakı/toplumsal sorumluluğun) boyutları ve daha çok post-endüstriyel topluma geçiş süreciyle ilişkisinin ortaya konulması amaçlanmaktadır.

İnsanlık tarihindeki ilk ve orta çağ filozoflarından farklı olarak, endüstrileşmenin ve ekonomik gelişmenin egemenliğini ilan ettiği yıllarda Kant, **piyasa ahlakı** için iyi bir yol açmıştır. Bir taraftan Mill'in "yararı her şeyin temeli" (Mill, s.11)

sayan görüşü, piyasa davranışlarının hayırlı sonuçlarını kabul ederken, diğer taraftan da Kant bu sonuçları sağlama bağlamak için gerekli eylemlilik anlayışını daha dolaysız ele almıştır (Poole, 35).

Yine **faydacılık** gibi özellikle Amerika ve İngiltere'de yaygın kabul gören ve gerçeği bize faydası olan şeyler olarak tanımlayan, **pragmatist metot**, ilk şeylerde ilkelerden, kategorilerden, varsayılan zorluklardan başını çevirmeye ve ileriye, son şeylere, meyvelere, sonuçlara bakma tavrı ile (James,40) ilerlemeye karşı olağanüstü bir inanç yaratmıştır. Pragmatizm insanın gücüne engel oluşturacak insan üstü sınırlamalar tanımamıştır (Russel, s.117).

Kullanılan araçlardan çok, sonuç üzerinde odaklaşan pragmatist yaklaşım, Adam Smith'den beri piyasada bir "*gizli elin*" dengeyi sağladığına inanan ve işletmelerin yegane sorumluluğu piyasanın kuralları içinde karlarını maksimize etmektir diyen (Fridman,s.218) liberaller için olduğu gibi, hızlı ekonomik gelişme içinde uygun bir zemin hazırlamıştır.

Öte yandan *rasyonalite* olmadan piyasanın işlemesi son derece güçtür. Eğer gizli el olumlu etkilerde bulunacaksa, her bireyin öbür kimselere yalnızca o kimselerin kendi amaçlarına yapacakları, katkı bazında davranması gerekir. Eğer işçinin kötü durumuna üzülürse onların yerine daha verimli üretim metotlarını koyamaz. Eğer alacaklı olduğu kimselere karşı vicdanlı yaklaşırsa onları iflasa zorlayamaz. Oysa uzun vadede en hayırlı davranışları doğuran sonuç fedakar olmayan davranıştır. Bireylerin birbirlerine karşı insafsızca demesek de belli gayri şahsilikle davranmaya hazırlıklı olmaları ölçüsünde bir bütün olarak piyasa kendi zaferi olan hayırlı eğilimleri sergileyeceği (s.21, Poole) iddia edilmektedir.

Böylece, ahlak gerek bilim gerekse endüstri alanının dışında tutulmaya çalışılmıştır. Çünkü bu dönemde toplumda egemen değerler hala büyük ölçüde tarım toplumunun değerle-

ridir. Bilindiği gibi ekonomik gelişmenin önünde birer ayak bağı olarak algılanan durgun, atıl hayat anlayışını benimseyen, ağırlığın, yavaşlığın, hırstan uzaklığın, kanaat ve alçak gönüllüğün egemen olduğu mistik duygularla örülü, kendi içine çevrili orta çağ değerlerine (Ülgener, s.52, 80) bir tepki niteliği taşımaktadır.

Bir anlamda Orta çağ değerlerinin bir antitezi görünümünde olan pragmatist yaklaşım başlangıçta kabul gören ülkelerde "iş bitiricilik" özelliği ile piyasa düzenine uyumu kolaylaştırmıştır. Ayrıca faydacılığı ve pragmatizmi savunan ilk dönem ahlak felsefecilerinin çoğunluğu güçlü ahlaki gelenekler içinde yetişmiş insanlardır. Benzer durum geniş kitleler için çok daha büyük etkiye sahiptir.

Modern/endüstriyel toplum belli bir ahlak anlayışının varlığını getirmekte, ama aynı zamanda bu anlayışları ciddiye almanın zeminlerini de yıkmaktadır. Modernlik ahlaka hem ihtiyaç duymakta hem de ahlakı imkansız kılmaktadır. Bir diğer ifade ile, modernlik, ahlaki bilgi imkanını dışlayan bir bilgi anlayışını inşa etmiştir. Bu anlayışta ahlak rasyonel bir inanç konusu değil, öznel bir kanaat meselesi haline gelmiştir. Weber modernleşmeyi rasyonelleşme kavramı bazında açıklamaktadır (Poole,S.9-10). Yine Weberyen **rasyonelleşme**, bir anlamda işe *esrarengiz, hesaplanamaz güçlerin karışmaması*, tersine ilke olarak insanın her şeyi *hesaplayarak denetleyebileceğini* bilmesi bir diğer ifade ile *dünyanın büyüsünün bozulması* demektir (Weber, 1986, s. 136).

D. Bell, endüstri toplumunda temel dokuyu, fabrikalaşmış doğaya karşı oyun oluşturur demektedir (Bell,1973, s.117). Dolayısıyla bu toplumda mekanik bir anlayışla insan makinenin bir parçası olarak görülür ve çalışma düzeni de buna göre dizayn edilir. Bu toplumda işçinin aşırı bir işbölümü içerisinde rutin işleri tekrarlayan, mümkün olduğunca duygusallıktan arınmış ve mekanik bir şekilde davranması istenir.

Nitekim Weber, ünlü bürokrasi teorisinde, örgütün ne denli "*insanilikten uzaklaşırsa*" o denli gelişeceğini iddia etmiştir (Weber, 1986, s.206). Dolayısıyla bu toplumda işçiye herhangi bir sorumluluk (yani moral değer-ahlak) verilmesi gereği üzerinde durulmamıştır. Çünkü bu işçinin, rutin işleri, katı bir emir kumanda zinciri içinde tekrarlamak dışında yetkisi ve sorumluluğu yoktur. Ayrıca onun motivasyonu için de maddi unsurlar yeterli görülmüştür.

Buna karşılık, ahlaki değerler (ki onların çoğunluğu başlangıçta endüstri öncesi toplumda şekillenmişlerdi) adeta birer ayak bağı olarak görülmüştür. Ayrıca ünlü bir işadamının açıkça ifade ettiği şekilde işgücünden fazla da bir şey beklenmemiştir. Dolayısıyla insanlara da birer nesneymiş gibi davranılmıştır. Çünkü nesneleri koordine etmek insanları koordine etmekten daha kolaydır(ak. Avcı, s.61).

Öte yandan barışın en sağlam dayanağı olarak bolluk görülmüştür. 1930 yılında dünya ekonomik krizi döneminde duygulanarak "torunlarının ekonomik olasılıkları" üzerine spekülasyon yapan Keynes herkesin zengin olacağı günlerin pek uzak olmayabileceğini; ondan sonrada "amaçları araçların üstünde, iyiyi de kullanışlıya yeğ tutabileceğimizi" söylemiştir. Fakat daha sonrada tam bir pragmatist anlayışla uyarıda bulunmuştur:"Bütün bunların gerçek olması için zaman henüz erkendir. En azından daha bir yüz yıl boyunca kendimizi ve başkalarını iyinin kötü, kötünün iyi olduğuna inandırmalıyız. Çünkü kötü işe yarar, iyi işe yaramaz. Aç gözlülük, tefecilik, ihtiyatlılık daha bir süre tanrılarımız olmaya devam etmelidir. Çünkü onlar bizi ekonomik gereksinimlerin tünelinden gün ışığına çıkartabilirler (Scmacher, S:16-7).

Endüstri toplumunda moral değerlerin gelişmenin önünde bir engel olarak algılanışını 1930'ların hassas ortamı içinde Keynes son derece çarpıcı bir biçimde ortaya koymuştur.

Bu anlayışın neticesinde bir çok endüstrileşmiş ülkede pragmatist anlayış çok büyük problem yaratmadan iktisadi faaliyetlerde etkisini hissettirmiştir. Geçmiş bunun çok büyük problem yaratmamasının en önemli sebebini, geleneksel değerlerin bu kazanç hırsıyla birlikte varoluşu dengelemiştir. Geleneksel ve modern toplumun değerleri iç içe olmuştur. Geleneksel ahlak anlayışı sınırlar koymuştur. Örneğin Rockefeller "*zengin bir adam için zengin olarak ölmenin utanç verici olduğu*"nu söylemektedir. Bir diğer ifade ile toplum temelinde çelişkileri ayarlamak suretiyle dengesini korumaktaydı. Oysa bugün bu denge bozulmuştur. Geçmişte para kraldı ama bütün krallıklarda olduğu gibi iktidarının sınırlı olduğunu da görüyordu. Oysa 1990'larda paranın iktidarı bütün toplumsal faaliyetleri işgal etme eğilimindedir. Para krallığı bütün ahlakı silip süpürme eğilimi taşımaktadır. Wall Street'de akla gelebilecek bütün ihtiraslar 1980'lerin başında cereyan etmiştir. Meslek ahlakının temel kuralları temelden sarsılmıştır. Bankacıların şu ünlü sözü "My word is my bond" artık bugün para dünyasının yeni kahramanları nezdinde pek bir şey ifade etmemektedir. Daha fazla kazanmak için her şey meşru hale gelmiştir (Albert, s.115-6). Bu gelişmeler de doğal olarak moral değerleri ayak bağı olarak gören anlayışa karşı bir tepki doğurmuş ve öngörülenlerin aksine bir gelişmeye tanık olunmuştur.

Nitekim Voltaire'den Marx'a değin, tüm aydınlanma düşünürleri, dinin fetişizmden ve boş inançlardan ibaret olduğuna, dolayısıyla da 20. yüzyılda ortadan kaybolacağına inanmışlardır. Bazı yazılar bu yüzyılda insanların ilerleme idealinden dinsel inançlara yöneldiğini iddia etkmetedirler. Onlara göre, bilime ve akılcı olana duyulan inancın yerini duygusallığın ve akılcı olmayanın, özellikle de değer veren dinsel bir çoşkunun alması söz konusudur (Naisbitt, 267).

Bu gelişmelerin başka boyutunda ise endüstri toplumunun gerileyişine paralel olarak, o toplumla özdeşleşmiş değerle-

rinde de çözülmeye tanık olunmuş ve bu sürecin bir parçası olarak da moral değerlere ilginin yeniden yükselişi bu gelişmelere eşlik etmiştir.

1990'lı yıllara gelindiğinde bir taraftan moral değerlerde önemli boyutlarda çürüme yaşanırken diğer taraftan da parçalanmanın olumsuz etkilerini ortadan kaldırmak için bu yüzyıl içinde görülmedik düzeyde bu yolda çalışmalar yapılmaktadır.

Durkheim'a göre *sosyal bir kurum, bir ahlak disiplini olmadan yaşayamaz*; aksi takdirde ortada ancak birbiriyle çarpışan bireysel iştahlar kalır. Tabi olarak da sonu gelmeyen bu iştahları, düzene sokan bir şey bulunmazsa, kendiliklerinden düzene giremeyeceklerdir. Ekonomik hayatın bu şekilde ahlak dışında kalması kamu hayatı için de bir tehlike teşkil etmektedir. Ferdin menfaatleri her zaman içinde bulunduğu grubun menfaatleri olmadığını, hatta çoğu zaman çatışma halinde olduğunu ifade eder (Durkheim, 22).

Durkheim'ın bu yüzyılın başında ortaya attığı yukarıdaki görüşler geçen zaman içinde uygulamada pek kendisini hissettirememiş olsa bile yüzyılın sonuna yaklaştığımız günümüzde iş ahlakına gösterilen ilgiyi doğrular nitelikte olmuştur.

Endüstri toplumu Toffler'a göre hep bana zihniyetinin gelişmesine yol açmış ve başarı sadece kendi ekonomik başarısı şeklinde anlaşılmıştır. Üçüncü dalga olarak adlandırdığı, enformasyon toplumunun gelişi ise "kendi işini kendin gör" zihniyetini yaygınlaştırmaktadır. Alış veriş yerine, tüketim için üretim, belki de sadece bir merak işi olmakla kalmayacak, daha da yaygınlaşacak ve ekonomik önemi artacaktır. Zamanımızın ya da enerjimizin büyük bir bölümünü bu işlere ayırdıkça bunun yaşamımızı şekillendireceğini ve toplumsal kişiliğimizi etkileyeceğini göreceğiz. İnsanları sahip oldukları şeye göre bir değer sıralamasına tabi tutan piyasa

ahlakı yerine, giderek yaygınlık kazanan tüketmek için üretimin birlikte getirdiği ahlak anlayışı, daha çok insanların neler yapabileceğine değer vermektedir (Toffler, 1981, s.439-40,).

Merkeziyetçi toplumların çözüldüğü, toplumsal farklılaşmanın arttığı, hızlı değişim sürecinin bireyler üzerinde son derece büyük baskılar yaptığı günümüzde, endüstri toplumunu geride bırakmış ülkelerde iş ahlakının yanısıra doğu dinlerine de ilgi artmıştır (Erkal, s.15) Nitekim Amerika'da Doğu'nun budist geleneklerinden etkilenmiş olan Yeni Çağ (New Age) hareketi mensuplarının oranı, yaklaşık nüfusun yüzde 5 ile 10'unu bulduğu tahmin edilmektedir (Naisbit, 254).

Moral değerlerin bir ihtiyaç olarak kendini gösterdiği ve işin rasyonalitesi sonucu, gerekliliğini öncelikle hissettirdiği alan, çalışma hayatı olmuştur. Burada başlayan moral değerlerin eksikliğinden kaynaklanan hareket, zamanla çalışma hayatı için eğitim veren kurumlara ve toplumun çok daha geniş kitlelerine yayılmıştır. Çünkü son yıllarda yaşanan hızlı değişim ve insanlara sorumluluk yükleyen bağların çözülüşü firmalarda her yıl milyarlarla ifade edilen zararlara yol açmıştır.

Küreselleşme sürecinin hız kazanmasıyla Amerikalı ya da Batı Avrupalı firmalar, iş ahlakının güçlü olduğu Japonya gibi ülkelerin firmaları karşında dezavantajlı hale gelmişlerdir. Bu amaçla da firmalar moral değerler bakımından çözülmüş kitleleri, güçlü ahlaki bağlarla birleştirmenin yollarını aramaya koyulmuşlardır (Richie, 159). Çünkü yapılan çalışmalar göstermiştir ki, iyi ahlak (yani güçlü sorumluluk duygusu) şiddetlenen rekabet ortamında stratejik bir önem kazanmaya başlamıştır. Öte yandan rekabet şiddetlenmiştir. Piyasadaki firmaların sayıları hızla artmaktadır. Buna karşılık müşteriler de sürekli kendisine sunulan çok sayıdaki seçenek karşısında, daha kırılgan hale gelmektedir. İşletme-

ler bu kırılgan müşteriyi kaybetmemek için çok daha temkinli davranmak ve onlara ilkeli yaklaşarak daha fazla güven vermek ihtiyacı hissetmektedirler. Bilindiği gibi bir malın markası günümüzde son derece önemli hale gelmiştir.

İş çevreleri, iş ahlakı konusu ile daha çok ilgili hake gelmişlerdir. Bir diğer ifade ile ahlak, onların gözünde verimli bir yatırım olmaktadır. (Albert, s.118). Çünkü insanların inançları olarak adlandırılan dirençleri Tom Peters'ın da vurguladığı şekilde örgütün gücünü büyük ölçüde olumlu yönde etkilemektedir. Yine üzerinde araştırma yapılan başarılı şirketler değerleri biçimleme sürecini ciddi biçimde ele almışlardır (Peters, s.283).

Diğer taraftan yapılan işin niteliğinin değişmesi de iş ahlakına ve moral değerlere yönelişte son derece etkili olmaktadır. Mikro teknolojilerin gelişimi, bilgi-enformasyon hizmet işlerinin artışı, tekrara dayanan işlerin azalması, rekabetin şiddetlenmesi "yaratıcılığın" anahtar kavram haline gelişine yol açmıştır. Bunun yanı sıra mal üretmenin egemen olduğu firmalardaki insan-makine ilişkisinin yerini, bu yeni işlerde insan-insan ilişkisi almıştır. Dolayısıyla şirketler bu yeni işlerin temel karakteristiklerinin eskilerinden çok farlı olması sebebiyle bürokratik iş örgütlenmesi anlayışını terk etmek yoluna gitmişler ve insanın duygusal boyutunu da dikkate almaya başlamışlardır. Çünkü bilgi işleri yüksek bir zihni konsantrasyonu gerekli kılar. Aksi takdirde aşırı işbölümü içinde rutin işleri tekrarlayan işçilerin yaptığı şekilde başka şeyler düşünerek verimli olması mümkün değildir.

Bu sebeple elemanlarının duygusal gereksinimlerini dikkate alan firmalar daha kolay konsantrasyonunu sağlayacak ve verimliliğini artırarak yaratıcılığını teşvik edecek yöntemleri aramak yoluna gitmektedirler. Nitekim bir çok kişi tarafından, kökenlerinin potansiyel insan hareketinde bulunduğu, yaratımın eşsizliğini, kendimizi ve dünyayı daha iyi hale

getirmenin mümkün olabilirliğini ve dolayısıyla insanın sınırsız potansiyelini ön plana çıkarttığı iddia edilen doğu inançlarından büyük ölçüde etkilenmiş olan mistik Yeni çağ hareketi iyi eğitim görmüş geniş kitleler arasında olduğu gibi, firmalar tarafından da büyük ilgi görmektedir.

Firmaların, Yeni çağ danışmanlarına, yılda yaklaşık olarak 4 milyar dolar gibi oldukça yüksek miktarda ödemede bulundukları tahmin edilmektedir. California Business'ın 500 şirket üzerinde yaptığı araştırma, şirketlerin yüzde ellisinin "bilinç artırma" teknikleri kullandığını ortaya koymuştur. Procter&Gamble, TRW, Ford Motor Company, AT&T, IBM; ve General Motor, Yeni çağ eğitimcileri ile işbirliği yapıyor. Standford Üniversitesinde Michael Ray'ın hocalığında yürütülen "ticarette yaratıcılık" adlı ders, meditasyon, dinsel şarkılar, rüya yorumları, Yogo, Zen, ve falcılık gibi konuları da içeriyor (Naisbitt, s.266). Çünkü zihinle yapılan yeni işlerde insanlar, yaratıcılıklarını daha çok kullanmak zorunda kalıyorlar. Artık salt akıl sorgulanarak, sadece analitik düşünceye ve rasyonel esaslara göre örgütlenmenin yanında, sezginin de yeni yönetim anlayışı içinde ön plana çıkartılmaya çalışıldığı görülmektedir (Thorne, s.45). Sıkça dile getirildiği şekilde, beynin iki bölümünün birlikte kullanılışının yolları araştırılmaktadır.

Bütün bunların davranış biçimlerinde değişimi zorunlu kıldığı konusunda ilgililer arasında bir fikir birliği yaratmıştır; ancak yöntem konusunda bir takım endişeler söz konusudur. Çünkü kültür çok dayanıklı ve kalıcıdır; son derece yavaş değişir. Örneğin 50 yıl kadar önce hem Japonya hem de Almanya tarihin kaydettiği en kötü mağlubiyeti yaşamışlardır. Değerleri, kurumları ve kültürleri ayaklar altına alınmıştır. Fakat kültürel yönden Japonya ve Almanya, bugün de Japon ve Almandır. Şu ya da bu davranış biçimi bu durumu değiştirmemektedir. Gerçekte davranış biçiminin değişmesi sadece var olan kültüre dayandığı müddetçe geçer-

lidir. Drucker, Hindistan ve Çin'de reformcuların, kendilerini ülkelerinin kültürlerini değiştirmeye teşebbüs ettiklerini; ancak bunun sonucu hüsran, çekişme, yanılgı olduğunu iddia etmektedir. O'na göre, firmalarda kültürün değil alışkanlıkların değiştirilmesi gerkmektedir. Alışkanlıklar ve davranış biçiminin değişmesi, takdir ve ödüllerin de değişmesini gerektirmektedir. Yine bilindiği gibi organizasyonlardaki insanlar takdir edilme ve ödüllendirilme karşılığında hareket etme eğilimindedir (Drucker, 1994,s.223). Dolayısıyla bir ülkedeki yönetim metotlarının bir başka ülkeye adapte edilmesi, son derece güçtür (Sadler, s.119). Bu da firmalarda kültür konusuna ilgiyi daha da artırmaktadır.

Durkheim'a göre bir ahlak her zaman bir grubun eseri olmuştur. Bu ahlak, grup onu koruduğu müddetçe yürürlükte kalabilir. Dolayısıyla her meslek ahlakının bir meslek grubunun eseri olması grup ne ise ahlakının da o olması anlamına gelir. Genel olarak bir grup ne kadar kuvvetle kurulmuş ise ona mahsus ahlak kurallarının da vicdanlar üzerindeki otoriteleri de o kadar fazla olur. Meslek grupları ne kadar teşkilatlı olursa ahlak o kadar gelişir ve sayılır (Durkheim, s.11-12). Oysa bugün Urry'nin ifadesiyle ulusal piyasaların daha istikrarsız olduğu, mavi yakalı işçilerin ve dolayısıyla onların örgütleri olan sendikaların sürekli gerilediği, sınıf yapılarının hızla değiştiği, ulus devletin sonunun tartışıldığı, kısaca endüstri toplumunun ve onun temel yapılarının çözüldüğü yeni bir örgütsüz kapitalizmin yükselişine tanık olunmaktadır (Urry, 265). Bu da çalışma hayatında kalıcı ortak standartların oluşumunu çok daha güç hale getirmektedir.

Öte yandan bazı yazarlar, moral değerlerin önemini vurgulayarak "ortak paydaları olmayan ve herkesin kendi gereksinimlerini karşılamayı düşündüğü bir toplum sonunda yok olmaya mahkumdur" demektedir.

4. Küçük ve Orta Boy İşletmeler

Post-endüstriyel dönüşüm sürecinde, endüstri toplumunda gözlenen dev örgütlerin egemenliğinin tersine ortaya çıkan önemli değişmelerden birisi de daha önce de belirtildiği şekilde küçük ve orta boy işletmelerin yükselişidir (Naisbit, 1990,s.271). Hizmet sektörünün gelişmesi gibi, küçük ve orta boy firmaların yükselişi de, işin örgütlenmesindeki değişmede son derece büyük etkiye sahip olmuştur (Nashold, s.310).

Ancak küçük ve orta boy işletmeler yeni bir olgu değildir. Yeni olan bugüne kadar alışılmış trendin dışında alışılmadık türden oransız bir şekilde gelişmesidir (Gregory s.57). Bugün küçük girişimciler milyarlarca dolarlık pazarları büyük firmaların ellerinden almaya başlamışlardır. Örneğin yapılan bir çalışmaya göre ABD ihracatının yüzde 85'inin şimdiye kadar 250 dev Amerikan firması tarafından yapılmasına rağmen, günümüzde küçük işletmelerin de bulunduğu 80 000 Amerikan şirketinin ihracat yaptığını ortaya koymuştur. Örnek olarak sadece seksenbeş çalışanı bulunan bir başka şirket 5 milyon dolarlık satış yapabilmektedir veya iki çalışanı bulunan bir yayınevi, dağ köyündeki evlerinde çalışarak dünya çapında faaliyette bulunan ve büyük firmalarla rekabet edebilen bir yayıncılık faaliyetini sürdürebilmektedir. Özetle yeni enformasyon teknolojileri, çalışılan ölçek ile coğrafi mekanın önemini azaltmaktadır. Bir diğer ifade ile bu firmaların ortaya çıkışında en önemli unsur olan yeni teknolojiler, işletmelerin rekabet şansını arttırmaktadır (Schwarz, s.47).

Bugün bu firmaların bir çoğu "ulusaşırı" hale gelmiştir. Aslında Dünya ekonomisinin küreselleşme süreciyle ilk tahlilde çelişkili gibi gözükmesine rağmen, uygulamada bazı bakımlardan büyük işletmelerden daha kolay iş yapabilmekte-

dirler. Çünkü bunlar siyasi açıdan büyük şirketlerden farklı olarak pek göze görülmemektedirler (Drucker, 1991).

Öte yandan ölçek ekonomilerine dayanan endüstriyel yapıdan, hizmet ve bilgi ağırlıklı sektörlerin ön plana geçtiği post-endüstriyel dönüşüm süreci, küçük ve orta ölçekli işletmelerin gelişiminde büyük bir etkiye sahiptir. Özellikle 100'ün altında işçi çalıştıran firmaların istihdamındaki artış, kredi kurumlarında, otel ve lokantalarda, yönetim danışmanlıklarında, tıbbi bakım müesseselerinde, gayri menkul acentalarında, avukatlık bürolarında, parekende satış yapan işletmelerde ve otomobil tamir atölyelerinde ortaya çıkmıştır (Ekin, 1993, s.2).

Post-endüstriyel dönüşümümün öncüsü olan ABD'de son yirmi yılda yaratılan yeni istihdamın büyük bir bölümünü küçük işletmelerin yarattığını görüyoruz. Yine yeniliklerin de çoğu bu firmalardan gelmektedir. Toffler'a göre yarının ekonomisinde büyük şirketler de, bu küçük, ancak güçlü esnek şirketlerden mal satın almaya daha bağımlı olacaklar ve bunların çoğunu da aileler çalıştıracaktır. Ayrıca bu aile işletmelerinin yükselişi toplumun değerler kümesinde de bazı köklü değişiklikleri beraberinde getirecektir. Çünkü nasıl her biri çok farklı çevrelerden gelmiş binlerce insanın, aynı ortamda tek bir amaç doğrultusunda çalışabilmeleri için, bir zorunluluk olarak şahsilikten uzak, bürokratik kaide ve nizamların egemen olduğu yeni bir iş örgütlenmesi anlayışını ortaya çıkartmışsa bugün giderek yaygınlık kazanan aile işletmeleri de post-endüstriyel toplumda daha farklı değerleri ortaya çıkartacaktır. Çünkü bu birbirini tanıyan ve aralarında duygusal bağlar bulunan aile şirketlerinin yönetim anlayışı, bürokratik yönetim anlayışı ile taban tabana zıttır. İletişimin ve motivasyonun yüksek olduğu bu şirketlerde insanlar uzun süreler çalışır ve gerektiğinde çok hızlı kararlar verebilirler (Toffler, 1992, s.202).

5. Post-endüstriyel Çağın İşleri ve Örgütleri

1950' li yıllarda imalat işi yapan ya da eşya taşıyan insanlar tüm gelişmiş ülkelerde çoğunluğu oluşturmaktaydı. 1990'lı yıllara gelindiğinde ise bu sayı toplam işgücünün beşte birine düşmüştür. 2010 yılında da bu rakam muhtemelen toplam işgücünün onda birinden fazla olamayacaktır. Dolayısıyla enformasyon toplumunda imalat, tarım, madencilik ve ulaştırma dallarındaki beden işçilerinin verimini artırmak artık kendi başına servet yaratamaz hale gelecektir. Post-endüstriyel toplumda zenginliğin kaynağı beden işçisi olmayanların yani bilgi işçilerinin veriminin artırılmasından geçecektir (Drucker, 1994,b.4). Dolayısıyla endüstriyel üretimden farklı süreçlere tabi hizmet/ bilgi/enformasyon üretiminin egemen olduğu post-endüstriyel toplumda işin örgütlenmesi bir zorunluluk olarak ortaya çıkmaktadır.

Yeni toplumun merkezinin imalattan bilgiye kaymış olması doğal olarak sadece imalat sektöründe işin örgütlenmesinde bazı değişmeler getirmekte değil aynı zamanda toplumdaki sektörel dağılım içinde bilgi/enformasyon sektörünün ağırlığında da önemli değişiklikler ortaya çıkarmaktadır. Bu süreçte özellikle bilgi işleri, merkezi bir öneme sahip olmaktadır.

Ancak bununla imalatın bütünüyle ortadan kalkacağı düşünülmemelidir. Bilindiği gibi tarım toplumundan endüstri toplumuna geçiş, tarımsal üretimi azaltmamış, aksine artırmıştır; ancak yine de tarımın payı gerek istihdam, gerekse toplam hasıla içinde son derece gerilemiştir. Benzer şekilde endüstri toplumundan post-endüstriyel topluma geçiş, endüstriyel üretimi bütünüyle ortadan kaldırmayacaktır; buna karşılık ağırlığı göreli olarak gerilemeye devam edecektir.

Yeni teknolojiler yukarıda da vurgulandığı şekilde, zaman ve mekan kavramını değiştirmesi dolayısıyla örgütlerde yeri ve zamanı da değişken hale getirmiş; bir diğer ifade ile stan-

dartlaşmadan uzaklaşmaya başlanmıştır. İş yerkürenin her yerinde her zaman yapılabilir hale gelmiştir. Dolayısıyla gelecekte kültürel çeşitlilik esas olacaktır; farklı etnik gruplar beraber çalışacaktır. Bunun yanısıra örgütlerde hiyerarşik yapılar hızla çözülecektir. Enformasyon teknolojilerinin sağladığı avantajla muhtemelen tek kişilik müteşebbisler ordusunun ortaya çıkması mümkün gözükmektedir. Örgütler hızla değişen iş atmosferinde, değişimin nispeten daha yavaş olduğu tarım ve endüstri toplumunun örgütlerinden farklı olarak, bu değişime ayak uyduracak ve projeler üretip çözüm getirecek takım çalışmalarının geçici süreler çalışmalarına tanık olunacaktır (Paker,s.25-30). Bunun yanı sıra endüstriyel üretimin yapısında da çok köklü dönüşümler ortaya çıkması beklenmektedir. Yarının fabrikası çok daha fazla bilgisayar kullanımı ile karakterize edilecekti (Rürup, s.47). İşletmeler, müşteri taleplerine adapte olabilmek amacıyla bugünkünden çok daha esnek olacaktır. Yine esnekliğin yanı sıra *yaratıcılık* da son derece önemli olacaktır. Yeni örgütlerde enformasyon akışında da büyük ölçüde değişiklik ortaya çıkacak ve enformasyonun paylaşımı en hayati konulardan birisini oluşturacaktır. Çünkü yeni teknolojiler paylaşımı kolaylaştırmaktadır. Ayrıca aynı çalışmaya göre işçiler, yönetsel kontrolden daha çok kendi kendilerini kontrol edeceklerdir (Boyet, Conn, 1991s.2-7). Öte yandan dönüşüm kaçınılmaz bir görünüm sergilemektedir; çünkü küresel rekabetin baslısı her geçen gün daha çok hissedilmektedir.

Bu küresel rekabet ortamında ise eğitim işletmelerin en önemli sorununu oluşturmaktadır. Okullarda olduğu gibi işletmeler de kendi içlerinde eğitimi ön plana çıkartmak zorunda kalmaktadırlar (Stone,46). Artık örgütlerde Taylor, Ford gibi gelişmeleri öğrenen bir kişinin olması yetmemektedir. Bundan böyle birinin tepeden düşünüp bulması ve örgütte geriye kalan herkesin bu büyük stratejistin emirlerini dinliyor olması, mümkün değildir. Çünkü gelecekte diğerle-

rinin önüne geçecek örgütler, kişilerin bir örgütün tüm seviyelerinde öğrenme yükümlülük ve kapasitesini, nasıl değerlendirebileceğini keşfedenler olacaktır. (Senge,s.12) Aksi takdirde işletmelerin giderek şiddetlenen rekabet ortamına uyum sağlamaları imkansız hale gelmektedir.

Önümüzdeki dönemde bazı senaryolara göre bugünkü ileri düzeyde endüstrileşmiş ülkerin gelecekte, endüstriyel üretim yerine, işin tasarımı ya da teorik bilginin üretimiyle meşgul olan ofisler haline dönüşebileceği; şimdiki gelişmekte olan ülkelerin ise gelecekte imalat işiyle meşgul olan fabrikalar olabileceği tartışılmaktadır. Ancak özellikle stratejik ürünlerin imalatını bugünkü gelişmiş ülkelerin, yarın gelişmekte olan ülkelere devredebileceğini düşünmek oldukça güçtür.

Bu topluma geçiş geçmişten büyük ölçüde bir kopuş anlamına gelmektedir. Yakın zamanlara kadar bilgi gerektiren çok az iş söz konusudur. Bilgi bu toplumlarda günümüzdekinden farklı bir anlama ve işleve sahiptir. Bir diğer ifade ile bilgi bu toplumlarda bir zorunluluktan daha çok bir süstür. Örneğin 19 yüzyıl Amerikan iş dünyasını kuranlar arasında yalnızca banker J.P. Morgan adlı birisinin ileri sayılabilecek bir eğitimi olduğu ileri sürülmektedir. O da üniversiteyi bırakmış birisidir. Oysa günümüz enformasyon toplumlarına baktığımız zaman üniversite mezunlarının sayılarında olağanüstü bir artışın mevcudiyeti göze çarpmaktadır (Drucker, 1994).

Daha önce de vurgulandığı şekilde post-endüstriyel toplum imalata değil, hizmet ve dolayısıyla enformasyon/bilgi üretimine dayanan toplumdur. Nitekim Amerika Birleşik Devletleri'nde 80'li yıllarda yaşandığı şekilde imalat sektörü neredeyse çöküşün eşiğine gelmiştir. Özellikle krizde olan sektörlere baktığımız zaman bunların geleneksel endüstriler olduğunu görmekteyiz.

Bilindiği gibi 1970'li yıllarda Amerika'da yaratılan 19 milyon yeni işin 17 milyonunu hizmet sektörü işleri oluşturmaktadır. Bu işlerin büyük bölümünü ise bilgi işleri oluşturmaktadır (Naibitt, 1987).

Ayrıca endüstri devrimiyle üreticilikten çıkmış olan ve sadece tüketici konumuna düşmüş olan ailenin, postrendüstriyel toplumda tekrar üretim sürecinde, geçmişten farklı şekilde de olsa merkezi önem kazanmaya başladığını görmekteyiz. Nitekim aile işlerinin sayısında bir artış da gözlenmektedir.

Öte yandan enformasyon toplumunun ana eksenini oluşturan bilgi işlerinin örgütlenmesinin Weberyen anlamda katı bürokratik ya da Taylorist yöntemlerle yapılabilmesi oldukça güçtür. Bu yöntemler endüstriyel üretim sürecinde geçmişte ne kadar işlevsel olurlarsa olsunlar, bugün yeni toplumun işlerini, standart, katı ve hiyerarşik yöntemlerle örgütlemek mümkün değildir. Örgütlerdeki tutuculuk değişime adapte olabilmek için yapılan çabaların önündeki en büyük engel olarak gösterilmektedir (Thurman, s.12).

Bilindiği gibi bu yöntemler yaratıcılığı teşvik eden yöntemler değil, aksine çalışanlara standartlaştırılmış kitle üretiminin talimatlarını makine temposunda bıkmadan tekrar tekrar yapmayı empoze eden bir sistemdir. Emirler hep yukarıdan verilir ve çoğu zaman çalışanların fikirlerini almaya gerek duyulmaz. Daha önce de belirtildiği şekilde, bu yöntemler imalat sektörünün egemen olduğu, çalışanların vasıf düzeylerinin düşük olduğu ve mevcut çalışma düzeninin değerlerini içselleştiremediği koşullarda olumlu sonuçlar vermiştir. Ancak günümüzün post-endüstriyel dönüşüm sürecinin en önemli karakteristiğini oluşturan bilgi üretiminin esas olduğu işleri, mal üretimini dikkate alarak yapılan iş örgütlenmesi yöntemleriyle yapabilmesi mümkün değildir.

Bilgi üretimi her şeyden önce onu üreten bireyin yaratıcılığını ön plana çıkartmayı gerektirir. Bu da yukarıdan dayatılan katı çalışma kurallarıyla yerine getirilemez. Tam aksine

mevcut üretim sürecinde çalışanlara geçmişten daha çok bireysel sorumluluk düşmektedir. Yine bu süreçde çalışanların karar sürecine katılmaları gerektiği görüşü de yaygınlık kazanmaktadır. Ancak bu katılım endüstri toplumlarında gözlediğimiz motivasyon sürecinin bir parçası olarak görmenin ötesinde bugün kalite kontrol çemberleri örneğinde olduğu gibi "bir işi en iyi yapan bilir" anlayışına da dayanmaktadır.

Modern ve post-modern örgüt ilklerinin karşılaştırmasında (Tab. 4.3) da görüldüğü gibi, planlamada, kısa dönemli kâr amaçlarının yerini uzun dönemli amaçlar, kitle üretiminin yerini esnek üretim, dikey planlamanın yerini ise, yatay planlama almıştır.

Örgütlenme açısından ise, post-modern örgütlerde, ekip çalışması, vasıflı işgücü, işbirliği, farklılık, çok seslilik gibi kavramların öne geçtiğini görüyoruz. Bunun yanında, takım çalışmasına dayalı bir ödüllendirme sistemi söz konusudur.

Öte yandan X ve Y kuramlarına dayalaı liderliğin yerine, S kuramının (yani hizmet liderliğinin), merkezileşmenin yerine ademi merkeziliğin ve patron merkezli yönetim yerine insan merkezli yönetimin geçtiğini görüyoruz.

Modernist örgütlerden farklı olarak, post-modernist örgütler büyük ölçüde güvene dayanmaktadır. Karşılıklı güven, bugün insan kaynakları yönetiminin en çok üzerinde durduğu bağlılık, aidiyet duygusu ve takım çalışması gibi kavramlarla da yakından ilişkilidir.

Enformasyon çağının örgütlerinde insanlar hem birbirinden izole olmadan, sürekli bir diyalog içinde çalışacaklar hem de çok daha vasıflı, bağımsız ve mobil olacaklardır (Alsene, s.657).

Tablo 4.3.
Modern ve Post-Modern Yönetim İlkelerinin Karşılaştırılması

	Modern	Post-modern
Planlama	1-Kısa dönemli kar amaçları 2-Kitle üretimi 3-Çalışanlar bir maliyettir 4-Dikey planlama 5- Yukardan aşağı odaklı 6-Planlama düzene yol açar	1-Uzun dönemli kar amaçları 2- Esnek üretim 3- Çalışanlar bir yatırımdır 4- Yatay Planlama 5- İç ve dış müşteri odaklı 6-Planlama düzensizlik ve karışıklığa yol açar
Örgütleme	1-Tek çalışana tek iş ve vasıfsız işler 2- Çalışan-yönetim karşıtlığı 3- Departmanların bölünmesi 4- Uzun daha iyidir 5- Homojenlik güçtür 6- Üst yönetimin tek sesliliği 7- Uzmanlaşma, resmiyet, rutinlik, parçalanma, işbölümü ile etkinlik yükselir.	1-çalışma ekipleri, çok vasıflı işçiler 2-Çalışan- yönetim işbirliği 3-Geçirken sınırlara sahip esnek ağlar 4- Yatay daha iyidir 5-Farklılık güçtür 6- Çokseslilik ve farklılık bir değerdir. 7- Uzmanlaşma, biçimsellik, rutinleştirme, parçalanma, ve iş bölümüyle etkinlik azalır.
Etkileşim	1-Otorite üst yönetime verilir 2-Dışsal ödül ve ceza 3- Gözetim mekanizması her yerdedir. 4- Kadınlara erkelerin ücretinin yaklaşık %68 ve azınlıklara daha da azı ödenir 5- Söylem beyaz erkeğe dayalıdır 6- Bireysel ödüllendirme	1-Otorite takım yoluyla liderlere devredilir 2- İçsel ve iş süreçlerinde çalışana yetki verme , 3-İnsanlar kendi kendini disipline ederler 4- Kadınlara ve azınlıklara eşit ücret ödenir. 5-Çoksesli / çok merkezli söylem 6-Takıma dayalı ödüllendirme
Liderlik	1-Teori x veya y 2- Çok basamaklı ve kurallı merkezileştirme 3-Patron merkezli 4-Beyaz erkeklere dayalı kariyer fırsatı 5- Çalışanlara ne yapmaları gerektiği söylenir	1-Teori s (hizmet liderliği) 2-Geniş alanlı ve daha az kurallı adem-i merkezileştirme 3-İnsan merkezli 4- Azınlık ve bayanlar için de kariyer fırsatı 5- Vizyoner
Kontrol	1-Merkezileştirilmiş kontrol 2-Hattın sonunda kontrol 3-Mikro gözetim 4- Kırmızı hatlar 5- Gözetim için çok sayıda prosedürler, kurallar, ve bilgisayarlar 6-Piramidin üst kısmının eğitimi 7- Sonuç kriterlerinin ölçülmesi 8- Enformasyonun biriktirilmesi 9-Korkuya dayalı kontrol	1-Adem-i merkezileştirilmiş 2- Kalite kontrol herkesin işidir 3- Çift yönlü gözetim 4- Kırmız hatların kaldırılması 5- Prosedürlerin ortadan kaldırılması 6-İnsanların eğilimi 7- Süreç kriterlerinin ölçülmesi 8-Enformasyon herkese verilir 9- Kendi kendini Kontrol

K. Boje ; Dennehy; Managing in The Postmodern World, Kendal/Hunt Publishing Company, 1994, xxix'dan ak.. Zencirkıran, M.; *Postmodernite ve Örgütler*, Yayınlanmamış Dok. Tezi, Bursa 2004, s.144

6. Mekansal Özellikler

Öte yandan gelişmiş ülkelerde birçok kurumda işin örgütlenmesinde devrimci denilebilecek türde etkiye sahip olan enformasyon teknolojileri (OECD; 1987, s.87) bazı meslekleri demode etmiş olsa bile diğer taraftan da yeni iş imkanlarının doğuşuna yol açmıştır. Örneğin enformasyon teknolojilerinde en çok etkilenen işler mali piyasalarda ortaya çıkmış ve dolayısıyla finansal piyasalar hem küresel hem de ulusal düzeyde dramatik bir şekilde değişmiştir. (Lindholm,s.50)

Tablo 4.4.
Mekansal Özellikler

Fordist Üretim	Esnek üretim
işlevsel mekansal uzmanlaşma	mekansal yığılma ve toplumlaşma eğilimi
mekansal işbölümü	mekanda bütünleşme
birbirinden bağımsız bölgesel	işgücü piyasalarının bölgelere göre
işgücü piyasaları	farklılaşması
mekanın kültür yapısı ve sosyal ilişkilerden bağımsız emek üretim ilişkileri	mekanın kültürel ve sosyal ilişkilerinden üretim sürecinde yararlanma
dışarıdan aktarılan yaratıcılık	üretim mekanında yaratıcılık
merkeziyetçi yönetim	yerel yönetimlerin etkinlik kazanması

Kay. ak.Eraydın

Yine yeni enformasyon teknolojileri yoğunlaşmayı da etkilemektedir; endüstrileşme sürecinde daha önce de belirtildiği şekilde, ekonomik faaliyetlerin merkezileşmesine yol açmaktadır. Ancak günümüzün enformasyon teknolojileri geçmişin teknolojilerinden farklı özelliklere ve etkiye sahiptir. Bu yeni teknolojiler endüstri toplumundaki merkezileşme eğiliminin tersine üretim ve yönetim sürecinde ademi merkezileşmeye fırsat sağlamaktadır. Ayrıca yine bu tekno-

lojilerin sağladığı avantajlar bulunulan yere bağımlılığı da azaltmaktadır. Yönetim, planlama, üretimin yönlendirilmesi ve üretim artık farklı yerlerde yapılabilmektedir (Friendriches, s.160). Dolayısıyla post-modern dünyada merkez her yerdir. (Murphay, s.60)

Özetle yukarıda da görüldüğü şekilde mekansal özelliklerde oldukça önemli dönüşümler ortaya çıkmıştır.

7. Üretim Faktörlerinin Yeni Anlamı

Üretim faktörlerinin endüstri toplumundan postendüstriye topluma geçiş sürecinde göreli önemlerinde bir değişmenin mevcudiyeti gözlenmektedir. Özellikle endüstrileşme sürecinde son derece önemli olan bazı hammaddelerin eski önemi, post-endüstriyel toplumlar için sözkonusu değildir.

Özellikle 74 Petrol krizinin etkisiyle Japonya gibi gelişmiş ülkeler temel stratejilerini yeniden gözden geçirerek, enerji tüketimi çok fazla olan geleneksel demir, çelik gibi sektörlerden yüksek teknolojiye dayanan mikro elektronik gibi sektörlere yönelmişlerdir. Bu yeni üretim biçimi üretim faktörlerinin ağırlıklarında büyük değişiklikleri beraberinde getirmiştir. Geçmişteki daha çok enerji kullanımını öngören ve kitle üretimine dayanan sanayiler büyük ölçüde terkedilmeye başlanmıştır. Yeni endüstriler ise çok büyük ölçüde ham madde ve emeğin üretim sürecinde ağırlığını azaltarak yerine bilginin önemini ön plana çıkartmıştır. Örneğin 1975/90 yılları arasında Japonya'da üretim üç misli arttığı halde hammadde kullanımında herhangi bir artış olmaması da bunu desteklemektedir.

Hammaddenin yanısıra üretim faktörleri içinde emeğin öneminde de belirgin bir gerileme sözkonusudur. Örneğin özellikle gelişmekte olan ülkeler açısından en büyük rekabet avantajı sağlayan unsurlardan birisi olarak kabul edilen ucuz işgücüne sahip olmanın eski önemi tartışılmaktadır.

(Toffler, 1991).Teknolojik gelişme trendine baktığımız zaman sürekli bir ucuzlama sürecine de tanık olmaktayız. Oysa sosyal boyuttan soyutlayamayacağımız emek için uzun vadede böyle bir gelişimin olabileceğini düşünmek mümkün değildir.

8. Post-endüstriyel Dönüşüm Sürecinde Üçüncü Sektör

Masuda'ya göre, post-endüstriyel toplumlun sosyal yapısının nüvesini, insanların kendi istekleri ile katılmış oldukları gönüllü kuruluşlar (yani üçüncü sektör) oluşturacaktır (Masuda, s.120). Nitekim Amerika gibi enformasyon toplumu sürecinde olan ülkelerde bu kâr amaçsız izciler, kızılhaç, kiliseler vb. gönüllü kuruluşların üye sayılarında olağanüstü bir artış gözlenen bu sektörde 80 milyondan fazla insan (yani her iki yetişkinden biri) haftada beş saatini, bir veya birden fazla kuruluş için çalışarak geçirmektedir. Dolayısıyla böylesine bir gelişme toplum yapısında da (işin örgütlenmesi dahil) oldukça önemli değişmeleri beraberinde getirecektir. Nitekim Drucker, işletmelerin çıkaracağı dersleri şöyle sıralıyor: Kar amaçsız kuruluşlar bilgi işçilerinin nasıl kullanılacağını, gerekli olan şeylerle açık-seçik görev tanımını, bir davaya inançla ve tutkuyla bağlanmayı, kendi kendini denetlemeyi, amaçlar doğrultusunda yönetimi, sürekli öğrenme ve öğretmeyi, zor işler beklemeyi fakat karşılığında yetki vermeyi, liyakat ve alınan sonuçların sorumluluğunu taşıyabilmeyi öğretmiştir.. Böylece işinde yeterince yetki ve mücadele fırsatı ile başarı ortamı bulamayan insanlar, bu arzularını gönüllü kuruluşlarda çok daha kolay tatmin edebilir hale gelmişlerdir (1993,s.229-64).

Bügün hükümetlerin cevap veremediği sosyal sorunların çözülmesinde katkıda bulunan üçüncü sektör kuruluşları, Amerikan toplumunun en önemli ayırt edici özelliklerinden birisi haline gelmiştir (Drucker, 1994, s.ix) Ayrıca giderek

bireyselliğin arttığı enformasyon çağında insanlar, endüstri uygarlığında yok sayılan, ait olma, saygı görme, kendini gerçekleştirme gibi arzularını gönüllü kuruluşlar içinde gerçekleştirme fırsatı bulmaktadırlar.

C. SANAL ÖRGÜTLER

Uygarlığın gelişim sürecine paralel olarak "iş yeri" kavramı hep değişim içinde olmuş ve her uygarlık kendine özgü bir "işyeri" formu yaratmıştır. Yapılan işin "rasyonalite"si gereği, bu alandaki değişim, "değerler"in baskın olduğu, toplumun diğer kurumlarındaki değişimden daha hızlı ve çoğu kere, aynı mantığın neticesi olarak, bir "devrim" niteliğinde gerçekleşmiştir.

Nitekim günümüzde, özellikle İnternet teknolojisinin etkisiyle, adına "*sanal işyeri*" (virtual workplace) ya da "*sanal şirket*" (virtual corporation) diyebileceğimiz, yeni kavramların yükselişine tanık olunmaktadır.

Her türlü kavramlaştırmada yaşanan güçlükler, bu konuda da geçerlidir. Daha şimdiden, bir biri ile bağlantılı, çok sayıda kavram ortaya atılmıştır. Örneğin "*tele işe gidip gelme*" (telecommuting), "*sanal girişimcilik*" (virtual enterprises), "*sanal örgüt*" (virtual organization), "*şebeke örgüt*" (network organization) ve "*sanal ofis*" (virtual office) bunlardan bazılarıdır. Eğer yelpazeyi biraz daha genişletirsek, bunlarla, "*elektronik ticaret*" (electronic commerce), "*İnternet ekonomisi*" (Internet economics) gibi yakın kavramları da ekleyebiliriz.

Aslında bütün bu kavramlar, aralarındaki farklara rağmen, aynı gerçeğin farklı yüzlerini ifade etmektedirler. Geleneksel iş ve işyerinin yanında, olağan üstü bir hızda sanal işlerin ve işyerinin yükselişine tanık olunmaktadır.

Aslında "sanal" kavramı ilk defa 1950'lerde bilgisayarlarda, "*olmadığı halde, varmış gibi kullanılan*" "sanal bellek" kavramı ile gündeme gelmiştir. Daha sonraki yıllarda ortaya atılan ve

başında "sanal" olan tüm kavramlarda, *"gerçekte fiziki olarak var olmadığı halde, etkisi olan", örgüt, işyeri ya da şirket karşılığı kullanılmıştır(Zimerman; Dacont).*

Nitekim sanal işyeri kavramının bir parçası olan "sanal şirket" deyimi ilk defa Digital Equipment Corporations'dan Jan Hopland ortaya atmıştır. Bununla Hopland, şirketin hem iç, hem de dış kaynaklardan yararlanarak, sahip olduğundan daha fazlasını kullanmasını, kastetmektedir. Çıkış noktası bilgisayarlardaki sanal bellek kavramıdır. O'na göre *"Sanal" "bir gerçektir, ancak tam bir gerçek değil*dir" (Mc Millan).

Business Week dergisine göre, Sanal şirket, "Pazara ulaşmak için, maliyetleri ve vasıfları paylaşmak için, enformasyon teknolojileri vasıtasıyla bağımsız şirketlerin bağlı olduğu geçici bir ağ" dır(Bosch-Sijtsema; Skyrme).

Bir diğer ifade ile sanal şirket, bağımsız şirketler arasındaki bir tür stratejik işbirliğidir. Sanal şirkette, işbirliği içinde olan şirketler, bağımsızlıklarını muhafaza ederek, kendi aralarında, bir ittifak kurmak yoluna gitmektedirler.

Öte yandan, sanal şirket ya da işyeri kavramı çok farklı anlamlarda kullanılmaktadır. Tanımların yer aldığı yelpazenin bir tarafında "tele işe gidip gelme" (telecommuting) ve İnternet'in sadece tanıtım amacıyla kullanılması varken, diğer tarafta ise tasarım ve yönetim dışında tüm işlerin dış kaynaklardan yararlanarak (outsourceing) yapıldığı ileri düzeyde sanal işyerleri vardır. (Glen).

Ancak sanal işyeri, yine de "tele işe gidip gelme" ya da "dış kaynak kullanımı" ile karıştırılmamalıdır. Bunlar sanal çalışmanın araçları olmakla birlikte, bir bütün olarak sanal çalışma, bunların ötesinde anlamlar ifade etmektedir.

Sanal şirketin en önemli özelliklerinden birisi, muhtelif şirketlerin bir araya gelerek, kaynaklarını, hünerlerini, cihazlarını, ortak bir amaç için birleştirmeleridir. Aslında geleneksel şirketler, sanal şirket (corporation)de bağımsız varlıklarını

muhafaza etmektedirler. Ancak, farklı açılardan, belli üstünlükleri olan şirketlerle bir tür işbirliğine giderek, o alanın en iyisini yaratmayı amaçlamaktadır. Sanal, bir anlamda, kendisinde var olmayan gücü kullanmak anlamına gelmektedir.

Sanal ofisler yapması zor karmaşık şeyleri tümüyle tek başına yapmamaktadırlar. Bir diğer ifade ile, sanal olmak demek zayıflığını destekleyecek müttefikler bulmak demektir (Donlon).

Sanal işyerinde, geleneksel örgütlerin "fiziki" sınırları ortadan kalkmaktadır. Merkezdeki ofis, sanallık derecesine göre, alabildiğine küçülmektedir; hatta merkez yok olmaya doğru yüz tutmuştur denilebilir.

Çalışanların sayılarında da önemli düzeyde azalma mevcuttur. Buna karşılık, sanal şirket yapısı gereği mevcut kaynakları ile karşılaştırılamayacak boyutlarda, geniş bir iş hacmine sahip olabilir. Sanal çalışma düzeninde, ölçek ne olursa olsun, faaliyet alanı bütün yeryüzüdür. Sanal şirket, teknolojik altyapının bulunduğu dünyanın her noktasına, *zamandan ve mekândan bağımsız*, gidebilir.

Sanal şirket modeli, geleneksel şirketin sınırlarını, yeniden tanımlıyor. Taraflar arsındaki işbirliği, sınırların nerede başladığı, nerede bittiği konusunda karar vermeyi güçleştiriyor.

Sanal şirkette, geleneksel bürokratik kurallar büyük ölçüde ortadan kalkmaktadır. Hiyerarşik yapılar düzleşmektedir. Özellikle şirket içinde e.mail kullanımının yaygınlaşması, şirket içinde her türlü örgütsel engeli kolayca by pass edebilmektedir. Açık kapı politikasının ve elektronik eşitlik ilkesinin örgüt kültürlerinin özü olduğunu belirten Hawlett-Pacard bunun bir örneğidir (FTG.).

Yine sanal şirketler, mevcut egemen devletlerin surlarını adeta geçirgen zarlara dönüştürmektedirler. Bugün özellikle, bir ticari mal haline gelen bilgi, büyük ölçüde ulusal mevzuatın dışında, rahatlıkla bu sanal ortamda alınıp satılabilmek-

tedir. Mevcut mevzuat ile de bunların tümüyle kontrolü mümkün değildir.

Sanal şirkette çalışma yirmi dört saate yayılmaktadır. Yani dünyanın farklı coğrafyalarındaki insanlar sanal ortamda, aynı proje üzerinde, farklı zamanlarda çalışarak işlerini yürütebilir hale gelmektedirler.

Ayrıca sanal şirket büyük bir esneklik de getirmektedir; talebe geleneksel işletmelerden daha hızlı cevap verebilmektedirler. Gerektiğinde yeni ittifaklarla büyümeleri veya küçülmeleri de söz konusu olabilir. (Kimbal).

Sanal işyeri kavramı, tümüyle İnternet'e bağlı olarak ortaya çıkmamıştır. Ancak bugün yaygınlık kazanmasında, bu teknolojinin olağan üstü bir hızda gelişmesinin, büyük bir etkisi vardır.

Dolayısıyla İnternet, sanal çalışmanın her türünde son derece stratejik bir öneme sahiptir. Özellikle e.mail, www, telefon, bilgisayar benzeri enformasyon teknolojileri sanal işyerinin ayrılmaz parçalarıdır. (Petra).

Bir diğer ifade ile teknolojik alt yapı sanal şirketin olmazsa olmazıdır. Sanal ortamda hem işgücü, hem de müşteri, yoğun bir şekilde bilgi ve teknoloji kullanır. Özellikle İnternet'in gelişimi, sanal çalışmayı küresel düzeyde kolaylaştırmış ve ucuzlatmıştır.

Sanal ortamda, müşteri siber uzaydaki, Web sitelerini, İnternet üzerinde tarayarak, ihtiyacı olan bir malı, kredi kartını kullanarak rahatlıkla talep edebilir.

Şekilde de görüldüğü gibi sanal şirkette müşteri İnternet üzerindeki Web sitelerine girerek, ihtiyacı olan bir malı sipariş edebilir. Bunun için mal siparişinde bulunduğu formun hemen altına kredi kartı numarasını da yazar ve formu e.mail olarak satıcıya ulaştırır. Satıcı gerekli banka onayını da aldıktan sonra, maddi bir mal ise taşıma şirketi aracılığı

ile, maddi olmayan bir mal ise (bilgi, program vs.) İnternet üzerinden e.mail olarak gönderir.

Sanal bir ticaretin taraflar için belli maliyetleri düşürücü etkisi vardır. Örneğin sanal bir kütüphaneden faydalanmak isteyen okuyucu, abonelik bedelini ödedikten sonra, şirketin vereceği bir şifre ile, isteği zaman, bu kütüphanedeki bilgilerden faydalanabilir.

Ayrıca, bilgi ve belgeler, bir kez sanal ortama konulduktan sonra, her yeni katılan okuyucunun getirdiği ek maliyet neredeyse sıfıra yakındır. Dolayısıyla paylaşıldıkça azalmak gibi bir riski olmayan bilgi, sanal ortamda ne kadar geniş bir kullanıcı kitlesine ucuza sunulabilirse, her iki tarafta kazançlı çıkacaktır. Bu durum özellikle elektronik kütüphaneler için söz konusudur. Ancak, sanal ortamdaki ekonomik faaliyetler, her tür mal için söz konusu olabilir.

1. Sanal İttifakların Avantajları

Sanal şirketlerin sahip oldukları bir takım avantajlar onların hızla yaygınlaşmalarına yol açmaktadır. Bu avantajların başında, sanal işbirliğinin üyesi olan işletmeler, bir taraftan *küçük olmanın avantajlarından faydalanırken, diğer taraftan da bu işbirliği ile, büyük organizasyonların kaynaklarından faydalanabilmektedirler.*

Yine yeterli sayıda yetişmiş uzman sıkıntısı çeken işletmeler, sanal ittifaklar sayesinde bu problemlerini çözebilir hale gelebiliyorlar. Sanal şirkette yetişmiş uzmanlar, dünyanın hangi mekanında yaşarsa yaşasınlar, bir telefon mesafesindedirler.

Sanal şirketler, ellerindeki sözleşmelere ve projelere göre, üyelerini değiştirebiliyorlar ya muhafaza edebiliyorlar. Bu da işletmeler büyük bir *esneklik ve çeviklik* sağlamaktadır (Erben; Malhotra; Donlon, s.58).

Sanal ittifakın üyeleri, kendi bireysel pazarlarını ve bağımsızlıklarını koruyabiliyorlar. Böyle iki taraflı avantaj elde edebiliyorlar.

Sanal işyerlerinde, her gün işe gidip gelme mecburiyeti ortadan kalktığı için, trafik sorunu hafifliyor, kirlilik azalıyor ve ekolojik denge daha iyi korunabiliyor.

Bu tarz işyerleri, aslında *müşteriye daha yakındırlar*. Sanal şirketin, aynı zamanda dijital bir karaktere sahip olması dolayısıyla, müşteri bir tuşa dokunarak şirkete evinden ulaşabilmektedir (Smith).

Öte yandan büyük kentlerde ofis kiralarının, elektrik su vb. maliyetlerin hiç de küçümsenemeyecek bir düzeyde olduğu bir dünyada, sanal ofis uygulaması maliyetlerde büyük oranlarda düşüşe yol açmaktadır. Sanal işyerinin türüne göre, bu maliyetlerde düşüşün düzeyi farklılaşmaktadır. Örneğin tele çalışma ya da tele işe gidip gelme uygulamalarının olduğu işletmelerde, daha küçük bir ofis kiralanırken ve ya aynı ofisi birden fazla şirket kullanırken, tümüyle sanal bir şirkette hiçbir fiziki bina kiralanması söz konusu değildir. Bu tarz işletmeler tüm işlerini, Web üzerinde yapabilmektedirler.

Uygulamalar, sanal şirket iyi organize edildiği takdirde, verimliğin arttığını göstermektedir (Coldwell) Sanal şirket uygulaması, ofis maliyetlerinde önemli düşüşler ortaya çıkartmıştır. Nitekim Fortune 500'de, Sanal İşgücü Kullanımının Getirdiği Ortak Faydalar Araştırması'nda da orta konulduğu şekilde, sanal işgücü kullanımına ilişkin düzenlemeler, verimlilikte yüzde 75 gibi büyük bir oranda iyileşmeye yol açmıştır. Müşteriye cevap vermek hızı ile müşteri tatmininde de önemli oranlarda artış gözlenmiştir.

Ayrıca operasyon etkinlikleri yüzde 63 oranında iyileşmiştir. Piyasaya rakiplerinden hızlı cevap verme konusunda ise, yüzde 50'lik bir iyileşme orta çıkmıştır.

Bütün bunların yanında yaşam kalitesinde ise, yüzde 38'lik bir iyileşme söz konusu olmuştur. (Bkz. Tablo.4.5).

Tablo 4.5
Sanal İşgücü Kullanımının Sonuçları (%)

Verimlikte iyileşme	**75 (%)**
Müşteriye cevap vermede iyileşme	75
Operasyon etkinliğinde iyileşme	63
Müşteri tatmininde iyileşme	63
Piyasaya hızlı cevap vermede iyileşme	50
Rakiplere daha hızlı cevap verme	50
Üretim ve servis kalitesinde iyileşme	50
Yaşam kalitesinde iyileşme	38

Kaynak: Greengard, S., Workers Go Virtual. *Personnel Journal*, Sep94, Vol. 73 Issue 9

2. Sanal Şirketin Dezavantajları

En önemli dezavantaj şüphesiz yukarıda da belirtildiği şekilde, güven ve gerekli koordinasyon teşekkül ettirilmediğinde ortaya çıkacaktır. Özellikle farklı coğrafyalarda yaşayan ve *farklı kültürel özelliklere* sahip çalışanların iletişimleri önemli sorun oluşturabilir. Şirketlerin ortak bir kurum kültürü oluşturmaları da sanal şirket ortamında oldukça güçtür.

Sanal çalışma en önemli etkiyi sanal işgücü üzerinde yapacaktır. Geleneksel çalışma ortamının kalkması, işgücünün yaşama ve düşünme biçiminde radikal değişiklikleri beraberinde getirecektir. İşçi bu tarz çalışmadan bazı avantajlar elde etse bile örgüt içinde öğrenme gibi belli avantajları da kaybedecektir (Bosh-Sijtsem).

Ayrıca elektronik sözleşmeler ve bunların yasal açıdan güvenlikli olup olmadıkları bir başka tartışma konusunu oluş-

turmaktadır. Sanal şirketin üyesi olan bağımsız şirketler aynı zamanda birden fazla sanal şirket içinde yer alabilirler. Tabi farklı şirketler arasında çıkar çatışması olduğu durumlarda, problemler doğabilir; tarafların bu koşullarda bir birine güven duymaları daha da güçleşebilir.

Yine sanal şirketlerde ortakları koordine etmenin kestirilememesi de ayrı bir maliyet unsuru olarak değerlendirilmektedir.

3. Sanal Şirkette Güven

Güven bütün şirketler ve ortaklıklar için önemlidir; ancak sanal şirkette varlığını sürdürebilmenin temel koşuludur. Özellikle sadece tasarım ve yönetim konusunu üstlenmiş, tam anlamıyla sanal bir teşebbüste, ortaklardan bir tanesi bile, üzerine düşen görevi vaktinde yerine getirmediğinde, şirket ciddi sıkıntılarla karşı karşıya kalacak demektir.

Sanal şirketin başarısı için (Skyreme):

Her ortak şirkete özel bir katma değer getirmelidir. Ortak kurallar tanınlanmalıdır. Üyeler arasında iki taraflı yüksek bir güven kültürü geliştirilmiş olmalıdır.

Ancak güven kültürünün geliştirilmesi çok kolay değildir. Güven genellikle, daha uzun vadede, belirli deneyimlerden geçtikten sonra, teşekkül edebilir ve kısa vadeli amaçlarla çoğu kez çelişir. Oysa sanal şirketin diğerlerinden farkı, belirli bir amaca yönelik geçici bir ittifak niteliğinin baskın olmasıdır (Handy).

Sanal şirketlerde güvene geleneksel şirketlerden daha fazla ihtiyaç duyulacaktır. Sanal şirket ortakları, "ortak kader" duygusunu paylaşmak durumundadırlar. Bir diğer ifade ile bir ortağın kaderinin diğerine bağlı olacaktır.

Ancak tün bu risklere rağmen, geleneksel şirketler sanal şirketlere doğru gitmektedir. Özellikle, İnternet , telefon, PC

kullanımı bunun teknolojik olmazsa olmazını oluşturmaktadır.

4. Sanal Şirkette Liderlik ve Denetim

Sanal şirketlerin örgü yapıları geleneksel şirketlerden farklı olduğu gibi, liderlik türleri de farklıdır. Artık sanal ortamda liderlerin bütün problemleri çözmeleri beklenilmemektedir.

Sanal lider büyük ölçüde belli sorumlulukları, çalışanlara devretmektedir. Sanal ittifaklar içinde yer alan işgücü, bilgi işi yapan, nitelikli bireylerden oluşmaktadır. Dolayısıyla bunlar elindeki işin nasıl yapılacağını üstlerinden daha iyi bilen kişidir.

Ayrıca denetim konusu da geleneksel örgütlerden farklıdır. Sanal işgücü birtakım sorumlulukları kendisi üstlenmektedir. Bir diğer ifade ile çalışanlar kendi kendilerini denetlemektedirler (Malhotra).

5. Sanal İşyerinde Kariyer

Geleneksel işyerinde kariyer özel bir önem ifade eder. Bir işyerinde çalışmaya başlayan işçi belirli periyotlarla, kazandığı vasıfların bir sonucu olarak, daha üst mevkilere yükselmeyi bekler. Eğer bu işçinin ciddi kusurları söz konusu değilse, mesleğinde ilerleyerek üst mevkilere gelir.

Sanal şirketler işçi bu imkânını kaybeder. Her şeyden önce sanal işyerinde hiyerarşik katmanlar çok azalmaktadır. Ayrıca tam anlamıyla sanal çalışan bir işletmede ise işçi büyük ölçüde geleneksel ofisin dışında, genellikle kendi evinde işlerini yürütmektedir.

Bunun yanında sanal işyerleri, daha çok proje bazlı çalışmaktadırlar. Sanal şirketlerin ömürleri geleneksel şirketlerle karşılaştırılamayacak kadar kısadır. Burada işgücü büyük ölçüde proje bazlı çalışmaktadır. Projenin bitimiyle, işçinin

kontratının da bitmesi, geleneksel kariyer kavramının ölümü anlamına gelmektedir.

6. Gelecekte Sanal İşyeri

Sonuç olarak sanal işyeri bugün fiili bir gerçek haline gelmiştir. Bu gelişme, küçük işletmelere ve yaratıcı girişimcilere yepyeni fırsatlar sunmaktadır.(Caldwell vd.; Jenner) Özellikle KOBİ'ler zayıf oldukları noktalarda ortaklar bularak, bu yönlerini güçlendirebilmektedirler.

Şüphesiz ağırlık hala geleneksel işyerindedir ve insanlar işlerini tümüyle büyük ölçüde global bilgisayar ağları aracılığı ile yapmayı öğreninceye kadar, geleneksel işyeri, varlığını sürdürecektir. Ancak henüz başında olduğumuz sanal devrimin topyekün olarak yaşamımızı etkileyeceği günler uzak değildir.

MIT gibi bu alanda dünyanın saygın araştırma kurumlarda yapılan çalışmalara göre (Laubacher; Malone), gelecekte sanal işyerlerinde patlama beklenilmektedir. Her zaman olduğu gibi değişime uyum sağlayanlar ayakta kalırken, uyum sağlayamayanlar varlıklarını sürdüremeyeceklerdir.

Post-endüstriyel toplum değişmenin hız kazandığı bir toplumdur. Böyle toplumlarda gerek tarım gerekse endüstri toplumlarında görüldüğü biçimiyle bir örgütlenme anlayışının çok uzun yıllar varlığını sürdürebilmesi oldukça güçtür. Bu alanda çalışanların (Ör. Bell) vurguladıkları daha çok değişimin genel mantığını ve yönelimini ortaya koymaktır. Yoksa yarın ne olacağını söylemek mümkün değildir. Bugün içinde yaşadığımız dünya, geçmişte görülmedik düzeyde karşılıklı etkileşim içerisindedirler. Rekabet son derece şiddetlenmiştir ve fikirlerin icata dönüştürülmesi (yani uygulamaya geçirilmesi) süreci de olağanüstü hız kazanmıştır. Dolayısıyla yarın hangi dâhinin neyi keşfedeceği ve bugün uygulanan hangi teknolojileri ve dolayısıyla hangi değerleri sarsabileceğini kestirebilmek oldukça güçtür.

V. BÖLÜM
POST-ENDÜSTRİYEL DÖNÜŞÜM SÜRECİNDE EMEK: İŞGÜCÜ, İSTİHDAM VE EĞİTİM

Post-endüstriyel dönüşüm sürecinde işin örgütlenmesinde olduğu gibi işgücünün yapısında da önemli değişmeler ortaya çıkmaktadır. Endüstri toplumunda yaşanan dönüşüm, büyük ölçüde firmaları olduğu kadar işgücünü de dönüşmeye zorlamıştır.

A. ENDÜSTRİ TOPLUMU VE EMEK

Endüstri toplumunun gelişi birinci bölümde de ortaya konulduğu gibi tarıma ve el sanatlarına dayalı toplum ve üretim biçimini çok köklü bir biçimde değiştirmiştir. Daha önce tarımda çalışan insanlar, kırsal bölgelerden kentlere göç ede-

rek, yepyeni çalışma ilişkilerinin egemen olduğu endüstri toplumunun dev fabrikalarının vasıfsız ya da yarı vasıflı işçilerini oluşturmuşlardır.

Yine endüstri toplumunun gelişiyle birlikte tarım işçileri gibi el emeğine bağlı olarak çalışan geleneksel esnaf ve sanatkarlar da bu farklı esaslarla çalışan dev firmalar karşısında rekabet edemeyerek endüstri düzeni içinde, vasıflı fabrika işçileri haline gelmişlerdir. Dolayısıyla endüstri toplumuna geçiş emeğin temel karakteristiklerinin çok köklü olarak değişmesine yol açmıştır.

Endüstri toplumunda sermaye yoğunlaşmış ve dev firmalar ortaya çıkartmıştır. Yapılan işler çok daha karmaşıklaşmıştır. Buna karşılık daha önce hiç fabrika düzeni içinde çalışmamış, vasıf düzeyi son derece düşük olan ve bu yeni toplumun değerlerini içselleştirememiş çoğu kırsal kökenli işçiler çok kısa bir eğitimden geçirilerek endüstri toplumunun vasıfsız ya da yarı vasıflı işçileri haline getirilmişlerdir. Dolayısıyla işgücünün bu vasıf durumu bir zorunluluk olarak ileri düzeyde işbölümünü gündeme getirmiştir. Buna karşılık ilk dönemde endüstri toplumunun vasıflı işgücü gereksinimini ise çok büyük ölçüde yeni üretim düzeni karşısında rekabet edemeyerek zamanla fabrika işçisi haline gelen geleneksel üretim düzeninin esnaf ve sanatkarları oluşturmuştur.

Endüstri toplumunun yeni üretim düzeni beraberinde çalışma hayatına ilişkin yepyeni değerler getirmiştir. Endüstrileşme bir taraftan eski lonca düzenini yıkarken diğer taraftan da o düzenin gerek toplum gerekse çalışma hayatına ilişkin değerlerini de zamanla büyük ölçüde ortadan kaldırmıştır. Örneğin lonca düzeninin dayanışmayı esas alan ustaçırak ilişkilerinin yerini daha bireyci, duygusal ve kişisel ilişkilerin mümkün olduğunca geri plana itildiği ve rasyonalitenin ön plana çıkartıldığı yeni bir üretim ve toplum biçiminin geliştiğine tanık olunmuştur.

Ancak bilindiği şekilde değerler her zaman yavaş değişir ve belirli üretim biçimlerinin ya da teknolojilerin yaygınlık kazanması her yerde aynı şekilde sonuçlanmaz. Dolayısıyla endüstri toplumuna geçiş sürecinde değerlerin değişimi de kısa sürede olmamıştır. Hatta yeni topluma geçiş sürecinde paternalist eğilimler karşısında (Deane, s.138) yeni toplumun değerlerinin çalışma hayatında yerleştirilmesi amacıyla çoğu kez insanilikten uzak, son derece katı cezai müeyyidelere tanık olunmuştur. Ancak özde kapitalist endüstri toplumu bireyci, kişisellikten ve insani boyuttan uzak, çalışanları makinenin bir parçası olarak gören, çatışma üzerine kurulu bir anlayışa dayanmaktadır. Nitekim bir dönem uygulamaları ile endüstri toplumlarına damgasını vuran ünlü sanayici Henry Ford'un şu sözleri de bu görüşleri çok açık bir biçimde desteklemektedir: "Bir işletmede el ele vererek çalışmak için birbirini sevmeğe, şahsi temasa lüzum yoktur. İşçiler vazifelerini bitirince evlerine giderler ferdi-şahsi hayatlarını istedikleri gibi kurarlar ve geçirirler. Nihayet fabrika bir salon değildir. Modern sanayide, patriyarkalizmin yeri yoktur. Zaten modern sanayini meslek hayatında, insan unsurundan fazla bir şey beklememektedir"(Ak.Çağatay, s.122).

Ford'un bu sözleri aynı zamanda ilk dönem kapitalizminin karşılıklı husumete dayalı görüşlerinin de bir ifadesidir. Bilindiği gibi endüstrileşmenin ilk yıllarında emeğin içinde bulunduğu kötü koşulların da etkisiyle, tepki niteliğindeki eğilimlerin oldukça güç kazanmasına tanık olunmuştur. Nitekim, bu tepkilerin yoğunlaştığı ve kapitalizmin en "vahşi" koşullarını yaşadığı bir dönemde görüşlerini şekillendiren Marx 1848'de yayınladığı Komünist Manifesto'da kapitalizmin aşırı işbölümüyle yabancılaşarak vasıfsızlaşan ve giderek yoksullaşan işçilerin sayılarının çok daha fazla artacağı ve temelde toplumda burjuvazi ve proleterya şeklinde kutuplaşarak orta sınıfın eriyeceğini iddia etmiştir. Bu kutuplaşmanın neticesinde ise "zincirlerinden başka kaybede-

cek birşeyi kalmayanlar" ayaklanarak proleterya diktatörlüğünü ilan edeceklerdir. Nihai aşamada toplumdaki her bireyin, bu iki temel sınıfın birinde yer alacağını belirtmektedir (Aron,1986, s.148).

Nitekim Marx'ın Manifesto'sundan sonraki elli yıl içinde, yani 1900'li yıllara kadar endüstri işçileri Marx'ın öngörülerine paralel olarak, bütün nüfusa nispetle durmadan artmıştır. Ancak bu yüzyılın başından itibaren ise durum tersine dönmüş ve çalışan nüfus içindeki payı göreli olarak gerilemeye başlamıştır. Durmadan ilerleyen endüstrileşme belli bir noktadan sonra Marx'ın proleteryasının (mal üretimi ve taşınması ile uğraşan mavi yakalı işçilerin) artışının durduğuna ve yerine yeni bir sınıfın yani hizmet sektörü çalışanlarının (müstahdem, memur) artışına yol açmıştır. Bir diğer ifade ile endüstri ve ticaretin artışıyla büyük işletmelerde yönetim, organizasyon ve denetim gibi işlere bakan beyaz yakalıların sayılarında önemli artışlar ortaya çıkmıştır. Bu da içinde yaşadığımız yüzyılda geçmiş yüzyıldaki öngörülerin aksine orta tabakanın çok daha güçlenmesine yol açmıştır (Türkdoğan,s.156). post-endüstriyel dönüşüm teorisyenleri beyaz yakalı işçilerin sayılarının artışını, endüstri toplumundan kopuşun en temel ve kesin devrim işareti olarak kabul etmişlerdir (Kumar, s.208). Yirminci yüzyıla damgasını vuran Fordist-kitle üretimi verimliliği ve refahı arttırarak orta sınıflaşmayı ve hizmet sektörünü arttırmıştır.

1. Kitle Üretimi Sürecinde Emek

Kitle üretimi bir taraftan daha önceki bölümde ele alındığı şekilde işin örgütlenmesini değiştirirken diğer taraftan da emeğin niteliğini ve örgütlenmesini değiştirmiştir. İşin klasik örgütlenmesi anlayışına dayanan Fordist-kitle üretimi, çiftçilikle bağlarını koparmamış, işçiliği kalıcı bir statü olarak göremeyen, eğitim ve vasıf düzeyi düşük, buna karşılık

sermayeye karşı husumet duyguları oldukça güçlü işçiler dikkate alınarak oluşturulmuştur.

Dolayısıyla Fordist üretim düzeninde işin örgütlenmesi, büyük ölçüde işçinin kolayca ikame edilmesini sağlayacak biçimde örgütlenmiştir. İşçiye görüşleri sorulmamıştır; sadece yukarıdan verilen emirlere harfiyen itaat etmesi istenmiştir. Yine ilk dönem endüstri toplumunun genel bir karakteristiği olarak yerleştirilmeye çalışılan *duygusallık*tan ve *insanilik*ten arındırılmış bir yönetim anlayışı içinde "havuç ve sopa" felsefesi ile onun motivasyonu sağlanmaya çalışılmıştır. Kitle üretiminin rutin işlere dayanan üretim süreci de bu örgütlenme anlayışı için uygun bir ortam hazırlamıştır.

Kitle üretimi sürecinde işçilere mümkün olduğunca sınırlı ve mümkünse sadece tek bir işten sorumluluk verilmiştir. Görevlerin sınırları mümkün olduğunca dar tutulmaya çalışılmış dolayısıyla son derece katı, hiyerarşik ve bürokratik bir iş örgütü anlayışı altında çalıştırılmıştır.

Ayrıca Fordist kitle üretimi felsefesinin bir sonucu olarak işçiler sadece bir işte uzmanlaşmışlardır. Eğitim düzeyinin düşük olduğu kitle üretiminde işçiden işin gerektirdiği vasıfları kazanması istenmiştir.

Bunun yanısıra klasik yönetim anlayışı içinde taraflar arasındaki gerilimin yoğunluğu ve kollektif mücadele dışında güvencesi olmayan dev fabrikalarda çalışan işçilerin mevcudiyeti kitle örgütlerinin de yükselişi için son derece uygun bir zemin hazırlamıştır.

Öte yandan bu mekanik ve çalışanların önemini geri plana iten klasik iş örgütlenmesi felsefesinin bir sonucu, olarak sıkça önemi vurgulanan verimliliğin artması, hükümetlerin tüketici taleplerini genişletici Keynesyen politikaları benimsemeleri, gerek işçi ücretlerinde, gerekse kamunun sosyal amaçlı harcamalarında insanlık tarihinde daha önce hiç görülmemiş bir şekilde çalışan sınıfın refahının artışına ve en-

düstri toplumunun yepyeni bir görünüm aldığına tanık olunmuştur. Böylece endüstri toplumunda çalışan sınıfın eğitim ve vasıf gibi temel karakteristiklerinde son derece önemli değişmeler ortaya çıkmıştır. Bu da endüstri toplumundaki yapısal dönüşümü hazırlayan temel kriterlerden birisi olarak karşımıza çıkmıştır.

2. Endüstri Toplumunun Krizi ve Esnek Üretim Sürecinde Emek

1970'li yıllarda yaşanan Petrol krizi sonrasında, endüstri toplumları gerek ekonomik gerekse siyasal yönden son derece köklü bir dönüşüm içine girmişlerdir. Bilindiği gibi Petrol krizi ilk olarak kendisini ekonomik planda hissettirmiştir. Yüksek enerji girdisiyle çalışan geleneksel endüstrilerde petrol gibi temel bir hammaddenin fiyatının yükselişi tüm dünyada olduğu gibi bu ülkelerde de öncelikle enflasyonist eğilimleri güçlendirmiş daha sonra da dünyadaki piyasaların daralmasının getirdiği durgunluk ile o güne kadar endüstri toplumlarında eşine rastlanılmadık düzeyde durgunluk içinde enflasyon (stagflasyon) yaşanmaya başlanmıştır.

Endüstrileşmiş ülkelerde özellikle 1980'li yıllarda iktidara gelen liberal-muhafazakar hükümetler benimsedikleri Friedmancı ekonomi politikaları ile öncelikle sosyal amaçlı kamu harcamalarını enflasyonu desteklediği gerekçesiyle kısmak ve enflasyondan aşınan işçi ücretlerinin artışını engelleyecek (Altman, s.366) ve sendikaların gücünü mümkün olduğunca kıracak politikalar benimsemek yoluna gitmişlerdir.

Bir diğer ifade ile endüstri ülkelerinde yeniden yapılanma sürecinin hız kazandığı 1980'li yıllarda endüstrileşmiş ülkeler, bireyleri tembelliğe sevk ettiği ve giderek globalleşen rekabet ortamında ülkeleri dezavantajlı hale getirdiği gerek-

çesiyle büyük ölçüde sosyal refah devleti harcamalarını kısmak yoluna gitmiştir.

Bu yeniden yapılanma sürecinde özellikle refah devleti uygulamalarından işsizlik yardımları, işçilere kira ve konut kredisi şeklinde verilen yardımlar, sakatlık halinde emekli olmayı kolaylaştıran uygulamalar, evlilik, doğum izinleri ile bunlara ilişkin ödemeler de kısılmıştır. Yine bir taraftan işsizlik artarken diğer taraftan getirilen yeni çalışma şekilleri ücretlerde bir gerileme ortaya çıkartmıştır. Nitekim son yıllarda geleneksel refah devleti uygulamalarının kalesi olan İsveç bile bunu terketmek zorunda kalmıştır. Çünkü finansmanı son derece güç hale gelmiş, işe devamsızlık artmış, tasarruflar gerilemiş ve işçiler garantide olan sosyal güvenliğin etkisiyle çok çalışmanın gereksiz olduğunu düşünmeye başlamışlardır (Alpay, 1994). 1970' lerde bir zaruret olarak gündeme gelen ve 1980'lerde ise uygulamaya konulan yeniden yapılanma politikaları Dünya'da aralarında Türkiye'nin ve geç de olsa eski Doğu bloku ülkelerinin de bulunduğu çok sayıda ülkede gündeme gelmiştir. Ancak kriz ülkelerin gelişmişlik düzeyine paralel olarak kendisini farklı boyutlarda hissettirmiştir. Ancak uluslararası etkileşimin artması sonucu her ülke bunu belli bir düzeyde hissetmiştir.

İspanya, Portekiz, İngiltere, İtalya gibi ülkelerde hükümetler, krizi atlatabilmek için sürekli değişen istikrarsız talebe daha kolay uyum sağlayacak şekilde esneklik için gerekli düzenlemeleri yapmışlardır (Fenner).

Öte yandan kriz olarak adlandırılan bu sorunun endüstrileşmiş ülkeler açısından, bir başka boyutunu endüstri toplumundan post-endüstriyel/enformasyon/bilgi toplumuna geçişten kaynaklanan yapısal dönüşüm oluşturmaktadır; özellikle endüstri toplumunun en temel karakteristiğini oluşturur hale gelmiş olan kitle üretimi, kitle tüketimi, mavi yakalı işgücü, merkezileşme, dev endüstriyel üretim tesisle-

ri, aşırı işbölümüne dayanan geleneksel endüstriyel üretim (veya genelde endüstri toplumu) yerine, daha çok yüksek teknolojiye dayanan, rekabetin şiddetlendiği piyasalarda istikrarsız ve hızla değişen yapılara uyum gösteren esnek üretim biçiminin gündeme geldiği, endüstri sonrası toplumun yükselişidir. Dolayısıyla post-endüstriyel dönüşüm teorisyenlerine göre bu bir kriz değil, aksine yeniden yapılanmadır. 74'de yaşanan Petrol krizi, çok daha önce başlamış olan dönüşüme ivme kazandırmıştır.

Tablo 5.1.
Esnek üretim ile Geleneksel Üretimin Karşılaştırılması
(*General Electrics*)

	Geleneksel sistem	***Esnek otomasyon***
Makine sayısı	29	9
Toplam üretim işçisi ihtiyacı (oparatör, yönetici ve bankacı olarak)	86	16
Bir parti ürünü yüklemek için gerekli makine sayısı	10-11	4-5
Bir parti ürünün ortalama üretim zamanı	16 gün	16 saat
7 partilik yıllık çıktı sayısı(maksimum)	4100	5600
Maliyet	------	16 mil. Dol. fazla
Toplam faktör verimliğinde artış(GE'nin ölçümü)	------	%240 artış

Kaynak: The new manufacturing America's race to automate'den ak. Saner,s.72

Enformasyon teknolojisinin giderek yaygınlık kazandığı son yirmi yılda, bir taraftan artan iletişimin etkisiyle coğrafya olarak birbirine çok uzak ülkelerin rakip hale gelmeleri, diğer taraftan ise büyüklüğün eski avantajını yitirmesinden dolayı yeniden yapılanma sürecine giren firmaların esnek üretim düzenine yönelişlerine tanık olunmuştur.

Yukarıdaki General Electiric firmasına ait karşılaştırmada göstermektedir ki otomasyona dayanan yeni esnek üretim biçimi firmalara büyük avantaj sağlamıştır. Örneğin verimlilik yüzde 240 artmıştır. Ancak aynı olumlu durumu işgücü açısından söylemek mümkün değildir. Örneğin geleneksel üretim düzeni içinde 86 işçi açısından yapılabilen iş, artık çok amaçlı ve daha yüksek teknolojiye dayanan makinelerin desteği ile çok daha kısa sürede, 16 işçi ile yapılabilir hale gelmiştir.

Yeni teknolojilerin daha çok kullanılmaya başlandığı esnek üretim düzeni içinde emeğin temel karakteristiklerinde de önemli değişmeler olmuştur. Bu yüksek teknolojiye dayanan esnek üretim düzeninde, daha vasıflı işgücü talebinde artış olmuştur. İşçiye daha çok sorumluluk verilmiş ve kitle üretimi düzeninin aşırı işbölümü yerine işçinin faaliyet alanının sınırları nispeten daha geniş tutulmuştur. Eğitim yaygınlaştırılmıştır. İşçinin yaratıcılığı teşvik edilmiş ve dikey örgütlenme terk edilmeye başlanmıştır. Dolayısıyla daha sonraki kısımlarda da ayrıntılı olarak gerekçeleri belirtileceği şekilde sendikalar önemini yitirmeye başlamışlardır. Bir diğer ifade ile bu gelişmeler endüstrileşmiş ülkelerde post-endüstriyel toplumun alt yapısını hazırlamıştır.

B. POST-ENDÜSTRİYEL TOPLUMUN GELİŞİ VE EMEK

1. Çalışma Hayatının Yeniden Örgütlenmesi, Yeni Teknolojiler ve Emek

Post-endüstriyel toplumuna geçiş sürecinde son derece etkili faktörlerden birisi olan enformasyon teknolojisi aynı zamanda çalışma hayatının örgütlenmesinde de oldukça etkili olmuştur. Çalışma hayatının yeniden yapılanması sürecinde en etkili faktörü teşkil ettiği bu alanda çalışanlarca sıkça

vurgulanan **enformasyon teknolojilerinin özellikleri**ni şu şekilde sıralayabiliriz (OECD, 1988, s.39-40):

- Yeni teknolojiler son derece geniş bir kullanım alanına sahiptirler ve maliyetlerde büyük düşüşlere yol açmaktadırlar. Bu teknolojiler iletişimi ve enformasyonun muhafazasını kolaylaştırırlar. Üretim, pazarlama, satış, teknik servis, idari faaliyetler üzerinde derin etkiye sahiptirler.
- Üretim ve hizmetlerin kalitesini artırıcı etkiye sahiptirler. Emeğin hammaddenin, enerjinin ve sermayenin *tasarruf*lu kullanılmasına yol açar.
- Firmaların günlük değişen *müşteri taleplerine daha kolay adapte olma*larını, yani esneklik kazanmalarına yardımcı olur.
- Yeni teknolojiler gerekli makinelerin *süratle* değiştirilmesine ve küçük orta boy firmaların gelişimine yardımcı olur.
- Teknolojik gelişme *yeni vasıflar* kazanılmasını gerekli kılar.
- Yeni teknolojiler sadece yeni endüstrilerde ve hizmetler alanında değil aynı zamanda işletmelerin *yönetim yapıları üzerinde de önemli değişiklik*ler yaparlar. Daha yatay örgütlenmenin yanı sıra işletmede enformasyonunda departmanlar arasında daha kolay akışına yardımcı olur.

Yeni teknolojiler firmalarda idari kontrolü artırıcı bir işlev görmüştür; özellikle de stok kontrolü bu yeni teknolojiler her an yapılabilir hale gelmiştir. Ancak yeni teknolojilerin işin örgütlenmesi üzerindeki etkileri doğrudan değildir. Bir teknoloji tek başına işin örgütlenmesini belirlemez. O iki işletmeye uygulandığı zaman farklı düzenlemeler söz konusu olabilir. Fakat bunun yanında yeni teknoloji ile iş arasında doğrudan olmasa bile yukarıdaki görüşleri doğrulayan çok sayıda faktör söz konusudur (Ozaki, s.25).

Yeni teknolojiler, *yeni piyasalar* ve *yeni işler yaratmışlardır.* (Cressey, Martino, s.138) Bu da doğal olarak bir çok ülkede *iyimserlik* yaratmıştır. Teknolojinin yok ettiğinden daha çok iş yarattığını düşünmüşlerdir. Bunlar endüstrileşme sürecindeki gelenekten etkilenmişlerdir. Fakat yeni teknolojileri ve bunların etkilerini açıklamak için bu yaklaşım doğru değildir. İlk kuşak bilgisayarlar da yok ettiklerinden daha fazla iş yaratmışlardır. Bu bilgisayarların etkinliği, satışları ve verimliliği artırmış olması istihdamı da artırmıştır. Ayrıca bu ilk kuşak bilgisayarlar son derece pahalıdır. Onu sadece sermaye durumu iyi olan şirketler alıp kullanabilmişlerdir. Ancak şimdi her şey değişmiştir. Bilgisayar teknolojisi de çok değişmiş ve son derece ucuzlamıştır. Ve bu cihazlar her yere uygulanabilir hale gelmişlerdir (Schwartz, s.45).

Yeni teknolojilerin *işleri yok edici etkisi* Nobel ödüllü iktisatçı Wassily Leontief tarafından matematiksel olarak da gösterilmiştir. Leontief Avusturya ekonomisine uygulamış olduğu girdi-çıktı analizi yöntemiyle bütünüyle uygulandığı takdirde beyaz yakalı işlerde yüzde 50, mavi yakalı işlerde yüzde 77 civarındadır. Buna karşılık hala endüstri çağı anlayışı egemendir ve yıkılandan daha çok iş yaratacağı umulmaktadır. Oysa yeni teknolojiler, bugün her yeri işgal ediyor ve en büyük etkilerinden birisini de öncelikle düşük vasıflı işlerin yok edilmesi şeklinde gösteriyorlar (Schwartz, s.61).

Yeni teknolojilerin etkisini bütünüyle genelleştirmek zor olsa bile (Bilton, s.401) gerek Leontief'in araştırması, gerekse yeni teknolojilerin istihdam üzerindeki etkisini ölçmek amacıyla Almanya'da beş şirkette 10 robotun kullanılmasına dair araştırmada yeni teknolojilerin *vasıflı işgücü kullanımım olumlu etkilemesi*ne rağmen, özellikle *vasıfsız işgücü üzerinde oldukça önemli ölçüde olumsuz* etkide bulunduğu gözlenmiştir.

Tablo 5.2.
Yeni Teknoloji Kullanımı Dolayısıyla
Görevlerdeki Değişiklikler

Personel grubu	Sektörden ayrılan	Sektöre katılan	Sek. iç yer değiş	Ayrılan	İşe Toplam alınan
Vasıflı Personel	4	6	2	-----	12
Vasıfsız personel	28	1	10	7	46
Toplam	32	7	12	7	58

Kay. Ak. Evans,S.128

Nitekim Tablo 5.2'de görüldüğü gibi, robotların kullanılmaya başlanılmasından sonra, sektörden ayrılan vasıflı işgücü sayısı 4 olmasına karşılık katılanların sayısı 6 olmuştur. Buna karşılık sektörden ayrılan vasıfsız personel sayısı 28 gibi oldukça yüksek bir düzeyde gerçekleşirken sektöre katılan vasıfsız işçi sayısı sadece 1'dir.

Öte yandan yeni teknolojiler eskilerine göre daha sınırlı bir aksama sahiptir. Örneğin mekanik saatlerin yüzlerce aksamın birleşmesi ile bir araya gelmesine karşılık, yeni elektronik saatle birkaç tane sınırlı aksamdan oluşması (Evans, s.135) doğal olarak üretim sürecinde emek kullanımını da etkilemektedir.

Yine son yıllarda endüstrileşmiş ülkelerde geleneksel dev yapılı firmalara baktığımız zaman sürekli işçi çıkartmak yoluna gittiklerini görmekteyiz. Ayrıca bu firmalar açısından toplam üretimin düşeceği anlamına da gelmemektedir. Örneğin Amerika'nın en büyük entegre çelik şirketi olan United States Steel, 1980'de 120 bin kişi istihdam ederken aradan on yıl geçtikten sonra çalışan işçi sayısı sadece 20 bine düşmüştür. Ancak şirketin ürettiği çelik miktarında herhangi bir düşüş söz konusu olmamıştır. On yıl içinde

çalışan beden işçisinin verimi yedi kat artmıştır. Yine de uzmanlar bu dev entegre tesisin fazla eleman istihdam ettiğini düşünmektedirler (Drucker, s.102). Bu da büyük ölçüde yeni teknolojiler sayesinde gerçekleştirilmiştir. Dolayısıyla özellikle vasıfsız işlerde kitle halinde işsizlik korkusu ortaya çıkmıştır (Bates, s.19).

2. Yeni Topluma Geçiş Sürecinde İstihdam

a. 1990'larda İstihdam ve Artan İşsizlik

1970'li yıllardan itibaren ileri düzeyde endüstrileşmiş ülkelerde işsizliğin hızlı bir tırmanışa geçtiğine tanık olunmuştur. 2000'li yıllara gelindiğinde ise, işsizlik bir çok ülkede, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki en yüksek oranına ulaşmıştır.

1974 Petrol krizi sonrasında tabloda da görüldüğü gibi endüstrileşmiş ülkelerin gayri safi mili hasılaları sürekli arttığı halde işsizlik oranları gerilememiştir. Örneğin Amerika'da 1973 yılında yüzde 4.9 olan işsizlik oranı 1983'de yüzde 9.6'ya ulaşmış daha sonraki yıllarda ise özellikle küçük ölçekli firmaların yaygınlık kazanması ve hizmet sektöründe yaratılan yeni işlerle bu oran 1992'de yüzde 7.3 'e gerilemiştir; 2002 yılında bu oran yüzde 5,8'dir.

Dünyada endüstrileşmeyi ilk gerçekleştiren ülke olan İngiltere ise krizden en çok etkilenen ülkelerden biri olmuştur. İngiltere'de 1973 yılında yüzde 2.1 olan işsizlik oranı 1987'de 10.4'e yükselmiştir. Ancak 2000'li yıllarda İngiltere işsizlikle mücadelede kısmi bir başarı kazanmıştır. UNDP'nin verilerine göre bu ülkede işsizlik 2002'de yüzde 5.2'ye gerilemiştir.

İkinci Düya Savaşı'nda kaybeden tarafta olan ancak savaş sonrası olağanüstü bir gelişme kaydeden ve hatta ekonomik büyümenin gerektirdiği yeterli işgücüne sahip olmadığı için

dışarıdan işgücü talebinde bulunan Almanya'da da 1973 yılında yüzde 1.6 gibi son derece düşük bir düzeyde bulunan işsizlik sonraki yıllarda artmaya başlamış 1987 yılında 6.4'e ulaşmıştır. Günümüzde ise Almanya'da işsizlik yüzde 8'in üzerindedir. Bu da Almanyada neo-nazi örneklerinde olduğu gibi tehlikeli siyasal gelişmeler için de uygun bir zemin hazırlamaktadır.

Tablo 5.3.
Karşılaştırmalı İşsizlik Oranları

ÜLKE	1987	1988	1990	1992	1995	1998	2002
Belçika	11.3	10.2	7.6	8.2	9.9	8.8	7.3
Danimarka	5.6	6.4	8.1	9.5	7.1	5.1	4.5
Almanya	6.4	6.3	4.8	4.5	8.2	9.4	8.1
Yunanistan	7.4	7.7	7.0	7.9	9.1	9.6	10.0
İspanya	20.4	19.3	16.1	18.0	22.9	18.8	11.4
Fransa	10.4	9.9	9.0	10.0	11.5	11.7	9.0
İrlanda	18.0	17.3	14.5	17.8	12.4	7.8	4.4
İtalya	10.8	10.9	10.0	10.3	11.9	12.2	9.1
Lüxemburg	2.5	2.0	1.7	1.9	2.9	2.8	3.0
Hollanda	10.0	9.3	7.5	6.7	7.3	4.8	2.3
Avusturya	--	--	--	--	3.8	4.7	5.3
Portekiz	6.9	5.7	4.6	4.8	7.3	4.9	5.1
Finlandiya	--	--	--	13.1	17.2	11.4	9.1
İsveç	--	--	--	5.8	9.2	8.2	4.0
İngiltere	10.1	8.5	7.0	10.8	8.8	6.3	5.2
ABD	6.1	5.4	5.4	7.3	5.6	4.5	5,8
Japonya	2.8	2.5	2.1	2.2	3.1	4.1	5.4
Kanada	8.8	7.7	8.1	11.2	--	8.3	7.6
Türkiye	9.2	9.5	8.0	7.9		6.6	10.3

Kaynak. Eurostat, DPT, UNHDR 2004.

Benzer durum Avustralya, İtalya, Fransa, Hollanda, Danimarka, Belçika, Kanada gibi endüstrileşmiş ülkeler için de geçerlidir. İşsizliğin göreceli artışı, hızlı teknolojik gelişmenin haberdar olmayı kolaylaştırdığı ve küreselleşmeyi teşvik bir dünya için, en tehlikeli potansiyeli içinde barındıran unsurlardan birisini oluşturmaktadır. Çünkü burada sayısal olarak ortaya konulan işsizlik şüphesiz her ülkenin kendi özel koşullarında ve dünyadaki yaygın olarak kullanılan ve kriz olarak ifade edilen gelişmelerden etkilendiği bir gerçek olsa bile bu çalışmanın temel problematiğini oluşturan paradigma dönüşümü, yani endüstri toplumundan post-endüstriyel topluma geçiş bu dönüşümlerin arkasında yatan en önemli unsurların başında gelmektedir.

b. İstihdamda Yeniden Yapılanma: Hizmet ve Enformasyon Sektörü

Post-endüstriyel toplumun gelişi en önemli dönüşümü büyük ölçüde istihdamda yapısal değişmeler şeklinde kendisini göstermiştir. Bilindiği gibi endüstri toplumunun gelişiyle birlikte istihdam içinde tarımın payı çok büyük ölçüde gerilemiş ve endüstrinin payı ise toplam üretimde olduğu gibi istihdam içinde de artmıştır. Son yirmi yılda ise istihdam içinde endüstrinin payının da çok köklü bir şekilde gerilemeye başladığını görüyoruz. Buna karşılık hizmet ve enformasyon-bilgi sektörünün giderek güçlendiğine tanık olmaktayız.

Nitekim post-endüstriyel dönüşümün öncülüğünü yapan ABD'de istihdam alanındaki değişmelere baktığımız zaman özellikle 1960'lar ve sonrasında hizmet sektörü olağanüstü bir hızla gelişmiştir. Bu ülkede hizmetler sektöründe 1870'de yüzde 26 olan endüstrinin payı, 1987 yılında yüzde 70'e çıkmıştır. Günümüzde hizmet sektörünün payını 75'dir (The Economist, 2004).

Tablo 5.4.
İstihdamın Sektörel Dağılımı (1870-1987 Yılları Arası)

ÜLKELER	TARIM			ENDÜSTRİ			HİZMETLER		
	1870	1960	1987	1870	1960	1987	1870	1960	1987
Fransa	49	21	7	28	36	30	23	43	63
Almanya	50	14	5	29	48	40	22	38	55
Japonya	73	33	8	v.y.	30	34	v.y.	37	58
Hollanda	37	11	5	29	41	26	34	48	69
İsveç	54	15	4	v.y.	42	30	v.y.	43	66
İngiltere	23	5	2	42	46	30	35	49	68
ABD	50	8	3	24	31	27	26	61	70
Ortalama	48	15	5	30	39	31	28	46	64

v.y.: veri yok.

Kay. P. Besselaar; *Journal of Information Science*, 23 (5) 1997, pp. 373–392

Benzer eğilim istihdamın sektörel dağılımını gösteren tabloda da görüldüğü şeklinde, hemen hemen bütün ülkeler için geçerlidir. Nitekim yedi endüstrileşmiş ülkenin ortalamasına baktığımız zaman, 1870'de tarımın payı yüzde 48 iken, 1987'de bunların ortalaması 1987'de yüzde 5'e gerilemiştir. Buna karşılık sanayinin payı 1980'li yılların sonrasında önce yükselmiş, sonrada 1960'lardan itibaren gerilemiştir. Buna karşılık hizmetler sektörü 1870'lerde ortala 28 iken 1987'de bu oran yüzde 64'e yükselmiştir. Halen de yükselmeye devam etmektedir. Örneğin bu oran bugün Fransa'da yüzde 74, Almaya'da 65 japonya'da 64, Hollanda'da 80, İngiltere ve İsveç'te yüzde 74'tür(The Economist, 2004).

İlk defa imalat sektöründe çalışan işçilerin 1950 yılında hizmet sektöründe çalışanlardan geri kalması ve trendin bu şekilde devam etmesi geçmişte yükselen yeni toplumun hizmet ağırlıklı toplum olacağı yolunda yorumlara yol açmıştır. Ancak zamanla görülmüştür ki hizmet sektöründe

çalışanlar, büyük ölçüde öğretmen, öğretim üyesi, bilgisayar programcısı, sekreter, idareci, avukat, bankacı, teknik eleman gibi bilginin üretilmesi, yayılması ve işlemesi alanında çalışan kişilerdir (Naisbit,1987, s.3). Nitekim günümüzde hizmet sektörü içinde enformasyon/eğitim ve bilgi işlerinin en büyük payı (yüzde 60) teşkil ettiği görülmektedir. İstihdamın yeniden yapılanması konusunda benzer durum Japonya için de geçerlidir. Örneğin 1970 yılında Japonya'da istihdam içindeki payı yüzde 46.9 olan hizmet sektörünün payı 1986 yılında yüzde 57.7'ye yükselmiştir. Buna karşılık gerek sanayide, gerekse endüstride Amerika'daki kadar keskin olmasa bile gerileme gözlenmiştir.

Yine Japonya'da toplam imalat üretimi 1970-1990 arasında yirmi yılda toplam iki buçuk kat arttığı halde imalat istihdamı toplam sayı olarak hiç artmamıştır. Post-endüstriyel dönüşüm sürecinde önemli mesafeler katetmiş olan Amerika ve özellikle de Japonya bugün eğer ürünlerini tasarımlayacak, pazarlayacak bilgi işçilerine sahip olunduğu takdirde bu ürünleri hem yüksek kaliteli hem de ucuza kolayca üretilebileceğine inanmaktadırlar. Çünkü beden işi yapacak işçiler, kolaylıkla gelişmekte olan ülkelerden sağlanabilir. Ayrıca Japonlar malları yapıp taşımakla ilgili mavi yakalı işlerin gelişmiş bir ekonomiyi zayıflattığını ileri sürmektedirler. Japonlar mavi yakalı işler yaratmak için harcanan paranın gelişmiş ekonomide ülkenin eğitimine yatırılmasının, gençlere en azından yüksek düzeyde hizmet işlerinde çalışacak bilgilerin verilmesinin hem ekonomik hem de sosyal açıdan daha verimli olacağına inanmaktadırlar. Vaktiyle endüstri toplumuna geçmiş ülkelerde, nasıl tarımın istihdam içindeki payı yüzde 3'e kadar gerilemişse, geleceğin post-endüstriyel toplumunda da imalat işçilerinin sayıları şimdiden yaşanmaya başlandığı şekilde çok daha gerileyecektir (Drucker, 1994, s.105-6). Bir diğer ifade ile bügün sanayi sektörü büyük ölçüde, otomasyonun da etkisiyle (Gülerman, s.4) mavi ya-

kalı iş yaratmaktan uzaklaşmıştır. Örneğin 1982-1990 arasında Amerika'da yaratılan 800 bin imalat işinin hemen hemen tümü idari kadrolar içindir (Burger, s.13).

İstihdamdaki yapısal değişme açısından bakıldığında Avrupa Birliği ülkelerinde de benzer gelişmeler sözkonusudur. 1960'lı yıllarda çalışanların en büyük kısmı endüstride çalışırken bu oranın 1980'lerde tarımla birlikte gerilemektedir. Buna karşılık 1960 yılında yüzde 37 civarında olan hizmet sektörü istihdamı 1987 yılında yaklaşık yüzde 60'lara yükselmiştir. Post-endüstriyel dönüşüm endüstrileşmiş toplumlar kadar Türkiye gibi tarımsal karakteri hala baskın, gelişmekte olan ülkeleri de etkilemiştir. Henüz daha sanayileşmesini tamamlayamamış bu ülkeler her üç süreci birden yaşamaya başlamışlardır.

Yine ilgili tabloda da görüldüğü gibi hemen hemen tüm endüstrileşmiş ülkelerde birinci bölümde post-endüstriyel toplum teorilerinde ileri sürülen temel tezlere paralel olarak OECD ülkelerinde profesyoneller, teknisyenler, elektrik, iletişim işleri, sosyal hizmet işleri, araştırmacılık, eğitimcilik, istatistikçilik, bilgisayar uzmanlığı gibi enformasyon-bilgi ve hizmet sektörü işlerinin hızlı bir gelişme kaydettiği görülmüştür. Buna karşılık imalat, tekstil, tarım, metal, düşük vasıflı işler, makine operatörleri, enformasyon teknolojisi kullanmayan ofis işlerinde gerileme ortaya çıkmıştır.

Bunun yanında post-endüstriyel dönüşüm sürecinde öncülük yapan ülkelerden olan ABD'nin Çalışma Bakanlığı tahminlerine göre, 2005 yılına kadar artması ya da azalması beklenilen işlerine baktığımız zaman yine tablodaki durumu doğrular bir şekilde (yüzde olarak) ayakkabıcılık (48.8), savaş gereçleri (42.3), deri (40.4), tütün (30.6), cam (30), petrol rafinerisi (28.5) işlerinin azalması beklenmektedir

Tablo 5.5
Hızla Büyüyen ve Gerileyen Meslek Grupları

Ülke	Hızla büyüyenler	Gerileyenler veya yavaş büyüyenler
Avustralya	Profesyoneller, teknisyenler, satış gör.kendi işini yapanlar yöneticiler,	İşçiler,tekstil işçileri,metal ve elektrik üretimi işçileri, tarım işçileri
Avusturya	Belli tarım işleri, hizmet işleri	İmalat işleri, madenciler, tekstil işçileri,
Kanada	Yiyecek hizmetleri işleri iletişim işçileri,elektrik makine tamiri iş. teknisyenler	Belli müh. işleri, düşük vasıflı işler, maden, tekstil vb. işl. teknok.
Danimarka	İnşaat, özel sektör işleri hizmet işçileri	Kamu hizmetleri işleri, idari görevler, tarım işçileri
Finlandiya	Vasıflı teknik işçiler,sosyal hizmet işçileri	Tarım işçileri, makina operatörleri ve diğer endüstri işleri
Fransa	Memuriyet, satıcılık, tıbbi ve sosyal hizmet işçileri	İşçiler, vasıfsız endüstri işleri
Almanya	Araştırmacılık, eğitimcilik, yön. enformayon teknolojisi ile çalışan beyaz yakalılar, makine bak	Enformasyon tek kullanmayan ofis işçileri,mal taşıma,imalat makineler. tamiri ve kullanımı
İtalya	Satıcılık, işletme hizmetleri meslek.	Tarım işçileri
Japonya	Profesyonel ve teknisyen işç. satıcılar,memuriyet ve işçiler	Madenciler ve tarım işçileri
Hollanda	İdarede ve ticarette yön. per istatistikçi ve bilgisayarcı	Zanaatkârlar, Vasıfsız endüstri İşleri,marangoz, ayakkabıcı vb.
Türkiye	Hizmet işçileri, üretim işçileri	Tarım işçileri
İngiltere	Yüksek vasıflı işler, idari kadrolar	Zanaatkarlar, düşük vasıflı endüstri işçiler
ABD	Tıp asistanlığı, fizik terapisti bilgisayar programcısı gibi tıbbi ve cop. alanlarında profesyoneller ve teknik elem.	Özel ev işçileri,tarım işçileri özellikle imalat alanında makine operatörleri,idari personel

Kay. OECD

Buna karşılık bilgisayar hizmetleri (90.6), sağlık hizmetleri (81.1), yönetim (76.6), seyahat acentaları(55.5), ve sosyal hizmetler (55.3) alanında çalışanlarda artış beklenmektedir (Newsweek,1994).

Bütün bunlar da göstermektedir ki, endüstri toplumları istihdam alanında da çok köklü bir değişimi yaşamaktadırlar. Gelecekte insanların önemli bir kısmı artık yepyeni vasıfları gerektiren işler de çalışacaklardır. Yine geleceğin toplumunda endüstri sektörünün yerine, insan ilişkilerinin ön plana çıktığı, enformasyon/bilgi toplumu işlerinin ağırlık kazanması, gerek işletmelerin gerekse çalışanların dünyaya bakışını, hatta topyekün ülkelerin ideolojilerini çok daha fazla değiştirecektir. Endüstri toplumunun mekanik, deterministik, her şeyin önceden planlanıp tahmin edilebileceğini öngören yaklaşımı, insan unsurunun son derece önem kazandığı bu hizmet-bilgi-enformasyon işi ağırlıklı toplumda, insan unsuru büyük bir ağırlık kazanmaya başladığı için, deterministik yaklaşımlardan eskisi gibi sonuç alınamayacaktır. Bu da enformasyon/bilgi toplumunda, toplum mühendisliği olarak algılanan pozitivist bilim anlayışına ve modernist teorilere karşı daha çok şüpheyle yaklaşılacağı anlamına gelmektedir.

c. Yeni İstihdam Şekilleri

Her toplum kendine özgü bir çalışma şekli getirmiştir. Örneğin tarım toplumundan endüstri toplumuna geçiş, iş yerinin yanı sıra, çalışma şeklini de değiştirmiştir; durağanlığın daha baskın olduğu geleneksel tarım toplumunun rekabetten uzak, tarlada ya da evde çalışma şeklini endüstri toplumu kendi rasyonalitesi çerçevesinde kentlere ve fabrikalara taşımıştır. Yine aynı rasyonalite endüstri toplumunda diğer bir çok alanda olduğu gibi çalışma şekillerinde de standartlaşmayı getirmiştir.

Buna karşılık kitle üretimine ve standartlaşmaya dayanan endüstri toplumunun çözülüşü ve yerine çok farklı teknolojilere ve standartlıktan uzak çeşitliliğe ve esnek üretim biçimine dayanan enformasyon/bilgi toplumunun gelişi, çok büyük ölçüde çalışma şekillerindeki standartlaşmayı da bozmuştur.

Yeni çalışma şekillerinin en yaygını olan part time çalışma, işgücünün önemli bir kısmını oluşturmaktadır. Yeni toplumun standart çalışma düzenine dayanan kitle üretimi yapan endüstrilerinde, artık yeni işlerin yaratılmaması ve kadın işgücünün doğasına klasik endüstri işlerinden daha uygun olan hizmet sektörü işlerinin artışı, kadın işgücüne çalışabilmesi için daha uygun bir ortam hazırlamıştır.

Bunun yanında birçok ülkede çeşitli toplumsal faktörler neticesinde ailesine karşı sorumluluklarını çoğu kez işinin önüne koyan kadın işgücü giderek güçlenen hizmet sektörünün kendilerine sunduğu part-time, short-time vb. çalışma şekilleri neticesinde daha büyük ölçüde çalışabilir hale gelmişlerdir (Bell,1973,s.146). Dolayısıyla yeni çalışma şekillerinden part-time çalışma öncelikle kadınlara ve gençlere yönelik işler olarak görülmüştür. (Tokol,s.1) Ancak yapısal değişim sürecinde giderek artan işsizlik ve yeni işlerin daha yüksek vasıflar gerektirmesi ve vasıf düzeyi düşük işçilerin, çalışma koşulları çok daha kötü olsa bile mecburiyetten bu tür işlerde çalışmak zorunda kaldıklarına da tanık olmaktayız.

Bugün endüstri toplumundaki standartlaşmanın bozulmasına paralel olarak, part-time çalışma, evde çalışma, sıkıştırılmış çalışma haftası gibi 30 civarında esnek çalışma şeklinden bahsedilmektedir (Tokol,s.54). Bir diğer ifade ile enformasyon teknolojilerinin çalışma hayatına ilişkin zaman ve mekan kavramlarını değiştirmesi çalışma şekillerinin çok daha esnemesine yol açmış ve işçilere, çok daha fazla çalışma zamanını kendileri belirleme fırsatını vermiştir (Toffler, 1982, s.307).

Özellikle yeni teknolojilere daha uygun olan esnek çalışma saatleri konusunda işçilerden de artan şekilde talepler gelmektedir. Bunun yanında uluslararası rekabetin yoğunlaştığı bir ortamda değişken müşteri taleplerine bu şekilde katılıktan uzaklaşmış bu çalışma şekilleri ile daha kolay cevap vereceklerini düşünen işverenlerin talepleri ile de paralellik arz etmektedir (OECD, 1992, s.24).Ayrıca küçük ve orta ölçekli işletmelerin sayılarındaki artış da atipik çalışmayı yaygınlaştırmıştır (Oscarsan, s.27).

Özetle bugün gerek sendikacılar, gerekse sosyal politikacılar tarafından, çalışanlar açısından getirdiği oldukça ciddi tehlikeler dolayısıyla endişeyle izlenilen ve çalışanlar için yarattığı sosyal maliyeti azaltmak amacıyla çözüm yolları aranılan yeni çalışma şekilleri (özellikle de esnek çalışma) enformasyon/bilgi toplumunun temel karakteristikleri ile daha büyük paralellikler arz etmektedir.

Bu sayede gelecekte Toffler'in da belirttiği gibi endüstri toplumunun dokuz-beş mesaisi büyük ölçüde kalkacağa benzemektedir. Bu da toplumun çalışma hayatının dışında kalan bir çok boyutun (örneğin aile, eğitim) yeniden yapılanacağı anlamına gelmektedir.

d. Post-endüstriyel Dönüşüm ve Yeni İşçi Kavramı (Bilgi İşçisi)

Endüstriyel mal üretiminin egemen olduğu endüstri toplumundan bilgi ve hizmet üretiminin egemen olduğu enformasyon/bilgi toplumuna geçişte işçi profili de çok büyük ölçüde değişmektedir. Daha önce Mallet, Touraine, Bell gibi sosyologlar tarafından "yeni işçi" olarak adlandırılan bir sınıf, post-endüstriyel dönüşüm sürecine paralel olarak gelişmiştir. Marx'ın proleterinin giderek tarihe karıştığına işaret eden adı geçen sosyologlar yeni sınıf ile büyük ölçüde mühendisler, teknisyenler ve profesyonelleri kastetmişlerdir

(Bell, 1973, s.148). Yine aynı dönemlerde (1960'ların sonu 1970'lerin başı) Bazı yazarlar da bu dönüşümü "teknokratik çağ"a geçiş şeklinde değerlendirmişlerdir (Brzezinski, 1970, s.192-99). Bugün ise daha çok "bilgi işçileri" olarak adlandırılan yeni çalışan sınıf, "bilgi üreticileri" (Bilim adamı, mühendis, doktor, hukukçu vb), "bilgi taşıyıcıları" (öğretmenler, profesyonel iletişim işçiler, kütüphaneciler vb.), " bilgi işlemcileri" (idari işler ve sekreterlik vb.) "altyapı personeli" (makine oparatörleri, bakım personeli vb.) şeklinde oldukça geniş bir alanı kapsamaktadır (Resse, s.216; ILO, 1991).

Sayıları giderek artan bilgi işçileri, mavi yakalı işçilerden daha "bağımsız" ve daha "üretken"dirler. Makinenin bir uzantısı olmaktan çıkmıştır; çünkü her işçi makineyi (ör. bilgisayarı) farklı şekilde kullanır. Oysa mavi yakalı işçinin temposunu büyük ölçüde makine belirlemekteydi. Yeni işçilerin önemli bir kısmı son derece vasıflı ve uzmanlaşmıştır. Onlar vasıfsız fabrika işçisinin hiç sahip olmadığı üretim araçlarına sahiptirler. Geleneksel işçiden farklı olarak ikame edilmeleri oldukça güçtür ve yine onlardan çok daha iyi eğitim görmüşlerdir. Daha genç oldukları için genellikle rutin işlerden hoşlanmazlar. Değişime, belirsizliğe, esnek örgütlenmeye alışkındırlar. Yeni bir gücü temsil ederler. Dolayısıyla yeni vasıflara ve değerlere dayanan bilgi işçilerinin toplumda ağırlık kazanmaları aralarında sendikaların da bulunduğu bir çok kurum için derin anlamlar taşır. Alışılmış usullerin dışında işi kendi yöntemlerine göre yapmak için patronların kendilerini rahat bırakmalarını isterler (Toffler, 1993, s. 48-9). Oysa tarih boyunca işçilere nezaret etmek hep mümkün olmuştur. Onlara neyin nasıl yapılacağının söylenmesi hep mümkün olmuştur. Bilgi işçilerine ise nezaret etmek mümkün değildir. Çünkü onlar yaptıkları işte herkesten daha çok şey bilmektedirler; aksi takdirde eğer kuruluştaki herkesten daha fazla şey bilmiyorsa niyetler ve amaçlar açısından işe yaramaz durumdalar demektir. Yine çalışma hayatında feo-

dal toplumun paternalistik değerlerinin güçlü olduğu Japonya'da bile bilgi işçisi tüm bağlılık ve ömür boyu adanmışlık iddialarına rağmen, yine de esneklik ve hareketlilik sahibidir (Drucker,1994, s.102). Öte yandan enformasyon/bilgi toplumuna geçiş bir taraftan istihdam içinde tarım ve imalatın payını geriletirken diğer taraftan hizmet sektöründe de işgücünün vasıf yapısında özellikle enformasyon teknolojilerinin etkisiyle ilgili tabloda da görüldüğü şekilde önemli değişikliklere yol açmaktadır.

Tablo.5.6'da görüldüğü gibi geçmişte banka ve sigorta işlerinde bile, genelde yaptığı işlerin sınırları iyi tanımlanmış, işçinin yaratıcılığını önplana çıkartmaktan ziyade, rutin işlerin talimatlara uygun olarak yerine getirilmesi istenmektedir. Oysa yeni çalışma düzeni içinde hızlı değişim sürecine paralel olarak işçinin faaliyet alanı da oldukça esnek tutulmaktadır. Genelde işçinin rutin olmayan soyut iş sürecinde çalışması, karar ve sorumluluk alabilmesinin yanısıra genişleyen bir coğrafya ve zaman ufku içinde çalışabilmesi talep edilmektedir.

Spesifik gruplar açısından baktığımızda ise üst grupların geçmişte genelde geniş, uzmanlaşmamış bilgiye sahip olduklarını ve daha çok yönetim alanında odaklaştığını görüyoruz. Yine geçmişte üst grubun, rutin ve hiyerarşik yönetim anlayışını tercih ettiklerini görmekteyiz. Oysa yeni yaklaşım içinde üst gruplarda uzmanlık bilgisinin, astlarıyla enformasyonu paylaşma ve onları dinleme eğiliminin yanı sıra yeni iş fırsatları geliştirebilmek için motive edebilme yeteneğinin ön plana çıktığını görüyoruz. Bunun yanında orta ve düşük vasıflı işlerin giderek ortadan kalktığı alt kademede, bürokratik örgütlenme anlayışı çerçevesinde emirleri alıp otomatik olarak uygulama özelliğinin yerine, problemi tanıma ve çözme özelliklerinin ön plana çıktığını görmekteyiz.

Tablo 5.6.
Banka ve Sigorta Şirketlerinde Değişen Vasıf Yapısı

ESKİ YETKİLER/YETENEKLER	YENİ YETKİLER/YETENEKLER
Genel	
1. İyi tanımlanmış istikrarlı bir çev rede çalışma vasfı	İyi tanımlanmamış ve her an değişebilir bir çevrede çalışma vasfı
2. Tekrarlanan, somut işlerde çalışabilme kapasitesi	Rutin olmayan soyut iş süreçlerinde çalışma kapasitesi
3. Üstlerinden verilen işleri yapabilme yeteneği	Karar ve sorumluluk alabilme yeteneği
4. İzole edilmiş iş	Grup çalışması, interaktiv çalışma
5. Dar, coğrafya ya da zaman ufku faaliyette bulunma vasfı	Genişleyen coğrafya ve zaman ufku içinde faaliyette bul. ve kapsamlı sis.
Spesifik Üst gruptaki işçiler	
1. Genel vasıf:Geniş, uzmanlaşmamış bilgi;Yönetim vasıf. odaklaşma	Yeni uzman: iyi Tanımlanmış alanlarda uzmanlık bilgisine artan ihtiyaç
2. İdareci:Eski liderlik vasıfları, rutin yönetim, hiyerarşik, havuç-sopa Personel yönetimi yaklaşımı; üst yönetimine emirlerini icra edebilme vasfı	Yenigirişimcilik:Sadece yönetebilme kapasitesi değil stratejik hedefler oluşturabilme, astlarıyla enformasyonu paylaşma ve onları dinleme, yeni iş fırsatları geliştirebilmek için motive etme.
Orta Kademe İşçileri	
1. Prosedürcü:Bazı emirler alma ve icra etmeyi kapsayan, bürokratik pro sedür üzerine kurulu, uzmanlaşmış vasıf.	Müşteriye yardım ve satış: müş. yard. ve sat. kapasitesine yönelik uzmanlaşma problemleri tanımlama ve çözme
Alt kademedeki işçiler	
1. Veri girme işleme konusunda uzmanlaşmış vasıflar	Düşük vasıflı işlerin ortadan kalkması.

Kay. OECD

Dolayısıyla artan rekabet ortamında yaşayabilmek için bilginin ve sürekli yeniliğin en önemli unsur haline geldiği yeni yaklaşım içinde bilgi işçisinde aranılan en önemli özel-

likler ise "*yaratıcılık*" ve "*bağlılık*" olmaktadır. Nitekim Tom Peters gibi yazarlar geleceğin toplumunun *yaratıcılık toplumu* olacağını belirtmişlerdir. Dolayısıyla yeniliklerin teşviki için gereğinde başarısızlığa hoşgörüyle yaklaşmak gerekmektedir. Bazı işletmeler "başarısız olmayı göze almalısın" ilkesini benimsemektedirler. Aksi takdirde "yenilik" yapılması güçtür. Ayrıca bu toplumda "hayal gücü" önemli olacaktır. Bu amaçla yeniliklerin teşviki için gereğinde başarısızlığa hoşgörüyle yaklaşmak gerekmektedir. İşte bu dönemde bireysel yaratıcılığı ve hayal gücünü hiç bir zaman teşvik etmeyen Japonların aşağılık duygusuna kapılacağı iddia edilmektedir (Capital, s.59). Gücün yeniden dağıtımının söz konusu olması daha çok kişinin inisiyatif almasına yol açacak ve dikey örgütlerden yatay örgütlenmeye geçilecek ve örgütlerde daha kısa merdivenler tercih edilecektir (Peters, 1987, s.310).

Yine Taukuba Üniversitesi profesörlerinden Teruya Nagua'nın Sony için yaptığı bir çalışmada vurguladığı şekilde, artık verilen talimatı harfi harfine yerine getiren, boyun eğici, itaatkarlar işçi, muteber sayılmamaktadır (Toffler, 1993, s.228).Bu sebeple bilgi toplumunda çalışanlardan daha çok yararlanabilmek için, en aykırı görülen fikirlerini dahi ifade edebilmeleri teşvik edilmektedir. Dolayısıyla yeni işçilerin bireyselliği son derece güçlüdür. Endüstri toplumunun işçileri gibi makine karşısında pasif değildirler ve kolayca ikame edilemezler. Herhangi birinin yerine bir başkasını yerleştirmek çok maliyetli olduğu için işçinin pazarlık gücü son derece yüksektir. Çünkü yeni birisini eğitmek özellikle zaman bakımından maliyetlidir. Bilgi toplumunun rekabete, sürekli ve hızlı değişime dayanan çalışma düzeninde yenilik bir zarurettir. Oysa otoriter yapıların beraberinde getirmiş olduğu, cezadan, gülünç olmaktan veya işini kaybetmekten korkmak gibi duygular yaratıcılığın ve dolayısıyla yeniliğin en büyük düşmanıdır (Toffler, 1993, s.228).

Post-endüstriyel toplumda işin örgütlenmesine ilişkin önemli sorunlardan birisi bilgi ve hizmet işçilerinin verimliliğinin artırılması oluşturacaktır. Entelektüel işlerin **motivasyonu**, el işlerininin motivasyonundan farklılık arz etmektir. Bir hendek kazma işinde cezalandırma korkusunun olumlu sonuç verebilmesine karşılık bir araştırma ya da reklamcılık işinde birini motive etmek daha karmaşık süreçlere tabidir. Bu sebeple Taylorist ilkelerden farklı olarak, enformasyon işlerinin mühendisliğinin yeniden yapılması gerekmektedir. Çünkü endüstri toplumunun imalat işiyle uğraşan vasıfsız ya da yarı vasıflı mavi yakalı işçileri, imalat işinde daha öncede vurgulandığı şekilde, çok büyük ölçüde makinenin temposuna bağlıdırlar. Oysa bilgi toplumunda endüstri toplumunun aksine insan makinenin emrinde değil makine insanın emrindedir. Ayrıca yeni işçiye mavi yakalı işçilerde olduğu gibi şunu şu şekilde yapacaksın gibi emirler vermekte oldukça güç olduğu için, Taylorist yöntemler, geçmişte işe yaramış olsa bile yeni çalışma düzeni içinde verimliliğin yolu sorumluluk sahibi işçi ile ortaklıktan yani işbirliğinden geçmektedir. Bunun yanında yeni entelektüel işlerde daha çok iç motivasyon ve teşvik edici bir çevrenin varlığı gerekir. Eğer uygun çevre sağlanamazsa daha çok konsantrasyon gerektiren yeni işlerde başarılı olmak oldukça güçtür. Yine bilgi toplumunda verimliliğin artışı için büyük ölçüde sürekli eğitim gereklidir (Newstrom, s.333; Senge; Drucker, 1993, s.125).

C. POST-ENDÜSTRİYEL DÖNÜŞÜM VE EMEĞİN ÖRGÜTLENMESİNDE DEĞİŞMELER

1. Kitle Örgütlerinin Yükselişi ve Düşüşü

Endüsri toplumunun yükselişi, birinci bölümde de vurgulandığı şekilde beraberinde "*merkezileşme*"yi ve "*yoğunlaşma*"yı getirmiştir. Böylece daha önce görülmemiş türde bü-

yük kentler, dev ölçülerde üretimde bulunan fabrikalar ve bu fabrikalarda benzer amaçlara ve özelliklere sahip binlerce işçi ortaya çıkmıştır. Bu sayıları sürekli artan ve son derece kötü şartlar altında yaşayan yeni sosyal güçler bir sınıf bilinci etrafında kenetlenerek, uzun süren mücadelelerden sonra kendi örgütlerini kurmuşlardır. Endüstrileşmenin ilk yıllarındaki koşullar da kitle örgütleri (yani sendikalar) için oldukça uygun bir ortam hazırlamıştır.

Dolayısıyla başlangıçta tepkiyle bile karşılanmış olsalar (bkz.Turan, s.38) mevcut sosyal yapı ve çok daha sonraları izlenen politikalar, zamanla endüsri toplumlarının en güçlü örgütlerini oluşturur hale gelmiştir. Özellikle de içinde yaşadığımız yüzyılın ilk yarısında yaygınlık kazanan kitle üretimi endüstri toplumunda bir çok boyutta (sendikalarda dahil) kitleselleşmeyi getirmiştir. Bu dönemde sendikalar ve daha yüksek ücret talepleri eskisi kadar tepki görmemeye başlamış, aksine Büyük Bunalım sonrası izlenen politikalarda ekonomiyi canlandıran bir unsur olarak değerlendirilmiş hatta teşvik etmiştir. İkinci Dünya Savaşı sonrası dönem ise refah devleti uygulamalarının yaygınlık kazandığı yıllar sendikaların altın yılları olmuştur.

1960'lı yıllardan itibaren varlığını daha çok hissettiren post-endüstriyel dönüşüm sürecinde yaşanan 74 krizi yeniden yapılanma sürecine ivme kazandırmış ve sendikaların altın çağını sona erdirmiştir.

Bugün ise sendikalar yepyeni sorunlarla karşı karşıyadırlar. Bunların başında da sendikaların varlık sebebini oluşturan üye sayılarını muhafaza gelmektedir. Son yıllarda sendikalar sürekli üye kaybetmektedir.

Endüstri devriminin beşiği olan İngiltere'de 1980'li yıllarda son derece dramatik bir şekilde sendikalaşma oranlarında gerilemenin gerçekleştiğine tanık olmaktayız. Benzer durum grevler için de geçerlidir. Oysa aynı dönemde bu ülkede imalat sektöründe verimlilik artmıştır (Edwards, s.47).

Yine 1980'lerde Avusturya'da sendikalara destek olan bir hükümet iktidarda olmasına rağmen sendikalaşma oranlarında ve grevlerde benzer bir gerileme ortaya çıkmıştır. *Part-time çalışma, imalatın gerilemesi* (Barber, vd. s.51, Davis, Lasbury, Avusstria,104); benzer şekilde ABD'de de imalatın gerileyip hizmet sektörünün yaygınlık kazanması; teknolojik değişme ve dış *rekabet* tehdidi; işverenlerin anti-sendikal tutumları, istihdam önceliklerinin değiştirilmesi gibi faktörlerin etkisiyle gerileme sürecine girmiştir (ak. Wheller, s.77-9).

Yine bu ülkelere benzer şekilde Fransa'da da sendikaların zaten sınırlı olan üyelerini kaybetmeye başladıklarını görüyoruz. Bu ülke'de **sendikaların karşı karşıya kaldıkları sorunların temel sebepleri** kısaca şu şekilde sıralanabilir (Goetschy, s.167-8):

- Ekonomideki *yapısal değişme*; geleneksel iyi örgütlenmiş sanayilerden yeni endüstriyel sektörlere yöneliş,
- *Küçük firmaların* sayılarındaki artış,
- *İşsizliğin* artışı 1980'lerde,
- *Yeni çalışma şekilleri* (Part time çalışma, geçici çalışma vb.),
- 1977'den itibaren *işverenlerin sosyal politikalara yönelik tutumları.*

Yine OECD ülkelerindeki sendika üyeliğine ilişkin olarak aynı tabloya baktığımız zaman 1980'li yıllarda Yeni Zellanda, Japonya Belçika, İrlanda, Hollanda, Portekiz, İspanya ve İsviçre gibi ülkelerde farklı düzeylerde de olsa sendikalaşma oranlarında gerilemenin olduğu görülmektedir. Ancak Kanada, İsveç, Norveç, Finlandiya, Danimarka gibi ülkelerde ise genel trendin aksine sendika üyeliğinde artış ortaya çıkmıştır.

Bu durumda göstermektedir ki, teorik planda ortaya konulan genel trend her ülke için aynı şekilde ve eş zamanlı olarak işlemiyor. Dolayısıyla daha sağlıklı analizler yapılmak

isteniyorsa her ülkenin "kendine özgü" karakteristiklerini de dikkate almak gerekir. Ancak bu farklılıklar teorik planda ortaya konulan genel trendi bütünüyle de yanlışlamaz. Dolayısıyla bu çalışmada tek tek ülkelere özgü tarihi, toplumsal, kültürel ya da ekonomik özellikler ele alınmaktan ziyade çalışma ilişkileri bağlamında endüstri toplumunda yaşanan temel paradigma değişiminin boyutları ortaya konulmaya çalışılmaktadır.

Enformasyon/bilgi toplumunda değişen temel paradigmanın da endüstrisizleşme oluşu doğal olarak sendikaları en çok etkileyen unsur olmaktadır. Çünkü bugün artık sorunu tek başına liberal-muhafazakar ya da sosyal demokrat hükümet politikalarıyla da açıklamak mümkün değildir. Çünkü sorun çok daha derindir. Endüstri toplumunun geride kalma sürecine paralel olarak bu toplumun en önemli ürünlerinden olan sendikalar işlevsellikten uzaklaşmaya başlamışlardır. Dolayısıyla bu örgütler hızlı değişimin, farklılaşmanın ve yeni işçilerin egemen olduğu toplumda varlıklarını sürdürmek istiyorlarsa gerek örgütsel yapılarında gereksel işlevlerinde farklılaşmaya gitmeleri gündeme gelmektedir.

Nitekim endüstri toplumunda yaşanan temel değişmelerin neticesinde bugün sendikalar krize girmişler ve işçi sınıfı kendi arasında daha önce sahip olduğu dayanışmayı kaybetmeye başlamıştır (Bilton, s.115). Lash ve Urry gibi bazı yazarlar ise, bu sorunu *kapitalizmin örgütsüzleşmesi* ile açıklamaktadırlar (Urry,s.265). Liberal, organize ve disorganize şeklinde kapitalizmi üçlü bir ayrıma tabi tutan yazarlar, en önemli sorunun burada organize ve disorganize kapitalizm arasında olduğunu belirtmekteler. Organize kapitalizmin 19. yüzyılın ikinci yarısında Batı Avrupa'da başladığı söylenebilir.

Organize kapitalizm, sermaye birikimi, mülkiyetin denetimden ayrılması, devletin artan rolü, emek piyasasında kollektif örgütlerin gelişimi, özelliklede bölgesel ve ulusal

işçi işveren örgütlerinin gelişimi gibi karakteristiklere sahiptir. **Örgütsüz kapitalizm** ise 60'lardan sonraki batı toplumlarının bir karakteristiğidir. Bunda dünya *piyasa*larının gelişimi, *beyaz yakalıla*rın artışı, *imalat*ın gerilemesi, *fabrika*ların boyutlarındaki gerileme, siyasal partilerin *sınıfsal karakter*inin gerilemesi, *yeni sosyal hareketler*, *toplu pazarlığın öneminin ve etkinliğinin gerilemesi* gibi çok sayıda faktör rol oynamıştır. Özelliklede, "sınıf politikasının" gerilemesinden etkilenmiştir. Çünkü Lash ve Urry'e göre, *sendikalaşabilir işçilerin sürekli azalmaları*, bugün sermaye karşısında pazarlık edecek bir sınıfın varlığında ve işçi sınıfının kollektif kimliğinde gerilemelere yol açmaktadır (Jaction,s.75). Çünkü artık sendikaların en önemli kaynağını oluşturacak mavi yakalı işçiler sadece istihdam güvenceleri açısından değil aynı zamanda sayı olarak da gerileme sürecine girmişlerdir. Enformasyon/bilgi toplumuna geçişin yaygınlık kazanmasıyla birlikte eğer sendikalar *yeni tabanla*ra dayanamadığı müddetçe üyelerinin daha çok kaybedilmesi tehlikesiyle karşı karşıya kalacaklardır.

Ayrıca post-endüstriyel topluma geçiş sürecinde bütün işçiler kısa sürede eğitilip, yüksek vasıflar gerektiren işler yapmıyorlar. Özellikle yeterince iyi eğitim alamamış, Gorz'un (s.75) "**endüstri-sonrası yeni proleterya**" dediği **vasıfsız işçiler** ise örgütlü sanayi işlerindeki gerilemeye paralel olarak, örneğin, yaz ayında postacılık, sonbaharda meyve toplayıcılığı, aralıkta tezgahtarlık, ilkbaharda ise niteliksiz işçilik yapmaya başlamışlardır. Onlar için kesin olan şey kendilerini ne işçi sınıfına ne de herhangi bir başka sınıfa ait hissetmeleridir. Dolayısıyla hiçbir zaman düzenli iş yapmayan bu işçiyi artık işle ya da üretim sürecindeki yeriyle tanımlamak imkansız hale gelmiştir. Bu da doğal olarak yüksek vasıflı bilgi işçilerinin yanında vasıf düzeyi ve pazarlık düzeyi oldukça düşük işçilerin de kitle üretiminin çözülüşüne paralel olarak kitle örgütlerinden kopuşuna yol açmıştır.

1990'larda giderek güç kazanan post-endüstriyel toplum 1973 yılında yayınlanan D. Bell'in "The Coming of Post-Industrial Society" kitabındaki "örgütlü toplum" iddialarının aksine bir eğilim göstermiştir.

2. Yapısal Dönüşüm ve Yeni Stratejiler

Post-endüstriyel dönüşüm sürecinde yapısal değişmelerin *işgücünün homojenliğ*ini ve bir *sınıfa aidiyet* duygusunu zayıflatması, buna karşılık sayıları artmakta olan bilgi işçisi dediğimiz yeni işçinin ise sahip olduğu *yüksek vasıflar* dolayısıyla *bireysel pazarlık* gücünün ve *bireyselliğinin artışı*, *mobilitesi*nin yüksek oluşu iddiası, sendikaları tehdit eden sosyolojik faktörlerin başında gelmektedir.

Her ne kadar ortodoks bazı Marxist yazarlar, beyaz yakalı işçileri, kol işçileri gibi biçimsel olarak ücrete bağlı oldukları için, işçi sınıfının üyeleri olarak kabul etmiş olsalar bile (Smith,s.235) post-endüstriyel topluma geçiş sürecinde, artık bir işçi sınıfından bahsetmek oldukça güç hale gelmiştir. Bunun yanında bazı yazarlar kabul etmemekle birlikte (Callinicos) bugün "İşçi sınıfının bir sınıf olarak bunalıma girmesi" (Lordoğlu s.4) söz konusudur.

Bireyselliğin güçlenişi, *emek piyasalarındaki istikrarsızlıklar*, geçmişte de varolan sınıf bölünmeleri, özellikle *doktriner sendikaları*n temel amaçları arasında yer alan, *dayanışma*, birlik, ortak mücadele, tek tip muamele, eşit ücret, aynı sosyal haklar şeklindeki stratejileri ile ters düşmektedir. Oysa geçmişte gerek kapitalist gerekse sosyalist ülkelerde endüstri üretimi sistemi hep standart, tek tip bir işgücü gerektirmiştir. Sendikaların bu politikaları ile işverenlerin talepleri ve üretim biçimi arasında da paralellik vardır. Dolayısıyla sistem geçmişte büyük ölçüde benzerlik ve bireycilikten uzak bir anlayış üzerine kurulmuştur. Nitekim Marx'da, **fabrika sistemi**nin *bilincin kolektifleştirilmesini teşvik ettiğ*ini, böylece

bütün işçilerin sonunda kendilerini aynı sınıfın (işçi sınıfının) üyesi olarak göreceklerini iddia etmiştir. Ancak ekonominin gelişen sektörlerinde tek tip, standart, tekrara dayalı iş yapan binlerce işçiye ihtiyaç duyulmamaktadır. Sistemin ihtiyaç duyduğu üretken, yenilikçi, eğitimli, hatta bireyci işçilerdir. Endüstri toplumunda kitle üretimi sürecinde konumu zayıf olan işçi için işveren karşısında güçlü olmasının yegane yolu kollektif güce sahip olmasından geçmekteydi. Dolayısıyla bu da sendikaların en önemli varlık sebebini teşkil etmekteydi. Oysa post-endüstriyel toplumun bilgi işçisi yerine göre tek başına grev yapabilecek ya da işleri aksatabilecek güce sahip olacaktır. Örneğin programa sokulan bir virüs, veri tabanındaki enformasyonun biraz çarpıtılması, enformasyonun rakibine sızdırılması bu yeni işçinin elindeki en güçlü silahlardan bazılarını teşkil etmektedir (Toffler, 1993, s.231).

Kitle üretimi mantığı çerçevesinde biçimlenmiş eski katı sendika modelleri, esnekleşmiş, bilgi üretiminin ön plana geçtiği toplumların yapısına uymamaktadır. Çünkü daha esnek, daha ayrışık, kurumsallaşmamış kuruluşlar, bireyselliğin ön plana geçtiği postmodern toplumların örgütlenme biçimlerini oluşturmaktadır. Daha yerel ve mikro mücadele biçimleri ortaya çıkmakta, belirli tekil hedeflerde yoğunlaşmaktadır (Akay, s.118).

Bu gelişmenin de büyük bir süratle yaygınlık kazanması, sendikaların stratejilerinde de değişikliği gündeme getirmektedir. Çünkü sendikaların bu işçiyi saflarına katması son derece güçtür. Bu kişiler, kendilerine ait daha fazla beraberliğe dayalı, daha az türdeşleştirici, yeni örgüt biçimlerini keşfedeceklerdir. Ve şayet sendikalara katılacak olursa, sendikanın yapısında, uygulanmasında ve ideolojisinde önemli değişikliklere ön ayak olacaktır. Tüketiciler her geçen gün daha fazla ısmarlama mallar ve hizmetler istedikce, işçilerde iş sırasında "ısmarlama" muamele istemektedirler. Ve geç-

mişte endüstri toplumu teknolojisi tek tipliği teşvik ederken, enformasyon teknolojisi sosyal çeşitliği teşvik etmektedir. Bu kendi kendini pekiştiren bir gerçekliktir (Toffler,1993, s.51).

Sendikalar, 1970'lerin ikinci yarısından itibaren yapısal dönüşümü ve bunun ayrılmaz parçası olan yeni teknolojilerin çalışma hayatı üzerindeki etkilerini görmüşler ve işçiler için nasıl daha verimli hale getirileceğini düşünmeye başlamışlardır. Örneğin rekabet gücünün artırılarak iş güvencesinin artırılabileceğini düşünmüşlerdir (Ozaki, s.5).

Ancak yine sendikaların başlangıçtan itibaren özellikte bu dönüşüm sürecinde etkili olan yeni teknolojilere karşı şüphelerini muhafaza ettiklerini görmekteyiz. Dolayısıyla **yeni gelişmeler karşısındaki tepkiler** de bütünlük arz etmemektedir. Bu tepkileri kısaca şöyle özetleyebiliz: (Gregory, s.223)

1. Hiçbirşey söylememek,
2. Bekle ve gör,
3. Boruyucu ilgi,
4. Bütün samimiyetiyle işbirliği,
5. Sendika çıkarlarını savunmak amacıyla yenilikleri kullanmak.

Sendikaların kullanılan yeni teknolojilerin çalışanların haklarında kayıplara yol açmadığı sürece değişime karşı tepki göstermediklerine tanık olmaktayız. Ancak geleceğe yönelik endişeleri varsa "bekle ve gör" politikasını izlemek yoluna gitmektedirler. Bir başka yol ise koruyucu ilgi diyebileceğimiz, işçinin çıkarları doğrultusunda gelişmeleri yönlendirmek. Yine sendikalar, eğer çıkarlarına hizmet edeceğine inanırlarsa, bütün samimiyetleri ile yenilikleri desteklediklerini görmekteyiz.

Ancak bu çalışma boyunca vurgulandığı şekilde gerek yeni teknolojiler ve gerek yeni işler genelde sendikaların dayandıkları işleri ve işçi tiplerini çözücü etki yapmakta ve sendi-

kaları zor durumda bırakmaktadır. Örneğin enformasyon/bilgi toplumunun bilgi-hizmet sektöründe örgütlenmek oldukça güçtür.

Bunun yanı sıra enformasyon teknolojilerinin, büyüklüğü avantaj olmaktan çıkarması ve az sayıda elemanla çalışan firmaların istihdam sektöründe ağırlığı ele geçirmeleri de sendikalaşma açısından birer dezavantaj oluşturmaktadır. Bu firmalarda kurumsallıktan uzak ve informel kişisel ilişkilerin ön plana geçtiği ortamlarda sendikalar işçi ile işveren arasına girerek çalışma ilişkilerini düzenlemek konusunda çok daha zorlanmaktadır.

Yine yeni çalışma biçimlerinin yaygınlık kazanması da iş sürecinde bütünlüğü bozan bir başka faktör olmuştur. Geleneksel örgütlenme biçimleri bu kesimlerin ihtiyaçlarına cevap vermekte yetersiz kalmaktadır. Nitekim bu alandaki sendikalaşma oranlarına baktığımız zaman oldukça geri olduğunu görmekteyiz (Tokol, s.44).

Bunun yanı sıra dünyadaki globalleşme trendine paralel olarak rekabetin ve kalitenin öneminin artışı "kalite kontrol çemberleri" ve "insan kaynakları yönetimi" gibi yeni yöntemler, işçi ile yönetim arasında direkt bir ilişkinin kurulmasına yol açmıştır. Ayrıca sendikanın varlığını sürdürebilmesi için gerekli gerilimi zayıflatarak ve işçiyi sendikaya yabancılaştırarak, daha çok işletmenin amaçları ile bütünleştirmesine yol açmakta; bir diğer ifade ile işçinin değerleri şirketin ideolojisi tarafından etkilenmektedir (Ebel, s.66, Gregory, s.206).

Buna karşı da bazı sendikalar, işçiyi işverenin ideolojik yörüngesinden çıkartmak amacıyla, sürekli sömürüyü, sınıf çatışmasının son bulmadığını, sadece şekil değiştirdiğini ısrarla vurgulamak yoluna gittiklerini görmekteyiz. Genelde ise yeni gelişmeler karşısında **sendikaların izledikleri stratejiler** şu sekilde sıralanabilir: (Lasbuy &Bamber; s.14-5; Uygur, 52-5; Gregory,s.191-201; Balcı, s.6; Özaki, s.5)

- Artan *işgücünden faydalanma esnekliği* ve işgücünün yeniden yapılanmasından doğan değişmelere karşı esneklik arayışı; çünkü geleneksel örgütlenme biçimi artık günümüzde işgücünün taleplerine cevap vermekte yetersiz kalmaktadır,
- İnsan kaynaklarının yönetimi uygulamalarına karşı *yeni kontrol ve motivasyon alternatifleri geliştirilmesi*,
- Günümüzde kadınlar eskisinden daha çok işgücüne katılır hale gelmiş ve bugüne kadar sosyolojik sebeplerle sendikaların dışında kalan *kadınların sendikaların çatıları altında toplanabilmesi* sendikalara büyük bir güç katacaktır,
- Ayrıca *gençlere yönelinmesi* bir başka potansiyel üye kaynağını oluşturabilir,
- Kamu sektöründeki yeniden düzenleme ve artan özelleştirme ve özel sektördeki üretimin artan küreselleşmesine uygulanabilir *alternatif politikalar* geliştirmek,
- Toplu pazarlık yoluyla teknolojik gelişme sürecini etkilemek ve *teknoloji antlaşmaları* imzalamak,
- İşçiler arasında *iletişim ve işbirliğ*inin artırılması,
- İşgücünün çıkarlarını koruyan *toplumsal program*ın yaratılmasında sendikalara çok daha aktif görevler yüklemek,
- Geleneksel *ücret sendikacılığının ötesi*ne geçmek,
- İşgücündeki bireyselleşme ve bütünlüğü yitirme sürecine paralel olarak sendikaların bu talepleri dikkate alarak *yeniden örgütlenme*leri, bu amaçla da mühendisler, kamu çalışanları, tarım işçileri gibi grupların ortak bir örgütün çatısı altında toplanması,
- Bazı eski doktriner sendikaların sınıf ve *kitle sendikacılığı* anlayışında ısrarı,
- İşsizliğe, yeni istihdam biçimlerine karşı yürütülecek mücadeleye karşı özel bir önem vermek ve işsizlerle, *düzensiz işlerde çalışanların örgütlenmesi*ne yönelik politikalar oluşturmak.

Çoğunluğu sendika kaynaklı olan yukarıdaki strateji tekliflerine baktığımız zaman ya bunların uygulanabilirlikten çok uzak ya da uygulanabilecek nitelikte olanların da sendikaların klasik yapılarını değiştirmeye zorlayacak nitelikte teklifler olduğunu görmekteyiz. Çünkü kitlelerin çözülüşünün böylesine belirgin hale geldiği bir ortamda sınıf ya da kitle sendikacılığı yapmak son derece zor hale gelmiştir. Öte yanda alternatif politikaların teklifi konusunda ise bugün hala hem büyümeyi, hem enflasyonu, hem de firmaların yaşamını sürdürebileceği uluslararası rekabeti göz önünde bulundurarak geliştirilmiş, uygulanabilir sosyal politikalar üretilememiştir.

Ayrıca son on yılda yapılan yukarıdaki tekliflere rağmen sendikalarda yaşanan kriz genel eğilim itibarıyle gerilememiş; aksine artmıştır. Gelecekte de muhtemelen bir takım reaksiyoner çıkışlara rağmen sendikalar eğer bu hızlı yapısal dönüşümü, yani temel paradigmaların değişimini kavrayıp, yeniden yapılanma sürecine giremezse zamanla çok daha ciddi krizlerle karşı karşıya kalacaklarına kesin gözüyle bakabiliriz.

Bugün gerek sendikaların, gerekse genelde çalışma hayatının geleceğine yönelik çok sayıda spekülasyon mevcuttur. Bu konuda iyimser yaklaşanlar olduğu gibi (Turan,s.9), çok sayıda kötümser senaryolara da rastlanmaktadır. Bilindiği gibi, sosyal olaylarda hiçbir zaman yüzde yüz tahminde bulunmak mümkün değildir.

Değişmenin ivme kazandığı bir ortamda gerek bireyler, gerekse kurumlar güvenliklerini daha çok tehdit altında hissetmektedirler. Nitekim post-endüstriyel toplum da bu tedirginliğin (değişimin, ya da istikrarsızlığın) daha da arttığı bir toplum biçimidir. Sendikaların geleceğine yönelik ilgi de bu bağlamda değerlendirilebilir.

Bugün endüstri toplumunun çözülüşüne paralel olarak giderek çözülen **sendikalar gelecekte şu yönlerde gidebilir** (Drucker, 1990s.197):

1. Hiçbir şey yapmayarak yok olabilir. Bu özgür demokratik toplumlar için bile söz konusu olabilir. Veya o derece küçülür ki zamanla gereksiz bir kuruluş haline gelebilir.
2. Devletin zorunlu sendika üyeliği ve sendikaya şirket yönetimi karşısında veto yetkisi veren "ko-determinasyon" gibi güçlü konumlar kazandıracak esaslar getirmesini sağlayarak, siyasal güç yapısına egemen olma yoluyla, sendikanın kendi varlığını sürdürmeye çalışması söz konusu olabilir. Almanya, Hollanda, ve İskandinav ülkelerindeki sendikalar daha rasyonel görünen bu yolu seçmiş görünüyorlar. Nitekim 1400 yılında sosyal işlevlerini kaybetmiş olmalarına rağmen feodal şövalyeler ve torunları da güç ayrıcalıklarını bu yolla beş yüz yıl sürdürmüşlerdir. Ancak şövalyelerin ellerindeki silahlara karşılık ellerinde oy gücüne sahip olan sendikalar imalat işçilerinin sayısal gerilemesinden dolayı bunu da yitirmektedirler.
3. Sendikaların işlevlerini yeniden gözden geçirmeleri bir başka yol olabilir. Verimlilik ve kalite ve rekabet gücünün sürdürülmesi gibi konularda işverenle birlikte çalışabilirler. Böylece üyelerinin işlerini ve gelirlerini korumuş olurlar. Bu da biraz Japonya'daki uygulamaya yakın olabilir. Dolayısıyla bugün bir çok gelişmiş ülkede düşük kalite ve rekabetin en önemli kaynaklarından birisi olarak görülen ve şüpheyle karşılan sendikalar hem imajlarını olumlu yönde değiştirebilirler hem de mevcudiyetlerini sürdürebilirler.

Özetle hangi yol tercih edilirse edilsin sendikaları post-endüstriyel toplum gelişimine paralel olarak (yok olma tehlikesinin de dahil olduğu) zorlu bir süreç beklemektedir.

D. SANAL İŞGÜCÜ

Modern dünya "iş"i ve "işyeri"ni yaşamın merkezi haline getirdi. Geleneksel toplumda "evde çalışan" insanlar, artık "fabrikalarda çalışma"ya başladılar. İş, aileden ayrıldı. Sosyologların büyük önem atfettikleri bu gelişme (Weber, s.18) ekonomide olduğu kadar, zihniyet dönüşümünde de oldukça önemli işlevler gördü.

Modern dünyanın adeta merkezi haline gelen endüstriyel üretim düzeni, eğitimden aile düzenine kadar tüm kurumların yeniden örgütlenmesine yol açtı. "Büyük aile" parçalanarak, endüstri toplumunda "çekirdek aile"ye dönüşürken, eğitimde endüstrinin gereksinimlerine uygun tarzda kitleselleşti.

"Kendi işini yapan" ya da "ücretsiz aile efradı" olarak çalışan insanların yerini, "ücretli" iş gücü aldı. Ekonomi ve toplum kabuk değiştirdi. Dağınık yerleşim birimlerinde yaşan insanlar, modern dünyada, büyük kitleler halinde, endüstri merkezlerine akın ettiler. Her alanda gözle görülür bir merkezileşme ortaya çıktı. Çünkü bu merkezileşmeye, standartlaşmaya ve kitleselleşmeye (Toffler, s.75-94) dayanan anlayış maliyetleri minimize ediyordu. Sonuçta "iş" modern dünyada "aile"den koptu ve "aile" farklı bir işlev kazandı.

Ancak içinde yaşadığımız bu post endüstriyel çağda, tekrar tersine bir eğilim ortaya çıktı: İş, yeniden eve dönme eğilimine girdi. Başta Amerika olmak üzere çok sayıda gelişmiş ülkede "*evde çalışma*" (work at home), "*tele çalışma*" (telework), "*uzaktan çalışma*" (distance work) ya da "*tele işe gidip gelme*/telekomute" (telecommuting) dedikleri çalışma türleri olağan üstü bir hızla artmaya başladı*.

"Sanal çalışma"nın versiyonları olan "tele çalışma" (telework) ile "telekomute/tele işe gidip gelme" (telecommuting), Avrupa'da ve Amerika'da farklı kullanılmaktadır. Amerika'da "telekomute" denildiğinde, tele çalışmanın

Bu kavramlar arasında kısmi farklar olsa bile, çoğu kere adına *"sanal işgücü"* (virtual workers) diyebileceğimiz, yeni bir işgücü türünün yükselişini göstermektedir. Aslında endüstri uygarlığı ile gelen standart çalışma türlerinin dışına çıkan uygulamaların kökleri daha eskiye dayanmaktadır. Ancak son dönemde enformasyon teknolojilerinin(özellikle de İnternet'in) gelişimi, bu yeni çalışma türlerinin yaygınlaşmasını çok daha kolaylaştırmıştır.

"Sanal işgücü" kavramını, ILO'nun tanımından (Davis) esinlenerek, "tele çalışma"nın bir alt birimi olan, "tele işe gidip gelen" (telecommuter) işçilerden, hiç işyerine gitmeksizin zaman ve mekandan bağımsız çalışan işgücüne kadar, enformasyon teknolojilerinin kullanılması yoluyla, uzaktan çalışan işgücü olarak tanımlayabiliriz.

Sanal işçiler, esnek işyeri uygulamasının bir parçası olan, "telekomute/tele işe gidip gelme" uygulamasında olduğu gibi, haftanın belli günlerine işyerinde, kalan günlerinde de evlerinde çalışabilirler; veya hiç işyeri ve işvereni ile direkt yüz yüze temasa geçmeksizin, tümüyle sanal ortamda, daha çok proje bazında, faaliyette bulunabilirler. Sanal çalışma düzeninde, işçi işe gitmiyor, iş işçinin ayağına geliyor (Harler, s.26).

Biz burada sanal işgücü kavramını "telekomute/tele işe gidip gelme"den (telecommuting) başlayarak, tüm işlerin sanal ortamda yapıldığı ileri düzeyde sanal çalışmaya kadar, *enformasyon teknolojileri vasıtasıyla* uzaktan çalışma şekillerini da kapsayacak şekilde kullanıyoruz.

özel bir şekli kastedilmektedir. "Telekomuter" denilen sanal işgücü, belli bir işverene başlı çalışmakla birlikte, işlerini evinden ya da uzaktan yürütmektedir. Bütün "telekomuter"ler "tele işgücü"dür. Ancak bütün "tele işgücü", "telekomuter" değildir. Tele çalışmada, ev temelli çalışma olmakla birlikte, işgücü, aynı anda birden fazla işvere iş yapabilir. "Tele işçi"ler, "telekomuter"lerden daha hızlı büyümektedir. bkz.Jack Nielles, Some Common-and Not So Common- Telework/Telecommuting Questions, JALA International, Inc., 1998, İnternet adresi: : http://www.jola.com/faq.html#what

Genellikle yüksek vasıflı, bilgi işçisi sınıfına giren ve ileri düzeyde enformasyon teknolojilerini kullanan sanal işgücünün istihdamının hızla yaygınlık kazandığına tanık olunmaktadır.

Aslında işçi (worker) kavramı kullanılmakla beraber, sanal işgücünün, geleneksel işgücü ile ücretli çalışmak dışında pek fazla bir benzerliği yoktur. Sadece vasıf yönünden değil, sahip olduğu kültürel özellikler bakımından da geleneksel işçiden farklılaşır.

Sanal işgücü, geleneksel endüstriyel işgücü istihdamında olduğu gibi uzun süre aynı işyerinde çalışmaz; dolayısıyla onun "*işyeri aidiyeti*" son derece zayıftır. Bunun yerine sanal işgücünde "*meslek aidiyeti*"nin öne geçtiğine tanık olunmaktadır.

Sanal işgücünün işyeri ile ilişkisi, proje bazlı işlerde olduğu gibi, çoğunlukla belli sürelerle sınırlıdır. Projenin tamamlanması ile birlikte, sanal işgünün çoğu kere o işyeri ile ilişkisi de kesilmektedir. Ayrıca sanal işgücü, - belli bir işverene bağlı olarak genellikle evden çalışan telekomuterler (telecommuters)i istisna tutarsak- aynı anda birden fazla işte/projede çalışabilmektedir.

Günümüzde sanal üniversite uygulamalarının bir parçası olarak, bugün Amerika'da bazı üniversitelerde, *dijital profesörler* istihdam edilmeye başlamıştır. Bu öğretim üyeleri kadrolu öğretim üyeler gibi, ders vermek için kampüse gitmemektedirler. *Mekandan bağımsız* olarak, genellikle evlerinden dersleri yürütmektedirler. Ayrıca derslerinin yürütülmesinde de öğretim üyesinin, derslerinin yapıldığı şehirde ya da ülkede olup olmamasının bir anlamı yoktur.

Gerek eğitim ve araştırma kurumlarında, gerekse diğer ticari kuruluşlarda çalışan işgücünün, iş yaptıkları kurumlara bakış tarzları da, bu uygulamaların doğal bir sonucu olarak değişmektedir. *İş ile işgücü arasındaki geleneksel çalışma şekille-*

rinin beraberinde getirdiği kültürel bağlar çok büyük oranlarda çözülmektedir. Önümüzdeki dönemde, en büyük etkinin, sosyal ve kültürel alanda ortaya çıkması beklenilmektedir.

Bir diğer ifade ile, sanal çalışma düzenin yaygınlaşması, *işgününün sosyal, kültürel ve psikolojik özelliklerinde çok köklü değişimleri de beraberinde getirecektir.* Buna bağlı olarak, eğitim şekillerinde de yeni durumun yarattığı ihtiyaçlara göre çok köklü değişikliklerin ortaya çıkması beklenilebilir. Özellikle, bireyin "özerk" ve "öz denetin" duygusunun gelişmiş olması ile yukarıdan "emir almadan" çalışmasını sağlayacak hem "disiplinli" hem de "yaratıcı" bireylerin yetiştirilmesi çabasının, yeni eğitim tartışmaları içinde öncelik kazanması beklenilebilir.

Aynı zamanda **iş**, *bazı klasik sosyologların ifade ettiği anlamda, bir sosyal entegrasyon işlevini kaybetmektedir.* Toplumda boş zaman etkinlikleri ve gönüllü çalışma örgütleri önümüzdeki dönemde, geleneksel çalışmanın bıraktığı boşluğu doldurmak açısından özel bir önem kazanacağa benzemektedir.

Sanal çalışma şeklinin ilk basamağı diyebileceğimiz "telekomute" (telecommuting) uygulamasında çok kısmi *firma aidiyetten* bahsedile bile, ileri düzeyde, sanal çalışmada, bu imkansız hale gelmektedir. Bazı sanal çalışma türlerinde işgücü, fiziki planda, gerek firma ile gerekse işveren ve diğer meslektaşları ile hiç karşı karşıya gelmemektedir.

Giderek maddi mal üretimin yerine, bilgi üretimimin öncelik kazanması, beraberinde, bir çok malı daha kolay dijitalleşebilir hale getirmiştir. Dolayısıyla dijitalleşen malların da, İnternet gibi teknolojiler sayesinde dünyanın bir yerineden bir başka yerine kolayca transfer edilebilmesi sanal işgücü istihdamının artışında en önemli faktör olmuştur.

Günümüzde, en hızla gelişen **yazılım sektörü**, bunun için iyi bir örmek teşkil etmektedir. Bu sektörde çalışan işgücü, tümüyle mekandan (işyerinden) bağımsız, aynı takımın bir

parçası olarak çalışabilmektedir. Örneğin Amerika'da faaliyette bulunan bir firmada, rahatlıkla Hindistan'da bu alanda yetişmiş iş gücü istihdam edilebilmektedir. Projenin üstüne düşen kısmını tamamlayan Hintli işçi, İnternet üzerinden, binlerce dolar değerindeki ürünü, birkaç dakikada Amerika'daki işverenine ulaştırabilmektedir.

Telefon, fax, e.mail, İnternet gibi enformasyon teknolojilerinin yaygınlık kazanması, dünyayı sıkça bahsedildiği şekilde küçültmüş ve farklı mekanlardaki insanları sanal ortamda çok daha kolay bir şekilde bir araya gelerek iş yapabilir hale getirmiştir. Örneğin bugün alanında oldukça saygın bir yere sahip olan NPQ (New Perspectives Quarterly) adlı dergiyi çıkartan ekip üyeleri çok farklı mekanlarda yaşasalar bile, derginin işlerini, fax ya da e.mail gibi iletişim teknolojilerini kullanarak yürütebilmektedirler.

Günümüzde çok sayıda firma, gerek *maliyetleri azaltmak*, gerekse farklı mekanlardaki *nitelikli işgücünden faydalanmak* amacıyla, sanal çalışmayı teşvik etmektedirler. Bu durum özellikle enformasyon ve telekomünikasyon sektöründe yaygın olarak kullanılmaktadır.

Bu yeni çalışma düzeninde, *insanlar çalışma mekanını kendileri tercih ediyorlar*. Eğer fax modem kartı olan bir notebook bilgisayarınız ve buna bağlı mobil telefonunuz var ise işler istenilen yerden yürütülebiliyor. Burası bir tatil köyü de, bir dağ evi de olabilir.

Sanal işgücü, başta ABD olmak üzere, enformasyon devrimini yaşayan ülkelerde hızla artmaktadır. *Sanal işgücü uygulamasının ilk adımı olan olan, "telekomute" (telecommuting)*, oldukça hızlı bir artış göstermektedir. Sayıları 1985 yılıda bir milyon civarında olan"telekomuter"lerin miktarı, 1990 yılında 4, 1995 yılında 8.4, 1996 yılında 9.3, 1997 yılında da 11 milyona ulaşmıştır.

KPMG Peat Marwick Survey'inin sonuçlarına göre, Amerika'da Fortune 1000'e giren şirketlerin yüzde 25'i, "telekomuter" olarak adlandırılan sanal işgücü istihdam etmektedirler. Ayrıca bu şirketlerin üçte biri programlarını genişletmeyi arzu ettiklerini belirtmişlerdir (Siskos, Wilcox; s.25)

Buna karşılık Avusturalya'da, 1995 yılında işgücünün yüzde 4'ünün "telekomuter" olarak evde çalıştığı tahmin edilmektedir (Dick, s.3). Bir yazar gelecek on yılda bu oranın yüzde 15'e çıkacağı iddia edilmektedir.

IT&T'nin her yıl yenilediği, "Telecommute America Survey"inin 1997 yılındaki sonuçlarına göre, yaklaşık yüzde 54'ü erkek olmasına karşılık, yüzde 46'sı ise kadındır. Bu durum sanal çalışma düzeni açısından kadın ve erkekler açısından pek fazla fark olmadığını ortaya koymaktadır. Bu geleneksel işgücü ile karşılaştırdığımızda kadınlar lehine gelişen bir durumu göstermektedir.

Yine 229 kişi üzerinde yapılan 97 Survey'ine göre, belirli bir yaş diliminde çok anlamlı bir yığılmadan bahsetmek oldukça güç görülüyor. Sadece yüzde 35 ile 40-49 arasında kısmi bir fazlalık söz konusu. Bu da zaman diliminin geniş tutulmasından kaynaklanmaktadır.

Bir diğer ifade ile sanal çalışma, belli bir yaş grubuna özgüdür denilemez. Her yaş grubundan işgücü sanal ortamda işlerini yürütebilir. Yeter ki sanal çalışmanın alt yapısını oluşturan yeni teknolojilerinin kullanımına gerektiği şekilde uyum sağlayabilsin.

Sanal çalışma şeklinin en önemli özelliklerinden birisi, işgücünün ileri enformasyon teknolojileri ile çalışıyor olmasıdır. Nitekim, 97 Survey'inin sonuçları da bunu ispatlamaktadır.

Teknoloji kullanım düzey bakımından, çalışanların yüzde 77 'si yüksek teknolojiyi ya da en ilerisini kullandıklarını belirtmişlerdir. Buna bir zamanlar yüksekti diyen yüzde 17'yi

de ilave ettiğimizde oran, yüzde 94'nün ileri teknoloji ile çalıştığı sonucunu ortaya çıkartmaktadır. Diğer taraftan teknoloji yok diyenlerin oranı yüzde 4 gibi son derece düşük bir düzeydedir.

Bilindiği gibi iş, *geleneksel çalışma düzeninde sadece bir geçim kaynağı değil, işgücünün kendini ifade etme şekli olmuş ve içi özellikle köklü firmalarda kendisini firma kimliği ile özdeşleştirmiştir.*

Oysa büyük ölçüde evden çalışmaya dayanan sanal çalışma düzeninde, işgücü artık kendisini "organize profesyonel" (%51) ve "bağımsız düşünceli" (%44) birey olarak tanımlamaktadır. Ayrıca yüzde 45 gibi oldukça yüksek düzeyde de, "çok görevli" olarak tanımlaması onu geleneksel işçiden ayıran bir başka özelliğini oluşturmaktadır.

Öte yandan "telekomuter" olarak evde çalışan sanal işgücü kendisini, yüzde 39 düzeyinde "verimli", yüzde 16 düzeyinde "işkolik", yüzde 15 düzeyinde "özgür ruhlu" ve yüzde 10 düzeyinde de "kontrollü uçuk olarak tanımlamaktadır.

Bunun yanında, siz kimsiniz şeklinde sorulan bir başka soruya ise, yüzde 48'i, iş saatlerinde evde çalışan "telekomuter", 24'ü "ev temelli iş sahibi", 23'ü "başarılı olmayı arzulayan telekomuter", yüzde 13'ü "normal iş saatlerinden sonra evde çalışan" ve yine yüzde 13'ü ev temelli iş sahibi olarak tanımlamaktadırlar.

Ankete kalınların büyük bir bölümü (% 39), aynı zamanda mevcut durumdan memnuniyetlerini de ifade edecek şekilde, yaptıkları işi bırakmaları için ne gerekir sorusuna, "İki misli maaş" cevabını vermişlerdir. Buna karşılık yüzde 12'si "bir limuzin", yüzde 9'u ise, "büyük bir köşe ofis" verilmeli demektedirler.

Yine muhtemelen durumundan yeterince memnun olmayan, bir grup ise (%38), "Onu bırakmam için bir şey yapmanız gerekmez" cevabını vermişlerdir. Oldukça önemli bir kısmı

(yüzde 39) serbest zamanlarda da çalıştıklarını beyan etmişlerdir. Ailesiyle zaman geçirme oranı ise, yüzde 38'dir. Bu durum, yeni çalışma şekillerinde, *ailenin daha çok merkezi önem kazanmasına* işaret etmektedir. İnternet'in serbest zamanlarda oldukça büyük oranda (%35)kullanıldığına tanık olunmaktadır.

Zaman zaman evde çalışma, tele çalışma, tele işe gidip gelme ya da uzaktan çalışma olarak farklı şekillerde adlandırılan sanal çalışma, gerek çalışanlara gerekse işverenlere, hem avantajları hem de bazı dezavantajları birlikte getirdiği bir gerçek.

1. Avantajları

Sanal işgücü, süreyi tümüyle kendi isteklerine göre ayarlayabiliyor. İsteyen sabahları çalışıyor, isteyen akşamları. Çok uzun süreler çalışabilecekleri gibi, kısa sürede çalışabiliyorlar. Geleneksel çalışma şekilleriyle karşılaştırılamayacak kadar esnek.

Büyük kentlerin, yaşamı çekilmez hale getiren trafik sorunu, her gün işe gidip gelme zorunluluğunun ortadan kalktığı sanal çalışma düzeninde, büyük ölçüde hafifleyecektir. (Maynard, s.61;)

Bunun yanında sanal işgücü, işe gidip gelirken karşı karşıya kaldığı zaman ve para israfından da büyük ölüde kurtulacaktır.

İşyerlerinde birbirinden hoşlanmayan ve çoğu kere takım ruhu içerisinde, işin daha iyi yapılması için birbirine destek olmak yerine bir birine engel olmaya çalışan insanlar, her gün birbirlerini görmek zorunda kalmayacaklardır.

Bunun yansıra, aşırı hiyerarşik düzenden rahatsız olanlar, kendi arzularına göre özgürce çalışabilecekleri bir iş ortamına kavuşacaklardır (Halal, William E., s. 9-10)

Yaptığınız işin hem işçisi hem de yöneticisi olunacaktır. İşveren tümüyle sonuca, yani ortaya çıkan ürüne bakarak işgücünü değerlendirecektir.

İşyerinde konuşkan personelin, diğerlerini meşgul ederek sebep oldukları işgücü kayıpları büyük ölçüde ortadan kalkacaktır. Yapılan çalışmalar, evde çalışmanın işgücünün verimliliğini artırdığını ortaya koymaktadır (McCune, s.12).

Aile bu çalışma düzeni içinde yeniden merkezi önem kazanmaktadır (Hill, Hawkins, etc.,s.295). Bu alana ilişkin yapılan çalışmalarda, bir kısım tele çalışan, ailelerine daha çok zaman ayırabildiklerini belirtiyor. Hatta bir tele çalışan "On beş yıldır ilk defa ailemle hep birlikte yemek yedim" diyerek memnuniyetini belirtmiştir.

Hepsinden önemlisi yapılan çalışmalar, işgücünün verimliliğinde artış olduğunu göstermesi, sanal çalışmanın cazibesini artırmaktadır (Fitzer, s.67). Nitekim şirketlere neden bu tarz bir çalışmayı uyguluyorsunuz şeklindeki soruya yüzde 45 'i iş gören etkinliğini artırmak, yüzde 35'i para tasarrufu sağlamak, yüzde 33'ü ise, nitelikli işgücünü çelmek şeklinde cevap vermişlerdir (Mc. Cune, s.1-17).

2. Dezavantajları

Ancak bu işin bir maliyeti de olabilir. Daha önce ofiste işgücünü meşgul eden meslektaşların yerini, aile bireyleri ya da İnternet'teki sohbet (chat) arkadaşları alabilir.

Kendini iyi disipline edemeyen işgücü, işyerindeki yöneticilerden uzakta, gereğinden fazla ya da az çalışarak, işlerinde ve sağlında belli sorunların ortaya çıkmasına yol açabilir.

Evde çalışma düzeninde, insanların firma aidiyetleri ortadan kalkacak ve yerleşik firmalarda *örgüt kültürü zayıflayacaktır*. Nitekim tele çalışanların temel sadakatlerinin işyerinden ziyade mesleklerine yönelik olduğu gözlenmektedir.

Evde çalışan işgücü açısından en önemli sorunlardan birisi ise, işyerinde kariyer şansınız büyük ölçüde ortadan kalkmaktadır.

Ayrıca "örgüt içi öğrenme" imkanları büyük ölçüde ortadan kalkacaktır. Bunun yerine muhtemelen sanal ortamda öğrenmeye ilişkin yeni yöntemler geliştirilecektir. Yine burada da, İnternet'teki "tartışma grupları"nın (listseves) işlevleri artacaktır.

Sanal işgücü, yüz yüze iletişimin getirdiği, işyerlerindeki sıcak dostluklardan mahrum kalacaktır. Özellikle yalnız yaşayanlarda ciddi *yabancılaşma sorunlarını* getirebilir. Büyük ölçüde bunun yerini aileleri ya da sanal iletişim kanalları ile doldurmaya çalışacaktır.

Bugün sanal çalışma, olumlu ve olumsuz yanlarıyla fiili bir durum haline gelmiştir. Çok muhtemelen önümüzdeki dönemde de, İnternet gibi enformasyon teknolojilerinin gelişimine paralel olarak, hızla artmaya devam edecektir.

Sanal çalışma düzeninin işgücü ise, temel karakteristikler itibariyle, büyük ölçüde, geleneksel işgücünden farklı bir işgücü olacaktır.

Sosyal, kültürel ve yapısal özellikler itibariyle farklılaşan sanal işgücü ise, karşılıklı etkileşim süreci içinde, çok muhtemelen, toplumsal dokuda da önemli değişikliklere yol açacaktır.

E. POST-ENDÜSTRİYEL DÖNÜŞÜM SÜRECİNDE EĞİTİM

Daha önceki bölümlerde de genel çerçevesi ortaya konulduğu şekilde, modern endüstriyel toplum kendini geleneksel/tarım toplumlarının yapılarına ve değerlerine bakarak tanımlamıştır. Geleneksel toplumlardan farklı olarak modern endüstriyel toplumların paradigması büyük ölçüde, "otoritenin merkezileşmesine", "ileri düzeyde işbölümüne",

"bürokratik yönetim geleneğine" (yani bir anlamda işin bilimsel örgütlenmesine), "endüstriyel üretim düzeni"ne, "büyük işletmeler"e, "bağımlı/ücretli çalışmaya", "mekanik evren/örgüt anlayışına", "ulus devlet" düzenine, "rasyonalite"ye, "ilerleme"ye, "evrim"e, "düzen"e, "homojenleşme"ye, "değerden arınma"ya ve "standartlaşma"ya dayanır.

Modern toplumun eğitim anlayışı da büyük ölçüde, endüstriyel düzenin ihtiyaçlarına göre biçimlenmiştir; yani, standartlaşmış, daha ziyade mavi yakalı işgücü merkez alınarak tasarlanmış, bilginin üretiminden ziyade kullanımını esas alan, insanlara daha ziyade "belli bilgi ve becerileri kazandırmayı amaçlayan", ancak onların "yaratıcılıklarına çok gereksinim duymayan", bir anlayışı temel almıştır (Drucker; Toffler).

Özellikle de modernitenin ayrılmaz bir parçası olan "disiplinin" kazanıldığı yer, büyük ölçüde herkese "kitle eğitimi veren okullar" olmuştur. Ancak endüstriyel toplum gerilerken, yeni bir toplumun yükselişine tanık olduğumuz şu dönemde, yeni bir eğitim şekline ihtiyaç duyduğumuz sıkça dile getirilmeye başlanmıştır. Farklı adlandırmalar söz konusu olsa bile, bu yeni toplumun bir post-endüstriyel/enformasyon/bilgi toplumu olduğu konusunda yaygın bir kanat söz konusudur.

Giderek azgınlaşan küresel rekabet karşında, artık hiç kimsenin elinde hazır senaryolar yok. Firmalar haritası çizilmemiş topraklarda yollarını bulmak zorundalar. Ortak aklın ötesinde, sezgiye de ihtiyaçları var. Belirsizlikle başa çıkmayı bilen, sürekli yeniliğe kendini adamış insan gücü, firmaların en önemli zenginlik kaynağını oluşturmaktadır. Dolayısıyla, yaratıcılık, hiç olmadığı kadar önemli bir unsur olarak öne çıkmıştır.

Mümkün olduğunca merkeziyetçilikten uzaklaşma çabası söz konusudur. Küreselleşme ve onun öteki yüzü olarak gelişen yerelleşme, ulus devletleri iki taraflı sıkıştırmaya

başlamıştır. Özellikle hızla yaygınlaşan enformasyon teknolojileri, ulus devletin denetim kabiliyetini bir çok bakımdan sınırlamaktadır.

Diğer taraftan İnternet gibi teknolojiler, başta eğitim olmak üzere çok geniş bir alanda ağırlığını hissettirmeye başlamıştır. Küresel bir etkileşim ve çalışma düzeni için uygun bir teknolojik altyapı ortaya çıkmaktadır.

Bütün bunların yanında artan bilgi işleri ve hızla yaygınlaşan bilgi işgücü, bu yeni toplumun en önemli özelliği haline gelmiş ve evrensel okur yazarlık ön plana geçmeye başlamıştır.

Bir diğer ifade ile potendüstriyel toplumda "bilgi", toplumun stratejik kaynağını oluşturmaktadır. Bilgiyi üreten de, kullanan da insan olduğu için, insan kaynakları; dolayısıyla eğitim bu toplumun varlığını sürdürebilmesinin olmazsa olmaz koşulu haline gelmiştir.

Endüstriyel toplumdan post-endüstriyel topluma geçiş sürecinde, işin yapısı büyük ölçüde değişmektedir. Bir kez öğrendikten sonra, yaşam boyu sürdürülen endüstri toplumunun işlerinin yerini, enformasyon/bilgi toplumunda, part-time ya da geçici/sözleşmeli işler almaya başlamıştır.

İşin sürekliliğini yitirmesine paralel olarak, çalışanlar, yaşamları boyunca yeni işlere uygun yeni hünerler kazanma ihtiyacı duymaktadırlar. Nitekim Amerika Devlet Başkanı Clinton, ortalama bir Amerikalının yaşamı boyunca yedi defa eğitilmek zorunda olduğunu ifade etmektedir. Bu sayı muhtemelen önümüzdeki dönemde çok daha artacaktır.

Endüstri toplumu standartlaşmayı, kitle üretimini, aşırı uzmanlaşmayı, vasıfsızlaşmayı, Marks'ın, C: Chaplin'in çalışmalarında sıkça vurgulanan yabancılaşmayı ve mavi yakalı proleterleri yaratmıştı. Oysa bilgi çağında büyük ölçüde, standart işler kompütürize edilmeye başlanmıştır. Kol gücüyle çalışan işgücüne eskisi kadar gereksinim kalmamıştır.

İşgücü ise bu bilgisayar destekli makineleri kullanan yüksek vasıflı/eğitimli bilgi işçilerine dönüşmeye başlamıştır.

Endüstri toplumunun gelişi tarımı endüstrileştirmiştir. Bilgi toplumunun gelişi ise endüstri toplumunun işlerini bilgi işleri haline dönüştürmüştür. Bugün küçük ve orta ölçekli işletmeler, bir önceki teknolojiye dayansa bile, büyük ölçüde bilgisayar destekli makineleri kullanmaya başlamıştır.

Enformasyon teknolojileri bir taraftan öğrenme ve boş zaman arasındaki ilişkiyi değiştirirken (Martin, s. 4), diğer taraftan da, işçilerin vasıf düzeyini yükseltmiştir. Yapılan bir araştırmaya göre, bilgisayar destekli makineleri (robotları) kullanan işletmelerin yüzde 60'ı, bu teknolojilerin girişinden sonra daha yüksek vasıf talep etmeye başlamışlardır (Block, s.102).

Bu arada içinde yaşadığımız çağda büyük ölçüde tekrara dayanan rutin işler terk edilmektedir. Çünkü tekrara dayanan işler çok kolay kompütürize edilebilmekte ve hiçbir ülkede de kompütürize edilen rutin işlerin yapılmasında, ne kadar ucuz olursa olsun işgücü rekabet edememektedir.

Bunun yanında kullanılan teknolojilerin ve ürünlerin ömürleri de sürekli kısalmaktadır. Mevcut küresel rekabet düzeni içerisinde, firmalar ayakta kalabilmek için rakipleri karşısında fark yaratmak ve sürekli yenilik yapmak zorunda kalmaktadırlar.

Ayrıca hiç bir firma milyarlık makineleri eğitim düzeyi düşük, vasıfsız işgücüne bırakmak istememektedir. Ayrıca sürekli karmaşıklaşan teknoloji ve üretim sürecinde, vasıfsız işgücünün bu teknolojileri kullanması da zorlaşmaktadır.

Bütün bunlar işgücünün **sürekli eğitimini** zorunlu kılmaktadır.

İşin felsefesi üzerinde çalışan ünlü yazar C. Handy'ye göre, Tüm eğitim sistemimizi değiştirmek zorundayız. Gelecek süreksizlikler dünyasını ortaya çıkartıyor. Bu **süreksizlikler**

çağı*nda, esas olan öğrenciye bilgi ve becerileri öğretmekten ibaret kalmayan yeni bir eğitime ihtiyaç vardır.* Çünkü yeni teknolojiler sayesinde bilgi artık parmaklarımızın ucundadır. Ona ulaşmak artık çok kolaydır. Esas olan çocukların bu bilgiyi ne yapacaklarını öğrenmelerine yardımcı olmaktır.

Enformasyon toplumu teorisinin önde gelen isimlerinden Y. **Masuda**'nın (s.44) da vurguladığı gibi:

- Formel okul sınırlamaları enformasyon toplumunda ortadan kalkacaktır.
- Şimdiki kapalı eğitim sistemleri yerlerini bilgi ağlarına bırakacaktır.
- Bu durum gelişmiş bölgeler ile gelişmemiş bölgeler arasındaki boşluğu ortadan kaldıracaktır.
- Kendi kendine öğrenme eğitimin ana şekli olacaktır. Formel eğitim sisteminde öğrenci öğretmen tarafından tek taraflı olarak öğretilmektedir. Enformasyon toplumunda öğretmen, özellikle bilgisayar desteği sayesinde bir danışman işlevi görecektir.
- Şimdiki eğitim zorunlu ve genç yaşta tamamlanıyor. Süreksizliklerin egemen olduğu enformasyon toplumunda yetişkinlerin eğitimi de büyük önem kazanacaktır.
- Kitle eğitimi yerini bireysel yeteneklere ve tercihlere uygun bir eğitim anlayışına bırakacaktır. Bir diğer ifade ile kişisel tarzda eğitim sistemi uygulamaya konulacaktır.

Bilgi networkleri üzerinde eğitimini gerçekleştiren birey, zengin bir içerikle karşı karşıyadır; sadece öğretmenine bağımlı/edilgen değildir (Reinhard). Özellikle yeni teknolojileri sayesinde mevcut eğitim sisteminden memnun olmayanlar, gerektiğinde dünyanın herhangi bir yerinden istedikleri tarzda eğitim alabileceklerdir.

Sanal eğitim

Enformasyon/bilgi toplumuna geçiş sürecinde sanal bir eğitim düzeni ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu eğitimin altyapısını oluşturan İnternet olağanüstü hızla yaygınlık kazanmaktadır. Bu değişimi Clinton çok çarpıcı bir biçimde ortaya koymuştur: "Ben iktidara geldiğimde dünyada 7 tane web sitesi vardı, ancak aradan geçen sekiz yıl içinde 7 milyon web sitesi siberuzayda yerini almıştır".

Sanal eğitim ilkesi, "siz okula gitmiyorsunuz, okul sizin ayağınıza geliyor"dur. Nitekim bugün enformasyon teknolojilerinin öncülüğünü yapan ülkelerde, çok sayıda üniversitede sanal ortamda, aklınıza gelebilecek her konuda bir eğitim programına, bedelini ödemek koşuluyla, evinizden ayrılmaksızın katılabilirsiniz (Hamman). Oldukça prestijli üniversitelerden, katıldığınız programın niteliğine göre, diploma ya da sertifika alabilirsiniz.

Sanal eğitimin, geleneksel eğitimden temel farkı öğretim üyesi ile öğrencilerin aynı mekanda olmamalarıdır. Bunlar farklı şehirlere ya da ülkelere dağılmışlardır. Ancak sanal ortamda öğrenci ve öğretim üyesi aynı mekandaymış gibi, gerektiğinde karşılıklı sorular sorarak ders yapabilmektedirler.

Sanal eğitimde gerektiğinde ödevler e.mail olarak öğretim üyesine gönderilir. Sınavlar ise, okula ve programa göre değişse de, gerektiğinde mahalli idarecilerin gözetiminde yapılabilmektedir.

Internet'te eğitimin maliyetleri de okula ve katılınan programa göre değişmektedir. Örneğin prestijli bir sanal eğitim kurumundan diploma alacaksanız daha büyük paraları gözden çıkartmanız gerekmektedir.

Sanal eğitim düzeni içinde öğretim üyeleri de dijitalleşiyorlar. Öğretim üyeleri, evlerinden ya da yazlıklarından ayrılmaksızın, çok farklı bir mekanda sanal ortamda derslerini

evlerindeki İnternet bağlantısından faydalanarak yürütebilmektedirler.

Şüphesiz böyle bir uygulamanın öğrenciler için olduğu kadar öğretim üyeleri içinde bazı cazip tarafları vardır. Ancak günümüzde bazı işletmelerdeki "taşeron işgücü kullanımı" uygulamasına benzer bir tarzda, dijital profesör istihdamı, daha şimdiden Amerika'da öğretim üyeleri arasında ciddi rahatsızlıklar yaratmaya başlamıştır. Çünkü dijital öğretim üyesi istihdamına ilişkin uygulamalar, ücretlerde son derece ciddi bir dengesizlik yaratmaktadır: Örneğin Arizona Devlet Üniversitesinde kadrolu bir öğretim üyesinin yıllık maaşı yaklaşık 67.000 dolar olmasına karşılık, Phoenix Üniversitesinde on-line ders veren bir profesörün bu derslerden aldığı para 2.000 dolar gibi çok küçük bir rakamdır.

Şüphesiz on-line ders veren profesörler bu çok küçük rakamla geçinmedikleri, bu derslerin yanı sıra konferans ve kitap gelirleri elde ettikleri de belirtiliyor. Fakat ne kadar farklı kaynaklardan gelir elde ederlerse etsinler, aradaki nispetsizlik rahatsızlık verici düzeyde yüksektir. Nitekim biraz da bu sebepten olsa gerek, geçtiğimiz dönemde, Amerika'da 900 kişilik bir profesör grubunun, "on-line eğitim"e tepki olarak hükümete yolladıkları şikayet mektubu basına yansıdı.

Sanal eğitim, geleneksel eğitim ile karşılaştırıldığında maliyetlerde önemli oranlarda düşüşlere yol açmaktadır. Ayrıca yetişmiş eleman sıkıntısı çeken az gelişmiş bölgelerdeki bir takım üniversitelerde, sanal sınıflar sayesinde, gerek yurt içindeki gerekse yurt dışındaki öğretim üyelerinden ders vermek üzere faydalanılabilir. Bu da yeni üniversitelerin öğretim üyesi sorunlarının çözülmesinde bir yol olabilir.

Türkiye'de gerek İnternet kullanımı konusunda, gerekse sanal eğitim konusunda tümüyle ilgisiz kalınmıştır. Nitekim YÖK sanal üniversite konusunda hazırlıklarını sürdürürken,

bir üniversitemiz, birkaç yıl önce sanal eğitim uygulamasına geçmiştir.

Ancak globalleşen dünyada özellikle İnternet gibi teknolojilerin kullanımında yabancı dil eğitimi büyük önem taşımaktadır. Çünkü bugün İnternet'te bilgilerin yüzde 80'e yakınının İngilizce olduğu tahmin edilmektedir.

Önümüzdeki dönemde bazı yazarlara göre, eğitim/enformasyon zenginleri ve eğitim/enformasyon yoksulları şeklinde iki grup olacaktır. Eğer geleceğin yoksulları arasında yer alınmak istenmiyorsa, bu alanda gerekli hazırlıkların yapılması sıkça dile getirilmektedir. Drucker'ı izleyerek bunlardan bazılarını şu şekilde sıralayabiliriz:

- Her şeyden önce yüksek düzeyde *evrensel bir okuryazarlık* sağlanması gerekiyor
- Her düzeyde insanlara öğrenme motivasyonu ve *öğrenmeye devam etme disiplini* aşılanmalıdır.
- Eğitimin *her yaştan insanlara açık* olması gerekiyor.
- Eğitim *okulların tekeli*nden çıkacaktır. Şirketler, devlet daireleri, gönüllü kuruluşlar okullar ile işbirliği yapacaklardır

Kısaca belirtmek gerekirse, endüstriyel toplumdan post-endüstriyel dönüşüm sürecinde, eğitim de büyük ölçüde değişmektedir. Enformasyon çağı, eğitim açısında yeni imkanları da beraberinde getirmektedir. Yeni teknolojiler, aynı zamanda eğitim maliyetlerinde de düşüşe yol açmaktadır.

Eğitim yaşam boyu gerçekleştirilen bir eylem haline dönüşmektedir. Yetişkinlerin eğitimi de, en az gençlerin eğitimi kadar öncelikli hale gelmiştir. Dolayısıyla "öğrenmeyi öğrenmek" büyük önem kazanmaktadır.

"Bilgi parmaklarınızın ucunda" sloganıyla yayılan İnternet gibi enformasyon teknolojileri sayesinde, bilgiye ulaşmak çok kolaylaşmıştır. Dolayısıyla bireylerin bilgiyi *depolama*ları çok *gerekli değil*dir. *Esas olan bireyin, o bilgiyi nasıl elde edip*

kullanabileceğini öğrenmesidir. Enformasyon/bilgi çağının işleri tekrara dayanan (rutin) işler değildir. Eğitim sürecinde, bireyin kendi başına iş yapabilmesi ve **yaratıcılık** yeteneğinin teşviki büyük önem taşımaktadır.

Bu çağın stratejik kaynağı bilgi, endüstriyel toplumun stratejik kaynağını oluşturan sermayeden farklı olarak, dünyanın bir yerinden başka bir yerine saniyelerle aktarılabiliyor. Yeter ki siz o bilgiyi kullanacak işgücünüzü eğitin. O'nun bilgiyi almasına ve bir üst düzeyde üretmesine uygun çevreyi oluşturun. Günümüzde, başka ülkelerin çok uzun yıllarda tamamladığı süreçleri, mevcut imkanlarla kısa sürede tamamlamak mümkün hale gelmiştir.

VI. BÖLÜM
POST-ENDÜSTRİYEL DÖNÜŞÜM SÜRECİNDE KÜRESELLEŞME VE NİTELİKLİ EMEK GÖÇÜ

A. KÜRESELLEŞMENİN TOPLUMSAL SONUÇLARI

Post-endüstriyel/Enformasyon çağının temel karakteristiklerinden birisini oluşturan küreselleşme, bir tarafıyla yepyeni imkânları getirirken, diğer taraftan da, özellikle vasıfsız emek açısından bazı olumsuzlukları içermektedir. Nitekim içinde yaşadığımız çağda, "*risk*", "*belirsizlik*", "*güvensizlik*", "*eşitsizlik*", "*kaygı*" ve "*toplumsal çözülme*", küreselleşme sürecinin toplumsal sonuçlarını açıklamada en çok başvurulan kavramlar haline gelmiştir. Aslında bütün bu kavramlar, modern zamanlarda hemen hemen her dönem mevcut olmuş ve endüstri uygarlığı, büyük ölçüde bu kavramlar üzerinde gelişmiştir.

Modern/endüstriyel toplumlarda özgürleşen bireyler, özgürlüğün bir bedeli olarak, daha çok risk ve belirsizlikle karşı karşıya olmuşlardır. Her ne kadar, geride bıraktığımız yüzyıl içinde, kapitalizmin getirdiği olumuz koşulları telafi etmeye yönelik teşebbüsler olmuşsa da, bunlar yüzyılın son on yılında, büyük ölçüde "yıkılan duvarların altında kalmıştır.

Son dönemde bloklar arasında yıkılan duvarların da etkisiyle ivme kazanan küreselleşme süreci, yukarıdaki kavramlarla ifade edilen toplumsal sonuçları, tarihte görülmedik bir şekilde küresel düzeye taşımıştır. Ulusal ekonomilerin birbirleriyle *bütünleşme* sürecine paralel bir biçimde, toplumsal sorunlar da küreselleşmiş ya da büyük ölçüde küreselleşme sürecinin sonuçlarından etkilenmeye başlamıştır.

Küreselleşme sürecinin toplumsal sonuçlarını değerlendiren akademisyenler arasında bir uzlaşmadan bahsetmek mümkün değil. Bu sürece şüpheyle bakanlar, tümüyle olumsuz sonuçlar üzerinde odaklanırken, daha ziyade neo-liberal gelenek içinde yer alanlar, serbest ticaretin olumlu sonuçlarının, zamanla, toplumsal sorunların da çözümüne yardımcı olacağını ileri sürmektedirler.

Aslında endüstri devrimi gibi, küreselleşme de öncelikle bir olgudur. İnsanlığın bilimsel, teknolojik ve ekonomik gelişim düzeyinin bugün geldiği yeri ifade etmektedir. Ancak nasıl modern/endüstriyel toplumların gelişim sürecinde, yeni kurumlar ve anlayışlar gelişmişse, günümüzde de küreselleşme sürecine paralel olarak, bu çağa özgü kurumların ve anlayışların ortaya çıkmasına tanık olmaktayız. Ekonomik ve teknolojik faktörler yanında, ideolojik faktörler, hem küreselleşme sürecini etkilemekte hem de bu süreçten etkilenmektedir.

Küreselleşme sürecindeki ideolojik kaygıları, belli bir düzeyde de olsa bir tarafa bırakarak ifade edersek, bu gelişmeden hem kazanlar hem de kaybedenler vardır. Süreç yeni

olduğu için küreselleşmenin toplumsal sonuçları henüz ampirik delillerle tümüyle ortaya konulamamıştır; ancak, yaşanan yaklaşık 20 yıllık deneyim, bize bu yolda oldukça önemli ip uçları vermektedir.

Yukarıda da belirttiğimiz şekilde, küreselleşme bir olgu olmanın yanında, siyasal ve ekonomik elitlerin tercihleriyle yakından ilişkilidir. Zaman zaman vurgulandığı şekliyle küreselleşmeden eğer kazananlar olmasıydı, bütün ekonomik ve teknolojik gelişmelere rağmen, böyle bir olgu da olmazdı. Bugün dünyadaki gidişatı etkileyen oldukça geniş bir kitle küreselleşmeden kazanç elde etmektedir. Ancak küreselleşme sürecini etkileyen ve kazanlar yanında, bu süreçten etkilenen, fakat süreci etkileyemeyen ve çoğunluğunu da kaybedenlerin oluşturduğu kalabalık bir kitle vardır. Bu makalede de, küreselleşmenin olumlu sonuçlarını veri kabul ederek, daha ziyade olumsuz toplumsal sonuçları üzerinde yoğunlaşılacaktır.

Toplumsal adaletsizlik ya da eşitsizlik küreselleşmenin en çok eleştirilen toplumsal sonucunu oluşturmaktadır. Aslında eşitsizlik kapitalizmin doğasında var olan bir özellik ve küreselleşme ile ortaya çıkmış yeni bir olgu da değil. Ayrıca bu kavram kapitalist sistemi de aşan bir özelliğe de sahiptir. Ancak eşitsizlik, küreselleşme sürecinin getirdiği serbest rekabet anlayışının sonucunda, rekabet gücü olanlarla olmayanlar arasındaki mesafenin çok daha açılmasına yol açmıştır.

Eşitsizliğin hem ulusların kendi içinde ve gruplar arasında, hem de ülkeler arasında artığı sıkça dile getirilmektedir (Rao, s.22; Lee; Manning, s.133-148; Wilkin; Mittelman; Anderson, Cavanagh, Lee; Amin, s.13; Chossudovsky, s.15). Birleşmiş Milletler'in (UN) İnsani Kalkınma Raporu'na (HDR) göre, bugün dünya gelir dağılımı piramidinde ilk yüzde 20'ye giren yüksek gelir grubu, dünya gelirinin yüzde 86'sını almaktadır. Bu en zengin yüzde 20, aynı zamanda,

dünyadaki toplam ihracatın yüzde 82'ini, doğrudan yabancı yatımların yüzde 68'ini, dünya telefon hatlarının yüzde 74'ünü almaktadırlar. Yoksul ülkelerde yaşayan, en düşük gelir grubunu oluşturan yüzde yirmi ise, her bir sektörde yaklaşık yüzde birini almaktadır.

Gelir dağılımında en zengin yüzde yirmiye giren dilim ile, en yoksul yüzde yirmilik dilime giren grup arasındaki mesafe, 1960'da 30'da bir iken, 1997'de 70'de bire çıkmıştır. Yine aynı rapora göre, 1980-1996 yılları arasında, sadece 33 ülke gayri safi milli hasılalarında yıllık yüzde üçlük bir büyüme gerçekleştirebilmiştir. Buna karşılık çoğunluğunu Afrika ülkeleri ile eski doğu bloku ülkelerinin oluşturduğu, 59 ülkede gayri safi milli hasıla gerilemiştir. Tanzanya gibi bir takım ülkelerde, borç ödemeleri, eğitim ve sağlık harcamalarından defalarca fazladır. Bir taraftan zenginlik yaratan küreselleşme süreci, diğer taraftan da bazı gelişmekte olan ülkeleri marjinalleştirme tehdidi ile karşı karşıya bırakmaktadır (Short, s.6).

Dünya Bankası'nın küreselleşme sürecine paralel olarak, gelişmekte olan ülkelerin, sanayileşmiş ülkelerden daha hızlı büyümeleri dolayısıyla, zenginle yoksul arasındaki mesafenin azalacağı (Anderson, Cavanagh, Lee) şeklindeki iddiasına karşılık, HDR'nin rakamları tersini ortaya koymaktadır. 1980 ve 90'larda zenginlerle yoksullar arasındaki fark derinleşmiştir. 1960 yılı ile 1993 yılı arasında, gelişmiş ülkeler ile gelişmekte olan ülkeler arasındaki mesafe üç katına çıkmıştır. Bugün dünyanın 200 zengin kişisi, insanlığın yoksul yüzde 41'inin toplamından daha fazla gelir elde etmektedir.

Ayrıca teknolojik düzey bakımından da, gelişmişlerle gelişmekte olan ülkeler arsındaki mesafe açılmaktadır. Şöyle ki bugüne teknolojik gelişmenin en önemli unsurlarından olan patentlerin yüzde 97'sini sanayileşmiş ülkeler ellerinde tutmaktadır. UN'in ortaya koyduğu rakamlar, zengin Kuzey ile

yoksul Güney arsındaki farkın azalmak yerine, artmakta olduğunu göstermektedir.

Küreselleşme süreci, sadece gelişmişlerle azgelişmişler arasında değil, sanayileşmiş ülkeler arasında da bir dengesizlik yaratmaktadır. Bu denge büyük ölçüde Amerika lehinedir. Biraz da bu sebeple, bazı yazarlar küreselleşme sürecine *dünyanın Amerikanlaşması* da demektedirler (Gerbier, s.107).

Öte yandan sınırların giderek daha çok kalktığı ve ortaya küresel bir köyün ortaya çıktığı iddia edilse bile, herkesin bu küresel köyün vatandaşı olabileceği konusunda kuşkular vardır. Bir taraftan küreselleşen profesyonel elitler önündeki engeller sürekli kalkarken, vasıf düzeyi düşük, milyarlarca insanın önündeki engeller sürekli yükselmektedir (UN, Human Development Report/ HDR, s.31).Günümüzde Hewlet Pakard, Motorola ve IBM gibi şirketler, Hindistan'dan uzmanlar getirerek istihdam etmektedirler. Hintli vasıflı işgücü, ABD ya da Batı Avrupa ülkelerindeki benzer vasıflı meslektaşlarından daha düşük ücretlerle çalışmakta ve şirketlerin maliyetlerinde düşüşe yol açtığı iddia edilmektedir. Yerel bilgisayar uzmanları buna karşı çıksalar bile, hükümetler bu olayı desteklemektedirler. Vasıfsız işçilerin karşısında sürekli duvarları yükselten hükümet bunlara, sadece istisnai durumlarda uygulanan vizeler vermektedir (Martin, Schumann, s. 106).

Benzer bir durum bir süre önce bizim için de söz konusu olmuştur. Bazı gazetelerin manşetten verdiği habere göre, Türkiye'de, bir danışmanlık firmasının öncülüğünde, bilişim sektöründe yatırımlara giren Doğuş, Sabancı, Çukurova ve Koç gibi holdinglerin bünyelerinde istihdam edilmek üzere, Hindistan'dan bilgisayar mühendisi getirmişler ve bu mühendisler, çalışmaya başlamışlardır. Bağlantıyı kuran aracı firma, Hindistan'dan beyin gücü ithaline önümüzdeki dönemde de devam edeceklerini belirtmektedirler. Milliyetin konuya ilişkin haberine göre, bu organizasyonu yürüten

firmanın yetkilisi, elektronik, telekom ya da bilişim alanında 3 yıllık tecrübeli bir Türk mühendisin aylık ücretinin 2500-3000 dolar olduğunu, Hintlilerin ise 1000 dolar talep ettiğini ifade etmiştir.

Türkiye'de yeni olan bu gelişme, hem bizim açımızdan, hem de küreselleşme açısından, geleceğe ilişkin oldukça önemli imalar taşımaktadır. Her ne kadar Türkiye'de farklı ülkelerden gelen vasıfsız çok sayıda kaçak işçi olsa bile, bu tarz bir olay yenidir ve vasıflı işgünün küreselleşmesi sürecini anlamak açısından da önemlidir. Bu durumun devam etmesi halinde, uzun vadede belli bir düzeyde, Türkiye'deki bilgisayar mühendislerinin gelirlerinin kısmen aşağıya çekilmesi söz konusu olabilir. Ancak ülke ekonomisinin geneli açısından şüphesiz bir kazanç olacaktır.

Bunun yanında eşitsizlik sadece gelişmişlerle azgelişmişler ya da Avrupa ile Amerika arsında değil, gelişmiş ülkelerin ve ABD'nin kendi içinde de artmaktadır. Örneğin CNN'in haberine göre bugün dünyanın en zengin ülkesi olan Amerika'da 30 milyon açlık sorunu yaşayan insan vardır. Martin ve Schuman'a göre (s.123) yine bu ülkede, 1973 ve 1994 yılları arasında, Amerikan halkının kişi başına düşen gayri safi milli hasılası reel olarak üçte bir oranında artmış olmasına karşılık, işçi kesiminin neredeyse, dörtte üçünün ortalama maaşı yüzde 19 oranında gerilemiştir. Piramidin en altında yer alan, düşük gelirli milyonlarca nüfus bu ülkede 20 yıl öncesine göre yüzde 25 oranında daha az ücret almaktadır.

Yeryüzün bu en zengin ülkesinin toplam üretimi sürekli arttığı halde, istatistiklere göre, artış piramidin üstünde yer alan en zengin yirmi milyon aileye yaramaktadır. Bu grup içinde de bir adalet söz konusu değildir. Çünkü burada da tahminen yarım milyon kişi ABD'deki özel mülkiyetin üçte birine sahiptir. Bunun yanında Thurow gibi bazı ünlü ekonomistler, Amerika'nın yaptığı bazı işsizlik istatistiklerini yanıltıcı bulduklarını beyan etmektedirler.

Küresel rekabetin yarattığı baskı, Avrupa'da çalışma standartlarını şimdiden aşağıya çekmeye başlamıştır. Özelikle sosyal piyasa ekonomisinin uygulandığı ifade edilen Almanya'da yüksek ücretler, rekabette bir dezavantaj haline gelmiştir. Bir çok Avrupa ülkesinde olduğu gibi, küresel rekabetin de etkisiyle işsizlik oranları, yaklaşık yüzde onlara ulaşmıştır.

Bir diğer ifade ile küreselleşme sürecinin, kaynakların daha iyi kullanılmasını, ekonomik etkinliği ve yüksek büyümeyi teşvik ettiği şeklindeki iddiaların yanında, işsizliği artırdığı (Somavia) ve sendikaların rekabet gücünü kırdığı şeklindeki iddialar da mevcuttur (Armbruster-Sandoval). Yaratılan yeni işlerin niteliğine baktığımız zaman da, bunların geçmişin endüstri işlerinden farklı ve süreklilikten uzak olduğu dikkat çekmektedir.

Yeni uluslararası işbölümün bir sonucu olarak, işler artık çok farklı coğrafi bölgelere bölünmüş durumdadır. Küresel üretim düzeni içerisinde, bir malın farklı parçaları birden farklı ülkede üretilmektedir. Dolayısıyla, bir yerden gelebilecek herhangi bir tepki karşısında, firma, üretimi başka bir ülkedeki fabrikalarına kaydırabilmektedir. Cornel Üniversitesinin yaptığı bir alan araştırmasına göre, incelen firmaların yüzde 62'isinde yönetim, sendikaları, üretimi daha düşük ücretli bölgelere kaydırmakla tehdit etmektedir (Anderson, Cavanagh, Lee).

Ancak, Jefry Sach'ın da (s.82) belirttiği şekilde, küreselleşme sürecinin gelişmiş ve gelişmekte olan pazarlardaki gelir dağılımına etkisi konusunda bir fikir birliği söz konusu değildir. Hızlı küreselleşmenin yaşandığı 1980'li ve 90'lı yıllar, Amerika'da artan gelir eşitsizliği ve özellikle de düşük gelirli işçilerin aynı zamanda gelir kaybı dönemi olmuştur. Bununla birlikte Sach, *gelir eşitsizliğinin nedenlerini, çok sebepli* olduğunu belirtmektedir. Bu konuda özellikle yüksek vasıf getiren, enformasyon teknolojileri alanındaki gelişmelerin, va-

sıfsız işçilerin konumunu olumsuz etkilemiş olabileceğini iddia etmektedir. Krugman ve Lawrence'ın da görüşlerinden destek alarak, teknolojinin etkisinin ticaretten daha büyük olduğunu savunmaktadır.

Küreselleşme sürecinde giderek ivme kazanan eşitsizlik ve belirsizlik, tüm yeryüzü ölçeğinde yayılmış bir şekilde güvensizliği de teşvik etmektedir.

Modern dünyanın temellerini oluşturan Aydınlanma düşüncesi, aklın, bilimin ve teknolojinin gelişimine paralel olarak, insanoğlunun dünya üzerindeki kontrolünün çok daha artacağını iddia etmektedir. Aynı zamanda çağdaş uygarlığın özünü oluşturan Aydınlanma düşünürlerinin iddia ettiği şekilde, bilim, teknoloji şimdiye kadar görülmedik düzeyde arttığı halde, insan oğlunun kontrolü gerçekleşmemiştir. Tam aksine, dünya giderek daha çok kontrolden çıkmaktadır. Ya da Giddens'ın ifadesiyle "elimizden kaçıp giden bir dünya" ile karşı karşıya kalmaktayız. Günümüzde, insan oğlunun karşı karşıya kaldığı risk her zamankinden daha fazla artmıştır. Artık bir düzenden değil, bir düzensizlikten bahsediyoruz.

Bauman'ın da vurguladığı şekilde (s.69), küreselleşme fikrinden çıkan derin anlam, dünya meselelerinin *belirsiz, kuralsız* ve kendi *başına buyruk* doğasıdır; bir merkezin, bir kontrol masasının, bir yönetim kurulunun, bir idari büronun yokluğudur. Yani bir tür *"yeni dünya düzensizliği"* dir.

Küreselleşme sürecinin en çok tartışılan sonuçlarından birisi de gittikçe artan *belirsizlik* ve *güvensizlik*tir. Bu sadece gelir düzeyi düşük gruplar arasında değil, orta sınıflar arasında da giderek yaygınlaşıyor. Bir çok kişi, geleceğin bugünden daha kötü yaşam koşularını getireceğini düşünüyor. Geleneksel endüstrilerde, bir çok işletme gelecekte varlığını sürdürüp sürdüremeyeceği konusunda kuşkulu (Somavia).

Üstelik artan güvensizlik sadece rekabet gücü baskısı altında kalan gelişmekte olan ülkelerde, değil, gelişmiş ülkelerde de

yaşanmakta. Örneğin yapılan bir çalışmaya göre (Rieley, s.86), "küreselleşmenin, ABD için, genelde daha iyi mi, yoksa daha kötü mü, olduğunu düşünüyorsunuz" şeklindeki soruya Amerikalı liderler, yüzde 87 oranında çoğunlukla iyi derken, Amerikan kamuoyu sadece yüzde 54 düzeyinde çoğunlukla iyi cevabını vermiştir.

John Gray'e (s.145) göre, genelde küreselleşmeden en çok kazançlı çıkması beklenen ve ekonomisi sürekli büyüyen Amerika'da, güvensizlik zemini hiç bu düzeyde olmamıştı; kaygının bugün çoğunluğu ele geçirdiği bir toplum ortaya çıkmıştır. Çünkü diyor Gray, gelirleri yükselmiş olanlar için bile, kişisel ekonomik risk gözle görülür bir biçimde artmıştır. Orta yaş civarındaki çoğu Amerikalı, bir daha asla düzeltememekten kuşkulandıkları bir alt üst oluşla, karşı karşıya kalmaktan korkmaktadırlar. Ömür boyu sürebilecek tek bir işi (ya da mesleği), artık pek az kişi düşünmektedir; bir çokları haklı olarak gelirlerinin düşebileceğini beklemektedirler.

Buna karşılı İngiliz işçilerinin yüzde 40'ının işlerinden dolayı korku içinde olduğu ve işçilerin yüzde 60'ının güvensizliğin arttığı düşüncesinde olduğu belirtilmektedir. 1991-96 yılları arasında, diğer bir çok Avrupa ülkesinde olduğu gibi, İngiltere'de de işsizlik oranının arttığı görülmektedir; en riskli meslek grupları arasında ise, esnaf ve makine operatörleri yer almaktadır (Grint, s.380). Yine Amerika'daki şirketlerin önemli bir kısmı iş güvenliğinden uzaktır.

Geçmişin genellikle bir kez öğrendikten sonra yaşam boyu sürdürülen iş anlayışı, günümüzde, giderek artan bir biçimde, gerilemektedir. Artan küresel rekabet baskısı karşısında, yeni çalışma şekillerinin (esnek/part time) artışına tanık olunmaktadır. Özellikle bu yeni süreksiz çalışma şekilleri, işçinin işinin geleceğine güvenle bakmasını engellemektedir. Örneğin 1996 yılında İngiltere'de işgücünün sadece yüzde 57'sinin full time kalıcı işlerde çalıştığı ifade edilmektedir (Grint, s. 385). Günümüzde de bu eğilim artarak devam etmektedir.

Benzer baskılarla, Alman ve Japon endüstrisi de karşı karşıyadır. 1990'lı yıllara kadar, Batı'dan farklı bir gelişme seyri izleyen ve işgünün önemli bir bölümü için yaşam boyu istihdam politikası uygulayan Japonya'nın da, günümüzde işten çıkartmaların ayıp sayıldığı yerlerde, çalışanların işi kendiliğinden bırakmaları için, personelin daha düşük ücretli mevkilere sürüldüğü iddia edilmektedir. Samuray dilinde "kafa kesme anlamına gelen işten atmada artık bir toplumsal tabu olmaktadır çıkmıştır. Eskiden zorlukların dayanışmayla paylaşıldığını ve hükümete güvenildiği belirtilen Japonya'da günümüzde, artık piyasa kurallarının geçerliliğinden bahsedilmektedir (Martin, Schumann, s. 131).

Öte yandan Fransa'da sosyalist Başbakan Lionel Jospin, sağcı Cumhurbaşkanı Jacques Chirac'a gönderdiği 2000 yılı mesajında "dizginsiz küreselleşmenin tehlikelerine" dikkat çekmekte ve Fransızların güvenliğini garanti altına almak için mücadele etmenin gerekliğini vurgulamaktadır.

Öte yandan teknolojik bakımdan geri olan gelişmekte olan ülkelerde, küreselleşme sürecinin, hali hazırda mevcut güvensizlik sorununu çok daha artırdığı sıkça dile getirilmektedir. Her ne kadar iyi donanımlı küçük ve orta boy işletmeler için küresel düzeyde iş yapma imkânları orta çıksa bile, çok sayıda KOBİ'nin bu sürece ayak uydurmakta zorlandığı sıkça dile getirilmektedir. ILO genel direktörü, Juan Somavia'nın da belirttiği şekilde, gelişmekte olan ülkelerde, aralarında çoğunlukla KOBİ'lerin bulunduğu yerel işletmelerin, serbest bırakılan doğrudan yabancı yatırımlarla, rekabet baskısı altında kaldığını belirtmektedir. Uzun dönemdeki olumlu beklentilerine rağmen, bu durum yerel üreticiler arasında pazar; işletmelerin yeniden yapılanma sürecide de iş kayıplarını beraberinde getirmektedir. Yabancı yatırımların bu ülkelerde yeni işler yaratmasına rağmen, bunun düzeyi, yeni teknolojilerin adaptasyonu dolayısıyla umulandan az olmaktadır.

Bunun yanında, *gerileyen kârlar*, örgütlerin yalın ya da *esnek* tarzda yeniden yapılanması, ileri teknoloji kullanımı, *artan işsizlik* ve *süreksiz yeni istihdam şekilleri* gibi küreselleşme sürecine eşlik eden, zaman zaman küreselleşmeyi etkileyen, zaman zaman da onun sonuçlarından etkilenen gelişmeler, bugün emeğin pazarlık gücünü büyük ölçü kırmaktadır.

Öte yandan küreselleşmenin yarattığı güvensizliği artıran en çarpıcı gelişmelerden birisi de Asya Krizi olmuştur. Küreselleşmenin en uç düzeyde yaşandığı mali piyasalardaki çöküş, beraberinde ağır sosyal maliyetleri de getirmiştir. İnsani Kalkınma Raporu'na göre, bu krizin, 1998-2000 yılları arasında küresel üretimde 2 trilyon dolarlık gerilemeye yol açtığı tahmin edilmektedir. Dolayısıyla bir çok ülkede sosyal harcamalarda kısıtlamalara gidilmiştir. ILO'nun tahminlerine göre, 1998'de dünyadaki işsizlerin safına 10 milyon kişi daha eklenmiştir; bunun büyük bölümü de Asya krizinin etkisiyle işsiz kalmıştır.

Gardels'in (s.6) de belirttiği gibi, küreselleşmiş kapitalizmin ilk ciddi krizi olarak Asya'daki çöküş sonrasında, krizlerden sakınılmak isteniyorsa, yeni dünya düzenine yön verilmesi yolunda bir uzlaşma olmuştur.

Türkiye, genelde küreselleşmeden, daha özelde ise Asya krizinden nasibini almıştır. Krizin ilk orta çıktığında, hatta Rusya'ya kadar yayıldığında, "bize bir şey olamaz" diyen ekonomiden sorumlu yöneticilerin söylediklerinin aksine, kısa bir süre sonra Türkiye'de krizden çok derin bir biçimde etkilenmiş ve çok sayıda işletme kapısına kilit vurmak durumunda kalmış ve işsizler ordusuna yenileri katılmıştır.

Kısaca belirtmek gerekirse, kaygı, belirsizlik ve güvensizlik hemen hemen her ülkeye ve her alana yayılmıştır (Occhionero). Küreselleşme sürecinin daralttığı mekânlar ve yok olan sınırlar, insanların günlük yaşamını etkileyen, çok geniş bir alanda, yeni tehditler getirmiştir.

Küreselleşme sürecine paralel olarak ortaya çıkan eşitsizlik ve güvensizlik gibi unsurların ön plana geçmesi, orta sınıfların zayıflamaya yüz tutması, zenginle yoksul arasındaki mesafenin şimdiye kadar görülmedik düzde artışı, bir çok ülkede toplumsal bütünleşmeyi tehdit eder hale geldiği iddia edilmektedir.

Günümüzde sosyologların üzerinde ittifak ettiği konulardan birisi, giderek artan fundementalist hareketleri, küreselleşme sürecinin hızlandırdığı şeklindedir. Küreselleşmenin de etkisiyle, *geleneksel bağlarından kopan insanlar, uyum sağlayamadıkları takdirde, tam tersine bir tutum benimseyerek, altın çağ arayışı umuduyla köklere (fundementals) dönüş*e yönelebilmektedirler.

İnsanlar bir yazarın deyimiyle küreselleşme sürecinde **McDonalds** ve **cihat** seçeneği arasında kalmaktadır. İyi eğitimler, yüksek vasıflılar, uyum sağlayanlar birinci grupta yer alırken, eğitimsiz ve vasıfsızların önemli bir kısmı ikinci grupta yer almaktadırlar. Ya da Avusturya örneğinde olduğu gibi, küreselleşme sürecine eşlik eden istihdamdaki daralma, Neonazi hareketlerin canlanmasına yol açabilmektedir. Gelişmişinden az gelişmişine, bu hızlı küresel dönüşüm, toplumsal parçalanma riskini de beraberinde getirmektedir.

Bunun yanında Huntington gibi bazı yazarlar da, küreselleşme sürecinin *uygarlık bilinc*ini güçlendirerek, dünyada bir *bütünleşme* değil, *çatışma*yı beraberinde getireceğini iddia ediyor.

Drucker (s.12), Asya'daki krizin ana kaynağının iktisadi değil toplumsal olduğunu vurgulayarak, bölgenin tümünde toplumsal gerilimler o kadar yüksek ki, bana iki dünya savaşının çöküntüsüne yuvarlanmış gençliğimi hatırlatıyor diyor. Asya'da gördüklerimiz, bir çok bakımdan büyük bozulmanın, geniş kitlelere dönük sanayi devriminin ve ona eşlik eden hızlı kentleşmenin, sonuç olarak, vaktiyle Avrupa'da ortaya çıkmış olanlarla aynı türde gerilimler olduğunu belirtiyor.

Küreselleşme sürecinin kamçıladığı sorunlar, bir çok yazara göre, toplumsal çözülmeyi teşvik edebilecektir. Rodrik'in de belirttiği şekilde, küreselleşeme toplumsal bütünlüğe ikili bir darbe indirmektedir. Bir taraftan toplumsal örgütlerin temel ilkeleriyle çelişkileri derinleştirerek, diğer taraftan da çelişkilerin toplum tarafından düşünülüp tartışılarak çözülmesini sağlayan güçleri zayıflatarak. Bu gelişmeler, küreselleşmeye maruz kalan bütün toplumları, bu özellikle de gelişmekte olan ülkeleri etkilemektedir.

Bir taraftan "çalışma"nın sürekliliğini (dolayısıyla bütünleştirici işlevini) yitirmiş olması, diğer taraftan küresel sorunların ulus devletlerin çapını aşmış olması, çözülme riskini büyütmektedir. Ancak bu potansiyellerin mevcudiyetine rağmen, küreselleşme sürecinde, geriye dönüş konusunda yeterli işaret mevcut değildir; tam aksine gelişmeler bütünleşme yönündedir.

Küreselleşmeden geri dönüşün olabilmesi için Krugman'ın da belirttiği şekilde, her şeyden önce şu anda dünyanın süper gücü olan Amerika'nın büyük bir krize düşmesi gerekir. Oysa mevcut göstergeler, bütün bu eşitsizliğe, artan güvesizliğe rağmen, Amerikan ekonomisin son yıllarda en iyi yıllarını yaşadığını ortaya koymaktadır; Avrupa'nın aksine, süreksiz ve güvensiz de olsa son yıllarda en çok iş yaratan ülkedir. Enformasyon devrimine öncülük etmekte ve işsizlik oranları da sürekli gerilemektedir.

Ancak Amerika için geçerli olan bu durum, diğer ülkeler için aynı düzeyde geçerli olup olmadığı tartışmalıdır. Yine Krugman'ın iddiasına göre Amerika ile Avrupa arasındaki ticaret herkes için yararlıdır; ancak HDR'un iddialarına göre ise, küreselleşme sürecinde, gelişmekte olan ülkelerin kazançlarıyla kayıpları arasında, bir dengesizlik vardır. Ancak bu durumda eski korumacı politikaların, bir alternatif oluşturduğu anlamına gelmez.

Öte yandan küreselleşme sürecinin *ulusal hükümetler*in otoriteleri büyük ölçüde zayıflattığı iddia edilmektedir. Artık uluslar arası şirketler ya da Dünya Ticaret Örgütü, Dünya Bankası, OECD ve IMF gibi kuruluşların aldığı kararlar, büyük ölçüde ulusal otoriteleri daha bağlayıcı hale gelmektedir.

Uzun bir süre hem sanayileşmiş, hem de sanayileşmekte olan ülkelerde, uluslararası kuruluşların kararlarına karşı bir ayak direme olsa bile, bir süre sonra bu kararlara uymak mecburiyeti ile karşı karşıya kalmaktadırlar. Örneğin *"küresel ekonominin anayasası"* olduğu (Ekin, s.77) iddia edilen MAI ve tahkim konusunda, Türkiye'de, belki muhalefette olsalar, en sert tepkiyi göstermesi gereken, sağda ve solda ulusal egemenlik konusunda seçim öncesinde hassasiyetlerini ifade etmiş iki partinin temsil ettiği koalisyon, gerekli onayı vermiş ve bu yolda zor bir süreç olan anayasa değişikliğini gerçekleştirmişlerdir. Bir diğer ifadeyle, mevcut söylemleriyle ters düşse bile, artık ulusal otoriteler, küreselleşme karşısında, uzun süre ayak direyemiyor. Çünkü böyle bir direnç, o ülkeyi marjinalleşme gibi başka tehlikelerle karşı karşıya bırakmaktadır.

Ancak ideolojik olduğu kadar ekonomik rasyonalite ve teknolojik gelişmeyle yakından ilişkili olan küreselleşmenin kaçınılmazlığı, onun yarattığı sosyal maliyetleri ortadan kaldırmıyor. Hatta mevcut haliyle küreselleşme, toplumsal boyutta çok daha olumsuz sonuçlar yaratmaktadır. Özellikle rekabet gücü zayıf olan ülkeler ve gruplar için, çoğu kere kayıplar kazançların önündedir. Her şeyi *ekonomik rasyonalite*ye indirgemenin yarattığı insani maliyet, yeni *sosyal yıkımlar*a yol açabilecektir. Bunun için de, bazılarının küreselleşmeye insani bir yüz kazandırmak dedikleri, sosyal sorumlu küreselleşme kavramı üzerinde de düşünmeyi bir zorunluluk haline getirmiştir.

Eğer küreselleşme, insani bir yüz kazanmazsa, Seattle'da olduğu gibi yeni küresel tepkiler ve bazı toplumsal patlamaları da beraberinde getirebilir. Nitekim Seattle'daki göstericilerin basına yansıyan sloganlarına baktığız zaman, önemli bir kısmının küreselleşmenin olumsuz toplumsal sonuçlarına tepki nitelinde olduğunu görüyoruz. Bazı yazarlar (Hayden), Seattle'daki gösterilerin, 68 olaylarından daha büyük etkiler yapabileceği şeklinde yorumlar getirmektedirler.

Küreselleşme süreci mevcut haliyle, endüstri devriminin hemen sonrasındaki, kapitalizmin vahşi işleyen koşullarını hatırlatmaktadır. O dönemde de geleneksel kurumlar çözülmüş, ancak endüstriyel toplumun kuralları da hemen oluşturulamadığı için, süreç toplumsal handikaplılar aleyhine işlemiştir. Ancak kısa bir süre sonra, toplumsal tepkiler ortaya çıkmış ve kapitalizm kendisine toplumsal adaleti sağlamak yolunda çeki düzen vermiştir.

Bu çalışmada kastedildiği anlamıyla, küreselleşme sürecinin de tarihine baktığımızda, benzer koşulların varlığı dikkat çekiyor. Ortaya modern/endüstriyel toplumların getirdiği kurumları aşan yeni küresel sorunlar çıkıyor. Ancak bu sorunlarla başa çıkacak mevcut yapılar oluşmuş değil. Hali hazırda küreselleşme sürecinin yönlendiricisi olan Dünya Ticaret Örgütü, Dünya Bankası ve IMF gibi kurumların da meşruiyeti tartışmalıdır.

Öte yandan küreselleşme sürecinde bu kurumları da yönlendirenler, genellikle çokuluslu firmalar olmaktadır. Ya da finans çevrelerinin taleplerine göre, küreselleşme süreci biçimlenmektedir. Bu da bir yanıyla doğaldır; çünkü en hızlı küreselleşen gruplar bunlardır. Emeğin küreselleşmesi ise son derece sınırlı bir düzeydedir. Öyle ki, aralarında serbest dolaşım uygulayan Avrupa Birliği ülkelerinde bile, kendi ülkesi dışında çalışan topluluk üyesi işgücünün oranı yüz iki civarındadır (Newland, s.23).

Öte yandan mevcut haliyle küreselleşme sürecinin sosyal sorumluluktan uzak olduğu ve çoğunlukla da çalışanlar için daha riskli bir düzeni beraberinde getirdiği sıkça dile getirilmektedir. Ancak çalışanlar, sonuçlarından etkilendiği küreselleşmenin karar alma sürecinde henüz yerini alamamıştır.

Ayrıca kürselleşme sürecinde yeni kargaşalar ortaya çıkması istenmiyorsa ya da mevcut sorunlarla baş etmek isteniyorsa, küresel yönetişimin (global governance) güçlendirilmesi gerekmektedir. Aksi takdirde ticaret savaşları, küresel çatışmalar için uygun bir ortam doğacaktır.

Bunun yanında mevcut prosedür içerisinde, küresel mafya ile de başa çıkılması son derece güçtür. 1995 yılında, uyuşturucu ticaretinin, 400 milyar dolar düzeyine ulaştığı tahmin edilmektedir. Bu da dünya ticaretinin yaklaşık yüzde 8'ini oluşturmaktadır; yani demir çelik ve motorlu araçların payından yüksek bir rakamdır.

Küreselleşme sürecinde, mevcut kurumların meşruiyet tartışmalarını ortadan kaldırmak ve toplumsal sorunları hafifletmek için, en önemli teşebbüslerden birisi, hem mevcut gruplar arasında hem de içinde adaletli bir düzenin kurulmasıdır. Yani bir taraftan DTÖ gibi örgütlere, sosyal konularda da sorumluk yüklemek, diğer taraftan da emeğin temsilcisi olan ILO gibi örgütlerin karar sürecine katılımını sağlamaktır.

Ancak bu da çok kolay değildir (Newland, s.26). Örneğin DTÖ'de tüzüğün sosyal konulara ilişkin maddeleri de kapsayacak şekilde değiştirilmesine ilişkin teklif sanayileşmiş ülkeler ile, gelişmekte olan ülkeler arasında derin bir uçurum yaratmıştır.* Öte yandan emeğin temsilcisi kurum olan

---

* ABD ve Fransa, 1996 yılının sonunda, DTÖ'de, çalışma standartlarıyla, ticarette serbestleşme arasında bağlantı kurulmasını öngören bir ortak amaçta

ILO'nun mevcut haliyle, küresel standartlar oluşturmada, çok fazla ağırlığının olmadığı da dikkat çekmektedir. Meşruiyeti tartışılmayan bir küreselleşme için, sadece sermayeye dayanan değil, küreselleşmeden en çok etkilen geniş kitlelerin temsilcilerin de karar sürecinde yer aldığı yeni bir kurumsal yapıya ihtiyaç vardır.

Toplumsal adaletsizliği, eşitsizliği, güvensizliği ve toplumsal çözülmeyi azaltan bir **sosyal sorumlu küreselleşme** için, yeni adımların atılmasına ihtiyaç olduğu açıktır. Bu alanda ses getiren çalışmalar yapan, BM (UN /HDR) gibi kuruluşların önerilerinden de yararlanarak, bu alanda yapılması gerekenleri ana başlıklarıyla şu şekilde sıralayabiliriz:

- Küreselleşme sürecinin, sadece, sermayenin ya da çok nitelikli profesyonellerin serbest dolaşımı ve sonuçlarından yararlanması şeklinde değil, diğer grupları da kapsayacak şekilde gelişiminin temin edilmesi,

---

buluşmuşlardır. İki ülke de bununla, uluslararası ticari rekabetin, ücretle ve iş koşullarının dibe vurduğu bir yarış olmasını engellemeye ve üzerinde anlaşılmış çalışma standartlarının ihlalinin, ticari yaptırımlar uygulamak için yeterli sayılması için çalışmışlardır. Çünkü hem Fransa hem de ABD kendi ülkelerinde küreselleşme karşıtı tepkilerden kaygılıydılar. Fakat dişli bir uluslararası çalışma standartları oluşturma fikri, Asya'nın yükselen ekonomilerine ya da bir çok diğer ihracatçı ülkeye cazip gelmemiştir. ABD ve Fransa'nın bu çalışmalarına karşın, Güney Doğu Asya Ülkeleri Örgütü ASEAN, Aralık 1996'da Singapur'daki DTÖ bakanlar konferansında, üyelerin sosyal maddeye ve "ticaretle ilgili olmayan" diğer meselelere karşı çıkacaklarını belirtmişlerdir. Yeni sanayileşmekte olan ülkeler, bu maddeyi, serbest ticarete getirilen bir gümrük dışı engel olarak görmüşler ve bunun ucuz işgücünden kaynaklanan göreceli avantajlarını önlemeye yönelik bir girişim olarak değerlendirmişlerdir. Bu muhalefeti yansıtan, Singapur toplantısının nihai deklarasyonunda, "uluslararası alanda tanınmış temel emek standartlarının uygulanması taahhüdünü" yenilemiş, fakat, "bu standartların oluşturulması ve uygulanması konularında, yetkili örgütün DTÖ değil, ILO olduğu" üzerinde ısrarla durmuşlardır. Emek kesiminin çıkarlarının korunmasını, güçlü olması beklenen, bir örgütten, zayıf olduğu bilinen bir diğerine kaydırarak, emeği marjinalize eden bir adım atmışlardır (Newland, s.27).

- Küreselleşme konusunda politikaların koordine edilmesi için, bütün gelişmekte olan ülkelerde üst düzey mekanizmaların kurulması,
- İnsani gelişme öncelikleri ve yoksul ülkelerin koşulları düşünülerek, yardımların yeniden düzenlenmesi,
- Dünya Ticaret Örgütü'nün kurumsal yapısının gözden geçirilmesi ve DTÖ'de uluslararası müzakerelerde, yoksul ülkelere yardımcı olacak bir ombudsman ile bağımsız yasal bir yardım merkezinin kurulması,
- Bankacılık alanındaki sır sayılan hükümleri gevşeterek, global suçla mücadelede, uluslararası işbirliğinin güçlendirilmesi,
- Yoksul ülkelerin ihtiyaçlarını da dikkate alacak şekilde, küresel teknolojik devrimin finansmanında yeni kaynakların araştırılması; yoksullar için de yeni teknolojilere ulaşmanın sağlanması,
- Ülkelerin yanında, çok uluslu işletmeler, sendikalar ve diğer hükümet dışı örgütleri de kapsayacak şekilde, farklı grupların temsilcilerin yer aldığı bir küresel forumun ve zenginlerle yoksulların karar sürecinde bir arada temsil edildiği bir küresel yönetişimin tesisi,
- İnsan hakları ihlalleri, kirlilik ve AIDS gibi insanların güvenliklerini küresel düzeyde tehdit eden sorunlarla başa çıkabilmek için, daha kapsamlı yaklaşımların geliştirilmesi,
- Yoksulların temel teknolojik ihtiyaçlarını karşılamak için, biyoteknoloji, enformasyon ve iletişim teknolojileri alanındaki gelişmeleri finanse edecek, uluslararası bir kamu programının oluşturulması; eğer her şey piyasaya bırakılırsa yoksul ülkelerin ihtiyaçları ihmal edilecektir,
- Her ülkenin ihtiyaçlarına ve değişen koşullarına saygı gösterilmesi,
- Serbest piyasa ve ekonomik büyüme insanlığın refahını ve huzurunu sağlayacak bir araç olması sağlanmalıdır.

Bunların dışında ILO genel direktörü Somavia'nın da belirttiği şekilde, çalışma hayatında evrensel ilkelerin kabul edilmesi, kadın ve erkekler için istihdam ve gelir fırsatlarının yaratılması, sosyal korumanın genişletilmesi ve sosyal diyalogun teşviki gibi uygulamalarla küreselleşme sürecine insani bir yüz kazandırılması gerekmektedir.

Küreselleşme süreci olumlu sonuçları yanında, mevcut haliyle güvensizliği, eşitsizliği, toplumsal adaletsizliği artırmakta ve toplumsal dayanışmayı zayıflatmaktadır.

Günümüzde küreselleşme, endüstri devriminden hemen sonraki **kuralları oluşmamış kapitalizm** dönemini hatırlatan bir görünüm arz etmektedir. Aksine iddialara rağmen, yirmi yıllık bir geçmişi olan küreselleşme sürecinin de henüz kuralları oluşmamıştır. Mevcut kuralsızlık içerisinde süreç, toplumsal handikaplı grupların aleyhine işlemektedir.

Ancak sürecin bu haliyle devam etmesi de mümkün değildir; nitekim Seattle örneğinde olduğu gibi daha şimdiden adaletsiz küreselleşmeye karşı küresel tepkiler yükselmeye başlamıştır.

Muhtemelen önümüzdeki dönemde, artan tepkilerin de etkisiyle küreselleşmeye insani yüz kazandırma (ya da sosyal sorumlu küreselleşme) çabaları da hız kazanacaktır.

Sosyal sorumlu küreselleşme sürecinde hala ulusal kurumlara önemli bir işlev düşmekle birlikte, küresel düzeydeki etkin düzenlemeler, ancak, güçlendirilmiş meşru bir küresel yönetişim (governance) ile gerçekleştirilebilecektir.

Geleceğe Bakış

Öte yandan değişimin giderek hız kazanarak devam etmesi geleceğin toplumunun standartlaşmadan daha çok uzaklaşmasına bireyselliğin ve yaratıcılığın güçlenmesine yol açacaktır. Bunun yanında hızlı değişim bireyler üzerinde her zamankinden çok daha fazla baskı yaratacaktır. İnsanlar

hızlı değişimin ve yeni işlerin etkisiyle her an işlerini kaybetme tehlikesi ile karşı karşıya kalacaktır. Sürekli yenilikleri izlemek gerekecektir. Ancak belirli bir yaştan sonra ise bu durum özellikle yaşlılar için bir dezavantaj haline dönüşecektir. Bir diğer ifade ile hiyerarşik, otoriter kültürde toplumda saygı görmesinde oldukça etkili olan yaş unsuru daha da geri plana düşecek genç ve dinamik olmak bugünkünden çok daha etkili olacaktır. Eğitim ve insan kaynaklarının yönetimi gelecekte çok daha önemli olacaktır. Öte yandan yeryüzünde halen egemen olan değerler mevcut kaldığı müddetçe iş (yani meslek) sadece bir gelir kaynağı değil aynı zamanda toplum içinde insanın yerini belirleyen bir statü unsuru olacaktır. Bu da teknoloji ne kadar gelişirse gelişsin insanların mutlaka haftada birkaç saatte olsa çalışmalarına yol açacaktır (Johnson, s.9).

Bunun yanında çalışan sınıf sürekli yaşlanmakta ve etnik dağınıklık güçlenmektedir. Çalışanların değerleri giderek daha kişisel ve atipik olmaktadır. Ancak gelişmelerin hala önemli bir kısmı açıklıktan uzaktır. Kafa karıştırıcıdır. İşgücünün büyük bölümü post-endüstriyel toplumda mevcut trend sürdüğü takdirde çok daha **yaşlanması** dolayısıyla çalışma hayatında yaş kompozisyonunun değişmesi, işyerinde aynı zamanda bir çok kuralın da değişeceği anlamına gelmektedir. Örneğin motivasyon şekilleri değişecektir. İşgücü daha tecrübeli ve istikrarlı olacaktır. Geleneksel anlayışların aksi istikamette daha çok genç insan kendilerinden yaşlı insanı yönetecektir. Bu da toplumda endüstrileşme sürecinde iyice aşınmaya başlamış olan geleneksel toplumun *yaşlılığa ilişkin değerler*inin büyük ölçüde anlamını yitirmesine yol açacaktır.

Bunun yanı sıra yeni iş örgütlenmesi anlayışının bir ürünü olarak üst kademelerdeki kariyer sayılarında büyük bir düşüş olması beklenmektedir. Çünkü kariyer gelişimi dikey olmaktan ziyade yatay olacaktır. İşe girişte olduğu gibi ça-

lışma sürecinde de bu kademelere gelmek isteyenler arasında son derece şiddetli rekabet olacaktır. Ayrıca işe alma gözden geçirilecek; bunun yanı sıra işgücünün yüzde 50'ye yakını kadın olacaktır ve çalışma yaşında olan her yedi kadından altısının çalışıyor olması beklenmektedir. Dolayısıyla kadınların geçmişteki ailelerine karşı olan sorumluluklarının, işe karşı olan sorumluluklarının önünde olmalarına ilişkin değerleri (Bell/1, s.146) değişecektir. Bu da doğal olarak gerek işyerinde gerekse evde ve siyasal yaşamda kadının geleneksel rollerinden daha fazlasını üstlenmesine yol açacaktır. Aynı zamanda çalışma hayatında kadınların böylesine etkin konuma geçmeleri toplumun siyasal, kültürel ve sosyal yapısındaki diğer unsurlarında da önemli değişiklikler yaratacaktır.

Bunun yanı sıra işgücünün küreselleşmesi, çok farklı etnik kökenden ve kültürden gelen insanların bir arada yaşamalarına yol açacaktır. Dolayısıyla işletmeler eğitim sürecinde kültürel özelliklere de dikkat eder hale geleceklerdir. Bunun yanı sıra ödüllendirme tatil gibi düzenlemeler kültürel özelliklere göre yeniden düzenlenecektir. Düşük eğitimli işgücünün işyerindeki sayısı azalacaktır. Eğitimli insanlar daha yaratıcı bir çevre, yönetime daha çok katılmak ve daha çok bilgi sahibi olmak isteyeceklerdir. Buna karşılık daha sınırlı eğitime tabi olanlar ise, daha çok kendi kendilerini yönetim ve daha az müdahale isteyecektir (Jameson, s.15-25). Kısaca ifade etmek gerekirse, Tom Peters'ın da belirttiği gibi gelecek yüzyıl "**yaratıcılık çağı**" olacaktır.

B. NİTELİKLİ EMEĞİN KÜRESELLEŞMESİ: BEYİN GÖÇÜ SORUNU

Post-endüstriyel dönüşüm sürecinde **bilgi temelli ekonominin** ön plana geçmiş olması, nitelikli beyinlere duyulan gereksinimi de artırmıştır. İyi eğitimli bir işgücü, ekonomik

ve toplumsal gelişmenin olmazsa olmaz koşulu haline gelmiştir. Nitekim bilgi-temelli ekonominin yükselişe geçtiği yıllarla, beyin göçünün gündeme gelişinin aynı döneme rastlaması tesadüf değildir.

Göçün tarihi, insanlık tarihi kadar eski olmakla birlikte, "beyin göçü" kavramı ilk defa 1960'larda kullanılmaya başlanmıştır. Bu dönemde, özellikle yeni bağımsızlığını kazanan ülkelerden, gelişmiş ülkelere doğru bir göç akını ortaya çıkmıştır. Günümüzde beyin göçü bir çok ülkenin en çok rahatsızlık duyduğu konuların başında gelmektedir.

Webster, **beyin göçü**nü, *"eğitimli profesyonel işgücün kaybedilmesi"* olarak tanımlıyor. Bir diğer sözlükte (The American Heritage Dictionary) ise beyin göçü, vasıflı entelektüel ve teknik işgücünün, daha çok tercih edilen coğrafi, ekonomik veya profesyonel çevrelere göç etmesi dolayısıyla kaybı olarak tanımlamaktadır. Bir başka tanıma göre ise beyin göçü, vasıflı işgücün ve profesyonellerin gelişmekte olan ülkelerden, gelişmiş ülkelere (özellikle de ABD'ye) göçünü ifade etmektedir(Miyagawa, 1991, s.743).

İktisat kuramı, beyin göçünü ihmal etmektedir. Bu konudaki istisnai çalışmalardan birisini oluşturan Haque ve Kim'in modeli, yoksul ülkelerdeki yüksek vasıflı işgücünün göç etmesinin, uzun vadede gelir ve büyüme oranını düşürdüğünü iddia etmektedir (Carrington,; Detragiache., 1998, s.4).

Beyin göçü konusunda bir çok ülke şikayetçi olmakla birlikte, göçün ampirik olarak boyutlarına ilişkin kaynaklar yeterli değildir (Carrington,; Detragiache., 1998, s.4). Bugün OECD kaynaklarına göre, OECD ülkelerinde yaşayan 12,9 milyon göçmen bulunmaktadır. Bunların 7 milyonu ABD'de; 5.9 milyonu ise, diğerlerindir. Üniversite mezunları arasında göç oranı daha yüksektir. Gana, Mısır, Güney Afrika gibi ülkelerin göçmenlerinin yüzde 60'ı üniversite mezunudur. 1990'da 128 bin Afrikalı göçmenin 95 bini üniversite mezunudur. Guyana'da üniversite mezunlarının yüzde 70'i

ABD'ye göç etmiştir. İran ise üniversite mezunlarının yüzde 25-34'ünü kaybetmiştir (Olesen, 2/2002).İyi eğitimler çok daha kolay göç etmektedirler.

1. Beyin Göçü Alanında Kaybedenler

Beyin göçü, öncelikle Gelişmekte Olan Ülkelerin (G.O.Ü) sorunudur. Bu ülkeler, bir taraftan ekonomik ve toplumsal gelişmeyi harekete geçirerek nitelikli işgücü açığı yaşarken, diğer taraftan ellerindeki kıt kaynaklarla yetiştirdikleri sınırlı sayıdaki nitelikli beyinleri daha varsıl ülkelere kaptırmaktadırlar.

UNDP raporuna (UNDP.; 2001, s.91-92) göre, beyin göçü bugün Hindistan gibi ülkelere milyarlarca dolara mal olmaktadır. Hindistan IT (Enformasyon Teknolojileri) bakanı Mabojan, "Hindistan gibi yoksul bir ülke, Amerikan eğitim sistemini ve ekonomisi destekliyor" demektedir. Halen, çoğunluğu enformasyon teknolojileri (IT) alanında çalışan 100,000 Hindistanlı ABD'den vize beklemektedir.

ABD Ulusal Bilim Akademisi'ne göre, Doğu Asya öğrencilerinin yüzde 77.2'si, Latin Amerika öğrencilerinin yüzde 64.3'ü, Afrikalı öğrencilerin yüzde 42,1'i çalışmalarını bitirdikten sonra bu ülkede kalıyor. Türkiye'den devlet bursu ile ABD'ye gönderilen öğrencilerin ise yüzde 25'i dönmemektedir (Erdoğan, İ. 2003, s. 98). Halen yurt dışında devlet bursu ile okuyan öğrencilerin yüzde 80'inden fazlası ABD'de eğitim görmektedir.

Eski Doğu Bloğu ülkelerinden beyin göçü, 1989'da duvarın yıkılmasından sonra büyük ölçüde artmıştır (Chompalov; 2000. s.1). Sovyetler Birliği döneminde savunma endüstrisinde çalışan bilim adamları, mühendisler ve teknisyenler sıkı bir kontrol altındaydılar. Bunlar sahip oldukları devlet sırları dolayısıyla yurt dışına seyahat imkânına sahip değillerdi. Hatta Sovyet kontrolü altındaki Doğu Avrupa ülkele-

rine bile gidemezlerdi. Bu tür bilim adamları ve mühendisler, geleneksel olarak yüksek maaş alırlardı. Kapalı şehirlerdeki eğlenceli yaşamları, dünyanın geri kalanından izole olmayı telafi edecek şekildeydi.

1980'lerdeki perestroyka, askeri güce yapılan vurguyu azaltmıştır. 1991'den sonra merkezi planlamanın göçmesi ve aylık yüzde 30'ları bulan hiper enflasyon, bilim adamlarının göçünü hızlandırmıştır. Nükleer fizik, biyoteknoloji, kimya gibi ileri teknoloji alanlarında çalışan çok sayıda bilim adamı ve mühendis, başta ABD olmak üzere, Çin, Libya, İran, Meksika, Kuzey Kore, Güney Kore ve Küba gibi ülkelere göç etmişlerdir. 1993 Ağustosunda yaklaşık 30 bin kişilik Rusya Atom Enerjisi Bakanlığı çalışanı, sekiz ay içinde bakanlığı terk etmişlerdir (Moody, 1996, s.94). 1995 yılından itibaren ise, göçü önleme çabalarına tanık olunmuştur.

Bulgar hükümeti yüksek vasıflı işgücünün göçü dolayısıyla Bulgaristan'ın ekonomik ve toplumsal açıdan olumsuz etkileneceğini iddia etmektedir. Bulgar yöneticilere göre, beyin göçü Bulgaristan'ın gelişimini tehdit eden bir fenomendir. Ayrıca bilgi temelli bir ekonomiyi kurmayı zorlaştırmaktadır. Beyin göçü konusunda yapılan bir araştırmaya göre,((Moody, 1996, s.94) 1996 yılında Bulgar bilim adamlarının yüzde 67'si göç etme eğiliminde olduklarını ifade etmişlerdir. Bulgar bilim adamlarının tercih ettiği ülkelerin başında yüzde 28 ile ABD gelmektedir. O'nu yüzde 16,6 ile Almanya, yüzde 9.9 ile Kanada, yüzde 5,7 ile İngiltere, yüzde 2,4 ile Fransa ve Avusturya izlemektedir.

Bir başka çalışmaya göre de Almanya, Bulgarlar tarafından en çok tercih edilen ülkedir. Çünkü Almanya, Doğu Avrupa'dan gelen göçmenlere vize konusunda daha fazla kolaylık sağlamaktadır.

Beyin göçünde sadece ekonomik faktörlerin çekiciliği değil, göç veren ülkenin siyasal ve eğitim koşullarının iticiliği de belirleyici olmaktadır (Jaafari, 1973, s.119-131). Jaafai'nin

Ürdünlüler ve Filistinliler üzerinde yaptığı araştırmaya göre, ankete cevap verenlerin yüzde 32'isi ABD'de kalma nedenlerini ülkelerindeki siyasal istikrarsızlığa bağlamışlardır. Diğer nedenler arasında, daha iyi kariyer fırsatı (%17), daha iyi eğitim/araştırma (%13) ve daha çok yaşam tatmini gelmektedir. Yine Yugoslavya'da çıkan çatışmalar, Bosna'da akademik topluluğu bitirme noktasına getirmiştir.

Tablo 6.1
ABD'de kalma Nedenleri

NEDENLER	YÜZDELER
Siyasal istikrarsızlık	32
Daha iyi kariye fırsatı	17
Daha iyi eğitim/araştırma	13
Daha çok tatmin	12
Pratik eğitim	11
Eş	8
Diğer	6

Dünya Sağlık Örgütü (WHO), Başkanı Dr. Lee Jong-Wook'a göre, Afrika ülkelerinden gelişmiş ülkelere beyin göçü, Afrika'daki HIV/AIDS gibi hastalıklarla başa çıkmayı zorlaştırmaktadır. Oysa Avustralya gibi varsıl ülkeler, gelişmekte olan ülkelerden nitelikli insanları (ör. sağlık personelini) çekecek bir ulusal strateji izlemektedirler. Ancak günümüzde bazı yazarlar, bunun etik boyutunu da sorgulamaktadırlar. Bir refah toplumu olan Avustralya'da doktorlar uzak ve kırsal bölgelerde çalışmak istememektedirler. Öte yandan personel yetiştirmekte yetersizlikleri vardır. Avustralya sağlık personeli alanındaki açığını yoksul ülkelerden karşılamaktadır. Bu amaçla Avustralyalı bazı yazarlar etik boyutta Avustralya için şu önerileri getiriyorlar (Scott ; Whelan; Dewdney; Zwi; 2004 s. 174):

- Beyin göçü politikasında yoksul ülkelere en az zarar verecek şekilde ulusal etik kodlar oluşturulmalıdır.
- Uygun insan gücü planlaması yapılmalıdır.
- GOÜ'lerden gelen sağlık personeli için, sınırlı seçim politikası izlenmelidir.
- Kaybı olan ülkeye eğitim giderlerinin karşılanması için, ödeme yapılmalıdır.

Şimdilik bu önerilerin uygulanması mümkün görülmezse bile, etik açıdan ilginç bir tartışma alanı açmaktadır.

2. Göçün GOÜ'lere Yararları

Özellikle gelişmekte olan ülkeler açısından bir takım sorunları gündeme getiren emek göçü, aynı zamanda göç veren ülke açısından bir döviz girdisine de yol açmaktadır. Son yirmi yılda uluslar arası işçi gelirleri artmaya devam etmektedir. Nitekim, Kapur ve McHale'in (2004; s.49) araştırmasına göre, Dünya'da GOÜ'lerin, 1980 yılında 17,7 milyar dolar olan işçi gelirleri, 1990'da 30,6 milyar ve 2002 yılında da yaklaşık 80 milyar dolara çıkmıştır. Türkiye açısından soruna baktığımızda artış sınırlıdır; 1981 yılında yaklaşık 3,5 milyar dolar olan işçi dövizleri, 2000 yılında 4 milyarın biraz üzerine çıkmıştır. İşçi dövizlerinde en çok artışın olduğu ülkelerin başında Meksika gelmektedir. 1982 yılında 183 milyon dolar olan işçi dövizleri, 2000 yılında yaklaşık 32 kat artarak 5 milyar 800 milyon dolara çıkmıştır (Adams,2003, s. 23). ABD Nüfus Sayım Bürosu'nun 2000 yılı verilerine göre, Türkiye'den göç edenlerin yarısından fazlası (%58) üniversite mezunu, yüzde 28'i lise ve yüzde 14'ü ilk öğretim mezunudur.

UNDP'nin 2001 İnsani Kalkınma Raporu (s.91-2), bir taraftan beyin göçünün gelişmekte olan ülkeler açısından sakıncalarına dikkat çekerken, diğer taraftan da göçün orijin ülkelere kaynak sağladığını iddia etmektedir. Çünkü nitelikli insan-

lar, yeni yatırımlara, yeni fikirlere ve yüksek teknolojilere açık yerlere göç etmektedirler.

Nitekim ABD'deki Hintli profesyoneller, Hindistan'a *sermaye ve bilgi akışının* en önemli kaynağıdır. Hindistan hükümeti yurt dışındaki Hintlilerden faydalanabilmek için, *yasal düzenlemeler* ve *vergi* indirimleri yoluna gitmiştir. Örneğin İnternet üzerinde *sanal toplulukların* oluşturulmasına katkıda bulunulmuştur (Cervantes; Guellec; 2002). Hindistan beyin göçünü, ülke ekonomilerine katkı sağlayacak şekilde kullanan en başarılı ülkelerin başında gelmektedir. Ayrıca beyin göçü, Hindistan'ın *ülke imajını* da olumlu etkilemektedir. Nitekim dünyada yazılım denildiğinde, ilk akla gelen ülkelerden birisi Hindistan'dır.

Eğitimli insanların yurt dışına göçü, hem içeride hem de dışarıda işgünün şöhretini arttırmaktadır. Beyin göçü, bir tür enformasyon/tanıtım aracı haline gelmektedir. Yetenekli insanların göçü, orijin ülkede uzun vadede büyümeye ve yerli yeteneklerin ortaya çıkmasına yol açabilir (Khwaja; Scaramozzino; 2003, s.4). Bill Gates'in bilgi çağının en önemi beyinlerin biri olarak ifade ettiği Kenya asıllı Emeagwali, eğer ülkemde kalsaydım, bilgisayarlara büyük bir ivme kazandıran o buluşumu gerçekleştiremezdim diyor.

3. GOÜ'lerin Göç Politikaları

Göç eden yeteneklerin geri getirilmesi konusunda çok az ülke başarılı olmuştur. Uluslararası Göç Örgütü (IOM)'ne göre, Avrupa ve Kuzey Amerika'da 300 bin Afrikalı çalışmaktadır. Tayvan, Kore ve İrlanda, Araştırma-Geliştirme (AR-GE), yazılım, yenilik alanlarında yatırımlarını artırarak; ekonomilerini ve politikalarını açarak, geri dönüşü hızlandırmışlardır. "Bilimsel diaspora" , "göçmen girişimciler ağı" ve yurt dışındaki nitelikli işgücünü, yeni fikir ve buluşların taşınması için kullanmaktadırlar (Cervantes, Guellec; 2002).

Kore Cumhuriyeti, yatırımlarını değil, vasıflı göçmenlerin kendilerini geri çekmeye çalışmıştır. Onlara daha iyi maaşla, daha iyi çalışma koşulları önermişlerdir. Çocuklarının eğitimi başta olmak üzere bir çok konuda yardımcı olunmuştur.

Beyin göçü konusunda Bulgar hükümeti(Moody) 2000 yılında, "Bulgar Paskalyası" adı altında bir uygulamaya başlamıştır. Yurt dışında yaşayan 500 yüksek vasıflı Bulgar, Sofya'da her yıl düzenli olarak toplanmaktadırlar. Toplantıda, "Bulgaristan'ın yurt dışında olumlu bir imajının oluşturulması", "yabancı yatırımcıların Bulgaristan'a çekilmesi", Bulgaristan'ın yatırım ve gelir imkanlarının artırılması gibi konular görüşülmektedir. Katılımcıların bazıları, Bulgar hükümeti tarafından desteklenmektedir. Bazıları da harcamalarını kendileri karşılamaktadırlar. Bulgaristan beyin göçü konusunda stratejiler oluşturmaktadırlar. Bu amaçla yurt dışındaki Bulgarlar için bir *devlet ajansı* kurulmuştur.

4. Hem Beyin Göçü Kazancı Hem de Kaybı Olan Ülkeler

Dünyanın en çok beyin göçü çeken; dolayısıyla beyin göçünden en çok yararlanan ülkesi ABD'dir. Bu ülke, özellikle 1990'lı yıllarda itibaren, nitelikli beyin göçüne uyguladığı özel vize kolaylıkları sayesinde, ihtiyaç duyduğu alanlarda dünyanın nitelikli beyinlerini çekmektedir.

Buna karşılık Kanada, Avustralya ve İngiltere gibi ülkeler tarihsel olarak göç alan ülkelerdir. Ancak günümüzde ABD karşısında bu ülkeler de nitelikli beyin güçlerini kaybetme kaygısını yaşamaya başlamışlardır. Örneğin Kanada'lılarda, ABD'ye göç etme eğilimi son derce yüksektir. Son yıllarda da ABD sınırları Kanada'lılara her zamankinden daha açık hale gelmiştir. 1950-1963 arasında her yıl yaklaşık 10 bin Kanada'lı ABD'ye göç etmiştir. 1965-1990 arasında ise, ABD göç politikaları dolayısıyla, bu hareket neredeyse durmuştur. 1970'lerin ortaları ile 1980 arasında sessiz kalınmıştır.

1990'larda ABD göç politikasında yapılan değişiklikler, Kanada'dan ABD'ye göç hareketini hızlandırmıştır. Ancak bütün bunlara rağmen Kanada, bir taraftan nitelikli beyinlerini kaybederken, diğer taraftan da dünyanın yoksul ülkelerinden çok daha fazla beyin gücünü çekmektedir (Devoretz, 1999, s.18).

Tablo 6.2.
1997/Mesleklere göre Kanada'dan ABD'ye Vasıflı Emek Göçü

MESLEKLER	SAYI	%
Yöneticiler	1,866	37,50
Hemşire/Hastabakıcı	545	11,00
Doktorlar	398	8,00
Diğer Sağlık Personeli	291	5,80
Mühendislik/Bilgisayar/Fen Bilimciler	916	18,40
Sanatçılar/Sosyal Bilimciler	555	11,2
Öğretmen/Profesör	406	8,20

Kay. Human Resources Industry Development Center.

Kanada'dan ABD'de göçte rol oynayan faktörler arasında, *daha iyi mesleki kariyer şansı, yüksek maaş* ve *düşük vergiler* etkili olmaktadır. Ancak yine de Kanada gönderdiğinden çok, nitelikli işgücü alan ülkeler arasında yer almaktadır. Yine geçmişte göçmenlerin kurduğu bir ülke olan Yeni Zelanda, nitelikli beyinler için artık eskisi kadar çekici bir ülke olmaktan uzaklaşmıştır (Kerr, 2001, s.2).

5. AB Ülkeleri ve Beyin Göçü

Geçmişte endüstriyel devrimi gerçekleştiren Avrupa Birliği ülkeleri, çağımızın enformasyon devrimini geriden izlemektedirler. Özellikle yeni teknolojiler açısından bu ülkelerin

Amerika'nın gerisinde kalması Avrupa'da bir taraftan beyin göçünü hızlandırırken, öte yandan da Avrupa'nın teknolojik atılım şansını zayıflatmaktadır.

Amerika'nın başta enformasyon teknolojileri alanında çalışanlar olmak üzere, yüksek nitelikli işgücüne uyguladığı özel vizelerden bugün bir çok Avrupa Birliği üyesi ülkenin vatandaşı yararlanmaktadır. Bu oran 2001 yılı için 33 binden fazladır. AB raporlarına göre, bugün Avrupa'daki sadece deneyimli araştırmacılar değil, aynı zamanda ABD'de doktora yapan Avrupalılar da bu ülkede kalmayı tercih etmektedirler.

Avrupa'da durumu nispeten iyi olan ülkelerden birisi İngiltere'dir. Bilindiği gibi geçmişten günümüze İngiltere sürekli göç alan bir ülke olmuştur. İngiltere bir taraftan nitelikli işgücünü kaybetse de dışarıdan beyin göçü almaya devam etmektedir. Beyin göçünü tersine çevirmek konusunda en aktif politika izleyen ülkelerin başında İrlanda gelmektedir. Bu ülke dışarıdaki nitelikli beyinleri geri çekebilmek için, bürokratik sıkıntıları olabildiğince azaltmaya çalışmaktadır. Almanya, IT uzmanlarını çekebilmek için "yeşil" kart uygulamasını başlatmıştır. Bununla özellikle ihtiyaç duyduğu alandaki işgücü açığını beyin göçü ile kapatma çabası içindedir.

AB ülkeleri arasında İtalya en çok beyin göçü veren ülkelerden birisi haline gelmektedir. Üniversiteleri de dahil edilirse beyin göçü, 1990-1998 arasında dört katına çıkmıştır. Popüler yazarlar, medya ve bilim adamları, beyin göçü konusunda tedirginliklerini dile getirmektedirler. İş ve araştırma alanındaki yetersizlikler nitelikli İtalyanları göçe zorlamaktadır. İtalya'da hem özel sektör hem de kamuda *araştırmaya ayrılan kaynaklar yetersizdir*. İtalyan beyinleri, yurt dışına göç etmekte ya da okullarını bitirdikten sonra doktora yaptıkları ülkede kalmaktadırlar (Sascha; Becker; 2003 s. 1-2). *Kişisel ve aile bağlantıları hala ilk işin bulunmasın-*

da önemli olduğu için, İtalyan göçmenlerin bulunduğu yerler öncelikli olmaktadır.

Beyin göçünü Ocak 2004'de (Chu, J.; 2004, s.32-39). kapak konusu yapan Time'a göre, yaklaşık 400 bin Avrupalı parlak beyin Amerika'da çalışmaktadır. Öte yandan Avrupa 2010 yılına kadar, 700 bin araştırmacıya ihtiyaç duyacaktır. Bu sebeple Avrupalılar, onları geri getirme arayışı içindirler.

Avrupa'dan Amerika'ya göçün en başta gelen nedeni, Avrupa'da araştırma imkanlarının yetersizliği ve düşük ödemelerdir. Örneğin bir İtalyan araştırmacı İtalya'da iken maaşının 900 Euro olduğunu ancak Amerika'da bunun üç katını aldığını ifade etmektedir. ABD, bugün araştırma ve geliştirme için 287 milyar Euro para harcamaktadır. Bu rakam Türkiye'nin yıllık toplam üretiminden (GSMH'dan) çok daha fazladır. Avrupa'da ise ar-ge harcamaları, 121 milyar Euro'dur. Öte yandan Avrupa üniversitelerindeki *katı bürokratik formaliteler*, araştırmacı-bilim adamlarını hayal kırıklığına uğratmaktadır. Yine göç eden Avrupalı araştırmacılar, Amerika'da kendileri için daha iyi kariyer şanslarının olduğunu iddia etmektedirler.

Ancak günümüzde Avrupa bilgi temelli bir ekonomi yaratmak için nitelikli beyinlere ihtiyaç duymaktadır. Bir taraftan yoksul ülkelerden özel vizelerle beyin gücünü çekmeye çalışırken, diğer taraftan da Amerika'daki beyinlerini kazanma arayışı içindedirler. Bu amaçla AB Komisyonu araştırma ve geliştirme alanında 17,5 milyar dolar kaynak ayırmıştır. Yine olabildiğince araştırmacıları yıldıran geleneksel *hiyerarşik-bürokratik yönetim anlayışını kaldırma* çabası içine girmişlerdir.

Türkiye, her iki yönde de beyin göçünü yaşamış bir ülkedir. Nitekim Atatürk döneminde Nazi yönetiminden kaçan bilim adamlarının bir kısmı Türkiye'ye gelmiştir. Bu bilim adamları daha sonra Türkiye'de eğitimin gelişimine son derece önemli katkılarda bulunmuşlardır. İkinci olarak ise, Doğu

Bloku'nun çökmesinden sonra, Türk Cumhuriyetlerinden beyin göçü yaşanmıştır.

Ancak bu istisnai dönemlerin dışında, Türkiye daima göç veren bir ülke olmuştur. BM. verilerine göre 1962-67 arasında her yıl ortalama 375 bilim adamı yurt dışına gitmiştir. Bunların yüzde 51'i tıp, yüzde 40'ı mühendislik alanındadır (Erdoğan, İ.; s.78).

Bir yazar (Kaya, 2002), Türkiye'nin beyin göçü veren ülkeler arasında 34. sırada olduğunu ve yetişmiş beyinlerin yüzde 65'ini kaybettiğini iddia ediyor. Ancak beyin göçü konusunda diğer ülkelerde olduğu gibi bizde de henüz güvenilir ölçümleri esas alan veriler yoktur. Beyin göçü tahminlerinin büyük bölümü spekülasyonlara dayanmaktadır.

Bizim Uludağ Üniversite'sinde 500 öğrenci üzerinde yaptığımız bir çalışmaya göre, öğrencilerin yüzde 75'i, imkan bulduklarında yurt dışında çalışmak istediklerini ifade etmişlerdir. Günümüzde üniversite öğrencileri, içeride bulamadıklarını dışarıda aramak yoluna gitmektedir.

Türk beyin göçü konusunda, Tansel ve Güngör (2002) İnternet üzerinden 1009 kişi ile bir anket çalışması yapmıştır. Bu araştırmanın sonuçlarına göre, yurt dışında eğitim gören öğrencilerin çok büyük bir bölümü Tablo.3'de görüldüğü şekilde, yurt dışında eğitim görmenin prestij ve olanaklarından yararlanın en başta gelen gitme nedeni olduğunu belirtmişlerdir. Bu seçeneği işaretleyenlerin çoğunluğu yurt dışında daha kaliteli eğitim olduğu görüşündedir.

Buna karşılık S. Aytaç, Ö.Işığıçok ve E.Işığıçok (2003) tarafından yürütülen bir başka çalışmada da Türk beyin göçü sorunu incelenmiştir. Bu araştırmaya göre, yurt dışına gitmelerinde en çekici faktör olarak, gittikleri ülkelerde akrabalarının olmasını (%72,8) göstermişlerdir. Aslında başka ülkelerin göçmenlerinde olduğu şeklide, bizim göçmenlerimiz arasında da ilk işin bulunmasında akraba faktörünün rolü

büyüktür. Yine yurt dışında eğitimin sınavsız olması (%74,8), yurt dışında siyasi özgürlüklerin olması (%70,9), yurt dışında arkadaşlarının olması (%65,6), yurt dışındaki kurumsallaşmanın varlığı (%62,8), yurt dışında insan haklarına değer verilmesi (%57,1) gibi faktörler beyin göçünü teşvik eden nedenler arasında sayılmıştır.

Aynı araştırmanın bulgularına göre, ailede yabancı uyruklu biri(ler)inin olması (%93,0), etnik köken ayrımcılığı (%85,7), işsizlik (%67,1), devlete güvensizlik (%62,4), aşırı bürokrasi (%57,4), siyasi istikrarsızlık (%54,9), ülkemizde kalıcı milli eğitim politikasının olmaması (%52,4), milli gelirden eğitime ayrılan payın azlığı (%51,6), ekonomik istikrarsızlık ve kriz (%51,5), düşük ücret politikası (%51,3), ülkemizde Ar-Ge'ye önem verilmemesi (%50,9) gibi itici nedenler Türkiye'den beyin göçünün itici faktörler arasında yer almıştır. Aslında UÜ. Öğretim üyelerinin göçün itici ve çekici faktörlerine yönelik bulguları başka ülke deneyimleri ile büyük bir paralellik taşımaktadır.

Özetle ifade etmek gerekirse, çağımızda bilgi temelli bir ekonomiye geçiş sürecinde bir taraftan beyin gücü hayati bir önem kazanırken, diğer taraftan da beyin göçünü hızlandıran bir faktör haline gelmiştir. Günümüzde *beyin göçü bütünüyle önüne geçilebilecek bir olgu değildir*. Bu alanda yapılan araştırmalarının gösterdiği şekilde *kötü yönetilen* ülkeler beyin güçlerini kaybetmektedirler.

Yine hemen hemen bütün göçmenler *daha iyi yaşama ve çalışma* koşullarına kavuşmak isteğiyle bir yerden başka yere göç etmektedirler. Göç edenlerin büyük bir bölümü de bir gün *evine geri döneceği* hayali ile yola çıkmaktadır. Ancak kendi ülkelerinde siyasi ve ekonomik krizler, işsizlik, düşük ücretler, araştırmacıları bezdiren katı bürokratik kurallar, araştırma-geliştirmeye yeterli kaynak ayrılmaması ve iç istikrarsızlıklar geri dönüşü zorlaştırmaktadır.

Ülkeler, *beyin göçünü, beyin kazancına da dönüştürebilirler.* Bu konuda Hindistan ilginç bir örnektir. Ülke içinde yazılım vb. alanlarda yapılacak atılımlar, yurt dışındaki nitelikli beyinlerin kendi ülkelerinde iş yapmaları için teşvik edici olabilir. Bugün Hindistan birazda yurt dışındaki Hintlilerin kendi ülkelerine yaptıkları yatırımlar sayesinde dünyanın en büyük yazılım ihraç eden ülkelerinden birisi haline gelmiştir.

Hükümetlerin beyin göçünü sadece bir felaket gibi algılayıp, korunma güdüsüyle bunu engellemeye çalışmaları hatalı bir politika olacaktır. Çünkü karar alıcıların bütün dikkatlerini evden kaçanları durdurmaya yoğunlaştırmaları sonuç vermeyecektir. Esas olan evi daha müreffeh ve yaşanabilir hale getirmektir.

Şurası unutulmamalıdır, insanlar sosyal varlıklardır. Her normal insan bir gruba ihtiyaç duyar. Çağımızda hala insanların en büyük aidiyetleri kendi uluslarına ve kültürlerine yöneliktir. Eğer normal bir insan kendi evinde güven ve refah içinde yaşama/çalışma şansına sahipse neden başka topraklarda bir ömür "yabancı" olarak kalmak istesin?!

VII. BÖLÜM
YENİ EKONOMİ, ELEKTRONİK TİCARET VE AB

1980'li yılların başından itibaren, kişisel bilgisayarların yaygınlık kazanmaya başlaması, bazı yazarlar için bir "paradigma değişimi"dir ve aynı zamanda da yeni ekonominin başlangıç tarihi olarak kabul edilir.

Yeni ekonomi henüz iyi tanımlanmış bir kavram değildir. Bir çok yazar yeni ekonomiyi "*bilgi ekonomisi*" ya da "*dijital ekonomi*" olarak tanımlamaktadır. Nitekim yeni ekonominin özellikleri arasında sayılan *esneklik*, *risk*, *belirsizlik*, *değişim*, *ileri teknoloji*, *ar-ge*, *networkler* ve *yaşam boyu eğitim* kavramları aynı zamanda bu kitap boyunca anlatılan postendüstriyel toplumun özellikleridir.

Ancak postendüstriyel toplum kuramının ortaya atıldığı dönemde enformasyon teknolojileri (özellikle de İnternet) şimdiki düzeyinde değildi. Özellikle son 10 yılda İnternet

üzerinde elektronik ticaretin yaygınlık kazanması, büyük bir ekonomik dönüşümün de altyapısını oluşturdu. Yepyeni işler ve kazanç alanları ortaya çıktı. Bu yeni ekonomik faaliyetler geçmişin ekonomik olgularından oldukça farklıydı.

İnternet üzerinde ortaya çıkan yeni çalışma ilişkileri aynı zamanda eski ekonominin de oyun kurallarını değiştirmeye başladı. Bir diğer ifade ile yeni ekonomi tartışmaları içerisinde sadece ekonomik boyutta değişmeler değil, aynı zamanda davranışlardaki değişler de ima edilmektedir.

Ancak her şeye rağmen yeni ekonomin en önemli boyunu İnternet ve onun üzerinde ortaya çıkan elektronik ticaret oluşturmaktadır. Elektronik ticaret ekonomik boyutta olduğu kadar toplumsal boyutta da önemli değişmeleri getirmektedir.

A. ELEKTRONİK TİCARETİN EKONOMİK VE TOPLUMSAL BOYUTU

Elektronik ticaretin teknolojik alt yapısını oluşturan İnternet ilk defa 1960'lı yılların sonunda askeri bir projenin sonucunda ortaya çıktı. Uzunca bir sürede enformasyon teknolojileri ile ilişkili meslek mensupları ile sınırlı sayıdaki bilgisayar kullanıcısı genç insan arasında, bir tür haberleşme ağı olarak kaldı. Ancak 1990'lı yıllara gelindiğinde İnternet teknolojisinde mucitlerini de şaşırtacak düzeyde bir yaygınlaştı. Sayıları daha şimdiden yüz milyonları bulan bu kitle, İnternet üzerinden iş yapmak isteyen yaratıcı girişimciler için de uygun zemini oluşturdu. İnternet sadece firmalar için değil ev temelli iş yapmak isteyen bireyler için de beraberinde yeni fırsatları getirdi (Bier, vd., s. 107-122).

İş yapmanın yeni yolu haline gelen İnternet üzerinde gerçekleştirilen sanal/elektronik ticaret, geleneksel ticaretin doğasını değiştirmektedir. Ticari alandaki bu değişim geçmişi çok kısa da olsa, daha şimdiden ekonomik ve sosyal

boyutta önemli bazı değişmelerin işaretlerini de vermeye başlamıştır.

1. Elektronik Ticaretin Gelişimi

Elektronik ticaretin ortaya çıkışı İnternet'in popüler bir teknoloji olarak kullanıldığı 1990'lı yılların öncesine kadar gitse bile, asıl yaygınlık kazandığı dönem İnternet teknolojisinin geliştiği dönem olmuştur.

Elektronik ticaret, genel olarak tarafların fiziki bir bağlantı ya da değişime girmekten ziyade, elektronik olarak karşılıklı alışverişte bulunmaları şeklinde tanımlanmaktadır (European Commission; Electronic Commerce...). Geçmişin yüz yüze alışverişte bulunan satıcı ve alıcılarının yerini, fiziki mekanda karşı karşıya gelmeksizin alışveriş yapan alıcılar ve satıcılar almaya başlamıştır. Sanal/elektronik ticaretin faaliyet alanını tarafların karşılıklı olarak, ses, veri, metin ya da video kayıtlarının transferi oluşturur (The Industrial Aspects...).

İnternet üzerinden yürütülen elektronik ticaret, oldukça dinamik bir teknolojiye sahiptir ve tüm endüstri sektörünü etkiler. Yaygın düşünce onun henüz emekleme aşamasında olduğu şeklindedir (The Emerging Digital Economy...); ancak, daha şimdiden bu teknolojilerin yaygın kullanıldığı ülkelerde ortaya çıkardığı değişmeler göz kamaştırıcıdır.

Elektronik ticaret, satıcılarla tüketicileri global düzeyde bir araya getirir. Dolayısıyla etkisini de ulusal sınırlar içinde düşünmemek gerekir. Piyasaları büyük ölçüde şeffaflaştırarak, giriş çıkışları kolaylaştırır. Oyunun kurallarını şimdiden değiştirmeye başlamıştır (The Emerging Digital Economy...). O, İnternet'in global sınırsız bir dünya yaratma sürecinin en önemli ayaklarından birisini oluşturmaktadır.

Gelişen yeni teknolojilerin katkısıyla, geleneksel ticaretten elektronik ticarete doğru yönelişle birlikte, geçmişin görüş-

meler, dergiler, reklamlar, kataloglar, yazılı formalar gibi araçlarının yerini, İnternet üzerindeki web sayfaları, elektronik posta ya da elektronik veri transferi (EDI) almaya başlamıştır.

Tablo 7.1.
Geleneksel Ticaret ve Elektronik Ticaret Karşılaştırması

Satın Alma İşlemleri	Geleneksel ticaret	Elektronik ticaret
Satın Almayı Yapan Firma		
Bilgi edinme yöntemleri	Görüşmeler, dergiler	Web sayfaları
Talep belirtme yöntemi	kataloglar, reklamlar	
Talep onayı	Yazılı form	Elektronik posta
Fiyat araştırması	Yazılı form	Elektronik posta
Sipariş verme	Kataloglar, görüşmeler	Web sayfalar
	Yazılı form, fax	Elektronik posta, EDI
Tedarikçi Firma		
Stok kontrolü	Yazılı form, fax, telefon	Online veri tabanı, EDI
Sevkıyat Hazırlığı	Yazılı form, fax, telefon	Elektronik posta, Online veri tabanı
İrsaliye kesimi	Yazılı form	Web'e bağlı veri tabanı, EDI
Fatura kesimi	Yazılı form	Web'bağlı veri tabanı, EDI
Satın Almayı Yapan Firma		
Teslimat onayı	Yazılı form	Elektronik posta, EDI
Ödeme programı	Yazılı form	Web'e bağlantılı veri tabanı, EDI
Ödeme	Banka havalesi, Posta tahsildar	İnternet bankacılığı, EDI, EFT

Kay. H.B.Bolak, s.**7.**

Tablo. 7.1'de de görüldüğü şekilde, yazılı kayıtlarla gerçekleştirilen geleneksel ticaret karşısında, sanal/elektronik tica-

rette işlemler büyük ölçüde, elektronik ya da dijital yöntemlerle sürdürülmektedir.

Elektronik Ticaretin kategorileri

Elektronik ticaretin kategorileri dört başlık altında toplanmaktadır. Bunlar;

a. Firmadan firmaya elektronik ticaret,
b. Firmadan tüketiciye elektronik ticaret
c. Firmadan yönetime (şirket ve hükümet kuruluşlarına) elektronik ticaret
d. Tüketiciden yönetime elektronik ticaret şeklindedir.

Bu kategorilerden özellikle firmadan firmaya ticaret, bugün olduğu gibi, gelecekte de, elektronik ticaretin en önemli boyutunu oluşturmaktadır (Verrue).

2. Elektronik Ticaretin Ekonomik Boyutu

Elektronik ticaretin ekonomik etkileri oldukça geniş bir alana yayılmıştır. Bu etkilerin başında da elektronik ticaret, İnternet üzerinde ekonomilerin *karşılıklı bağımlılığını artırmaktadır*. Ulusal pazarların geleneksel sınırları büyük ölçüde bilgi çağının yükselişine paralel olarak özellikle dijitalleşen mallarda işlevselliğini yitirmektedir. Örneğin bir elektronik kitap ya da İnternet üzerinden satılan programda, ulusal gümrük kontrolleri imkansız hale gelmektedir. Bunların vergilendirilmesi de oldukça güçleşmektedir.

Firmalar ve tüketiciler, mal alışverişinde kendilerini artık fiziki (yakın) çevre ile sınırlandırmamaktadırlar. Enformasyon teknolojilerinin (ve özellikle de İnternet'in) ulaştığı tüm ülkeler, müşteri ya da satıcı hale gelebilmektedir. Herkes her yerden aynı anda mal alabilir ya da her yere mal satabilir hale gelmektedir.

Çalışma zamanı kavramı da değişmektedir. İnternet üzerinde açılan sanal firmalar sayesinde, 24 saat, firmalar *global sunum*, müşteriler ise, *global tercih* imkanına kavuşmaktadırlar (European Commission, What...). Bu durum piyasalar üzerinde oldukça radikal değişiklikleri ve piyasanın piyasaların yeniden tanımlanması gündeme gelmiştir.

Öte yandan firmalar için genişleyen pazar potansiyeli ve dünya ekonomisiyle bütünleşme sürecine *maliyetlerdeki düşüş* eşlik etmektedir. Örneğin OECD'nin bazı yayınlarına göre, ofis maliyetlerinde bu aran yüzde 50 civarındadır. Nitekim elektronik posta (e.mail) maliyetlerinin, fax maliyetleri ile karşılaştırıldığında olağan üstü düzeyde düşük olduğuna tanık oluyoruz.

Yine firmaların reklam maliyetleri de İnternet teknolojisi sayesinde büyük ölçüde düşmektedir. Sınırlı bir bedel karşılığı[1] hazırladıkları web siteleri, firmalara, tüm dünyadaki müşterilere mallarını tanıtabilme potansiyelini sunmaktadır.

Firmalar kitleselleşmiş müşteri bulurken, tüketiciler de kişiselleşmiş mal ve hizmetlere ulaşabilir hale gelmektedirler. Bu yolla firmalar yeni iş fırsatlarına sahip olurlarken, müşterilerde yeni ürün ve hizmetlere ulaşmaktadırlar (European Commission, What..).

Öte yandan elektronik ticaret, arz zincirini de büyük ölçüde sadeleştirmektedir. Firmalar, daha esnek hale gelmekte (European Commission, Job..., s.6) ve zamandan tasarruf etmektedirler. Ortaya yeni şirket biçimleri ve örgüt yapıları çıkmaktadır. Firmaların esnekleşmesi, aynı zamanda tüketicilerin ihtiyaçlarına daha hızlı ulaşmalarını kolaylaştırmaktadır.

---

[1] Aslında İnternet üzerinde gerek bireylerin gerekse firmaların ücretsiz web sitesi yeri alabilmeleri de mümkündür. Ancak İnternet üzerinden profesyonelce iş yapan tüm firmalar, niteliğine göre değişen belli bir bedel ödeyerek de olsa kendi sitelerini oluşturduklarına tanık olunmaktadır.

Elektronik ticaretin *müşteri tatminini artıracağına* dair yaygın bir inanç vardır. Çünkü elektronik ticaret müşteriye sadece *global tercih*, ya da hızlı cevap verme imkanı tanımıyor, aynı zamanda, satış sonrası *müşteriye destek hizmetleri*nin verilmesini de kolaylaştırıyor.

Öte yandan içinde bulunduğumuz çağ, sık sık enformasyon/bilgi çağı olarak nitelendirilmektedir. İnternet ve elektronik ticaret tarafların stratejik bir unsur olan *enformasyona daha kolay ulaşmasını sağlamakta*dır. Böylece hem piyasalar hakkında bilgi edinmek, hem de yeni ürünlerin gerçekleştirilmesi sürecine müşterilerin dahil edilmesi kolaylaşmaktadır.

Elektronik ticaretin bir başka avantajı da, ihtiyaç duyulan nitelikli personelin temininde, *fiziki mekan sınırlamalarının eski önemini yitirmesidir*. Bu sayede dünyanın her hangi bir yerindeki uzmandan yararlanmak mümkün hale gelmektedir.

Amerikan Ticaret Bakanlığı, Amerikan ekonomisinin gelişiminin arkasında İnternet'in itici güç olduğuna ilişkin inanca dikkat çekmektedir. Elektronik ticaret, yönetim ve personel verimliliğinde, yüzde 40'a kadar iyileşme sağlamaktadır. Bütün bu gelişmeler neticesinde, bir taraftan *verimlilik artarken* diğer taraftan da işsizlik azalmaktadır. Elektronik ticaretin temelini oluşturan enformasyon teknolojileri endüstrisi genel ekonomiden iki kat daha hızlı büyümektedir. Ayrıca bu trend devam etme eğilimdedir. Enformasyon teknolojileri alanındaki yatırımlar, bütün iş araçları yatırımlarının yüzde 45'inin üzerindedir. Yine bu alandaki ürünlerinin fiyatlarında ortaya çıkan gerileme genel enflasyonu azaltmaktadır. Ekonominin her sektöründe sanal olarak iş yapmada İnternet kullanılmaya başlanmıştır (The Emerging Digital...)

Firmaların karşılıklı rekabet üstünlüğünde artık İnternet önemli bir faktör olarak değerlendirilmeye başlanmıştır. Nitekim yapılan bazı çalışmalarda (bkz. Poon & Strom;

Chappell, & Feindt), küçük firmaların temsilcileri bu konudaki olumlu beklentilerini çok açık olarak ifade etmişlerdir.

Elektronik ticaret, İnternet'in temel felsefi prensibi olan açıklığa vurgu yapmaktadır. Bir diğer ifade ile *açıklık, teknik ve felsefi ilke haline gelmektedir.* OECD çıkışlı kaynakların da vurguladığı şekilde, önümüzdeki dönemde, açıklık artık bir strateji olarak doğacaktır.

Ancak elektronik ticaretle gelen açıklık ve piyasa hakkında müşterilerin daha ayrıntılı enformasyona sahip olması, firmalar açısından bazı dezavantajları da beraberinde getirmektedir. Çünkü bu yolla müşteriler, piyasadaki fiyat farklarını kolaylıkla görebildikleri için, firmalar çok düşük karlarla çalışmak zorunda kalmaktadırlar.

Yine elektronik ticaret, piyasaları dönüştürmekte ve iş yapma şeklimizi değiştirmektedir. Geleneksel araçlar ortadan kalkmaktadır. Yeni ürünler ve piyasalar gelişmekte; müşteri ile işletme arasında yeni ve daha yakın ilişkiler kurulmaktadır. İşin örgütlenmesi değişmekte ve bilginin yayılması için yeni kanallar ortaya çıkmaktadır. İşyerinde insanlar arası yeni etkileşim kanalları açılmakta; daha çok esnekliğe ve uyumluluğa ihtiyaç duyulmaktadır. İşçilerin fonksiyonları ve vasıfları yeniden tanımlanma sürecine girmiştir.

Ayrıca elektronik ticaretin katalizör etkisi gözlenilmektedir; onun gerek ekonomik, gerekse sosyal boyuttaki etkileri olağan üstü bir hızla yayılmaktadır. Bu yoldaki reformlar işletmeler arasındaki elektronik bağlantıların kurulmasını kolaylaştırmakta, onları küreselleştirmektedir. Yine sosyal boyutta önemli değişmelerin potansiyelini içinde taşımaktadır.

3. Ekonomik Ticaretin Toplumsal Boyutu

Elektronik ticaretin toplumsal etkilerini kapsamlı bir biçimde ortaya koyabilmek için vakit oldukça erkendir. Yukarıda da belirtildiği şekilde, elektronik ticaret oldukça yeni ve te-

melde de ekonomik bir olgudur. Toplumsal boyuttaki etkileri ise, henüz tümüyle ortaya çıkmış değildir; ancak birkaç yıllık uygulama neticesinde ortaya çıkan gerçek, elektronik ticaret sosyal boyutta da önemli değişiklikleri beraberinde getireceğine dair imalara sahiptir.

Yeni bir konu olması dolayısıyla, elektronik ticaretin toplumsal boyutuna ilişkin akademik alanda yeterli kapsamlı çalışmalara çok fazla rastlanılmamaktadır. Onun sosyal boyuttaki etkilerini ele alan çalışmalardan birisi, bu alanda öncülük yapan OECD'ye aittir.

Piyasaların globalleşmesi, dijital ekonomiye geçiş ve günlük yaşamda teknolojinin her türlü hakimiyetinin artışı, hem toplumsal dönüşümden etkilenmekte hem de beraberinde bir toplumsal dönüşüm getirmektedir. Mevcut gelişmeler bu dönüşümün etkilerinin önümüzdeki dönemde çok daha derinleşeceğine işaret etmektedir.

Elektronik ticaretin toplumsal boyuttaki etkileri, ekonomik boyuttaki etkileri ile karşılaştığında nispeten farklılaşmaktadır. O, toplumsal boyutta olumlu etkilerinin yanı sıra, özellikle eğitim ve vasıf düzeyi düşük çalışanlar açısından oldukça ciddi riskleri de beraberinde getirmektedir. Ancak OECD'nin (1998, Societal..) konuya ilişkin raporunun iddiası, onun olumsuz yanları, olumlu etkileri ile dengelenmektedir.

Elektronik ticaretin sosyal etkisini olumluya dönüştürmenin ön koşulu, gerekli *altyapının hazırlanmasıdır*; yani gerekli enformasyon teknolojileri altyapısının tesisi gerekmektedir. Bu teknolojiler yaygınlaştırılmadığı, sadece sınırlı bir elit zümrenin elinde olduğu müddetçe, olumlu etkileri de bu küçük elit zümre ile sınırlı kalacaktır.

Yine bilgi temelli bir ekonomiye geçerken, geleneksel okur yazarlıktan bilgisayar okur yazarlığına geçişin sağlanması için *eğitim* alanında gerekli adımların atılması bir başka ö-

nemli konuyu oluşturmaktadır. Çünkü gelmekte olan çalışma düzeni içinde, sadece çalışanlar değil, tüm toplum yeni teknolojileri etkin olarak kullanabilecek vasıfla donatılmamışsa, o teknolojiden yaralanmaları da mümkün olmayacaktır. Bu sebeple eğitim programlarının yaygınlık kazandırılması büyük önem taşımaktadır.

Elektronik ticaretin toplumsal boyuttaki en önemli etkisi kendisini istihdam alanında hissettirmektedir. Günümüzde bu etki sınırlı görünse de ileride çok daha artması beklenilmektedir (OECD, Jobs and Skills,1998). Elektronik ticaretin yaygınlaşması, bir ülkenin ticaret dengesini iyileştirebilir de kötüleştirebilir de. Bu gelişmeler karşısında gerekli şekilde hazırlanan ülkelerin doğal olarak ticaret hacimlerinde bir artış beklenilebilir. Bu durum hem makro, hem de mikro düzeyde beraberinde verimlilik artışını getirebilir.

Yine artan talebin olumlu etkisi söz konusu olabilir. Şüphesiz kazançlar ve kayıplar endüstriye, coğrafyaya ve yaş gruplarına göre değişebilir. Elektronik ticaretin etkilerini değerlendirebilmek için ne tür endüstrilerin ortaya çıkacağını ya da ne tür taleplere yol açacağını bilmek gerekir.

Genelde elektronik ticaretin **heterojen bir etkiye** sahip olması beklenilmektedir. Bazı doğrudan etkiler yanında, dolaylı etkilerinin de söz konusu olabileceği düşünülmektedir. Doğrudan etkiler arasında, yeni işlerin yaratılması sayılabilir. Bunun yanında, enformasyon teknolojileri alanında çalışan meslek gruplarına[2] yönelik işgücünde emek talebinin artışı da beklenilmektedir.

---

[2] Enformasyon teknolojileri ile ilgili meslekler:
-Mühendislik, bilim ve bilgisayar sistemleri.
-Elektrik ve elektrik mühendisliği
-Elektrik ve elektrik tamircileri
-İletişim cihazları operatörler.
-Merkezi ofis sistemleri uzmanlar

Özellikle yazılım, donanım, online hizmetler, müzik ve yayımcılık sektöründe çalışanlar bu gelişmelerden olumlu etkilenmektedirler. Bu alandaki gelişmelerin *çarpan etkisiyle*, diğer sektörleri de olumlu etkilemesi beklenilmektedir.

İnternet üzerinde iş yapma, daha önceki iş yapan aracıların işlerinin büyük bir kısmını ortadan kaldıracaktır. Örneğin İnternet'te kitap ticaretinin yaygınlaşması, ülkemizde (özellikle yabancı yayın satan) kitapevlerinin müşterilerinde gerilemeye yol açabilir.

Buna karşılık, elektronik işlerin gelişimi, pazarlamacılık alanındaki gelirleri ve bu alandaki istihdamı tehdit etmektedir. Örneğin Fransa'da postaneler enformasyon teknolojileri ile yoğun bir entegrasyon içindedirler.

Elektronik ticaretten büyük ölçüde etkilenen bir diğer alan ise finans sektörüdür. Günümüzde bankaların bir çoğu, İnternet üzerinden işleri yürütmeye başlamışlardır. Muhtemelen bu elektronik iş yapma tarzı önümüzdeki dönemde de artarak devam edecektir. Daha şimdiden bu sektörde çalışan işgücünün hemen hemen tümü, enformasyon teknolojilerini kullanabilecek vasıflarla donatılmışlardır.

Elektronik ticaret, ülkelerin transformasyonunda anahtar rol oynayan, iletişim ve enformasyon teknolojilerinin yayılmasında katkıda bulunmaktadır. Bu yapısal dönüşümüm istih-

---

-Hesap makinası operatörleri
-Elektronik yarı iletken uzmanları
-Telefon ve kablolu tv tamircileri
-Bilgisayar mühendisleri, bilim adamları ve sistem analistleri
-Bilgisayar programcıları
-Veri girişi yapanlar
-Veri işleme işleriyle uğraşanlar
-Dublaj veri operatörler
-Elektrik, elektronik uzmanları (assemblers).
Kay. (Emerging Digital, s. 80

damla bağlantılı bir çok yönü vardır. Bir yönü imalattan hizmetlere doğru yöneliştir ve işlerin yeniden dağıtımıdır. İkincisi ise, enformasyon ve iletişim teknolojileri alnındaki yatırımların artışıdır; bu büyüme verimlik üzerinde olumlu etkilerde bulunmaktadır. Üçüncüsü ise telekomünikasyon maliyetlerindeki düşüştür. İş piyasasını da etkileyen, uluslar arası rekabet ve ticaretin artışına önemli düzede katkı söz konusudur.

Teknoloji, ticaret ve örgütsel değişmelerin etkisiyle, hem yeni işler yaratılmakta hem de yıkılmaktadır. Bunun yanında istihdamın vasıf dağılımı etkilenmekte ve eklektik vasıf talepleri gündeme gelmektedir.

ABD gerek enformasyon teknolojileri gerekse elektronik ticaret açısından öncü ülkedir. Bu ülkede, enformasyon teknolojileri sektörünün gelişimi çok sayıda yeni iş yaratmıştır. Yeni sektörlerde yaratılan işler sayesinde işsizlikle mücadelede oldukça iyi neticeler almışlardır. Avrupa ülkeleri, ABD ile karşılaştırıldığında başarılı değillerdir; ancak, başta elektronik ticaret olmak üzere aradaki mesafeyi kapatma çabası içindedirler.

Özellikle 1990'lı yıllarda başta Almanya olmak üzere bir çok Batı Avrupa ülkesinde geleneksel sektörlerde istihdamda gerileme yaşanırken enformasyon ve telekomünikasyon sektörü yeni işler yaratmıştır. Bu dönemde Almanya'da makine yapımı, çelik ve gemicilik gibi sektörlerde 700 bine yakın işgücü kaybı yaşanırken, sadece telekomünikasyon ve enformasyon alanında (bkz. Aşağıdaki tablo) 800 bin yeni iş yaratılmıştır. Bu da yeni gelişmelerin gerektiğinde olumluya çevrilebileceğine ilişkin bir delil olarak değerlendirilebilir.

Tablo 7.2.
1991'den sonra Almanya'da yaratılan işler

SEKTÖRLER	YARATILAN YENİ İŞLER
Makine yapımı	-570 000
Çelik üretimi(1992'den beri)	-63.311
Gemi yapımı	-36.169
Bio-teknoloji	+21.000
Enformasyon ve telekom	+800.000
Geçici iş	+70.000

Kay. Ak. Anderson Conculting

Öte yandan İnternet üzerinde iş yapan şirketlerin niteliğine baktığımızda ise aşağıdaki tabloda görüldüğü gibi, işgücünün yaklaşık üçte biri araştırma ve geliştirme alanında çalışmaktadır. Bunun anlamı da yeni şirketlerde çalışabilmek için işgünün önemli bir kısmının araştırma ve geliştirme alanında çalışabilecek bir vasıf düzeyiyle donatılmasını zorunluluk haline getirmektedir. Bu yeni çalışma düzeni içinde düşük vasıflı işgünün yaşama şansı giderek daha çok azalmaktadır.

Tablo 7.3.
Elektronik ticaret ile ilgili şirketlerde işgücü

ŞİRKET	TAM ZAMANLI ÇALIŞAN	SATIŞ VE REKLAM	ARAŞTIRMA VE GELİŞTİRME	YÖNETİM VE FİNAS	DİĞER
Excite	434	%43	%35	%15	%7 (Destek)
Infoseek corp.	171	%44	%26	%29	--
Lycos	137	%46	%39	%15	Destek
Yahoo	386	%52	%19	%8	%21 (sörfçüler)

Kaynak OECD

Başta batı Avrupa ülkeleri olmak üzere, bir çok yerde işsizlik problemi yaşanırken, dünyada enformasyon teknolojilerine ilişkin alanlarda dünyada 600 bin civarında vasıflı işgücü açığının yaşandığı tahmin edilmektedir. OECD kaynaklarına göre bunun 346 bini ABD'de, 60 bini Almanya'da, 20 bini İngiltere'de yaklaşık 30 bini de Kanada'da yaşanmaktadır. (Bkz. Aşağıdaki tablo).

Tablo 7.4.
Enformasyon teknolojilerine ilişkin olarak vasıflı işgücü açığı

ÜLKELER	İŞGÜCÜ AÇIĞI
Dünya	600.000
ABD	346.000
Almanya	60.000
Kanada	20.000-30.000
İngiltere	20.000

Kaynak OECD

Her ne kadar enformasyon teknolojilerinin ve elektronik ticaretin gelişimine paralel olarak, geleneksel seyahat acentaları, sigorta şirketleri, borsa brokerları işlerini kaybetme riski ile karşı karşıya kalmış olsalar bile, yeni gelişmeler aynı zamanda yüksek vasıflı işler yaratmaktadır. 1990'lı yıllarda ABD işsizliği yüzde 5 düzeyine düşürerek 10 milyon yeni iş yaratmıştır (Andersen Consulting, 1998). ABD Ticaret Bakanlığına göre, enformasyon teknolojilerindeki istihdamın yıllık artış hızı ise yüzde üç civarındadır (The Emergeing Digital Economy....). Kısaca belirtmek gerekirse, enformasyon çağının önemli araçlarından birisi olan elektronik ticaretin, hem sosyal hem de ekonomik boyutta etki yapması bek-

lenilmektedir. Özellikle verimliliğin artışının toplumsal boyutta olumlu etkiler yapacağına ilişkin iyimser yorumlar yapılmaktadır.

Öte yandan elektronik ticaretin ve onun altyapısını oluşturan enformasyon teknolojileri bir taraftan *yeni işler yaratırken,* diğer taraftan bir takım *geleneksel meslekleri de ortadan kaldırmaktadır.*

Yaratılan yeni işlerin büyük bir kısmı *yüksek vasıf* gerektirmektedir. Dolayısıyla düşük vasılı işgücü (gerektiği şekilde tekrar tekrar eğitilmediği takdirde) her zamankinden daha fazla işlerini kaybetme riski ile karşı karşıya kalacaktır.

B. KOBİ'LER VE ELEKTRONİK TİCARET

Küçük ve Orta Boy İşletmeler (KOBİ'ler), gelişmekte olan ülkelerde olduğu gibi gelişmiş ülkelerin de belkemiğini oluşturur. Gerek ekonomik gelişme, gerekse toplumsal sorunların çözümü açısından KOBİ'ler büyük öneme sahiptirler. Her ne kadar endüstri devrimi sonrasında büyük işletmelere öncelik verilmişse de, enformasyon devrimi, KOBİ'lere yeniden stratejik bir önem kazandırmaya başlamıştır.

Özellikle son yirmi yılda KOBİ'ler, üretimde, rekabette, yeni iş yaratma ve toplumsal bütünleşmenin sağlanmasında yeniden öne geçmeye başlamıştır. Bir taraftan büyük şirketler bu değişime uyum sağlayabilmek için küçülürken, diğer taraftan da yaratıcı girişimciler sayesinde, özellikle doğmakta olan yeni sektörlerde bu işletmelerin oldukça önemli işlevler görmeye başladığına tanık oluyoruz. Sürekli ucuzlayan enformasyon teknolojileri, KOBİ'lere artık global düzeyde iş yapabilmenin altyapısını sağlamaktadır.

Günümüzün enformasyon teknolojileri, KOBİ'ler açısından yaratmış olduğu elektronik ticaret imkanlarıyla yepyeni kapılar aralamıştır. Başını ABD'nin çektiği bu alandaki gelişmeler, ekonomik canlanma ve işsizliğin azaltılması açısın-

dan bir çok ülke için örnek oluşturmaya başlamıştır. Daha ziyade özel sektörünün inisiyatifleri ile yürütülen elektronik ticaret alnındaki gelişmelerin yarattığı potansiyel kısa sürede kamu idarecilerinin de ilgilerini çekmeye başlamıştır.

1990'lı yılların ortalarından itibaren G7'ler, Avrupa Birliği ve bazı OECD ülkeleri KOBİ'lerin elektronik ticaret imkanlarından daha iyi faydalanabilmeleri amacıyla ortak projeler oluşturmaya başlamışlardır. Nitekim bu çalışmada, öncelikle elektronik ticaret alanındaki mevcut durum ve yöneticilerin elektronik ticarete ilişkin tutumları ele alındıktan sonra, kısaca KOBİ'lere yönelik elektronik ticaret alanındaki ortak politikalar incelenecektir.

KOBİ'ler açısından elektronik ticarete ilişkin mevcut durum ve tutumlar

ABD'de yapılan bir araştırmaya göre küçük işletmelerin yöneticileri en çok *pazarlama* ve *teknoloji alanında iyileşme*ye ihtiyaç duyduklarını açıklamışlardır. 401 kişinin üzerinde yapılan bu araştırmanın sonuçlarına göre, küçük işletmelerin sadece yüzde 10'u elektronik ticaretin, işleri üzerinde ana (major) etkiye sahip olduğunu söylemişlerdir.

EITO için Avrupalı organizasyonlarla ilgili yapılan bir araştırmaya göre, İnternet'e bağlı olanların yüzde 82'si bunu 1996-98 yılları arasında gerçekleştirmiştir. 1998 yılı itibarıyla Avrupalı işverenlerin yüzde 29'unun İnternet temelli elektronik ticaret yaptığı tahmin edilmektedir (Bu oran 1996'da yüzde 6'dır). Yine aynı araştırmaya göre, 1999 yılı sonunda ise, Avrupalı işverenlerin hemen hemen yarısının (%47), İnternet temelli elektronik ticaret yapıyor olması beklenilmektedir (Caroline Chappell, Sylvie Feindt, s.4).

Andersen Danışmanlık Şirketi'nin elektronik ticarete ilişkin bir çalışmasına göre de, gerek Avrupalı gerekse Amerikalı işverenler, elektronik ticaretin şirketlerine belli bir düzeyde rekabet avantajı sağladığını düşünmektedirler. Örneğin A-

merikalı yöneticilerin yüzde 77'si elektronik ticaretin şirketine gerçek bir rekabet avantajı sağladığını belirtmesine karşılık, Avrupalılar (göreli olarak geri olsalar bile), yüzde 52 düzende bu soruya evet cevabını vermişlerdir.

Ancak uygulamaya baktığımızda yine yukarıdaki tabloda görüldüğü şekilde Amerikalı yöneticiler yüzde 77 düzeyinde elektronik ticaretin yaptıkları işin bir parçası olduğunu belirtmelerine karşılık, Avrupalılarda bu oran yüzde 39'a düşmektedir.

Ancak Avrupalı yöneticilerin önemli bir kısmı (% 82), şirketlerinin gelecek beş yıl içinde, elektronik ticarete daha bağımlı olacağını belirtmektedirler.

Elektronik ticaretin şirketlerine rekabet üstünlüğü sağlayacağını düşünen Avrupalı yöneticilerin oranı yüzde 65; elektronik ticaretin gelecek beş yıl içinde, yaptığı işi dönüştürmenin bir aracı olduğunu düşünenlerin oranları ise, yüzde 54'dür.

Amerikalı'lara göre kısmen geri kalmış olsalar bile Avrupalı yöneticiler, elektronik ticaretin çok sayıda avantajı olduğunu düşünmektedirler. Yöneticiler, elektronik ticaret sayesinde iş yapma hızının artacağını belirtmektedirler. Bu sayede müşteri hizmetleri iyileşecek, enformasyona ve global pazarlara daha iyi ulaşılacaktır.

Tablo 7.5.
Elektronik Ticaretin Etkileri

İş yapma hızı artacak	73
Daha iyi enformasyon yönetimi sağlanacak	69
Müşteri hizmetleri iyileşecek	68
Global pazarlara daha iyi ulaşılacak	63

Bilindiği şekilde *enformasyona ulaşmak* bugüne kadar KOBİ'lerin en önemli sorunlarından birisini oluşturmuştur. Yeni teknolojiler, küçük ve orta boy işletmelerin bu sorunlarının çözümüne katkıda bulunacaktır.

Yine Avrupalı yöneticiler elektronik ticaretin iş yapma şekillerini değiştireceğini düşünmektedirler. Örneğin yüzde 81'i firmaların satın alımlarında yeni kurallar oluşacağını, yüzde 64'ü müşteriye daha iyi seçim imkanı sağlanacağını, yüzde 59'u yeni ürün ve hizmetler yaratarak gelecekte yeni gelirler sağlayacağını ve müşterilerinin beklentilerinin daha iyi anlaşılacağını iddia etmektedirler.

İşletmeler açısından büyük yararları olduğu sıkça vurgulanan İnternet (Harmoni,vd., Maynard, s.51-54), elektronik ticaret için şüphesiz en öneli aracı oluşturmaktadır. Bu sayede maliyet düşüşleri sık sık dile getirilmektedir.

KOBİ'ler Açısından Elektronik Ticaretin Önündeki Sorunlar:

Bilgi temelli bir ekonomiye geçiş sürecine paralel olarak, KOBİ'lerin bu ekonomik düzenin beraberinde getirdiği yeni çalışma koşullarına uyum sağlayabilmek amacıyla gerek ulusal devletler gerekse uluslararası örgütler, elektronik ticaret konusunda işletmeleri *bilgilendirmeye* yönelik çalışmalar içine girmişlerdir. Çünkü bu alanda yapılan çalışmaların önemli bir kısmı, ABD'de dışındaki ülkelerin çoğunda KOBİ'lerin önemli bir kısmının elektronik ticaretin henüz tümüyle *farkına varmadığını* iddia etmektedirler (OECD). Hükümetler ve örgütler, KOBİ'lere elektronik ticareti öğretici nitelikte yayınlar yapmaktadırlar.

Firmaların boyutları küçüldükçe, elektronik ticaretin temeli olan İnternet kullanımının da gerilediğine tanık olunmaktadır. Nitekim Internal Market Survey'e göre, 1000 işçiden fazla çalışan firmalarda, İnternet kullanım oranı yüzde 42'yi

bulmasına karşılık, bu oran 2-49 arasında işçi çalıştıran KOBİ statüsündeki işletmeler için yüzde 14'e düşmektedir.

Yine KOBİ'ler açısından bir başka engel ise, *yararların belirsizliğidir*. Elektronik ticaretin çok yeni bir olgu olması, bütün KOBİ'lerin yakınlarında başarılı örnekler görmelerini güçleştirmektedir. Özellikle küçük firmalar, teorik düzeydeki bilgilerden ziyade, somut uygulamaların sonuçlarından çok daha fazla etkilenmektedirler.

Öte yandan elektronik ticaret hemen hemen her alan için mümkün olsa bile, bazı mallarda başarı şansı daha yüksek, bazılarında ise daha düşüktür. Örneğin bir yerden başka bir yere networkler aracılığı ile kolayca aktarılabilen *maddi olmayan mallar*da (müzik, yazılım vb.), elektronik ticaret büyük *avantalar* getirmektedir; buna karşılık, bir yerden başka bir yere taşınmasının güç olduğu mallarda elektronik ticaretin getirdiği avantajlar nispeten sınırlı kalmaktadır.

Yine enformasyon teknolojilerinin yoğun olarak kullanıldığı ya da bu alanda üretimde bulunan firmalar için elektronik ticaret çok daha geniş fırsatlar sunmasına karşılık, bu teknolojilerin uzağında üretimde bulunan sektörlerde aynı düzeyde avantajdan bahsetmek güçleşmektedir. Dolayısıyla *sektörel özellikler* elektronik ticaretin önünde sınırlayıcı olabilmektedir.

Bunun yanı sıra elektronik ticaret *sürecinin karmaşıklığı* da KOBİ'ler için bir başka *engeli* oluşturmaktadır. Özellikle enformasyon teknolojilerini oldukça etkin düzeyde kullanmayı gerektirmektedir. Bu durum sadece bilgisayar operatörler açısından değil, hemen hemen tüm personel açısından giderek bir zorunluluk haline gelmektedir. Oysa bilinen bir gerçek tüm dünyada KOBİ'lerde çalışan personel bu teknolojileri çalışan personelin sahip oldukları güçlükler sık sık dile getirilmektedir.

Dolayısıyla enformasyon teknolojilerinin etkin kullanımını sağlayacak *eğitimli personelin* yetersizliği önemli bir engel olarak ortada durmaktadır. Bir başka sorun da, elektronik ticaretin *hukuki çerçevesini* henüz oluşturulmamış olmasıdır. Bu alandaki teşebbüslerin önemli ayaklarından birisini hukuki düzenlemeler alanındaki çalışmalar oluşturmaktadır.

Özellikle *güvenlik* elektronik ticaretim en önemli engelini oluşturmaktadır. İnsanların önemli bir kısmı İnternet üzerinde elektronik ortamda ticaret yapma konusunda kuşkuya sahiptir. Çünkü İnternet teknolojisi, birkaç saatlik çalışma ile, olmayan malları varmış gibi gösteren ve global düzeyde ticareti mümkün kılan, sanal bir firma oluşturma imkanına sahiptir. Dolayısıyla gerek bireyler, gerekse firmalar kredi kartları ile ödeme siparişinde bulundukları malları alamama ya da bunların belirtilen kalitede olmaması tehlikesi ile de karşılaşabilirler. Bu gibi durumlarda denetim oldukça güçleşmektedir.

Ancak **güvenlik konusu**nda, tüketiciler açısından çok daha önemli bir sorun da, *kredi kartı bilgilerinin istismarı*dır. Nitekim geçtiğimiz dönemde, Web üzerindeki bazı sanal firmaların bu bilgileri kötü niyetle kullandıklarına dair bir takım haberler medyada yer almıştır. Örneğin bir aylığına abone olunan bir site, daha sonraki aylarda da müşteriye sormaksızın müşterinin hesabından para çekmek yoluna gidebilmektedir. Bunun yanında hucker saldırıları, elektronik ticaretin önündeki bir başka engeli oluşturmaktadır.

Her ne kadar konun uzmanları, sık sık *günlük yaşam ne kadar güvenli ise elektronik ticaret de o kadar güvenlidir* tezini sürekli dile getiriyor olsalar bile, elektronik suçların kullanıcılarda ciddi bir kaygı yaratmasını ortadan kaldırmamaktadır. Nitekim CDB danışmanlık firmasının yapmış olduğu bir araştırmaya göre, kredi kartı ile alışveriş yapanların yarısından çoğu güven sorunu olduğunu beyan etmişledir.

Elektronik ticaretin önündeki sorunların çözümü amacıyla, başta G7'ler ve Avrupa Komisyonu olmak üzere çok sayıda hükümet ve uluslar arası organizasyon oldukça kapsamlı çalışmalar yürütmektedirler.

C. AVRUPA BİRLİĞİ'NİN ENFORMASYON TOPLUMU PROJESİ

Avrupa ülkeleri, Rönesans ile düşünce alanında ve teknolojide yeni bir dünyanın kapılarını araladı. Binlerce yılın içine kapanık, aklı inkar eden skolastiğinden uzaklaşarak "farklı bir insan görüşü" ile yenilendi. Bir diğer ifade ile insan aklını kendi amaçları doğrultusunda daha etkin kullanmayı öğrendi. Bu sayede yeni bilimsel yöntemler geliştirdi ve zamanla da gerçekleştirdiği "endüstri devrimi" ile de dünyanın en büyük ekonomik ve siyasi gücü haline geldi.

Oysa şu anda büyük ölçüde haklı olarak iddia edildiği şekilde, endüstri toplumundan farklı olarak, enformasyon temelli bir ekonomiye ve topluma gidiyoruz. Gerek ekonomik gerekse siyasi güç bir malın kendisini üretenlerin elinden, bilgisini üretenlerin eline geçmeye başladı.

Bu yeni topluma doğru gidişteki öncülüğü büyük ölçüde Amerika yapmaktadır. Buna karşılık, geçmişten farklı olarak, Avrupa ülkeleri enformasyon toplumuna geçiş sürecinde geri durumdadırlar.

Geleneksel endüstri sektörü geçmişten farklı olarak, artık yeni iş yaratamaz hale gelmiştir. Global rekabetin de baskısıyla, şirketler daha kaliteliyi, daha ucuza üretmek amacıyla teknoloji ağırlıklı, bir üretim sürecine girmişlerdir. Yeni yaratılan iş alanları ise geleneksel endüstriyel faaliyetlerden, enformasyon, bilgi ve hizmet işlerine kaymıştır.

ABD gibi, enformasyon toplumunun öncüsü ülkeler, olağan üstü bir hızla yaygınlaşan enformasyon ve telekomünikasyon teknolojilerinin kullanımının ve üretiminin getirdiği

imkanlardan faydalanarak, yeni istihdam alanları yaratırken, bu süreçte geri kalan ülkeler ise istihdam da ciddi bir gerileme süreci ile karşı karşıya kalmışlardır.

Enformasyon toplumu, özellikle *rutin, mekanik, tekrara dayanan* işleri yıkmaktadır. Onların yerine *zeka*ya ve *yaratıcılığa* dayanan işler geçmektedir. Bu arada yaşam kalitesi de yükselmektedir.

Bilindiği gibi enformasyon teknolojilerinin, özellikle *verimlilik üzerinde* bir *çarpan etkisi* vardır. Dolayısıyla bu teknolojiler, etkin kullanıldığı takdirde, istihdamda yaratığı kayıp kadar, verimlilikten kaynaklanan bir istihdam yaratma işlevi de görebilir.

Bunun yanında enformasyon çağında büyümenin ana alanını donanım, yazılım ve hizmet sektörü oluşturmaktadır. Özellikle hizmet sektörü yeni istihdam yaratmakta anahtar hale gelmiştir.

Öte yandan bu çağın olmazsa olmazı olan enformasyon ve telekomünikasyon teknolojilerinin gerek üretiminde gereksese kullanımında, Avrupa'nın düzeyi, Amerika ve Japonya'nın çok gerisindedir.

Avrupa Birliği'nin konuyla ilgili en üst düzeydeki yetkililerinin belirttiği gibi, (İskandinav ülkelerini istisna tutmak koşuluyla) bugün Avrupa genelinde ne halk ne kurumlar ne de firmalar enformasyon toplumuna hazırdırlar.

İskandinav ülkeleri içinde de, enformasyon toplumu yolunda en çok mesafe kaydeden ülke Finlandiya'dır. Uluslararası düzeyde enformasyon toplumu yolunda çabaları karşılaştırmalı olarak inceleyen International Data Corporation'ın yaptığı bir araştırmaya göre de Finlandiya enformasyon toplumu olma sürecinde ABD'nin arkasından gelmektedir.

Bu küçük ülke baştan itibaren enformasyon devrimine kucak açmıştır. Özellikle mobil teleofon alanındaki rekabette,

en öndeki ülkelerden birisidir. Finlandiya enformasyon toplumu olma yolundaki kat ettiği mesafe sayesinde yüksek verimlilik, yüksek ücretler ve yüksek satın alma gücüne ulaşmış bir ülkedir. Bu gelişmelerden de doğal olarak en çok faydalananlar, Fin vatandaşlarıdır.

Bu sebeple bugün dünyanın bir çok ülkesinde olduğu gibi, Avrupa Birliğinde de bireyler, işletmeler, üye ülkeler ve Birlik düzeyinde enformasyon toplumuna geçiş yolları aranmakta ve bu çerçevede oldukça geniş kapsamlı projeler yürütülmektedir. Bu çabalar Birlik yetkilileri tarafından aynı zamanda "Avrupa'nın İkinci Rönesans" arayışı olarak değerlendirilmektedir.

Avrupa Birliği, 1980'li yıllardan itibaren enformasyon/bilgi toplumuna giden yolda bir takım hazırlıklar içine girmiştir. Örneğin 1984 yılındaki ESPRİT ; 1985'deki RACE (İleri İletişim), 1986'daki telematik uygulamalarına ilişkin AIM (sağlık alnında), DRIVE (taşımacılık alanında) ve DELTA (uzaktan öğrenme) sayılabilir. Bu programlar daha sonra 4.RDT Çerçeve Programı içinde geliştirilmiştir.

Ancak enformasyon toplumu alanında yapılan çalışmalar 1990'lı yıllarda hız kazanmaya başlamıştır. 1993 yılında Komisyonun hazırlamış olduğu "Büyüme, Rekabet ve İstihdam: 21. Yüzyıla Doğru Rotalar ve Meydan Okuma" adlı Beyaz rapor, bu yolda atılmış önemli adımlardan birini oluşturmaktadır. Bu rapor, Avrupa Birliği'nin geleceği için, enformasyon toplumunu tesisin gerekliliğini vurgular. Ayrıca yeni iş ve piyasaların yaratılması için, rekabete ve ekonomik büyümeye yardımcı olacak tarzda Pan-Avrupa enformasyon altyapısının acilen geliştirilmesini önerir.

1993 Kasımında Bürüksel'de, Başkanlar Zirvesinde, sunulan Beyaz Rapor, gerekli politikaların somutlaştırılması ve uygulamaya geçirilmesi için, yüksek düzeyde bir uzmanlar heyetinin kurulması talebinde bulunur.

Komisyon başkan yardımcısı Bangeman başkanlığında bir grup tarafından, "Avrupa ve Global Enformasyon Toplumu" adı altında bir başka rapor hazırlanır. Bu rapor ise Haziran 1994'de Cofru Başkanlar Zirvesine sunulur.

Aynı zamanda Bangeman Raporu olarak da adlandırılan "Avrupa ve Global Enformasyon Toplumu" raporu, Avrupa teşebbüslerinin uluslararası alanda rekabet edebilir düzeyde kalmalarını sağlamak için,Topluluk düzeyinde eylemde bulunmanın zorunluluğunu vurgular. Rapor hizmetleri konsolide ederek liberalizasyon sürecinin hızlandırılmasını vurgular. Ayrıca enformasyon toplumunun finansmanının da temelde özel sektörün sorumluluğu olduğunu vurgular.

Rapora göre Avrupa'yı enformasyon çağına taşıyacak *itici güç özel sektör* olacaktır. *Hükümetlerin birinci derecede görevi* ise *rekabeti koruma*ktır.

Ayrıca Bangemen Raporu, enformasyon toplumuna geçiş sürecinde ulusal mevzuatlardaki engellerin kaldırılmasını önerir ve daha sonrada üzerinde durulacak olan 10 insiyatif alanı belirler.

Rapor ayrıca, Avrupa'nın devrimci bir meydan okuma ile karşı karşıya kaldığını, ancak bu süreçten gerekli önlemler alınılırsa bütün Avrupalıların kazançlı çıkacağını iddia eder. Şöyle ki:

Avrupa vatandaşları: Daha geniş seçeneklere ve daha iyi bir yaşam kalitesine sahip olacaklar.

Yaratıcılar /uzmanlar : Geliştirdikleri yöntemlerle, yeni yollar bulacaklardır.

Avrupa bölgeleri: Kültürel geleneklerini ve kimliklerini açıklama fırsatı elde edeceklerdir.

Yöneticiler: Daha etkin kamu hizmetleri sunacaklardır.

Avrupa firmaları: Daha etkili yönetim ve organizasyon ile eğitim ve diğer hizmetlere ulaşarak rekabette avantaj sağlayacaklardır.

Avrupa iletişim operatörleri: Daha geniş ölçekte kapasitelerini kullanabileceklerdir.

Donanım ve yazılım sunucuları: Hızla büyüyen piyasalardan çok büyük ölçüde faydalanacaklardır.

Bir diğer ifadeyle enformasyon toplumu vatandaşın yaşam kalitesi ile sosyal ve ekonomik organizasyonların etkinliğini artıracaktır.

Ancak Rapor halkın hazırlanmasını öncelikli görev olarak belirtir. *Sosyal diyaloğa* özel bir önem atfeder.

Bunun yanında enformasyon toplumuna geçişte eğitim ve öğretime merkezi bir rol verir.

Raporun vurguladığı bir başka husus ise *zaman baskısıdır*. Çünkü Avrupa dışından gelen network ve hizmet sağlayıcılar, Avrupa pazarında giderek daha etkin hale gelmektedirler. Geç kalındığında onlarla, Avrupa şirketleri arasında ileride kapatılması zor olan güç farkları ortaya çıkacak ve piyasalar kaptırılacaktır.

Temmuz 1994'de ise Başkanlar Zirvesinin talebi üzerine Komisyon, "Enformasyon Toplumuna Doğru Avrupanın Yolu: Bir Eylem Planı" adı altında bir başka rapor hazırlar. Bu rapor, enformasyon toplumunun Avrupa'da tesisi için gerekli, faaliyetlerin genel bir çerçevesini çizer. Buna 1994-95'i kapsayan, zaman planı eşlik eder. Bu plan yasal çerçevenin uyumlaştırılması gereği üzerinde durur. Özellikle alt yapının liberalizasyonu, fikri haklar, elektronik ve yasal korumanın gerekliliği vurgulanır. Trans-Avrupa ağları, hizmetleri, uygulamaları ve içeriği alanında insiyatiflerin teşvikini öngörür. ISPO (Arupa Enformasyon Toplumu Proje Ofisi) vasıtasıyla, Komisyonun uygulamalarında katalizör rolünü üstlenmesi gerektiğini savunur. Ayrıca, sosyal kültü-

rel boyutta enformasyon toplumuna yönelik çalışmalarda bulunacak bir uzmanlar heyetinin kurulması kararlaştırılır. Bu heyet bir taraftan Avrupa'nın kültürel ve linguistik çeşitliliğine katkıda bulunurken, diğer taraftan da geleceğe yönelik öngörülerde bulunacaktır. Bu çerçevede oluşturulan bir başka kurum ise "Avrupa Enformasyon Toplumu Forumu"dur.

Forumun amacı, enformasyon toplumunun sosyal, kültürel ve linguistik yönlerini kapsayan gelişmelerle ilgili fikir üretmek ve tavsiyede bulunmaktır. Yarısı üye devletler yarısı da Komisyon tarafından üç yıllığına atanan 130 üyeden oluşur. Üyeler altı temel alanda faaliyette bulunurlar:

- Yeni teknolojilerin kullanıcıları (Endüstri, kamu hizmeti, tüketici, küçük ve orta firmalar ile profesyoneller)
- Sosyal gruplar (Akademisyenler, işverenler, sendikacılar)
- Hizmet sağlayıcılar (Yayıncılar, yazarlar, film ve TV yapımcıları, programcılar)
- Network operatörleri (Telekomünikasyon, kablolu TV, uydu gibi alanlardaki opretörler)
- Kurumlardan gelen üyeler (Avrupa Parlementosu, Ekonomik ve Sosyal Komite vb.)

Forum, 1995 yılında ilk raporunu hazırlamıştır. Daha sonraki yıllarda da muhtelif raporlarla Avrupa'da enformasyon toplumuna geçiş çabalarına ilişkin katkılarına devam etmiştir. Forum'un enformasyon toplumuna geçiş sürecine ilişkin görüşleri şu şekilde özetlenebilir:

Avrupa genelde enformasyon toplumuna hazır değildir ve gelişmelerden kaygılanmaktadır. Bu durum Avrupa'nın yüksek bir ekonomik büyüme ile daha çok istihdam ve daha iyi yaşama koşullarının temininde ciddi bir handikap olacaktır. Halk özellikle istihdam, sosyal koruma ve var olan çalışma ve yaşama şekilleri üzerindeki, ortaya çıkmakta olan sorunların cevaplarını bulmak istemektedir.

Oysa enformasyon toplumu herkesi kapsamaktadır. Sadece işletmelerin değil sokaktaki insanın da enformasyon toplumuna geçişle birlikte kazancı vardır. Onlar enformasyon toplumuna yönelik çalışmalara daha çok dahil edilmesi sıkça dile getirilmektedir. Halkın ilgisinin sağlanması için Forum, eğitim ve sağlık gibi konulardaki kamu hizmetlerinin daha iyi ve vaktinde sunulmasını tavsiye etmektedir.

Kamu ilgisi ve katılımı sağlanmadan enformasyon toplumuna ilişkin çalışmalar tehlikeye girecektir; çünkü insanlar ancak kişisel yaşamlarında enformasyon ve telekomünikasyon teknolojilerini kullanırlarsa bu alanda daha hızlı bir gelişim sağlanacaktır.

Foruma göre on-line kamu hizmetlerine ulaşım üniversel olmalıdır. Yeni teknolojiler, etkin ve esnek biçimde halkın ihtiyacına uygun olarak sunulmak için, fırsatlar sunarlar. Fakat onların kültürleri ve organizasyonları, ilerlemenin önündeki en büyük engeldir.

Yine enformasyon toplumunun olmazsa olmaz koşulu olan yaşam boyu eğitim konusu, bir başka tavsiyeyi oluşturmaktadır. Foruma göre eğitim ve öğretim geleneksel kurumların çok ötesine geçerek, şirketlere kadar genişlemektedir. Bir diğer ifadeyle öğrenen toplumun hayati bir parçası olarak öğrenen bir şirket doğmaktadır. Orada çalışan insanlar yeteneklerini geliştirmek; bilgi ve enformasyona ulaşmak için bu yeni teknolojileri kullanacaklardır. Bu durum iş ve diğer organizasyonlar arasında yeni tür bir ortaklık gerektirir. Yeni vasfın elde edilmesinde eğitimli olan kazanacaktır.

Yani teknolojiler demokrasi üzerinde olağan üstü olumlu etkilere sahip olabilir. Onların sayesinde vatandaşlar karar alma sürecine doğrudan katılabilirler; kamu enformasyonuna ulaşmayı sağlayarak, çoğulculuğu, bireysel hakları ve demokrasiyi güçlendirirler. Fakat bu faydalar için gerekli yasal garantiler sağlanmalıdır.

Enformasyon diğerleri gibi bir mal ya da hizmet değildir. O aynı zamanda bir kültürel kimliğin ifadesidir. Enformasyon toplumu, Avrupa'da linguistik ve kültürel çeşitliliği esas alarak, "ikinci Rönesans"ın doğuşuna yol aşabilecektir. Medyanın geleneksel şekli bir süre daha kalsa bile, yeni teknolojiler onların sahip oldukları kültürlere, büyük ölçüde ulaşabilmelerini sağlayacaktır.

Mümkün olduğunca hızlı, iş boşluklarından faydalanmak için bütün boyutlardaki organizasyonların ve şirketlerin, yönetimlerini ve yapılarını enformasyon çağına uydurmaları acil bir öneme sahiptir. Bu süreç uygulamaya geçirilinceye kadar enformasyon toplumu iş yaratmaktan çok, işleri yok edecektir.

Forumun üzerinde durduğu bir başka konu ise tele çalışmadır; çünkü tele çalışma yeni işler yaratma fırsatı sağlar. Ayrıca bazı insanlara da bu tarz çalışma çekici gelebilir. Dolayısıyla kamu politikaları tele çalışmayı kolaylaştırmalıdır.

Kaynakların tüketimi ile, bütün düzeylerde, doğal sistemin sürdürülmesi ve talan edilmemesi arasında bir denge kurulması; yani sürdürülebilir bir kalkınmanın tesis edilmesi için Forum, yeni teknolojileri bu konuda fırsat olarak değerlendirmektedir.

Birlik kurumları, post-endüstriyel topluma geçişte, halkı uyarmayı, gerekli yasal çerçeveyi düzenlemeyi, piyasa güçlerini teşvik etmeyi, rekabeti tesis etmeyi, insanları yeni teknolojilerin kullanımı konusunda eğitmeyi, vatandaşların enformasyon toplumunun hizmetlerinden kolayca faydalanabilmelerini sağlamayı, hizmetlerin evrensel kullanıma açık olmasını, kamu özel sektör işbirliğini, ancak piyasanın itici güç olmasını, üye ülkelerde ulusal enformasyon toplumu projelerinin başlamasını, enformasyon toplumuna yönelik tanıtım ve uygulama çalışmalarına gönüllü kuruluşların dahil edilmesini ve vatandaşlar için eşit fırsatların teşvikini,

uygun fiyatlarla telekomünikasyon hizmetlerinin sunulmasını, ar-ge faaliyetlerinin ve uzaktan eğitim metotlarının teşvikini, önermektedirler.

Avrupa enfosrmasyon/bilgi toplumu projeleriyle, yeni bir atılım ya da ikinci rönesans yaratma çabası içindedir. Nitekim 2000 yılının mart ayı içerisinde Lizbon'da gerçekleştirilen AB Devlet Başkanları Zirvesinde de enformasyon toplumuna giden "yeni ekonomi"nin yaratılması için **2010 yılına kadar şu yol haritası**nın izlenmesi kararlaştırılmıştır (Eğilmez):

1. Elektronik ticaretle ilgili yasal çerçeve bu yıl çizilecek.
2 Telekomünikasyon sektörü tümüyle liberalize edilecek.
3. İnternet kullanımı ucuzlatılacak.
4. AB'deki tüm okulların internet bağlantısına girmesi sağlanacak.
5. Temel kamu hizmetlerine internet ile ulaşılabilmesi gerçekleştirilecek.
6. Düşük maliyetli, yüksek hızlı internet ve telekomünikasyon bağlantılarını yaşama geçirecek bir elektronik Avrupa uygulama planının kabulü sağlanacak.
7. Buluşları özendirecek, en iyi beyinleri cezbedecek bir Avrupa Araştırma merkezi yaratılacak. Bu amaçla AB patenti uygulamaya sokulacak.
8. İstihdam yaratmanın en önemli kaynağı olan küçük şirketlerin desteklenmesine ağırlık verilecek.
9. Tek ve rekabete uyumlandırılmış pazarın kurallarını yaşama geçirecek ekonomik reformlar yapılacak. Bu çerçevede hizmetlerin serbest hareketliliğinin önündeki engellerin kaldırılması; liberalizasyonun hızlandırılması; kamu satın almaları konusunda yeni kuralların yaşama geçirilmesi; AB ile birlik içindeki ülkelerin bir kamu satın alımaları hattıyla bağlanması; kamu desteklerinin azaltılması

ve rekabetin arttırılmasında daha fazla rekabetin gerçekleştirilmesi sağlanacak.

10. Mali hizmetler uygulama planının yürürlüğe sokulması ve bu yolla finansal piyasalarda etkinliğin arttırılması gerçekleştirilecek.
11. AB'deki aktif istihdam oranının bugünkü yüzde 61'lik düzeyden 2010'da yüzde 70'e çıkarmak için önlemler alınacak, iyileştirmeler yapılacak.

Enformasyon toplumuna geçiş sürecinde şüphesiz tek bir model yoktur. Muhtemelen her ülke kendi koşullarına göre farklı projeler yürütecektir. Öte yandan AB içinde yer almak isteyen Türkiye, **e-Avrupa** Projesinin bir parçası olarak, **e-Türkiye** projesini başlatmıştır.

VIII. BÖLÜM
POST-ENDÜSTRİYEL ÇAĞDA TÜRKİYE

Bu bölümde post-endüstriyel dönüşüm sürecinde ana hatlarıyla Türkiye'nin temel karakteristikleriyle ele alınacaktır. İnsanlık tarihinin son üç yüz yıllık (oldukça hızlı ve köklü) dönüşüm sürecine damgasını vuran endüstri uygarlığından sonra, bugün yepyeni bir uygarlık dalgasının yükselişi sıkça dile getirilmektedir. Endüstri toplumundan farklı kakteristiklere sahip bu yeni dalga öncelikle ileri düzeyde endüstrileşmiş toplumların bir ürünü olmakla birlikte, yaratmış olduğu küreselleşme trendi ile henüz birinci endüstri devrimini bile tamamlayamamış ülkeler de dahil, çok kısa sürede bütün dünyayı etkisi altına almıştır.

Günümüzün "*muasır medeniyet*"i, farklı bir görünüm kazanmıştır. Çünkü maddi uygarlığı ve endüstrileşmeyi esas alan

ve vaktiyle gelişmiş ülkelerin sosyo-politik ve sosyo-ekonomik yapılarını oluşturan endüstri toplumu bugün bir daha dönmemek üzere yerini, yepyeni yapılara dayanan post-endüstriyel topluma bırakmaktadır. Bugün artık gelişmiş ülkelerde endüstri, gerek "üretim" , gerekse "istihdam" içinde eski önemini yitirmektedir. Bunun yerine yeni topluma damgasını vuran post-endüstriyel çağın enformasyon-bilgi-hizmet işlerinin payı son derece hızla artmaya devam etmektedir. Bu da doğal olarak mesleklerin yapılarını, toplumunun örgütlenişini ve uzun vadede de değerler dünyasını etkilemektedir.

Bilindiği gibi post-endüstriyel/enformasyon/bilgi toplumu tamamlanmış bir olgu değil. Hızla değişmekte olan bir süreç; dolayısıyla teorik planda yapılan çalışmalar oldukça sınırlı. Konu Türkiye gibi henüz geleneksel karakteri oldukça baskın, dış dinamiklerin etkisiyle kendi içinde büyük kopmaları yaşayan bir ülke açısından baktığımızda ise manzara çok daha muğlak. Dolayısıyla gelişmiş ülkelerden farklı özelliklere sahip Türkiye ya da benzeri gelişmekte olan ülkeleri konu alan ve genel kabul gören bir teori geliştirilebilmiş değil. Çünkü teknolojik yönden bağımlı olan bir ülkede, iç dinamiklerden hareketle, en azından belirli bir süre kalıcılığına inanılan genel bazı ilkelere ya da teorilere ulaşmak oldukça güç.

Türkiye gibi henüz gelişmekte olan bir ülkenin post-endüstriyel çağın neresinde olduğunun ortaya konulması için, şüphesiz ilk incelenmesi gereken boyut, bu toplumun "olmazsa olmaz" koşulu olan eğitim- bilim ve teknoloji oluşturmaktadır.

A. EĞİTİM, BİLİM VE TEKNOLOJİ

Eğitim-bilim ve teknoloji, endüstri toplumunda yaşanan yapısal dönüşümün arkasındaki en önemli faktörlerin ba-

şında gelmektedir. Özellikle eğitim ve bilimsel çalışmalarla iç içe girmiş olan teknolojik yenilikler ve özellikle de enformasyon teknolojileri Masuda'nın da belirttiği şekilde (s.25) bu gelişmelerin arkasında yatan en önemli müşevvik unsuru oluşturmaktadır. Bilindiği gibi tarım toplumlarında stratejik kaynak, toprak ve işgücü olmasına karşılık, endüstri toplumunda sermaye merkezi bir önem kazanmıştır. Oysa yeni toplumda ise bilgi stratejik kaynak haline gelmiştir. Çünkü enformasyon toplumunda teorik bilgiyi piyasada ürünlere ve hizmetlere başarılı şekilde dönüştürenler ile eğitim ve araştırma geliştirme harcamalarına en çok yatırımı yapan işletmeler ya da toplumlar başarılı olacaktır (Sadler, s.40).

Özellikle son dönemde yaşanan savaşlar bilginin işlevini farklı bir açıdan bir kez daha ortaya koymuştur. Oldukça büyük miktardaki Irak ordusuna karşılık, Amerika'nın öncülüğündeki müttefik ülkeler, bilgi sayesinde büyük bir üstünlük sağlamışlardır (Davidov, s.56).

Bugün benzer şekilde firmalar, enformasyon çağına geçiş sürecinde, varlığını sürdürebilmenin temel koşulunun, bilgiye, yüksek teknolojiye ve vasıflı işgücüne dayandığını giderek daha fazla fark etmeye başlamışlardır.

Bugün rekabette nasıl daha üstün olunabileceğine dair çok sayıda teori mevcut. Örneğin rekabette üstünlüğü bazıları makro ekonomik fenomenlerle, bazıları ucuz/bol emekle, bazıları ulusal doğal kaynakların mevcudiyetiyle, bazıları hükümet politikalarıyla, bazıları da farklı yönetim uygulamalarıyla açıklamaktadırlar. Bu yaklaşımların her biri Porter'ın da vurguladığı şekilde birtakım ciddi eleştiriler almıştır; ancak enformasyon çağında rekabetçi bir ekonomik düzen için önemi tartışmasız kabul edilen hususların başında insan kaynakları ve onun eğitimi gelmektedir (Porter, s.7).

Bu nedenle özellikle eğitim, post-endüstriyel çağda ülkemiz açısından da özel bir önem arz etmektedir.

Türkiye'de eğitimin durumuna baktığımız zaman, enformasyon/bilgi toplumlarının oldukça gerisinde olduğumuzu görüyoruz. Sayısal yönden hala okuma yazma bilmeyenlerin oranı yüzde onbeşe yakındır. (HDR/2004). Oysa bu oran gelişmiş ülkelerde bu oran yüzde 5'in çok altındadır (World Bank). Ayrıca eğitimde okullaşma oranı açısından orta düzeydeki gelişmekte olan ülkelerle karşılaştırdığımız zaman ise onların üstündedir (OECD, s.54). Buna karşılık bu çalışmanın konusu olan enformasyon/bilgi çağının öncüsü ülkelerle arasında son derece büyük farklar vardır. Yüzde 12'lik yüksek öğretimdeki okullaşma oranıyla Türkiye adı geçen ülkeler arasında en gerilerde yer almaktadır. Örneğin ABD-'de yüzde 50'ye yakındır (OECD, s.56,7). Dolayısıyla dünya rekabet sıralamasında Türkiye genel olarak 22 ülke arasında 21.'dir. Özellikle de bilim, teknoloji ve insan gücü açısından Türkiye en son sırada yer almaktadır: bunun yanında eğitimde insan başına 25 dolar harcama ile durumu kötü ülkelerdendir. Yine Türkiye, GSMH'sın sadece yüzde 3,5'unu eğitime ayırmaktadır. Bu oran örneğin ABD'de yüzde 4,9, Norveç'te 6,9, İsrail'de 7,3, Almanya'da 4,6, Fransa'da 5,8, Finlandiya'da 6,1,Danimarka'da 8,12dir (The Economist, 2004).

Bütün bu verilerde göstermektedir ki, eğitimde Türkiye kantite olarak, enformasyon/bilgi toplumuna ulaşmanın oldukça gerisindedir. Kalite yönünden soruna baktığımızda her ne kadar kantite kadar net olmazsa bile durumun parlak olduğunu söylemek güç. Yaygın inanç bugün hala eğitim sistemimizin düşünmeyi değil, söyleneni yerine getirmeyi öğreten, tek düze insanlar yetiştirdiği şeklindedir. Bunun yanında sistem herkesi eşit ve aynı olarak görmek istemekte ve buna göre yapılanmaktadır. Rekabeti değil standartlaşmayı teşvik etmektedir (Çapoğlu, s.24). Oysa post-endüstriyel toplumun temel karakteristiği, endüstri toplumundaki gibi standartlaşmaya ve çalışma hayatında belirli

rutinlere dayanmamaktadır. Bu toplumun temel karakteristiği hızlı değişimdir (Bell, s.318)) ve dolayısıyla eğitim sürecinde son derece katı bir disiplin içinde ezberletilen bilgiler çok kısa sürede demode olacağından esas olan bireylerin "yaratıcılığını" teşvik etmektir. Oysa "standartlaşma" yaratıcılığın günümüzde en büyük düşmanı olarak görülmektedir. Türkiye gibi "toplumsal mutabakat"ı sağlamak konusunda oldukça güçlü şüpheleri olan bir ülkenin karşısındaki en büyük açmazlardan birisini oluşturmaya davam etmektedir.

Bunun yanı sıra diğer bir çok alanda olduğu gibi, eğitim alanında rekabetin tesis edilmemesi, gençlerin potansiyelini, daha iyi kullanmalarını engellemektedir. Çalışma hayatında rekabetçi bir düzen yerine az gelişmiş ülkelerde sıkça rastlanan geleneksel toplumların "kayırıcılık" ilkesinin geçerliliğine olan inanç, insanların eğitim sürecinde çalışmak için gerekli motivasyonunu kırmakta ve genel eğilim itibariyle diplomaya sahip olmak, daha iyi eğitim almaktan daha önemli hale gelmektedir. Özetle kantite açısından olduğu gibi, kalite açısından da, Türkiye'de eğitim, bilgiyi esas alarak örgütlenen yeni toplumların oldukça uzağındadır.

Post-endüstriyel toplumun başka boyutunu da bilim ve özellikle de enformasyon teknolojileri alanındaki gelişmeler oluşturmaktadır. Her ne kadar çağdaş sosyal teoriye ters düştüğü iddia edilse bile (Block,s.7), mevcut gelişmelerin arkasında büyük ölçüde yüksek teknoloji alanındaki gelişmelerin yattığına inanılmaktadır. Yeni teknolojiler, oldukça geniş kullanım alanı ile bir taraftan ulusal düzeyde üretim biçiminden, çalışma ve yaşam biçimine kadar bir çok alanda değişiklikler yaparken diğer taraftan da en zengininden en yoksuluna küreselleşme sürecinde dünyayı, elektronik bir köy haline getirmektedir.

Bu elektronik köyde, gelişmekte olan ülkeler, zenginlerin mahallesine katılmak istiyorlarsa büyük ölçüde yeni teknolojileri, üretici haline gelmeleri gerektiği sıkça dile getiril-

mektedir. Bu da doğal olarak iyi eğitim görmüş, yüksek vasıflı bilim adamlarının varlığını gerekli kılmaktadır.

Yine bilimsel ve teknolojik gelişme açısından oldukça etkili olan "araştırma-geliştirme"ye ayrılan kaynaklar bakımından da oldukça geride bulunmaktadır. **Bilim teknoloji alanında (AR-GE'ye) ayrılan pay** GSMH'nın sadece **binde 6**'sını oluşturmaktadır. Oysa İsveç'te **yüzde 4,6**, İsrail'de **yüzde 5**, ABD'de **yüzde 2,8**, Japonya'da **yüzde 3,1**'dir. Benzer durum, nufus başına düşüne AR-GE personeli için de geçerlidir. Türkiye'de bir milyom kişi başına 306 AR-Ge personeli düşerken, Japonya'da 5,321, Abd'de 4,099, Finlandiya'da 7,100, Almanya'da 3,153 kişi düşmektedir (HDI, 2004). Mevcut koşullarda Türkiye teknolojiyi üretmek yerine lisans antlaşmaları ile teknolojiyi ithal etmek yoluna gitmektedir.

Post-endüstriyel toplumun bir başka boyutunu da enformasyon teknolojilerinin kullanımı oluşturmaktadır. Bu boyut, ileri teknolojiler üretiminin şu aşamada pek mümkün gözükmediği bizim gibi ülkeler açısından çok daha büyük önem taşımaktadır. Çünkü bu mevcut teknolojilerin uzağında kalmak, gelişmekte olan ülkelerin kendi içine kapalı kalması ve değişim süreci sürekli ivme kazanan gelişmiş ülkelerle arasındaki mesafenin çok daha artışı anlamına gelmektedir.

Bu bakımdan özellikle enformasyon toplumunun alt yapısını oluşturan telefon, bilgisayar, faks, uydu haberleşmesi ve İnternet kullanımı temel göstergeler arasında yer almaktadır. Bu teknolojiler, bir taraftan gelişmekte olan ülkeyi dış dünya ile etkileşime sokarken, diğer taraftan da küresel stratejiler benimsemiş olan işletmeler için bir zorunluluktur. Ancak, bazı yazarlara göre hızlı teknolojik dönüşüm, yoksul köylü kitlelerin fazla olduğu ülkelerde içeride sınıflar arasında kopmaların çok daha artışına yol açmak gibi bir riski de içinde taşımaktadır (Naisbit, s.57 ; Toffler, s.61).

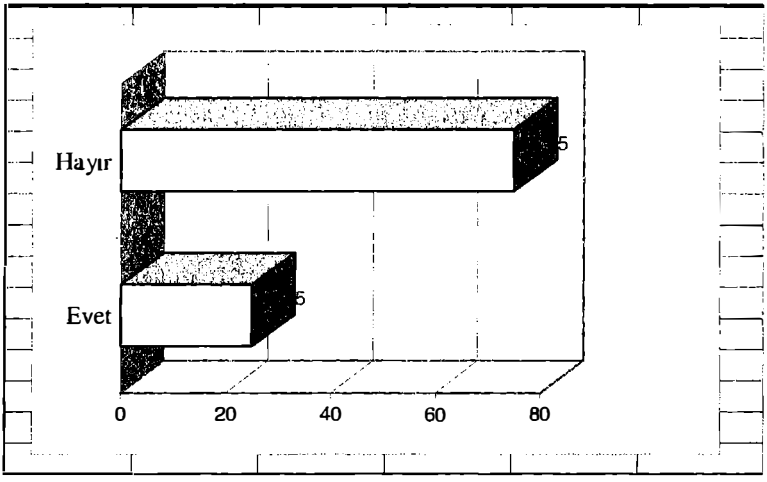
Türkiye enformasyon toplumunun teknolojik altyapısının oluşturulmasında oldukça büyük bir yere sahip olan, telefon hatlarının yaygımlaşmasında oldukça hızlı bir ilerleme kaydetmiştir. Örneğin bin kişiye düşen telefon sayısı 2004'de sabit telefonlarda 267,5, cep telefonlarında 394,4'e yükselmiştir. Bunun yanında bilgisayar satışlarında da Türkiye'de büyük bir artış vardır. Şöyleki, 1996 sonunda 880 bin olan toplam bilgisayar sayısı, Interpro rakamlarına göre, 1999 yılı sonu itibariyle, 2 275 000'e çıkmıştır. UNDP'nin 2003 İnsani Gelişme Raporu'na göre, 2001 yılında yüz kişiye düşen bilgisayar sayısı, ABD'de 62,5, İngiltere'de 36,6, Fransa'da 32,9, Almanya'fa 38,2, Hollanda'da 42,8, İspanya'da 16,8, İtalya'da 19,5 Finlandiya'da 42,3, Danimarka'da 54,2 olmasına karşılık Türkiye'de 4,3'tür. Bilgisayar sektöründe büyüme diğerlerine göre hızlı olmakla birlikte Türkiye, gelişmiş ülkelerin çok gerisindedir. Benzer mesafe, İnternet kullanımı için de geçerlidir.

Ancak enformasyon teknolojilerinin kullanılmasının post-endüstriyel dönüşüm sürecinde gelişmekte olan ülkeler açısından hayati bir önemi olmasına rağmen, enformasyon/bilgi toplumu olmak için yeterli değildir. *Uzun vadede başarının yolu büyük ölçüde ileri teknolojileri üretebilmekten geçmektedir.* Eğer üretmek yerine bugün olduğu gibi, sadece ithalata devam edilirse arzulanan "sıçrama" hiç bir zaman yapılamayacaktır. En son teknolojiler bile satın alınsa o teknolojiyi üretenler kısa sürede daha gelişmişlerini üreteceklerı için rekabette dezavantajlı hale gelecektir. Bunun içinde şüphesiz iyi yetişmiş, yüksek vasıflı bir bilim adamı kadrosunun yanı sıra onları uygulamada kullanacak, yüksek vasıflı işgücü ile bireylerin yaratıcılıklarını geliştirilmesini teşvik eden rekabetçi bir ortamın mevcudiyeti gerekir. Bilginin rekabette en etkili unsur haline geldiği post-endüstriyel çağda Türkiye OECD ülkeri arasında (özellikle de bilim teknoloji ve insan gücü bakımından) en arkalardaki yeri ile bu aşamanın oldukça uzağındadır.

Türkiye'de mevcut sanayi yapısı bu sürecin oldukça gerisindedir. Mevcut sektörel yapısının da etkisiyle enformasyon toplumuna geçiş sürecinde son derece önemli bir işleve sahip olan araştırma-geliştirmeye gereken önemi vermemektedirler. Bursa'daki iki organize sanayi bölgesinde yapmış olduğumuz bir örnek olay araştırmasına göre, sanayi kuruluşlarının sadece yüzde 25'i, ar-ge departmanlarının olduğunu belirtmişlerdir. Bu departmanların da bütçeleri son derece sınırlıdır; ayrıca bir çoğunun yapmış oldukları çalışmaların ar-ge tanımlaması içine girmediği gözlenmiştir. Bu birimlerin çalışmalarının önemli bir kısmı test niteliğindedir (Bozkurt; Aytaç, s.27-31).

Bunun yanında ar-ge açısından son derece önemli olan personel içinde doktoralı elemanlar yok denecek kadar azdır. Ayrıca ar-ge personeline sahip olduğunu söyleyenlerin yüzde 60'ı, 5'den az personele sahiptir. Geriye kalan yüzde 40'ı ise 5 ile 15 arasındadır.

Şekil.1 Ar-Ge Departmanınız Var mı?

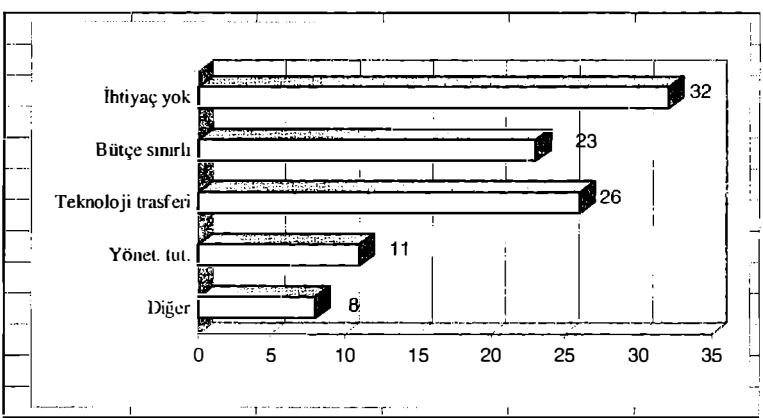
Kaynak. Bozkurt & Aytaç, s.28

Bunun yanında özellikle yüzden az işçi çalıştıran firmaların önemli bir kısmı ihtiyaç duymadıklarını ya da bütçelerinin sınırlı olduğunu belirtmelerine karşılık, 400 'den fazla işçi çalıştıran firmalarda çoğunluk daha kolay ve garantili olduğuna inandıkları teknoloji transferi yolunu kullandıklarını belirtmişlerdir.

Firmalara yeni bir ürün söz konusu olduğunda ne yapıyorsunuz diye sorduğumuzda ise firmalardan hiç birisi üniversite ile işbirliğine gidiyoruz cevabını vermemişlerdir.

Oysa Türkiye gibi gelişmekte olan bir ülke açısından, üniversite ile işbirliğinin tesisi büyük önem taşımaktadır. Özellikle teknoparklara işlerlik kazandırılması, hem sanayinin dinamizm kazanmasına, hem de üniversitenin uygulamadan kopmamasına yardımcı olacaktır.

Şekil.2. Neden Ar-Ge Yok ?

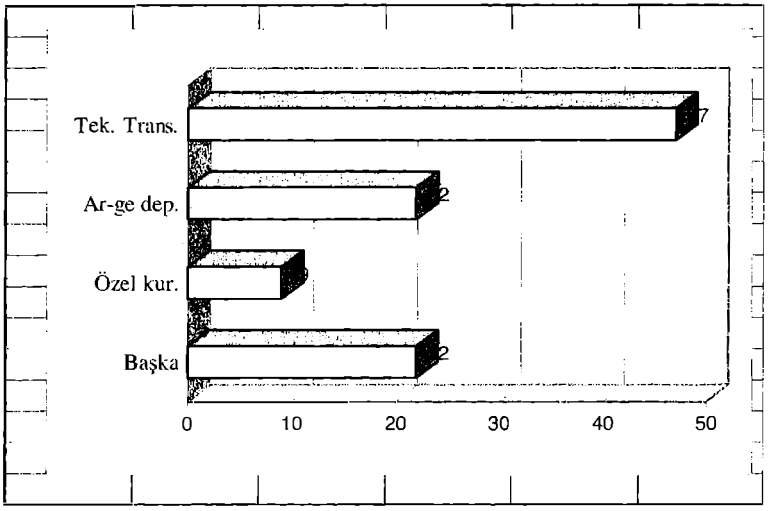

Kay. Bozkurt & Aytaç, s.30

Ancak bugün sanayicilerin önemli bir bölümü, teknoloji transferi yolunu kullanmaktadır. Bunun nedeni ise sanayicilerin yaklaşık yüzde 70 gibi çok büyük bir grubu teknoloji

transferinin daha kolay ve garantili bir yol olmasına bağlamaktadır. Buna karşılık yüzde 8 gibi bir grup teknoloji transferinin ar-ge'den ucuz olmasına diğerleri ise mevcut personelin yetersizliğine ve diğer faktörlere bağlamaktadırlar. Bilindiği gibi gelişen ülkeler başlangıç da büyük ölçüde teknoloji transferi yolunu tercih etmektedirler. Bu adeta kaçınılmazdır. Gelişmiş ülkelerin düzeyine bir anda sıçramak mümkün değildir. Ancak uzun dönemde ülkeler şiddetlenen global rekabet ortamı içinde ayakta kalmak istiyorlarsa teknoloji transferinin ötesine geçerek bir üst düzeyde enformasyon/bilgi çağının mantığına uygun üretebilir hale gelmek zorundadırlar. Aksi takdirde bilgiyi üreten ülke/firmalara rakip konuma geçildiğinde yeni teknolojilerin satışından vazgeçebilmektedirler (Bozkurt& Aytaç, s.28-33).

Şekil.3. Yeni Üründe Ne Yapıyorlar ?

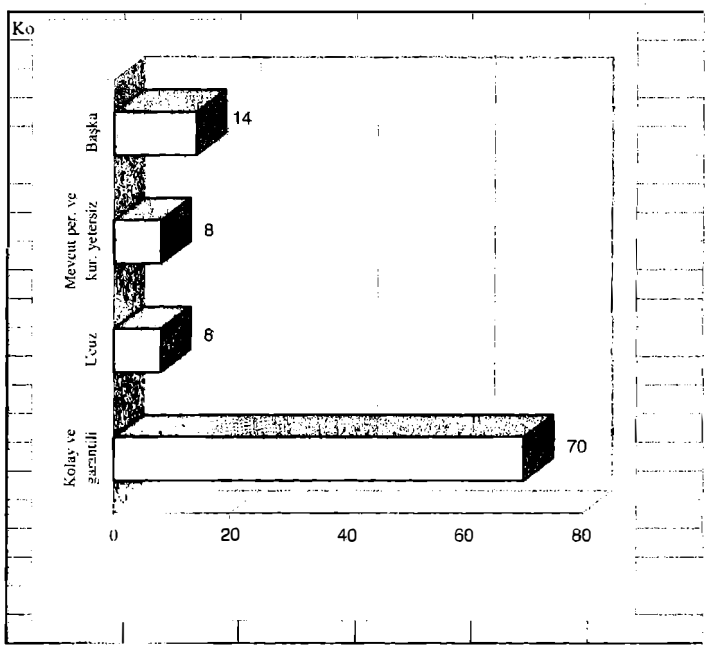

Kaynak: Bozkurt & Aytaç, s.32

B. EKONOMİK YAPIDA DÖNÜŞÜM

Enformasyon toplumuna geçişin bir diğer önemli boyutunu da üretim ve istihdamdaki değişmeler oluşturmaktadır. Nitekim endüstri toplumu, gerek istihdam, gerekse üretim içinde endüstrinin payının arttığı toplum biçimi olmasına karşılık, post-endüstriyel/enformasyon/bilgi toplumu hem imalat, hem de istihdam içinde enformasyon/bilgi sektörünün payının artmış olduğu toplumlardır. Dolayısıyla henüz sanayileşme sürecini tamamlayamamış Türkiye gibi gelişmekte olan ülkeler açısından enformasyon toplumunun gelişi, ülke içinde bu doğrultuda köklü politikalar benimsenmiş olmasa bile oldukça önemli etkilerde bulunması beklenmektedir.

Şekil.4. Neden Teknoloji Transferi Yapıyorlar?

Kaynak. Bozkurt&Aytaç, s.33

Enformasyon/bilgi toplumunun gelişiyle birlikte, yeni işler büyük ölçüde yüksek teknolojiye dayanmakta ve üretim faktörleri içinde işgücünün ve hammaddenin nispi öneminde oldukça önemli düzeyde gerilemelere tanık olunmaktadır. Dolayısıyla uluslararası rekabette ucuz işgücünü, bugüne değin bir avantaj unsuru olarak kullanan gelişmekte olan ülkeler için bu avantaj ortadan çıkacaktır. Nitekim 1980'lere gelindiğinde ipliğin fiyatı elli yıl önceki fiyatın yirmide biridir (Rada, s.167). Bunun yanında işgücü ucuz olduğu için gelen yabancı sermaye içinde bu ülkeler, eski cazibesini belli sektörlerde yitirmiştir. Günümüzün rekabet ortamında hız son derece önemlidir. Mevcut piyasalarda satış yoğunluğunu tüketicinin zevkleri belirlemekte ve bu da yavaş üretime imkan vermeyecek düzeyde değişkendir. Örneğin, pijamalarının üzerinde çocuklar bir hafta tavşan olsun isterken ertesi hafta ayı olsun istemekteler. Oysa geleneksel çalışma alışkanlıklarını terk edememiş, daha ucuza ve daha ilkel teknoloji ile çalışan, Brezilya'da veya Çin'de, örneğin 45 günde yapılan kamyonun altı ayda yapılması; ya da dikilen parçaların vaktinde teslim edilememeleri ilgili firmalara büyük zararlar vermektedir (Toffler, s.60).

Dolayısıyla enformasyon teknolojilerinin artan önemi, gelişmekte olan ülkelerdeki emek yoğun yabancı sermaye yatırımlarının sona ermesine yol açmakta ve artık nitelikli işgücü, kalite, zaman, vaktinde teslimat ve pazar potansiyeli daha önemli (Hummen, s.15) hale gelmektedir.

Bu da doğal olarak zamanla yabancı sermayenin ucuz işgücünü bir avantaj olarak kullanan gelişmekte olan ülkelerin cazibesinin daha çok yitirilmesine yol açacak ve dolayısıyla zaten hızla artan nüfusları ve yetersiz büyümeleri yüzünden işsizlik problemi olan bu ülkelerin sorunlarının çok daha artışına yol açacaktır.

Bunun yanında gelişmekte olan ülkelerde işgücünün yapısına baktığımız zaman bunların çok büyük bir kısmının vasıf

düzeyinin son derece düşük olduğunu görmekteyiz. Oysa enformasyon toplumlarında işler çok büyük ölçüde *yüksek vasıf* gerektiren işlerdir. Çünkü yüksek teknoloji ürünü ekipmanları, çok üst düzeyde bilgiye sahip nitelikli personelin kullanması zorunludur (Schreiber, s.198). Dolayısıyla gelişmekte olan ülkelerde enformasyon/bilgi toplumuna geçiş çabalarının yaratacağı sorunlar gelişmekte olan ülkeler açısından çok daha şiddetli olacaktır.

Öte yandan böyle bir dönüşüm sürecinin dışında kalmak, vaktiyle dünya endüstri devrimini yaparken tarımda ısrar etmeye benzemektedir.

Vaktiyle yabancı bir gazetede çıkan uluslararası işbölümü içinde Türkiye'nin tarımda yoğunlaşması teklifi, aydınlarımızın oldukça onuruna dokunmuş ve uzunca bir süre batının bakkalı manavı olmak konusu tartışılmıştı. Şimdi de endüstri toplumunu geride bırakan ve enformasyon/bilgi toplumu aşamasına gelmiş gelişmiş ülkeler karşısında, gelişmekte olan ülkeler diğerlerinin yapmak istemedikleri endüstri işlerini yapan dünyanın "atölye/ fabrika"ları mı olacak? sorusu tartışılmaktadır (STS, s.38). Böyle bir fabrika benzetmesi şüphesiz geçmişteki "bakkal/ manav" benzetmesi gibi toplumumuzun onuruna şu aşamada pek dokunmayacaktır. Çünkü hala tarımsal karakteri baskın ve zengin olmanın yolu daha çok endüstriyel mallar üretmekten geçen bir aşamada bulunuyoruz. Çünkü zenginleşmek için gerekli birikimin sağlanması sürecinde endüstrileşme oldukça önemli bir aşamadır.

Yine bilindiği şekilde kitle üretimine dayanan endüstri toplumlarında, aşırı işbölümü, en vasıfsız işçilerin dahi kısa sürede eğitilip çalışmalarına fırsat sağlıyordu. Çünkü tekrara dayanan kitle üretiminin rutin işleri, yüksek vasıflı işgücü ihtiyacını en aza indiriyordu; hatta Marks'ın işaret ettiği şekilde işgücü sürecinde bir vasıfsızlaşmaya yol açıyordu. Oysa bilgi işleri, endüstri toplumunun işlerinin aksine, yük-

sek vasıf gerektirmesi dolayısıyla, vasıflı işgücü gereksinimini ve daha uzun süreli eğitim sürecini bir zorunluluk haline getirmiştir. Dolayısıyla nüfusunun çok büyük bölümü yeterli eğitim almamış az gelişmiş ülkeler, bundan böyle işgücünü kısa bir süre eğittikten sonra fabrikalarda çalıştırabilecekleri düşük vasıf gerektiren işlerin ortadan kalkışı, gelişmekte olan ülkelerin durumunu güçleştiren bir başka engeli teşkil etmektedir (Drucker, s.108). Bir diğer ifade ile gelişmekte olan ülkelerin iş yaratma potansiyellerinde bir gerileme tehlikesi olacaktır (Rada, s.171).

Türkiye açısından soruna baktığımızda, şüphesiz gelişmekte olan ülkelere özgü genel trend büyük ölçüde Türkiye için de geçerlidir. Gayri safi milli hasıla içinde tarımın payı Japonya, ABD, Almanya gibi ülkelerde yüzde 3'ün altında olmasına karşılık, Türkiye'de bu oran yaklaşık yüzde 12,9'dir (The Economist, 2004)

Bunun yanında Türkiye'de endüstrinin payı yüzde 30,4, hizmetlerin payı ise yüzde 59,5'dir. Aslında rakamsal olarak gelişmiş ülkelerle Türkiye arasında endüstri ve hizmetler açısından büyük fark yoktur. Fark bu sektörlerde daha çok nitelik açısındadır. Türkiye'de çoğunlukla tekstil gibi emek yoğun endüstriyel yapının ağırlıklı olmasına karşılık, ABD ve Japonya gibi ülkelerde bilgi ağırlıklı yüksek teknolojiye dayanan endüstriyel yapının önem kazandıklarını görmekteyiz.

İşgücünün sektörel dağılımına baktığımızda da işgücünün neredeyse yarıya yakının (yüz 46) tarım gibi bir birinci dalga sektöründe çalıştığına tanık oluyoruz. Oysa bu oran enformasyon çağını yaşayan ülkelerde çok küçük oranlardadır. Japonya'da yüzde 6, ABD'de yüzde 1.3, İngiltere'de yüzde 1 düzeyindedir. Bunun yanı sıra endüstrinin payı yüzde 20, hizmetlerin payı ise yüzde 34 düzeyindedir. Ancak hizmetler içinde bilgi/enformasyon işlerinin payı daha öncede belirtiliği gibi son derece düşük bir düzeydedir (The Economist, 2004).

Türkiye, bugün yukarıda vurgulandığı şekilde enformasyon toplumu kriterleri açısından son derece gerilerdedir ve hala işgücün önemli bir bölümü işsizdir. Türkiye henüz sanayileşmesini bile tamamlayamamıştır; ancak diğer yandan Avrupa birliği ile bütünleşmek arzusu içindedir. 1980'li yıllarda tüketici olarak da olsa enformasyon teknolojilerini kullanan Türkiye'de gerek gümrük birliği sürecinin etkisiyle, gerekse eski TÜSİAD başkanlarından birinin ifadesiyle 80'lerde küreselleşme sürecinin kaçınılmazlığını görmüş bir ülkedir. Ancak medyanın da etkisiyle tüketim arzuları son derece kamçılanmış bir toplumda, liderler yapısal dönüşümleri kararlı bir şekilde uygulayabilmeleri için gerekli gücü giderek ellerinden yitirme tehlikesiyle karşı karşıyalar. Çünkü enformasyon toplumu doğrultusunda çok köklü bir takım dönüşüm politikaları, bizim gibi ülkelerde çok daha sancılı olacaktır ve kısa vadede meyvelerini toplamak mümkün olmadığı gibi, uzun vadede de başarılı olacağı garantili değildir. Çünkü böyle bir dönüşüm, ürün vermesi bazen bir nesil alan eğitimle, ar-ge faaliyetleriyle ve uygun konjonktürün mevcudiyetiyle son derece yakından ilişkilidir. Ayrıca kitle üretimi sürecinde ortaya çıkmış olan bir takım sosyal politika önceliklerinden vazgeçmeyi ve her alanda rekabetin gelişinesine ortam hazırlanmasını gerekli kılmaktadır. Dolayısıyla kıt olan vasıflı küçük bir grup işgücü yüksek maaşlar alırken, vasıfsız geniş kitleler işsiz ve daha kötü koşullarda kalma tehlikesi ile karşı karşıya kalacaklardır.

Post-endüstriyel dönüşüm sürecinde sermaye gibi nitelikli emek de daha çok küreselleşme sürecine girmiştir. Firmalar artık nitelikli işgücünü gelişen enformasyon ağlarının da yardımıyla dünyanın herhangi bir yerinden çok daha kolay elde edebilir hale gelmektedirler. Bu bizim gibi ülkeler açısından nitelikli işgücü kaybı (beyin göçü) hızlandıracaktır. Oysa enformasyon çağında en stratejik kaynak bilgi ve o bilgiyi üreten yüksek vasıflı işgücüdür.

Türkiye gibi gelişmekte olan ülkeler, bir taraftan niteliksiz iş gücünü çok zor ve maliyetli de olsa eğitirken, diğer taraftan da sahip oldukları sınırlı sayıdaki vasıflı işgücünü, elinde tutabilmeleri önem kazanmaktadır. Ancak günümüzde eğitim yeterli olmadığı gibi, mevcut geleneksel bürokratik kalıplar vasıflı işgücünü uzaklaştıracak niteliktedir.

Bunun yanında firmalar bazında baktığımız zaman, Türkiye'de firmaların çok büyük bir kısmı küçük işletmelerden oluşmaktadır. Bu durumun büyük sermaye birikimine dayanan geleneksel endüstrilerde olduğu kadar sorun yaratması bugün söz konusu değildir. Çünkü gerekli teknolojik ekipmanı satın almak ve dünya ölçeğinde faaliyette bulunmak için eskisi kadar büyük sermayeye gerek yoktur. Oldukça ucuzlamış teknolojiler sayesinde, telefon ve faks vb. cihazları eskisinden daha kolaya satın alabilmekteler. Ayrıca şirketlerin küçüklükleri, bürokratik formalitelerden uzaklaşmak ve hızlı hareket etmek için bir avantaj olarak da kullanılabilir. Dolayısıyla esas olan gerekli bilgiye ve onu üretebilecek işgücüne sahip olmak çok daha büyük önem taşımaktadır. Ancak bu süreçte de firmaların dış dünya ile rekabet edebilir hale gelmeleri, kendilerini günümüz koşulları dikkate alarak yeniden yapılandırmaları hayati rol oynayacaktır. Aksi rekabetten uzak iç piyasaya kapalı bir ekonomik yapılanma gelişmiş ülkelerden daha çok kopmak; enformasyon toplumuna geçişin imkansız hale gelmesi anlamına gelmektedir.

Öte yandan zihinleri meşgul eden bir sorun da "Türkiye'nin nasıl enformasyon toplumuna sıçrama yapabileceği"dir. Bu konuda henüz çok kapsamlı ve tatmin edici çözüm yolu bulunabilmiş değil. Ayrıca geçmişte endüstri toplumu örneklerinde olduğu gibi, sonradan bir enformasyon devrimi yapmış önümüzde bir model ülke de yok. Yukarıda belirtildiği şekilde sadece elimizde doğruluğu (ya da uygulanabilirliği henüz sınanmamış) ip uçları var. Avrupa'nın üç nesil-

de yaptığını Japonya'nın bir nesilde yapmasından esinlenen bazı yazarlar ise, Türkiyenin enformasyon/bilgi toplumuna giden treni kaçırmadığı düşüncesindeler (Boratav; Türkcan, s.70). Şüphesiz bunun için işgünün eğitilmesinin oldukça büyük önemi var; ancak bununda önünde yukarıda vurgulanan açmazları var.

Öte yandan enformasyon çağının yeni ekonomik düzenine geçişte oldukça önemli bir araç **e-dönüşüm projesi**dir. Türkiye'de e-dönüşüm projesinin koordinasyonunu sağlamak süre 2003 yılında DPT bünyesinde Bilgi Toplumu Dairesi (BTD) kurulmuştur. Kaliteli ve hızlı kamu hizmetini sunma iddiasındaki **bu projenin amaçları** şe şekilde sıralanmıştır:•

- Bilgi ve iletişim teknolojileri politikaları ve mevzuatının, öncelikle Avrupa Birliği müktesebatı çerçevesinde gözden geçirilerek yeniden düzenlenmesi, bu konuda eEurope + kapsamında aday ülkeler için öngörülen eylem planının ülkemize uyarlanması,
- Vatandaşın, bilgi ve iletişim teknolojileri yardımıyla, kamusal alandaki karar alma süreçlerine katılımını sağlayacak mekanizmaların geliştirilmesi,
- Kamu idaresinin, şeffaf ve hesap verebilir hale getirilmesine katkıda bulunulması,
- Kamu hizmetlerinin sunumunda, bilgi ve iletişim teknolojilerinden azami ölçüde yararlanılarak iyi yönetişim ilkelerinin hayata geçirilmesine katkıda bulunulması,
- Bilgi ve iletişim teknolojilerinin kullanımının yaygınlaştırılması,
- Bilgi ve iletişim teknolojisi alanında kaynak israfını azaltmak amacıyla, kamunun mükerrerlik arz eden veya örtüşen ilgili yatırım projelerinin bütünleştirilmesi, iz-

---

• E-Dönüşüm prjesine ilişkin ayrıntılı bilgi konusunda bakınız: http://www.bilgitoplumu.gov.tr/

lenmesi, değerlendirilmesi ve yatırımcı kamu kuruluşları arasında gerekli koordinasyonun sağlanması,

- Sektördeki özel sektör faaliyetlerine yukarıdaki ilkeler ışığında yol gösterilmesidir.

Ülkelerin bilgi toplumuna hazır olmalarına ilişkin tabloda da görüldüğü şekilde, il on sırayı ABD, Singapur, Finlandiya, İsveç, Danimarka, Kanada, İsviçre, Norveç, Avustralya ve İzlanda Almaktadır. 2002-2003'de 50. sırada olan Türkiye, 2003-2004 yıllarında 56. Sıraya gerilemiştir.

Tablo 8.1.
Ülkelerin Bilgi Toplumuna Hazır Olma Durumu
(e-Readiness)

2002 – 2003			2003 - 2004		
SIRA	**ÜLKE**	**PUAN**	**SIRA**	**ÜLKE**	**PUAN**
1	Finlandiya	5,92	1	ABD	5,50
2	ABD	5,79	2	Singapur	5,40
3	Singapur	5,74	3	Finlandiya	5,23
4	İsveç	5,58	4	İsveç	5,20
5	İzlanda	5,51	5	Danimarka	5,19
6	Kanada	5,44	6	Kanada	5,07
7	İngiltere	5,35	7	İsviçre	5,06
8	Danimarka	5,33	8	Norveç	5,03
9	Tayvan	5,31	9	Avustralya	4,88
10	Almanya	5,29	10	İzlanda	4,88
...	...	...	...	...	...
50	**TÜRKİYE**	**3,57**	**56**	**TÜRKİYE**	**3,32**
Toplam 82 ülke			Toplam 102 ülke		

Kaynak: Dünya Ekonomi Forumu'dan Ak. DPT.

Türkiye'nin bu süreçte geç kalmasının yarattığı bir takım dezavantajlar mevcut; ancak bazı yazarlara göre, iyi değer-

lendirildiği takdirde, bu geri kalmışlık dezavantajı, bir avantaja da dönüştürülebilir. Çünkü en son teknoloji ile piyasaya girilmektedir. Oysa daha önce piyasaya girmiş olanlar, kullandıkları teknolojide, ekonomik ömür doldurulmadığı için, belli bir süre daha eski teknolojilerle çalışmak durumunda kalabilmektedirler.

Post-endüstriyel dönüşüm sürecinde, ekonomik yapı kadar, Türkiye'nin siyasal ve kültürel yapısından kaynaklanan sorunları da belirleyici olacaktır.

C. SİYASAL VE KÜLTÜREL YAPI

Gerek Masuda gerekse Toffler'a göre endüstri toplumlarının merkeziyetçi özelliğine karşı enformasyon/bilgi toplumları, çok merkezli toplumlardır. Bu durum Türkiye gibi henüz toplumsal uzlaşmayı sağlayamamış ülkeler açısından oldukça önemli imalar taşımaktadır. Çünkü Türkiye'de merkezin zayıf olduğu dönemlere benzer aksi uygulamaların İmparatorluk döneminde olduğu gibi bazı parçalarının kopacağı ya da arzu edilmeyen başka siyasal oluşumlara yol açacağı endişesini taşımaktadır.

Yükselen yeni toplumun bu desantralize edici karakteri, tamamen bu sürecin dışında kalmayı bile tercih etse (ki bu pek muhtemel değil), Türkiye'yi oldukça ciddi olarak etkiyecektir. Çünkü artık enformasyon teknolojilerinin sınır tanımaz özelliği geleneksel yapıların çözülmesine ve bireylerle daha küçük grupların büyük ölçüde güç kazanmalarına yol açmıştır. Bir diğer ifade ile enformasyon/bilgi toplumunun gelişiyle ulus devlet hem içeriden hem de dışarıdan sıkıştırılmaktadır (Bell). Bir diğer ifade ile küreselleşme ile yerelleşme/aşiretleşme birlikte yaşanmaktadır (Drucker). Oysa son yıllarda Türkiye'de güvenlik kaygılarının öncelik kazanmış olması enformasyon/bilgi toplumuna geçiş çabalarının önündeki en büyük sorunu oluşturacaktır. Çünkü en-

formasyon toplumunun bu çok merkezli yapısı çözülme sürecini hızlandırabilir. Ancak her ülkenin özel durumuna rağmen post-endüstriyel dönüşümün aksi istikamette bir tercihte uzun vadede yepyeni sorunları beraberinde getirebilir. Örneğin, toplumsal bütünleşme sürecinde artan kaygılar, Türkiye'de içe kapanya yönelik eğilimi teşvik edebilir. Bu da Türkiye'nin, uzun vadede güneyin yoksulları arasında kalmasına ve kuzeyin zenginleri ile arasındaki mesafenin çok daha artmasına yol açacaktır. Dolayısıyla her iki halde de Türkiye'nin karşısına yükselen toplum oldukça ciddi sorunlar çıkartmaktadır.

Post-endüstriyel dönüşüm sürecinde karşımızda duran bir başka sorun ise, çağımızın hızlı karar almaya dayanan yapısı ile oldukça yavaş, kuralcı/geleneksel yapıların çelişmesidir. Çünkü yüksek teknoloji ile donatılmış, daha az merkeziyetçi esnek yapılar enformasyon/bilgi toplumunun taleplerine daha iyi cevap verdiği sıkça dile getirilmektedir. Dolayısıyla kamuda karar sürecinin hızlandırılması büyük önem kazanmaktadır. Halen kamuda yürütelen e-dönüşüm (e-devlet) uygulamaları, hız ve esneklik konusunda doğabilecek sorunların çözümünde yardımcı olabilir.

Bunun yanında enformasyon/bilgi toplumlarında temsili demokrasi yerine katılımcı demokrasinin yaygınlık kazanması sıkça dile getirilen bir başka iddiadır. Ayrıca katılım sadece siyasal alanda değil ayrıca işletmelerde işçiler içinde söz konusudur ve bu gelişme geçmişteki "endüstriyel demokrasi" uygulamalarının çok daha ötesine geçmektedir. Nitekim çok sınırlıda olsa bazı yüksek rekabet ortamında çalışan firmalarda bunun ilk işaretlerini şimdiden görmekteyiz.

Endüstri devrimini yapamamış (yani muasır medeniyet seviyesine ulaşamamış) ülkeler gibi, Osmanlı İmparatorluğunun, son yıllarından itibaren başlayan ve Cumhuriyetle hızlanarak sürdürülen "yenileşme/değişme" hareketleri ile bir

anlamda üst yapıda (yani siyasal/kültürel yapıda) ki değişmelerle, çağın uygarlığı olan endüstri toplumu yakalanmak istenmiştir.

Nitekim geçen yüzyılın sonundan itibaren kullanılan "akıl", "bilim", "ilerleme", "aydınlık ya da karanlık çağ" gibi kavramlara baktığımız zaman bir anlamda endüstri toplumuna özlemin ifadesine tanık olunmakta; ve pozitivistlerin de vurguladığı şekilde toplumun teolojik ve metafizik düşünceden bilimsel düşünceye doğru yönelişi ile, muasır medeniyet düzeyine ulaşılacağına inanılmaktadır. Nitekim Aron'un da vurguladığı gibi, pozitivizm Brezilya gibi ülkelerde resmi ideoloji haline getirilmiş ve bayraklarının rengini dahi pozitivistlerin renkleri oluşturmuştur. Bizde de Comte'nin Reşit Paşa ile mektuplaşmalarında ya da "İttihat ve Terakki" adında da görüldüğü şekilde hep "ilerleme" fikri vurgulanmıştır. Benzer süreç Cumhuriyetle de boyutları değişmiş olsa bile devam etmiştir ve günümüzde ise endüstri uygarlığının kavramlarından olan "ilericilik/ gericilik" ya da "aydınlık çağ/karanlık çağ" tartışmaları hala zaman zaman yoğunlaşarak devam ettirilmektedir.

Ancak bu alanda çalışanlarında sıkça vurguladıkları şekilde, kültür mevcut yapılar içinde en yavaş değişenidir. Ayrıca kültürel değiştirmeyi amaçlayan politikaların, tüm dünya da başarı şansları Hindistan, Çin vb. örneklerde görüldüğü şekilde oldukça zayıftır (Drucker,s1993, s.220). Bu durum Türkiye açısında benzerlikler arz etmektedir. Örneğin P. Sefa'nın ilk baskısını 1939 yılında yayınlamış olduğu "Türk İnkılabına Bakışlar" adlı çalışmaya baktığımız zaman Osmanlının son döneminde ortaya atılmış fikir akımlarının programları ile 2000'ler Türkiyesinin güncel siyasetinde hakim olan tartışmalar arasında bazı konularda oldukça büyük paralellikler vardır.

Gelişmiş ülkelerin oldukça geride bıraktıkları, ancak hala Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerin, endüstri uygarlığının

modernite projesini yaşama geçirmenin mücadelesinin verildiği bir ortamda, enformasyon/bilgi toplumunun son dönemde yoğun bir şekilde tartışılmaya başlandığını görüyoruz. Merkezileşmeyi, sosyal uzlaşma kavramı olarak sunulan benzeşmeyi, kitle üretimi sürecine paralel kitle tüketimini gündeme getiren endüstri uygarlığına karşı, enformasyon çağı standartlaşmayı, merkezileşmeyi, kitleselleşmeyi bozarak yerine bireyselleşmeyi, yerel kültürlerin daha çok güç kazandığı, akıl ve bilimin sorgulanmaya başlandığı, mistik eğilimlerin güç kazanma eğilimine girdiği, geçmişten son derece farklı bir manzarayı ortaya çıkartmaktadır.

Bazı yazarlara göre moderleşme teorilerinin gözden düşmesiyle birlikte, gelişmekte olan ülkelerde, geleneksel insanı modern insana dönüştürmek çabalarından vazgeçilmeye başlanmış; insanlar, kendilerine özgü yolları yeniden keşfetmeye yönelmişlerdir (Sachs, s.65). Bu da zaten standartlaşmanın sağlanamadığı bu ülkelerde toplumsal atomizasyonun daha da artışı anlamına gelmektedir. Ancak bu durum kendi içinde etnik ya da siyasal çatışmaların daha da artması riskini içinde taşımaktadır. Bunun çok sayıda örneğine 1990'lar dünyasında değişik bölgeler de sıkça rastlanır olmuştur.

Standart üretimin gerilediği bir ortamda, rutin işleri tekrarlayan, itaatkar işçi, müteşebbisler için aranan işçi olma özelliğini yitirmeye yüz tutmuştur. Artık yönetim uzmanlarının vurguladıkları meziyetler, hatalı da olsa çalıştığı konuda fikir sahibi olan ve diğer insanların göremediği boyutları gereğinde sezgilerini de kullanarak görebilen işçilerdir. Doğal olarak mesleki yapıdaki bu değişim eğitim kurumlarına ve kültürel yapılara da yansımaktadır. Oysa Türkiye'de, yukarıda da belirtildiği şekilde, bütün ilgi standartlaşma üzerinde yoğunlaşmıştır. Aksi halde toplumda daha büyük krizlerin söz konusu olacağı endişesi söz konusudur. Bunun yanı sıra yaratıcılığı sınırlayan unsurların hala çok baskın

olduğunu görmekteyiz. Oysa bunlar büyük ölçüde bilgi çağının görünür değerleri ile çelişki halindedir.

Öte yandan Türkiye'de çalışma hayatına ilişkin moral değerleri birleşik kaplar hesabı, toplumun diğer alt sistemlerinden bağımsız düşünmek mümkün değildir. Bilindiği gibi Türk toplumunun en temel karakteristiklerinin başında tarım, endüstri ve enformasyon toplumu gibi üç ayrı toplum sürecini farklı düzeyde de olsa birlikte yaşaması gelmektedir. Bunlardan tarım ekonomik ve sosyal yapıda olduğu gibi değerler alanında da (çok daha yoğun olarak) varlığını sürdürmektedir. Bunun yanında Cumhuriyetin ilk yıllarından bu yana endüstrileşme mücadelesi (dönemden döneme ağırlığı değişse bile) sürdürülmektedir. Öte yandan 1980'li yıllarda özellikle enformasyon/bilgi toplumunun bir anlamda alt yapısını oluşturan telekomünikasyon alanındaki çalışmalar ve ülke ekonomisini dışa açma çabaları Türkiye'yi enformasyon/bilgi toplumu sürecini yaşayan gelişmiş ülkelerle çok daha fazla etkileşim sürecine sokmuştur.

Dolayısıyla özellikle son yıllarda sosyal mobilitenin hız kazandığı Türk toplumunda insanların bulunduğu sosyal çevreyle bağlarının kopmasıyla başlayan süreç moral değerler alanında da çok şiddetli bir biçimde kendisini hissettirmektedir. Ülkenin gündemini işgal eden konuların baş sıralarında yolsuzluk ve rüşvet tartışmaları oldukça büyük yer işgal etmektedir.

D. TÜRKİYE'DE ÇALIŞMANIN KÜLTÜRÜ VE DÖNÜŞEN DEĞERLER

Türkiye'de ekonomik yaşam ve zihniyet konusunda ilk dikkate değer çalışma Ülgener'e aittir. O'nun ilk baskısı 1951'de yapılan "İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası" eseri, bizim zihniyet dünyamızı anlamak bakımından hala büyük önem taşımaktadır.

Ülgener'e göre, (s. 15), Batıda yeni zamanlar diye adlandırılan ve gerçekten de her alanda yenilenme ile beraber yürüyen devir bizde, parlak bir ticaret devrinin sonu, katı ve donmuş ortaçağ değerlerine dönüş *(orta çağlaşma)* karakterini taşıyor. Değer anlayışında da aynı surette içe kapanma ve katılaşma; yani teşebbüs formlarında yer alan *esnaflaşma* söz konusu.

Bunun yanında meslek ve sanat taassubu *(gelenekçilik)* ile en küçük bir yeniliğe göz yumulmaması ve nihayet O'nun *ağalık ve efendilik şuuru* dediği, feodal hayatın asırdan asıra aktardığı bol tüketimin, gösterişin çekici etkisinden hiçbir zaman uzak kalmamakla birlikte, kendini günlük iktisadi kaygıların üstünde görmeye alışık, üretimi ve değer yaratmayı kendinden başkalarının sırtına yüklenmiş görmek isteyen zihniyet hakimdir.

Bunların hepsi de Batı Avrupa'da 15. ve 16. yüzyıllardan beri tarihe mal olduğu halde bizde bir çok tarafları örselenmeden "yeni zamanlar"a devredilmiş "Ortaçağ" değerlerinden başka şeyler değillerdir.

Osmanlı'da, pre-kapitalist, henüz maddeleşmemiş bir dünya görüşü, gündelik hayatın her türlü hareket ve faaliyet şekillerini iktisadi düşüncenin dışındaki güdülere göre ayarlanmış görmek isteyen bir toplum anlayışı hakimdir. Ülgener'e göre (s.53-54), modern dünyayı yaratan değerlerden uzaklığın, hemen hemen her tabakada kendisini fazlasıyla hissettirdiğini görüyoruz:

Üst tabaka: Yüzyıllardan beri devam edip gelen ağalık ve efendilik şuurunun bu tabaka arasında hayat ve toplum anlayışını gündelik *iktisadi kaygıların dışına*, uzağına taşımıştır. Ancak bu üst tabakanın maddi endişelerden uzak bir hayat sürdüğü anlamına gelmemektedir. Aksine servetin, özellikle de *altın tutkusunun* bu tabakada oldukça fazla olduğunu görüyoruz. Ancak mal ve servete düşkünlüğün gerçek saiki, mutat iktisadi faaliyetlerden birisi ile *zenginleşmek*, sermaye-

sini ve onun getirdiği geliri artırmak değildir. Nüfuz ve iktidar sahiplerini, oldum olası, mal ve servet peşinde koşturan saikleri alelade kar ve rantabilite ölçüsünden büsbütün başka maksatlarda aramalıyız. Bunların yerine: *Siyasi hayatta paye* ve *itibar sahibi olmak*; *debdebe ve saltanat sürmek*; *unvan ve asalet satmak*; *nam ve nişan* peşinde başkaları ile yarışmaktır. Hepsi de feodal cemiyet düzenin asırlarca üstüne yığılıp biriktirdiği, ağalık ve efendilik şuurunun, dışarıya vuran akisleridir. Asilzade elini ancak paraya hacet gerekçesiyle sürer.

Orta tabaka: Ticaret ve sanat erbabını, iktisadi-rasyonel olmayan bir takım değer ve idealler etrafında sıralanmış görüyoruz. Rasyonel bir ticari işletmedeki, *dakik bir hesap ve defter tutma alışkanlığı yok. Macera hevesi, ayak basılmamış memleketler görmek, umulmadık servetlere kavuşmak merakı, hatta sırası gelince vurgun ve baskın arzusu vs. yok.* İktisadi faaliyette en fazla başarılı olmaları gereken sanat ve ticaret erbabı da dahil olmak üzere, değer ölçülerini henüz *maddileşmemiş bir dünya görüşünden alıyordu.* Bu görüş bir tabakan diğerine geçtikçe, az çok derin farklar gösterir; fakat hepsi de *"meta-ekonomik" bir düşünce* temeline dayalı kalmakta birleşir. Bu temel düşünceyi bir cümle ile özetlemek mümkündür: Maddenin ve maddi hayatın icapları dışında kalabilmek! *Gelecek kaygısızlığı, yarını düşünmemek, günü gününe yaşamak, iç aleme çekilmişlik, ağırlık ve yavaşlık, lurstan uzaklık, kanaatkarlık, alışılmış rutinden dışarıya çıkmamak, tevekkül sahibi insan-ı kamil olmak temel değerler* arasında yer almaktadır.

Öte yandan *kazanma her yerde, her zaman, kibir, büyüklük ve gösterişle beraber yürümüştür.* Bir diğer ifade ile iktisadi düşünce son yıllara kadar, modernliğin simgesi olan "akılcılaştırma" sürecinin uzağında kalmıştır.

Modern bir toplum yaratma projesi ile ortaya çıkan Cumhuriyet döneminde ise, özellikle eğitim yoluyla püritan bir çalışma kültürü yaratma çabasına tanık oluyoruz. Örneğin

Atatürk'ün "*gençler sizden bir tek isteğim var, o da çalışmak*" sözü bu çabayı çok veciz olarak ifade etmektedir. Nitekim Cumhuriyet tarihi boyunca da hep, çok çalışma, çok tasarruf ve kaynakların akılcı olarak kullanılması gibi daha seküler/püritan değerler sıkça işlenmiştir.

Ancak 1980'li yıllar Türkiye'de bazı bakımlardan *kırılmanın* yaşandığı yıllardır. Bu dönem aynı zamanda dünyada 1970'li yılların krizlerinin arkasından gelen yeniden yapılanma yıllarıdır. 1980'li yıllardan itibaren dünyada *küreselleşme* süreci hız kazanmış ve bir çok ülke artık oyunu küresel kurallara göre oynamanın yolları üzerinde düşünmeye başlamıştır. 1980'li yıllarda Türkiye'de ise modernleşmenin akılcı taşıyıcılığını mühendislerin temsil ettiği bir dönem ortaya çıkmıştır (Göle, s.138). Özellikle dönemin mühendis kökenli lideri Özal'ın "*köşeyi dönmek*", "*Benim memurum işini bilir*", "*Ben zenginleri severim*" ve "*Zengin müslüman fakir müslümandan hayırlıdır*" türündeki sözleri, bazı bakımlardan, bu döneme özgü bir tür pragmatist etik yaratma arayışları olarak da değerlendirilebilir.

Türkiye'de 1980'li yıllardan sonra kültürel dönüşüm sürecinde en çok belirleyici faktörlerden birisini, şüphesiz televizyonda devlet tekelinin kırılması ve çok kanallı yayına geçiş oluşturmuştur. Yaşayabilmesi için ana gelir kaynağı reklam (dolayısıyla reyting) olan kanallar, toplumu olağanüstü bir tüketim bombardımanına tutmuşlardır. 1970'li yıllarda Lasch'ın Amerika için söylediği hedonist/narsisistik kültürel dönüşüme benzer biçimde, biz de bireyler çok erken yaşlardan itibaren, artık tüketim toplumun kalıpları içinde sosyalleşir hale gelmişlerdir[1].

---

1 Kozanoğlu, yayınladığı dönemde oldukça ilgi gören "Cilalı İmaj Devri" çalışmasında 1980'li yıllardaki değişime ilişkin şunları söylüyor: 80'li yılların ortalarından 90 küsurlara uzanan süreçte, Türkiye gerçekten çok değişti. Cumhuriyet ideolojisin nüfuz alanı daraldı. Ortaya çıkan boşluğu, dünyanın kuzeyinde

Geçmişin tasarrufu, arzularını bastırmayı, toplum için gerektiğinde kendini feda etmeyi, dünyaya siyah ve beyaz şeklinde son derece katı kurallar içinde bakmayı vurgulayan kültürünün yerine 1980'lerden itibaren *"köşe dönmek"* olarak formüle edilen *pragmatizmi*, *göreceliliği*, kültürel *melezleşmeyi*, *hazcılığı*, *tüketimi*, *önce kendini düşünmeyi* ve bireyin ne vatan/millet ne de başka bir şey için feda edilmesi gerektiğini savunan (yani bireyi en yüce değer olarak gören) ve bizim için yeni olan bir anlayış hakim olmuştur.

Geçmişin liderlerinin kafalarında bir ideal tip olarak var olan püritan kültürün bastıran/perhizci anlayışı yerine, 1980'lerden sonra, daha çok rahatlığa vurgu yapan hedonist bir anlayış ön plana geçmiştir. Özellikle toplumun orta üst ve üst gelir grupları bu sürece son derece hızlı bir biçimde uyum sağlamışlardır. Ekonomik yapıdaki dönüşüm de büyük ölçüde buna eşlik etmiştir.

Bugünün gençliği de büyük ölçüde yukarıdaki hazcı kültürel atmosfer içinde şekillenmiştir. Erken yaşlardan itibaren, çok kanallı televizyonların karşısında, modern okulun üretim kültüründen daha çok postmodern medyanın tüketim kültürünü içselleştirmiştir.

Artık bir eşarp reklâmının kullandığı "seçmek özgürlüktür" şeklindeki anlayışıyla; seçmek (yani *tüketmek*), özgür olmak ya da toplumsal statü içerisinde yer almak için en belirleyici unsur olmuştur. Bu hedonist tüketim toplumuna yönelik

---

"ideolojiler öldü" sloganıyla pazarlanan ve iyi hasılat yapan tek tip ideolojini yerli versiyonu doldurdu. Özgürlük ve eşitlik projelerinin ufkundaki ütopyalar, özel operasyonlarla yıpratıldı. Onların yerini bir tür finansal pragmatizmin servet ütopyaları aldı. Medyanın toplumsal belirleyiciliği ürkütücü noktalara tırmandı. İletişim kanalları, "çağdaş elitistler"in, değişimi sorgulamaktan kaçınan ve hep rüzgarın yönünde seyreden fazla uyanık, hayli asabi bir güruhun eline geçti. Değişim, tüm toplumsal yapıyı diklemesine yaladı süpürdü. Birbirine İngilizce küfreden insanlar ortaya çıktı. Arabesk kültür, ilginç bir çeşitleme sürecinden geçti. Yaşanamayan aşkların biçimi değişti. "Business" kavramı yüceltildi. Tüketim gücü, en tepedeki statü sembolü haline geldi (s. 7).

kültürel değişme sürecinden, en püritan olmaları beklenilen muhafazakâr çevrelerin üst gelir grupları da büyük ölçüde etkilenmişlerdir. Onların da "tesettür giyim" adı altındaki defileleri, tüketim toplumuna geçişin aslında bir ara kademesini oluşturmaktadır. Mevcut ekonomik gelişme süreci bu şekilde devam ederse, kuşkusuz muhafazakar kesimle, seküler gruplar arasındaki mesafe çok daha azalacak ve büyük bir bölümü hedonist tüketim toplumu kültüründe bir araya geleceklerdir..

Ancak burada asıl sapma, bu tüketim kültürüne uyum sağlayamayanlar arasında olmaktadır. Toplumun hiç de azımsanamayacak bir bölümü, kısa yoldan büyük paralar kazanırken, asıl çoğunluğu oluşturan geniş kitleler, bir taraftan tüketim arzusu ile doldurulurken, diğer taraftan da tüketememenin verdiği huzursuzluk içinde mevcut kurulu düzene tepki hareketlerine yönelmişlerdir.

Ahmet Oktay (s. 232-4), 12 Eylül darbesinden sonra Türk toplumunun Lasch'ın deyimiyle "narsisistik kuşatma" altında kaldığını söylüyor. Durmadan ekonomik düzenin vurgulanması, başarının ve karın öne çıkartılması, siyasetin küçümsenmesi, yükselen değerler mitinin amentüye dönüşmesi sürecinde biçimlendirilen bu narsisizm, "geçmiş baskılardan kuruluş, bir kültür ihtilalin yükselişi biçiminde" beliriyor. Yazın alanında, eğlence sektöründe, Türkiye'de *herkes, kendi başarısını ve biricikliğini*, kendi yaptıklarının *ilkliğini* öne sürüyor. Kültür dünyası iyiden iyiye medyaya *bitişmiş* durumda. *Şöhret* olma arzusu, eserin içsel değerinin önüne geçtiği için, şöhret *estetik/artistik* düzey aracılığıyla kazanılır olmaktan çıkıyor, önceden edinilmesi yolları aranıyor. *Yazar da şarkıcı da kitabın ya da kasetin tirajıyla övünüyor. Gösterişçilik* ve teşhircilik eğilimi, Lasch'ın vurguladığı biçimiyle, "iş hayatında ve bürokraside organizatörü kumarbaza dönüştürmekle" kalmıyor, *"en iyi oynayan kazanır felsefesi"* tüm kültür hayatımızda egemen oluyor. Oktay, kendilerini star-

laşmış sayan sunucular ve programcıların, müthiş bir kaybetme korkusu içinde olduklarını ve kaybetmemek için her şeyi kabule hazır oldukları iddia ediyor.

Öte yandan TÜSİAD'ın yayınladığı Ergüder, Esmer ve Kalaycıoğlu'nun yapmış oldukları bir çalışmaya göre ise, narsisistik/hazcı anlayışın karşısında yer alan, püritan iş etiğine sahip olanların (yani bir anlamda hayatı iş olarak görenlerin) oranını, Türkiye'de toplam yetişkin nüfusun yüzde 10'u civarındadır (TÜSİAD, s.26).

Bir diğer ifade ile bir çok sanayileşme ve modernleşme sürecini tamamlayamamış ülkelerde olduğu gibi, Türkiye'de, belli bir ölçüde, akılcı, püritan değerlerin uzağında kalmıştır. Örneğin hangi dünya görüşüne sahip olursa olsun, üzerinde tam bir mutabakat sağlanan konuların başında, son derece irrasyonel işleyen bir kamu idaresi gelmektedir. KİT zihniyetinin bir türevi olarak, insanları daha akılcı kurallara dayanarak rekabet etmeye zorlayacak olan rekabet kuralları bir çok alanda yeterince sağlıklı işlememektedir.

Post-endüstriyel dönüşüm sürecini yaşayan ve bugün araçsallaştırmış akılcılığın, anlam yitimi, normsuzluk, güçsüzlük, yalnızlık gibi etkisini daha çok hissettiren sorunlar karşısında, kimlik ve yaratıcılık arayışının peşine düşülen bir dünyada (Ak. Sungur, s.9) Türkiye'de sorunların önemli bir kısmını, Batı Avrupa ülkelerinin yüz küsur yılı önce yaşadığı bazı sorunların benzerleri oluşturmaktadır. Nitekim işgücünün dağılımı gibi yapısal unsurlar açısından da Türkiye aynı şekilde geçtiğimiz yüzyıldaki Batı toplumları ile benzer oranlara sahip bulunmaktadır.

Öte yandan, rekabetin küreselleştiği, gelişmiş AB ülkeleri ile rekabet etmek durumunda kaldığımız bir süreci de yaşıyoruz. Türkiye henüz modernleşme sürecini tamamlayamadan, modernlik sonra kültürel ve ekonomik dönüşümün avantajlarıyla birlikte, sıkıntılarını da yaşamaya başlamıştır.

Küreselleşme, bir çok ülkede olduğu gibi, bizde de mevcut yapıları derinden sarsmaktadır.

Bunun yanında geçmişte olduğu gibi, toplumsal değişme süreci, birbirini tamamlayan aşamalar şeklinde de gerçekleşmemektedir. Türkiye, bütün süreçleri bir arada yaşıyor. Türkiye'nin bir kısmı adeta ortaçağın toplumsal düzenini çağrıştıran koşullar içinde yaşarken, başka bir bölümü, en gelişmiş ülkelerdeki standartlar içerisindedir. Bu sürecin gerisinde kalmış toplumsal gruplarda, en varlıklılar kadar, tüketim toplumun kültürel saldırısı ile karşı karşıyadırlar.

Ancak ekonomide ve kültürde, modern dünyanın rasyonel kurallara göre örgütlenmiş piyasa ekonomisine geçemeden, post-endüstriyel çağın tüketim baskısı ile karşı karşıya kalan, rasyonaliteden uzak ve irrasyonel davranış kalıplarının hakim olduğu eksik modernleşmiş ülkelerde mevcut gelişmeler, mafyayı ve anarşiyi çok daha artırma riskini de içinde barındırmaktadır. Bu konuda Orta Asyadaki Türk Cumhuriyetleri, çarpıcı bir örneği oluşturmaktadır.

Öte yandan post-endüstriyel ya da post-modern modern toplum savunucularının sıkça başvurdukları, akıl ile yaratıcılığı birbirinin karşıtı iki zıt anlayış olarak ele alma tarzlarının da sorgulanması gerekmektedir. Modern dünyayı anlamada, bugün en temel referans noktası haline gelen Weber, "Meslek Olarak Bilim" makalesinde şöyle diyor: "Fikirler bize kendiliğinde gelir, biz istediğimiz zaman değil. En iyi fikirler insanın aklına gerçektende Iherng'in tanımladığı biçimde: Mesela divanda puro içerken. Ya da Helmholtz'un bilimsel bir kesinlikle kendi hakkında anlattığı biçimde: Yumuşak eğimli bir yolda yürüyüş yaparken. Her halde fikirler bize onları beklemediğimiz bir anda gelir; biz kafa yorarken ya da masamızda arayış içinde otururken değil. Yine de şunu belirtmek gerekir: Masamızda kafa yormamış ve tutkulu bir şekilde yanıtlar aramamış olsaydık, aklımıza yeni fikirler hiç gelmezdi." (Weber, 1986, s.133). Bir diğer

ifade ile yeni fikirlerin doğuşu ile bizim daha önceki çalışmalarımız arasında yakın bir ilişki vardır.

Dolayısıyla, post-endüstriyel çağın olmazsa olmazı olan yaratıcılık, bir başka olmazsa olmazı oluşturan aklı ya da çalışmayı işlevsellikten uzaklaştırmaz. Bugün bu ikisinin birbirinin karşıtı olarak gösterilmesi, sansasyonel beklentiler kadar, modern dünyada bir tarafın (aklın, püritan disiplinin), diğer tarafı (yaratıcılığı, arzuları) olağan üstü düzeyde bastıracak şekilde öne geçmiş olmasıdır. İkinci tarafa yapılan vurgu, post-endüstriyel çağın ihtiyaçları doğrultusunda, dengelenmesi olarak değerlendirilebilir.

Özetle ifade etmek gerekirse, post-endüstriyel dönüşüm sürecine paralel olarak, modern/endüstriyel toplumların simgesi haline gelen toplumun her alanında varlığını hissettiren rasyonelleştirme, bu dünya için arzularını denetim ve çok çalışma gibi püritan değerler işlevselliklerini kaybetmeye başlamıştır. Ortaya hedonist/narsisist özelliklere sahip yeni bir çalışma etiği çıkmaktadır. Bir diğer ifade ile modern kapitalizmi yaratan modern bireyin "ideal tip"i olan püritan, yerini karşıtı olan, arzularını öne çıkartan hedonist tüketiciye bırakmaktadır.

Post-endüstriyel toplum farklı bir bireye ve farklı bir ethos'a sahiptir. Bu toplumlarda vurgu artık akla değil, yaratıcılığa, çok çalışmaya değil boş zaman etkinliklerine yapılmaya başlanmıştır. Endüstriyel işlerin, giderek daha çok kompütürize olması, endüstriyel mal üretimi (manu-facture) nin yerine, entelektüel sermaye (menti-facture)nin geçmesi kültür alanındaki bu gelişmeleri çok daha hızlandıracaktır.

GENEL DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Her şeyden önce şunu belirtmeliyiz: Önümüzdeki dönemde problemlerimizi ve geleceğimizi anlamak açısından C. Handy'nin deyimiyle "yeni bir düşünce şekli"ne ihtiyacımız var. Çelişkiler ve geleceğin sürprizleri bizi korkutmamalı. Gelecekteki yaşamın bir parçası olarak, paradoksların kabulü, onunla birlikte yaşamakta ve idare edilmesinde ilk adım olacaktır. Handy'nin enformasyon/bilgi toplumları için söylemiş olduğu bu paradokslar bizim gibi gelişmekte olan ülkeler açısından daha yoğun yaşanmaktadır. Ayrıca mevcut teorilerin bizim açımızdan açıklayıcılığı çok daha zayıftır.

Bugün Türkiye mevcut dönüşümün belirleyicisi olarak içinde olmasa bile, enformasyon çağının sonuçlarından çok büyük ölçüde etkilenen bir ülke konumundadır.

Türkiye'nin enformasyon/bilgi toplumu haline gelebilmesi için, önünde ciddi engeller var. Bunların başında çok iyi gelişmiş insan gücüne gereksinim var. Yeni teknolojileri üretecek ve kullanacak bu insan gücünün üretilmesi bazen bir nesil gerektirebilir. Ayrıca bu insan gücünü yetiştirmek kadar elinde tutabilmek de güç hale gelmektedir. Dolayısıyla Türkiye'nin enformasyon çağını yakalaması büyük ölçüde bu hızla artan nüfusunu yeni gelişmeler doğrultusunda iyi eğitebilmesine bağlıdır.

Bilindiği gibi bilgi/enformasyon, eğer gerekli alt yapı ve onu kullanabilecek işgücü mevcut ise bir yerden bir başka yere adeta ışık hızı ile aktarmak mümkündür. Bu da gerekli insan gücü potansiyeline sahip olduğumuzda bizim gibi gelişmekte olan ülkelerin avantajını oluşturmaktadır. Bir diğer ifade ile doğru tercihlerde bulunulduğu takdirde gelişmekte olan ülkelere büyük bir fırsat da sağlamaktadır (Cresson, s.26).

Türkiye'de rekabetten uzak, ezbere dayanan eğitim düzeni önemli bir sorundur. Hem kantite hem de kalite olarak enformasyon/bilgi toplumunun gerekleri doğrultusunda eğitime ağırlık verilmesi anahtar bir unsur olacaktır. Ayrıca mümkünse tersine beyin göçünü sağlayacak gerekli düzenlemeler önem arz etmektedir.

Türkiye post-endüstriyel topluma uyum sağlamak için, er veya geç enformasyon alt yapısını kurmak zorundadır. Bunun çok maliyetli bir iş olduğu gerçektir; ancak bu alanda bütünüyle tüketici olarak kaldığı müddetçe önümüzdeki dönemde ödeyeceği bedel çok daha fazla olacaktır.

TÜBA, TTGV VE TÜBİTAK'ın yapmış olduğu bir çalışmaya göre, 2020 yılına kadar, Türkiye'nin enformasyon altyapısını kurmak için 120 milyar dolara ihtiyacı vardır. Bunun için her yıl gerekli olan 4.8 milyardır. Halen Türkiye'nin yıllık enformasyon teknolojileri alanına giren 2 milyar dolarlık alım

yaptığı düşünülürse, bunun karşılanamayacak bir oran olamadığı görülür. Ayrıca burada yapılan harcamanın üretim sürecindeki katkı dolayısıyla hızlandıran etkisini de dikkate almamız gerekir.

Türkiye, enformasyon toplumunun altyapısını oluşturan teknolojilerinin üretimine yönelik, çok köklü bir seferberliği başlatmadığı müddetçe, tüketici olarak yaptığı harcamalarla (ki bu başlangıç da kaçınılmazdır) gelişmiş ülkelerin ar-ge faaliyetlerini finanse edecektir. Bunun maliyeti çok daha yüksek olacaktır (TÜBA/TÜBİTAK/ TTGV; s.6).

Enformasyon teknolojilerinin giderek artan bir şekilde emeğe ikame edilmesi, önümüzdeki dönemde gelişmiş ülkelere tekstil sektöründe bile yeniden rekabet gücü kazandırabilecek olması, Türkiye gibi daha çok emek yoğun teknolojiler kullanan (ve enformasyon teknolojilerini henüz üretici hale gelememiş olan) gelişmekte olan ülkeler açısından son derece ciddi tehlikeler taşımaktadır. (Kenedy, s.16) Günümüzde ilk işaretleri mevcut olan bu tür bir gelişme güç kazandığı takdirde bugün ucuz işgücü dolayısıyla gelişmekte olan ülkelerde yerleşmiş olan yabancı sermayenin yeniden gelişmiş ülkelere dönüşüne tanık olunacaktır. Dolayısıyla düşük ücret politikası başarı için giderek çok daha önemsiz hale dönüşmektedir.

Bunun yanında ekonomik ve siyasal yapının örgütlenmesinde de Türkiye oldukça ciddi problemlere sahiptir. Bilindiği gibi Türkiye'de mevcut geleneksel yapı yavaş işlemektedir. Oysa enformasyon/bilgi toplumun en temel özelliği hızlı karar sürecinin şimdiye kadar görülmedik düzeyde önem kazanmış olmasıdır.

Başarı için Thurow'un da belirttiği gibi insan kaynaklarının ve kalifiye işgücünün önemli olduğu bu süreçte, hantal/katı karar sürecinden uzak esnek örgütlenme bir diğer önemli faktörü oluşturmaktadır (Thurow, s.210).

Türkiye enformasyon çağına telekomünikasyon alanındaki yatırımlarıyla bir tüketici olarak katılmıştır. Bu gelişmeler, bir taraftan ekonomik kuruluşlar için hayati önem taşıyan hızlı haberleşmeyi ve ulaşımı sağlarken diğer taraftan da toplumu dış dünya ile etkileşim haline sokmuştur. Bir diğer ifade ile 80'lerdeki bu dönüşüm Türkiye'yi bazı konularda geri dönüşü adeta imkansız hale getirmiştir.

Öte yandan Doğulu bir yazar, daha önce NPQ' da yayınlanan bir yazısında, gözü keskin bir siyasal haritacının, bugüne kadar süregelmiş olan Birinci, İkinci, Üçüncü Dünya; Kuzey-Güney; Doğu-Batı gibi sınıflandırmaları hemen reddedeceğini belirterek, 1990'lı yıllarda dünya haritasını iki ana bölüme ayırıyor (Ahmed, s.41):

1. *Dışa doğru patlayan, yayılan*, genişleyen, bilimsel fikirlerle, ekonomik planlarla, siyasal ihtiraslarla, kültürel ifadelerle kaynayan uygarlıklar. Bu grubun ana özelliği *iyimserliği* ve *gözünü geleceğe dikmiş* olmasıdır.
2. Diğer tarafta ise, *içe doğru patlayan, çöken*, ekonomik ve sosyal *krizlerle dolu*, bu krizlerin önemli girişimlere dönük, tüm ciddi çabaları engellediği uygarlıklar. Bu grubun özelliği ise, tarihin, geleneklerin, "bir takım *kesinlikler*"in, *etnik ve dinsel nefretlerin* altında ezilmesidir.

Ahmed, G7 olarak tanınan Batılı ya da küresel uygarlıkları dışa doğru patlayan/yayılan, buna karşılık dünyanın geriye kalan büyük çoğunluğunun ise, içe doğru patlayan/çöken uygarlıklar olduğunu belirtmektedir.

1990'lı yıllarda Türkiye'de koalisyonlar ve siyasal istikrarsızlıklar dönemi olmuştur. Yükselen ayrılıkçı terör ve laiklik sorunu, "içe doğru patlayan ülkeler"de olduğu gibi, ülkemizde de "*güven*" arayışını ve dolayısıyla mevcudu korumaya yönelik "*muhafazakar*" eğilimleri güçlendirmiştir. Kendisine güvenli, gelecek konusunda iyimser dışa doğru patlayan ülkelerdeki, değişime, dönüşüme, uzun vadeli bilgi ça-

ğını yakalamaya yönelik politikalar büyük ölçüde unutulmuş, bunun yerine hükümetler düzeyinde, *günü kurtarmaya* çalışan (*içine dönük*) politikalar ön plana geçmiştir.

Her şeyden önce içinde yaşadığımız post-endüstriyel dönüşümü 1990'ların hükümetleri ne anlayıp gereklerini yerine getirebilecek kadar iktidarda kalmışlardır; ne de gündemlerine alabilecek kadar bu konularla uğraşacak zamanları olmuştur. Çünkü güvenlik sorunlarının ön plana geçtiği bir ülkede doğal olarak ekonomik sorunlar geri plana düşmektedir.

Sonuç olarak ifade edersek, bugün endüstri toplumu yerini farklı karakteristiklere sahip post-endüstriyel/enformasyon /bilgi toplumuna bırakmaktadır. Bu bir "derece" farkı değil, "nitelik" farkıdır. Farklı paradigmalara dayanan yeni toplumda, fabrika ve maddi üretim, toplumun temel ekseni olma özelliğini yitirmekte, yerine sembolik unsurların önem kazandığı bilgi/hizmet üretimi, merkezi önem kazanmaktadır.

Endüstri toplumunda "sermaye"nin stratejik kaynağı oluşturmasına karşılık, enformasyon toplumunda "bilgi" stratejik kaynak haline gelmekte; bir diğer ifade ile kas gücüyle yapılan işlerin yardımcısı olmaktan çıkmakta; işin özünü oluşturur hale gelmektedir. "Üretim faktörleri" arasında önemli bir yeri olan "hammadde" ve "ucuz işgücü", eski önemini yitirmekte; "makine teknolojisi"nin yerini ise "entelektüel teknolojiler" almaktadır. Yine enformasyon toplumunda, endüstri toplumunun "gözlem" ve "deneye" dayanan metodolojik yaklaşımının yerini, daha "soyut modeller"e dayanan yaklaşımlar almakta ve bilim adamları, profesyoneller toplumun temel niteliğini oluşturur hale gelmektedirler.

Enformasyon çağının teknolojik altyapısını oluşturan İnternet gibi teknolojiler, yaşama, çalışma ve düşünme şekillerimiz üzerinde oldukça önemli etkilerde bulunmaya başlamış-

tır. İnsanlık daha önece görülmedik şekilde, bir toplumsal dönüşüm sürecini yaşamaktadır.

Çalışma hayatında katı bürokratik kurallar, aşırı işbölümü, işçiye güvenmeyen ve sorumluluk vermeyen hiyerarşik bir yönetim anlayışı benimsenmiştir. Weber gibi sosyologların "rasyonel" olduğunu iddia ettikleri bu sistem, verimliğin artışında, son derece olumlu bir işlev görmüş olmasına rağmen, günümüzde endüstri sonrası toplumun taleplerine cevap veremez hale gelmiştir.

Klasik yönetim anlayışı, enformasyon/bilgi toplumunda verimliğin artışının önündeki en büyük engel olarak görülmektedir; çünkü mal üretimi ya da taşınmasına ilişkin endüstri işçilerinin sayıları azalırken, bilgi işçilerinin sayıları da hızla artmaktadır. Verimlilikleri daha çok konsantrasyona bağlı olan bu yeni işçileri ise katı bürokratik kurallarla motive etmek mümkün değildir.

Ayrıca yoğun rekabete dayanan enformasyon/bilgi toplumlarının en temel özelliklerinden birisini de olağanüstü hızlı değişim oluşturmaktadır; dolayısıyla bu toplumlarda yapılan işler ve üretilen mallar çeşitlenmekte; endüstri toplumlarının "homojenliğe" ve "standartlaşma"ya dayanan yapıları da hızla çözülmektedir. Firmalar daha esnek şekilde örgütlenmek yoluna gitmekteler.

Bilindiği gibi geçmişte teknolojinin pahalı olması, "merkezileşme"yi ve "kitle halinde üretim"i zorunlu kılmıştır. Ayrıca mevcut piyasalar ve izlenen politikalarda bunun için uygun bir zemin hazırlamıştır. Oysa enformasyon ve iletişim teknolojileri geniş kitlelerin kullanabileceği kadar ucuzlamış, halen de ucuzlamaya devam etmekte ve "mekan" kavramında önemli değişiklikler yapmaktadır. Bir diğer ifade ile merkezileşme bir zorunluluk olmaktan çıkmaktadır.

Yine enformasyon teknolojilerinin ucuzlamış olması, küçük ve orta ölçekli işletmelerin daha şimdiden dev firmalar kar-

şısında, geçmişte görülmedik düzeyde rekabette avantaj kazanmalarına ve sayılarının hızla artmasına yol açmıştır. Gelecekte "tek kişilik müteşebbisler ordusu" beklenmektedir. Yine günümüzde en popüler uzmanların üzerinde uzlaştığı noktalardan birisi de gereğinde firmaların küçülerek esneklik kazanmalarıdır.

Pot-endüstriyel çağın rekabet ortamında ayakta kalmanın yolu, sürekli yenilik yapmaktan geçmektedir; bu sebeble bilgi işçilerinin "yaratıcılık"ları ve "hayal güçleri" son derece önemlidir. Dolayısıyla, enformasyon toplumunda işçilerin üzerindeki baskının mümkün olduğunca azaltılması, onların özgür bir ortamda yaratıcılıklarının artırılması büyük önem taşımaktadır. Nitekim Sony firması için yapılan bir çalışmada da vurgulandığı şekilde artık mevcut kurallara uyan "itaatkar işçi" makbul sayılmamakta, aksine yeni yollar ve yöntemler düşünen "yaratıcı" işçi büyük önem kazanmaktadır.

Yeni işçinin "bireyselliği" son derce güçlüdür, iş hakkında bilgi işçileri çoğu kez üstlerinden daha çok bilgiye sahiptirler; dolayısıyla onları endüstri toplumunun mal üretimi sürecinde olduğu gibi yukarıdan verilen kesin talimatlarla yönetmek imkansız hale gelmiş ve üretim sürecine ağırlıkları artırmıştır.

Bilgi işçileri kolayca ikame edilemezler; bu sebeple işveren karşısında pazarlık güçleri yüksektir; dolayısıyla kendi haklarının korunması için kitle örgütlerine, mavi yakalı işçiler kadar ihtiyaç duymazlar. Gereğinde tek kişilik grev yapabilirler, iyi eğitim almışlardır ve ücretleri yüksektir.

Endüstri toplumunun dev fabrikalarında benzer özelliklere sahip bir araya gelmiş binlerce işçi, sendikalaşma için oldukça uygun bir zemin hazırlamıştır. Oysa enformasyon toplumuna geçiş sürecinde çeşitlilik artmış, sendikalaşma açısından oldukça uygun bir ortama sahip olan kitle üretimi gerilemeye başlamış, sadece üretimde değil çalışma şekillerinde

de standartlaşma bozulmuştur. Birbirinden farklı özelliklere sahip ve mobilitesi yüksek bir işgücü ortaya çıkmıştır. Özellikle giderek sayıları artmakta olan bilgi işçileri, sorunlarını bireysel olarak çözebilecek kadar güçlenmişlerdir. Dolayısıyla mevcut işgücünü sendikaların çatıları altında toplayabilmeleri son derece güç hale gelmiştir. Öte yandan sanal işgücü ve işyeri bugün fiili hale gelmiştir. Bu gelişme KOBİ'lere ve yaratıcı girişimcilere yeni fırsatlar sunmaktadır.

Türkiye mevcut dönüşümün belirleyicisi olarak, bu sürecin içinde olmasa bile, enformasyon çağının sonuçlarından etkilenen bir ülkedir.Türkiye'nin enformasyon toplumu haline gelebilmesi için önünde ciddi engelleri vardır. Bunların başında çok iyi yetişmiş insan gücü gelmektedir. Türkiye enformasyon çağının stratejik kaynağını oluşturan bilgiyi sürecek insan gücü bakımından gelişmiş toplumların gerisindedir. Ancak, geçiş sürecindeki diğer bazı toplumlarla da karşılaştırdığımızda önemli avantajlara sahiptir.

Bilginin üretiminde özel bir öneme sahip olan ar-ge'ye Türkiye yeterince kaynak ayırmamaktadır. Özellikle özel sektör ar-ge'nin önemini yeni fark etmeye başlamıştır. Ar-ge'ye ilişkin teşviklerin artırılması bu konuda büyük önem taşımaktadır.

Giderek yayılan İnternet gibi enformasyon teknolojileri sayesinde bilgiye ulaşmak her zamankinden daha kolay hale gelmiştir. Dolayısıyla iyi yetişmiş bir insan gücüne sahip olunduğu takdirde bu durum büyük bir avantaj haline dönüştürülebilir.

Öte yandan enformasyon çağının gelişi, Türkiye gibi henüz endüstri çağındaki standartlaşmayı ve toplumsal uzlaşmayı bütünüyle sağlayamadığı bir ortamda, bir takım riskleri de içinde barındırmaktadır. Çünkü enformasyon toplumunda iş, Durkheim'ın "organik dayanışma" kavramıyla ortaya koyduğu bütünleştirme işlevini kaybetmeye başlamıştır.

Kısaca belirtmek gerekirse, Türkiye eğer yaşanmakta olan dönüşümü kavrayıp, gerektiği şekilde hazırlanamazsa, 18. yüzyıl ortalarında yaşanan endüstri devrimini anlayıp onun gereklerini yerine getirmeyen ve cephelerde kaybedilen savaşları sadece ordunun ıslahı ile çözebileceğine inanan, bugünkü kaybedenler saffında yer alan ülkelerden, gelecekte de bir farkı kalmayacaktır.

KAYNAKÇA

- Adams,R.H.; International Migration, Remittances and the Brain Drain: A Study of 24 Labor-Exporting Countries, World Bank Policy Research Working Paper 3069, June 2003, s. 23.
- Adler, P.S.; (1993) Time and Motion Regained, *Harvard Business Review*, Januarry-February
- Ahmed, A.S.; (1999); Bağdat Kapılarında Medya Patronları, *Yüzyılın Sonu: Büyük Düşünürler Çağımızı Yorumluyor*; Editör: Natham Gardel, Çev. B. Çorakçı, Türkiye İş bankası Yayını.
- Akay, A. ; (1991); *Konu-m-lar*, Bağlam yay.,İstanbul,
- Albert, M.;Hahnel, R. (1994); *Geleceğe Bakmak*, Çev. O. Akınhay, Ayrıntı yayınları, İstanbul.

- Albert;M; *Kapitalizme Karşı Kapitalizm*, Çev. C. Oktay, Afa yay. Ankara
- Allen, J.; Post-Industrializm and Post-Fordizm, *Modernity and Its Futures*, Edit. S.Hall, Mc. Grew, Polity Press
- Alpay, Ş.; (1994), İsveç Modeli Neden Zorda? *Sabah Gaz.*, yay.
- Alsene, E.; (1994) Computerized Integretion and The Organization Work in Enterpries, *International Labour Review*, vol.133
- Altmann, N.; Unions' Policies Towards New Technologies in the 1980s-An Example from the Metal Industry, in *Technology and Work in German Industry*, Edit.N. Atmann, Köhler, Meil, Routledge pub. 1992,s.366
- Amin, Samir; (1999); *Küreselleşme Çağında Kapitalizm*, Sarmal yay. İstanbul.
- Andersen Consulting; 1998.. How eCommerce Could Impact Europe's Future, İnternet adresi: *http://www.ac.com/services/ecommerce/ecomrept.pdf*
- Andersen Consulting; How eCommerce Could Impact Europe's Future, İnternet adresi: *http://www.ac.com/services/ecommerce/ecomrept.pdf*
- Anderson, Benedict; (1995), Hayali Cemaatler, Çev. İ. Savaşır, Metis Yayınları, İstanbul
- Anderson, Sarah; Cavanagh, John; Lee, Thea;(1999) Ten Myths About Globalization, *Nation*, Vol.269, Issue.19.
- Applebaum, H.; (1997), İş Ve Boş Zaman, *Cogito*, s.12.
- Armbruster-Sandoval, Ralp; (1999); Globalization and Cross-Border Labor Organizing, *Latin American Perspectives*, March, Vol.105, Issue.2.
- Aron, R. (1973) *Sınıf Mücadelesi*,Sanayi Cemiyeti Üzerine Dersler, Çev.E. Güngör, MEB yay. İstanbul
- Aron, R.(1975) *Sanayi Toplumu*, Çev. A.O. Güner, Boğaziçi yayınları, İstanbul

- Aron, R., (1986) *Sosyolojik Düşüncenin Evreleri*, Türkiye İş Bankası Yay. Ankara
- Aronowitz, S.; Difazio, W. (1995); *The Jobless Future*, Sci-Tech and the Dogma, of Work, University of Minesota Press.
- ATN; Elektronik Ticaret Koordinasyon Kurulu Çalışmaları, http://www.tpankara.org.tr/etrade/etkk/index.htm
- ATS; (1985) *Man in 2000*,Technology, Values, and Society Porvo, 1985
- ATT; 1997 Telecommute America Survey İnternet http://www.att.com
- Attali, J.; (1999) *21. Yüzyıl Sözlüğü*, Çev. K. Sarıoğlu,Güncel Yayıncılık, İstanbul.
- Avcı, N.; (1990); *Kitle Kültürü*:Enformatik Cehalet, Rehber yay. Ankara
- Badham, R.,(1984); The Sociology of Industrial and Post-industrial Societies, *Curret Sociology*, Vol.32, N.1.
- Balcı, Y.; (1992) Teknoloji Toplumu ve Sendikalar, *İktisat Dergisi*, Ağustos/Eylül, 1992
- Barber, G.j.& Snape, E.j.; (1993) Industrial Relation in Britain, in *International and Comparative Industrial Relation*, Edit. G. j. Bramber, R.D. Lansbury,Second Edition, Routlege,1993,
- Barnet, R.J. vd.; (1995) *Küresel Düşler, Çev. G.Şen,* Sabah yay.
- Bates, (1988) Evolving to an Information Society:Issue and Problems, in *Information Society*,J. SalvaggioLEA Pup. 1989
- Baudrillard, J. (1997), *Tüketim Toplumu*, Ayrıntı Yayınlar, İstanbul.
- Baudrillard, J.; (1996), *Amerika*, Çev. Y. Avunç, Ayrıntı Yay., İstanbul
- Baudrillard, J.; (1998), *Kusursuz Cinayet*, Ayrıntı Yay., İstanbul

- Bauman, Z., (1993); *Post-modern Ethics*, Blackwell Publishers.
- Bauman, Z., (1996); *Yasa Koyucular ile Yorumlayıcılar*, Metis Yayınları, İstanbul
- Bauman, Z.; (1999); *Çalışma, Tüketicilik ve Yeni Yoksullar*, Çev. Ü. Öktem, Sarmal Yayınları, İstanbul.
- Bear,E.E., (1975);*The Sensitive* I: People in Business, John Wiley & Sons, Inc.
- Becker, S.O.; How Large is the "Brain Drain" from Italy?., U Munich, Andrea Ichino, EUI, March, 2003 s. 1-2.
- Bell, D (1970)Beyond The Proletariat, *The Endless Crisis*, America in the Seventies, Newyork
- Bell, D (1989)Communication Thechnology; For Beter or For Worse ? *The Information Society* Edit: Jerry L. Salvaggio, Lawrence Erlbaum Associates, London
- Bell, D. (1973) *The Comming of Post-Industrial Society*, A Venture in Social Forecasting, Basic Boks, Inc., Publisher, Newyork.
- Bell, D., (1987) ;*The World in 2013,* Deadlus, Vol.116, No.3
- Bendix,R., (1983);Sanayileşme,Modernleşme, Kal kınma; *Sosyoloji Yazıları*; (Edit.İ.Sezal), Bursa
- Benosit, Alain; Sunic, Tomislaw; Gemeinschaft and Gesselschaft: A Sociological View of Decay of Modern Society Mankind Quarterly, Spring 1994, Vol.34, Issue.3
- Berger, P.L.;vd. (1985); Modernleşme ve Bilinç, Çev.C.Cerit, Pınar Yay., İstanbul
- Bier, M. vd.; (1997), Personal Empowerment In The Study Of Home Internet Use By Low-Income Families, *Journal of Research on Computing in Education*, Winter, Vol. 30, Issue 2.
- Bilton, T.;vd (1993); I*ntroductiory Sociology*, Second Edit. Macmillan,
- Blanchot, M.; (1997) İtiraf Edilemeyen Cemaat, Çev. İ.Ergüden, Ayrıntı Yay. İstanbul

- Block, F., (1990) *Post-Industrial Possibilities,* A Critique of Economic Discourse, University of California Press,
- Boal, M.; Wax,E.; (1998); *The Surveillance Society: Part One:* Village Voice,10/06/98/ Vol. 43. Issue.40.
- **Bogonikolos, Nikos,; (1999)** ***Development Of Surveillance Technology And Rısk Of Abuse Of Economic Information*** **: An Appraisal of Technologies of Political Control, European Parliament, İnternet adresi: http://cryptome.org/dst-1.htm**
- Bolak H.D.; (1998), Elektronik Ticaret, İnternet adresi: http://www.igeme.org.tr/tur/seminer/dbolak.zip
- Bonuvia, M.; Morton, L.W.; (1998) Personal Informatıon *Privacy* Issues Relatıng To Consumption In The U.S. Marketplace;*Consumer Intersets Annual*, 1998, Vollume 44.
- Boratav, K.; Türkcan, E.(Edit.); (1993)*Türkiye'de Sanayileşmenin Yeni Boyutları ve Kitler*, İst.
- Borenstein, N.;(1999); The Future of the Internet and the Internet of the Future, *Masters of Wired World*, Edit. Anne Leer, FT Pitman Publishing. London.
- Bosh-Sijtsem; Petra;.Crossing Learning Boundaires:Utitility Related Virtual Organization ISES, ewsletter, v.1. No.5, İnternet: http://www.ide.hk-r.se/~petra; http://www.enersearch.se
- Bottomore T. and Nisbet R., (1990) Yapısalcılık, *Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi,* Çev. Binnaz Toprak, V yay. Ankara
- Bottomore, T.B., (1977) *Toplumbilim,* Doğan Yay. (Çev. Ünsal Oskay) Ankara
- Boyet J.H. & Conn, H.P.; (1991)*Workplace 2000*:The Revolation Reshaping American Business, A Dutton Book , Newyork
- Bozkurt; V.,; Aytaç, S.; Research and Development in Turkey: A Case Study in Two Organized Industrial Districts, *Zeitschrift für Türkeistudien* (ZfTS), 10, Jahrgang 1997.

- Braudel, F., (1996); *Medeniyet ve Kapitalizm*, Çev. M. Özel, 2. Baskı. İz Yayıncılık.
- Bremond J./Geledan, A.; (1981), *İktisadi Ve Toplumsal Kavramlar Sözlüğü*, çev. E. Özkök, Remzi Kitapevi, İstanbul.
- Brezezinski, Z.; (1970) America in the Technetronic Age: New Questins of Our Time, *The Endless Crisis*, New York,
- Brown, A; (1998) Why Geeks are Heroes of Democracy. *New Statesman*, 12/18/1998/Vol. 127, Issue. 4416
- Bryant; Steve; (1998) Turkey's Internet links ready to expand. 11 Agust, 1998; İnternet: *http://www.techserver.com/newsroom/ntn/info/081198/info11_1770_noframes.html*
- Burger, W.; (1993); Jobs, *Newsweek*, June,14,
- Burger, W.; (1993)Knowledge is Pover, *Newsweek*, June, 14
- Caldwell, Bruce; Gambon, Jill;;; The Virtual Office Gets Real. *Informationweek*, 1/22/96 Issue 563).
- Callinicos, A.; (1994) 68'in Düş Kırıklığı:Postmodernizm, *İktisat Dergisi*,Şubat 1994
- Capita/IBM; 1999; Electronic Commerce, Caroline Chappell, Sylvie Feindt, Analysis of E-commerce practice in SMEs January 1999
- Capita/IBM; 1999; *Electronic Commerce.*
- Capital, (1993)*Yönetimde Çağdaş Akımla*r,Kasım ek.
- Carrington, W.J.; Detragiache, E.; *How Big Is the Brain Drain*? IMF Working Paper, July 1998, s.4.
- Castells, M.; (1999); The Rise of Network Society, Blackwell Publisher, Oxford.
- Cervantes, M.; Guellec, D.; The brain drain: Old myths, new realities,; *OECD Observer*; May 07, 2002
- Chalcraft, D., (1994),; *Bringing the Text Back in*: On the Ways of Reading in Iron Cage
- Chappell, Caroline & Feindt, Sylvie;1999; Analysis of E-commerce practice in SMEs; İnternet Adresi: *http://194.119.255.200/Ecommerce/kite/kitebestpractice.doc* .

- Chompalov, I.; Brain Drain From Bulgaria Before And After The Transition To Democracy; April 3, 2000; A paper was prepared for the Bulgarian Research Symposium and Network Meeting in Atlanta, GA, April 7, 2000. s.1.
- Chossudovsky, Michael; (1999); *Yoksulluğun Küreselleşmesi*, Çivi Yazıları, İstanbul.
- Chu, J.; How to Plug Europe's Brain Drain, *Time*, Januarry 19, 2004, Vol.163, No.3, s.32-39.
- Clegg, S.R.; 1993)Modern vs. Post-Modern Organizations, in.*Human Resource Stratejies* edit. by G. Salaman, Open University.
- Clinton, W.J.; Gore, A.; 1987, A Framework For Global Elektronic Commerce, İnternet adresi: *http://www.ecommerce.com*
- Commission Of The European Communities; (2004); *Regular Report On Turkey's Progress Towards Accession*, Brussels, 6.10.2004, SEC(2004) 1201.
- Cressey,P.&Martino,V.D.; (1989), Technological Participation in Europe: Options and onstrants in Human Resource Manegement and Industrial Relations, *New Technology: İnternational Perspectives on Human Resources And Industrial Relations*, Edit. Bumber, Lansber.
- Cresson, E.; (1995)Roots and Wings: Remaining European in The Information Age, *NPQ*,Fall, 1995
- Çağatay, T.; (1975), *Kapitalist İctimai Nizam ve Bugünkü Durumu*, Ötüken yay. İstanbul,
- Çapoğlu, G. ; (1993)Sanayi Stratejileri ve Rekabet Gücünü Etkileyen Faktörler :Türkiye İçin Bir Değerlendirme. *TMMOB,93'Sanayi Kongresi* Bildirileri, Ankara
- Çiğdem, A.; (1997), *Bir İmkan Olarak Modernite*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Daconta, Michael; Riding the Information Highway, http://www.electriciti.com/~jbalsamo/Virtual_Fusion/HOWTOV.html

- Dahrendorf,R.; (1959); *Class and Class Conflict in Industrial Society,* Stanford University Press, California.
- Davidow, W.H.; (1995), *Sanal Şirket,* Çev. M. Küpüşoğlu, Koç-Unisis yay. İst.
- Davies, Simon;;*The New Frontıers Of Privacy* London School of Economics İnternet adresi: http://www.unesco.org/webworld/infoethics_2/eng/papers/paper_12.htm
- Davis, Rod; 1996; Telecommuting: culture, social roles, and managing telecommuters; http://www.mcb.co.uk/literati/articles/telecom.htm
- Deane, P.; (1988), *İlk Sanayi İnkılabı,* Çev. T.Güran, Türk Tarih Kurumu Yay. Ankara
- Dereli,T.; (1981) *Organizasyonlarda Davranış,* Ar Dağıtım, İstanbul.
- Devoretz, (1999), The Brain Drain Is Real And It Costs Us, *Optıons Politiques;* Septembre.
- Dick, G.N.; (1996) Telecommuting in Avustralia: Tomorrow's Workforce or " A Pie in the Sky", University of South Wals, Sydney, 2052, Avustralia.
- Digital Thinking Public Life in Eloctropolis İnternet; http://www.feedmag.com/95.08dialog1.html
- Dijital Gelecek; Türkiye'nin İlk Sanal Süpermarketi *http://www.hurriyet.com.tr/ozel/turk/99/06/15/ozehab/09oze.htm*
- Donlon, J.P.; Virtual Organization, *Chief Execitive,* July 1997, Issue.125.
- Donnet,P.A; (1992) *Japonya Dünyayı Satın Alıyor.* Varlık yay. Türk. Çev.N.Deniztekin,
- DPT, (1992) *Bilim Tenoloji Politikalarının Ülke Kalkınmasındaki Önemi ve Türkiye'nin Araştırma Kapasitesi,* Mayıs
- Drucker, P.F.;(1994); *Managing The Non Profit Organizations,* Buttenworth Ltd. ,Oxford.

- Drucker, P.F.;1998), Kapitalizmin Ötesi; *NPQ/Türkiye*, İlkbahar c.1, s.1.
- Drucker; P.F.; (1993)*Kapitalist Ötesi Toplum,* İnkılap Yay. Çev.Belkıs Çorakçı, İstanbul
- Drucker; P.F.; (1994) *Gelecek İçin Yönetim:1990'lar ve Sonrası,* Türkiye İş Bankası Yay. Çev. Fikret Üçkan, Ankara
- Drucker; P.F.; (1988)*The Comming of New Organization,* Harward Busines Rewiew, Januarry-Februarry,
- Drucker; P.F.; (1991) *Yeni Gerçekler,* Türkiye İş Bankası Yay., Çev. Birtane Karanakçı, Ankara
- Ebel, K.H.; (1990)*Coputer-Integrated Manifacturing: The Social Dimension,* International Labour Office, Geneva, 1990,s.66
- Edwards , P.vd. (1992) Great Britain: Still Muddling Trough, *Industrial Relation in the NewEurope*, Basill Blackk, 1992,
- Eğilmez, Mahfi, Türkiye Yeni Ekonomi Trenini Kaçırmasın, İnternet: *http://www.ntvmsnbc.com*
- Ekin, N.; (1993), *Küçük İşyerlerinde Endüstri İlişkileri*, Kamuiş yay. Ankara
- Ekin, Nusret; (1999), *Küreselleşme ve Gümrük Birliği,* İTO yay. İstanbul.
- Ekin, Nusret;(1998); *Bilgi Ekonomisi'nde Elektronik Ticaret*; İstanbul Ticaret Odası Yayını.
- Elderbridge, J.; Cressey,P.; Machinnes,J.; (1991) *Industrial Sociology and Economic Crises,* Harvester Wheatsheaf,
- Eraydın, A.; (1992); *Post Fordizm ve Değişen Mekansal Öncelikler*, ODTÜ Mimarlık Fak. Yay.Ankara, 1992, s.15
- Erben, Katrin;Gestern, Klaus; Corporation Networks Towords Virtual Enterprises, *Newsletter,* Vol.1, No.5
- Erdoğan, İ.; Brain Drain and Turkey*; Educational Sciences: Theory & Practice*; 3 (1) / May 2003 • 96-100. s. 98.
- Erkal, M.; (1992); *İktisadi Kalkınmanın Kültür Temelleri*, İstanbul.

- Erkan, H., (1993) *Bilgi Toplumu ve Ekonomik Gelişme*, Türkiye İş Bankası Yay. Ankara
- Essick, Kristi ; (1999); Europeans StillShy FromE-commerce İnternet ad: http://www.thestandard.net/articles/display/0,1449,3349,00.html
- ETKK;Kamu Kesiminde Yürütülen Çalışmalar, http://www.etkk.gov.tr/kamukesimi.htm
- Etzioni, A.; (1964);*ModernOrganizations*, Foundations of Modern Sociology, Series.
- European Commission; (1998) Job Opportunities in the Information Society: Exploiting the potential of the information revolution, İnternet adresi: *http://www.europa.eu.int/comm/dg05/soc-dial/info_soc/jobopps/joboppen.pdf*
- European Commission; Electronic Commerce, İnternet Adresi: *http://www.ispo.cec.be/Ecommerce/introduc.htm*
- European Commission;What is Electronic Commerce ? *http://www.ispo.cec.be/introduc.htm*
- Eurostat, (1993); *Basic Statistics of the Community*, Lüxemburg.
- Evans, J.; (1986); İşçi ve İşyeri, *Mikroeloktronik ve Toplum*, Devlet Bakanlığı, Ankara.
- Featherstone, M.; (1996), *Postmodernizm ve Tüketim Kültürü*, Çev. M. Küçük, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Fenner, A.& Richard Hyman, (1992) Introduction, *Industrial Relations in New the Europe*, Basil Blackwell, 1992, s.xx
- Fernback, J.; Virtual Communities: Abort, Retry, Failure? İnternet; http://www.well.com/user/hlr/texts/Vccivil.html
- Financial Technologies Group; *Emerging Organisational Forms* A Framework for Analysing Virtual Corporations January 1997, İnternet: *http://www.fintec.com/97vc/VCintro.html*

- Fitzer, Mary Molina; Managing from afar: Performance and rewards in a *telecommuting* environment *Compensation & Benefits Review,* Jan/Feb97, Vol. 29 Issue 1, p65, 9p, 3 charts, 1bw
- Foucault, Michel ;(1992); *Hapishanenin Doğuşu,* Çev. M.A.Kılıçbay, İmge Kitapevi, Ankara.
- Frankel, B., (1991) *Sanayi Sonrası Ütopyalar,* Ayrıtı Yay.Çev. Kamil Durand, İstanbul
- Freud, S.; (2000), *Narsizm Üzerine ve Schreber Vakası,* Metis Yayınları, İstanbul.
- Freyer, H.(1954), *İndüstri Çağı,* İstanbul.
- Freyer, H., (1977) *İçtimai Nazariyeler Tarihi,* AÜ.DTCF.yay.,Çev. T.Çağatay, Ankara
- Friedman, M.; *Kapitalizm ve Özgürlük,* Çev. D.Erberk, vd. Altın Kitaplar, İstanbul, 1988
- Friedrich,C.J.; (1952)Some Observations on Weber's Analysis of Bureacracy, *Reader in Bureaucracy,* Edit. A.P. Gray, Bo Hockey, H.C. Salvin, Colombia University,
- Friendriches, G. (1986) Mikroelektronik ve Makroiktisat, *Mikroelektronik ve Toplum,* TC.Devlet Bakanlığı Ankara
- Fromm, E.; (1997), *Özgürlükten Kaçış,* Çev. S. Budak, Öteki Yayınevi, Ankara.
- Fromm, E.; (1997),; *Freud Düşüncesinin Büyüklüğü ve Sınırları,* Çev. A. Arıtan, Arıtan yayınları, İstanbul.
- Furnham, A., (1990); *The Protestant Work Ethic,* The Psychology of Work-Related Beliefs and Behaviours, Routledge.
- Furnham, Gail, C.; Postmodernism and Community in the Schools: Unraveling the Paradex Educational Administration Quarterly, August 1998, Vol.34
- Galbraith, S.; Stephenson, H.B.; (1993), Decision Rules Used by Male and Female Business Students in Making Ethical

Value Judgements: Another look, *Journal of Business Ethics*, 12.

- Gamst, F.C., (1995); *Cosiderations of Work, in Meaning of Work,* Considirations for Twenty-first Centry, Edit. By F.C. Gamst.
- GAO, Labour Issues,*e.mail:* ocaw@labornet.apc.org
- Gardels, Nathan;(1998), Yeni Uzlaşma, *NPQ/Türkiye*, İlkbahar, 1998.
- Gerbier, Bernard; (1999); Kapitalizmin Bugünkü Aşaması Olarak Geo-Eknomik Emperyalizm, *Küreselleşme Mi? Emperyalizm Mi?* (der. F. Başkaaya, Ütopya yay. Ankara.
- Gibson, W.; (1998) Neuromancer, Çev. M.Altınbaş, Sarmal Yay. İstanbul
- Giddens, A., (1993) *Sociology*, Polity Press, Printed in Germany.
- Giddens, A., (1993) *Sosyoloji,Eletirel Bir Giriş,* İhtar yay. Çev.R. Esengün, İ. Öğretir,İstanbul
- Giddens, A.; (1994) *Moderliğin Sonuçları,* Çev. E.Kuşdil,Ayrıntı yay. İstanbul.
- Giddens, A.; (2000), *Elimizden Kaçıp Giden Dünya*, Çev. O.Akınhay, Alfa Ya. İstanbul.
- Goetschy, J.; Jobert, A.; (1993) Industrial Relations in France, in *International and Comparative Industrial Relations,* Edit. G.Bramber, R.D. Lansbury, Second Edition,Routlege,
- Goldman, I.; (1991), Narcissism, Social Character, and Communication: A Q-methodological Perspective, *Psychological Record,* Summer 1991, Vol. 41.
- Gorz, A.; (1986); *Elveda Proleterya*, Çev. H.Tufan, A FA yay. İstanbul
- Gorz, A.; (1995)*İktisadi Aklın Eleştirisi*, Çev. I. Ergüder, Ayrıntı yayınları, İstanbul
- Gouldner, A., (1993), *Entellektüelin Geleceği,* Eti Yay. Çev. Ahmet Özden, Nuray Tunalı, İst.

- Göle, N., (1986) *Mühendisler ve İdeoloji*, İletişim Yay. Tür.Eli Levi, İstanbul
- Gray, John; (1999), *Sahte Şafak*: Küresel Kapitalizmin Aldatmacaları, çev. G.Güven OM yay. İstanbul.
- Greengard, Samuel ; Workers go virtual. *Personnel Journal*, Sep94, Vol. 73 Issue 9
- Gregory, D.; (1991) Trade Union Policy and Worker Orientation, in *On Busıness and Work:* Toward New Frontiers,Sweden,
- Gregory, D.; (1993) Labour Market Trends, *On Business and Work*,(Edit. J.Thurman vd) International Labour Office Pub. Geneva,
- Grint,K.; (1992) *The Sociology of Work*, Polity pres, Blackwell
- Güler, Şevki ; (1979)*Çağdaş Sanayide İşçi İşveren İlişkilerinin Sosyolojik Anlamı*, AÜ.,DTCF. yay. Ankara
- Gülerman, A.; (1983); Robotlaşma ve Endüstri İlişkileri, *İşveren Dergisi*, Cilt xxı
- Haarmon, R.L., (1996); *İşi Yeniden Yaratmak*, Çev. Z. Dicleli, Tofaş, İstanbul.
- Habermas, J., (1993); *İdeoloji Olarak Bilim Teknik*, Yapı Kredi yayını, İstanbul.
- Hage, J.H.; Powes, C.H.; (1992); *Post-Industrial Lives*, Roles and Relationships in the 21 st Century, Sage Publications.
- Hakkı Öcal; Türkiye e-ticaret cenneti olabilir *http://www.hurriyet.com.tr/ozel/turk/99/06/15/ozehab/20oze.htm*
- Halal, William E.;(1994) Let's turn organizations into markets! *Futurist*, May/Jun94, Vol. 28 Issue 3, p8, 7p, 1bw
- Hamelink, C.J.; (1998) The Digital Advance, UN Chroicle, Vol: 35
- Hamilton, R.F., (1995); Max Weber's The Protestant Ethic, A Commentary on the thesis and Its Reception in the Academic Community, Centre for Advenced Study in the

Social Science,WorkingPaper, İnternet:
http://home.march.es/ijm/ceacs/HAMILTON.HTM

- Hamunan, Robin; Online Education: a paper about the need for and applications of Internet based education in distance education and classroom based learning. *http://www.cybersociology.com/*
- Hammer, M.;Champy, J., (1994), *Değişim Mühendisliği*, Çev. S. Gül, Sabah Yayınları, İstanbul.
- Hammer, M.;vd. (1994) *Değişim Mühendisliği*, Sabah yay. İstanbul
- Handy, C. (1995) *The Empty Raincoat,Making of the Future*, London
- Handy, Charles Trust and the Virtual Organization, *Harward Business Review*, May/June, 1995.
- Harler, Curt; (1998); The good, the bad and the fattening. *America's Network*, 03/15/98, Vol. 102 Issue 6, pS-26, 3p
- Hayden, Tom;(1999) The Battle in Seattle What Was That All About? *Washington Post* December 5 , 1999.
- Heller, A.; (1993)ModernitedeAhlaki Durum, *Modernite versus Postmodernite*, Der. M.Küçük, Vadi yay. Ankara, Ankara
- Heller, F.; Ruiz-Quintanilla, (1996) Work ethic, *International Encyclopedia of Business and Management.*
- Henrik Olesen; Migration, Return, and Development: An Institutional Perspective; *International Migration* Vol. 40 (5) SI 2/2002
- Hicks, H.G.&Gullett, C.R; (1975) *Organizations: Theory and Behaviour*, Mc.Grow-Hill Book Company,
- Hildebrand, Karen; Manageing Telecommuter, *Colorado Business*, March 98, Vol.25, Issue.3, *s.48*
- Hill, E. Jeffrey; Hawkins, Alan J.; et al.;(1996) Work and family in the virtual office. *Family Relations*, Jul96, Vol. 45 Issue 3, p293, 9p, 5 charts

- Hirszowicz,M.; (1985); *Industrial Sociology,* St. Martin's Press, New York
- Horkheimer, M., (1190), *Akıl Tutulması*, Metis Yayınları, İstanbul.
- Hormozi, A.M.; Harding, W.T.; et. All; Is the *Internet* feasible and profitable for *small* businesses? S.A.M. Advanced Management Journal,Summr 1998, Vol. 63, Issue 3.
- Human Resources Industry Development Center; *International Migration Of Skilled Workers*: Facts And Factors, Secember 1999, Canada; S.16.
- Hummen, W., (1986), Developing Countries and New Thecnology, and Development, *Technology and Development* Center f for European and Middle Eastern Studies and Turk Henkel.
- ILO, (1991) Enformasyon Teknolojisinin İstihdamÇalışma Koşulları ve Endüstriyel İlişkiler Üzerindeki Etkileri, *Dünya çalışma Raporu,* Çev.N Töre vd.
- Işığıçok, Ö.; Işığıçok, E.; Aytaç, S.; Yaşam Kalitesinin Beyin Göçü Üzerine Etkisi, *9. Ergonomi Kongresinde sunulan bildiri. 2003, 16-18 Ekim* Pamukkale Üniversitesi / Denizli.
- İnam, A.;(1998); Bilgi Çağının Cehaleti, *Bilgi ve Toplum* Dergisi, s.1., İstanbul.
- Jaafari, L.İ.; The Brain Drain to the United States: The Migration of Jordanian and Palestinian Professionals and Students, *Journal of Palestine Studies*, Vol.3, No.1, Autum,1973, s.119-131.
- Jacson, M.P.; (1991) *An Introduction to Industrial Relations*, Routlage,1991) London
- James Walsh, J.; (1994) Will The Jobs Ever Comes the Back? *Time,* February
- James, W.; (1986), *Pragmacılık,* Çev. M. Aşkın, İst.
- Jamieson,D.; O'mara, J.; (1991) *Managing Workforce 2000*, Gaining The Divesity Advantages, Joss-Bass Publishers, San Francisco,

- Jeanniere,A.; (1993) Modernite Nedir? *Modernite Versus Post Modernite,* Der.M. Küçük, Vadi/Toplum yay.Ankara, 1993
- Jenner, Lisa Are You Ready For The Virtual Workplace? *Hr Focus*, Jul94, Vol. 71 Issue 7.
- Johnston, Elizabet; The Community in Cyberspace Internet; http://www.acs.ucalgary.ca/~dabrent/380/webproj/commun.html
- Johnston, W.B.; (1991) *Global Work Force 2000:* The NewWorld Labour Market, Harward BusinessReview, March,April 1991
- Jung, C. G.; (1996) Modern İnsanın Tinsel Sorunu, Araf, Sayı:9, Aralık 1996, Çev. A.Oyal, İnternet; http://www.araf.net/dergi/sayi09/html/cjung964.shtml
- Kapur, D.; McHale, J.; Göçün Yeni Ödülü, *Foreign Policy,* Mart/Nisan,,2004, s.49.
- Kavrakoğlu, İ.; (1993) Globalleşme, Değişim ve Yönetim, *İş Yönetiminde Devrim,* İMV. yay., İst.
- Kaya Muammer ; (2002) "Beyin Göçü", http://www.ogutekamsitemynet.com/yazilar/.
- Kerr,C.&Dunlop&Harbson&Myers (1960);*Industrialism and Industrial Man,* Harward University Press, Cambridge, Massachusetts. (Bir alt bölümünün çevirisi için bkz. Sezal, Sosyoloji Yazıları)
- Khwaja, Y.; Scaramozzino, P.; Unknown Talents and the Brain Drain: The Informational Role of Migration April 2003, s.4.
- Kılıç, Mine; (1999) Yerli Amazon Superonline İnternet : *http://www.hurriyet.com.tr/ozel/turk/99/06/15/ozehab/11oze.htm*
- Kimbal, Gleen; The Anatomy of the Virtual Corporation, İnternet: http://www.idg.net/idg-frames/english/content.cgi?vc=docid_9-59184.html

- Kofler, Angelika,, Digital Europe 1998: Policies, technological development and implementation of the emerging... Innovation: The European Journal of *Social* Sciences, Mar98, Vol. 11 Issue 1.
- Kongar, E., (1981), *Toplumsal Değişme Kuramları,* Remzi Yay. İstanbul
- Korpi, W.; (1978); *The Working Class in Welfare Capitalism: Work,Unions and Politics in Sweden,* Routledge&Kegan Paul,
- Kozanoğlu, C.; (1995), *Cilalı İmaj Devri*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Kozlu, C.; (1994) *Vizyon Arayışları,* Türkiye İş Bankası yay.
- Köksal, A. (1987) Bilişim Toplumu ve Türkiye; *Hızlı Teknolojik Değişim Karşısında Türkiye;* Boğaziçi Ünv. yay.
- Kösemihal, N.Ş.; (1982)*Sosyoloji Tarihi,* Remzi Kitapevi yay. İstanbul
- Kumar, K.(1995); *From Post-Industrial to Post-Moden Society,* New Theories of the Contemparary World, Blackwell.
- Kumar, K., (1978); *Prophency and Progress,* The Sociology of Industrial and Post-Industrial Societies, Penguen Press, London.
- Lafargue, P., (1998); Tembellik Hakkından Seçmeler, *Cogito*, Sayı.12.
- Lansbury, R.S. & Bamber, G.J:, (1989); Technolojical Change, Industrial Realtions and Human Resource Management, *New Thecnology: International Perspectives on Humman Resources and Industrial Relations,* Edit. Bamber, Unwin Hyman London,
- Lasch, C.; (1979); *The Culture of Narcissism*: American Life in an Age of Diminishing Expectations, W.W. Norton&Company, New York.
- Lasch, S., (1992); *Sociology of Post-modernizm*, Routledge, London.

- Laslo, E.; (1992) Information Technology and Social Change: An evolutionary systems analysis. *Behavioral Science*, Oct92, Vol.37. Issue.4.
- Laubacher, R,J.; Malone, T.; *Two Senarios for 21st Centry Organizations: Shifting Networks of Small Firms or all Encompassing "Virtual Countries"?* Sloan Scohool of Management, MIT Working Group, Januarry, 1997, İnternet: http://ccs.mit.edu/21CWP001.html
- Lee, Eddy;(1996) Globalization and Employment: Is Anxiety Justified?" International Labor Review Vol. 135 (1996), No. 5, November 26.
- Lindholm, R.; (1993);Business policies and Management Strategies, *On Busines and Work* (Edit.Thurman vd.) International Labour Office Pub. Geneva,
- Liska, A.; Grune, I.;(1999), Bir Post-Modern Kültür Olarak İnternet, *Bilgi ve Toplum* Dergis, s. 2. Çev. Doğan Bıçakçı, İstanbul.
- Lord, S.C. (?) Redifining the Protestant Work Ethic for the Year 2000. Depauw University. İnternet: *http://www.depauw.edu/voluteer/slordetli.htm*
- Lordoğlu, K.; (1992) Yarın: Yeni Teknolojiler, Eski Sendikalar, *İktisat Dergisi*,Ağustos/Eylül
- Lordoğu, K. (vd.); (1999), *Çalışma Ekonomisi*, Beta Yayınları, İstanbul.
- Loveman, G. &Sengenberger, W.; (1990) Introduction-Economic and Social Reorganization in the Small and Medium- Seized Enterprise Sector, in *The Reemergence of Small Enterprises: Industrial Restructuring in Industrialized Countries,*Edit by W.Sengerberger,G. Loveman, M.J. Piore,ILO Pub. Geneva,
- Lyon, David; (1997) *Elektronik Göz*, Çev. D. Hattatoğlu, Sarmal Yayınevi, İstanbul.
- MacIver R.M.; Page, C.H.; (1969), Cemiyet, MEB Yay., İatanbul

- Mahhew, J.T.;(1997) Are Networks Better Than Nations? *New Perspective Quarterly*, Spring97, Vol. 14. Issue. 2.
- Malhotra, Yogesh. (1997). Virtual Corporations, Human Issues & Information Technology [İnternet dökümanı] URL http://www.brint.com/interview/astdint.htm
- Manisalı, E.; (1986)Technology and Development; Widdening Gap Between Industrialised Countries and L.D.C.s *Technology and Development*, Center for European and Middle Eastern Studies and Türk Henkel
- Manning; Chris; (1998) Does globalisation undermine labour standards? Lessons from East Asia , *Australian Jornal of International Affairs*, Vol.52, Issue 2.
- March,J.G.& Simon, H.A.; (1975) *Örgütler*, Çev.Ö. Bozkurt ve O. O naran, TODAİE yay. Ankara,
- Marcuse, H.; (1975)*Tek Boyutlu İnsan*, Çev. A. Timuçin vd. May yay. İstanbul, 1975
- Marks, K., Engels, F.;(1990); *Alman İdeolojisi*, Çev. H.Erbil, Melsa Yayıcılık, İstanbul.
- Marshall, G.;(1999) *Sosyoloji Sözlüğü*, Çev. O. Akınhay ve D. Kömürcü, Bilim ve Sanat Yayınevi, Ankara.
- Martin, H.P.; Schuman, H.; (1997); *Globalleşme Tuzağı*, Çev. Karadana, Kahraman, Ümit Yay. Ankara.
- Martin, W.J.; (1988) *The Information Society*, Association for Management, London.
- Marx, Gary T. ; (1996) *Privacy and Technology* , Telektronik January 1996, İnternet adresi: http://web.mit.edu/gtmarx/www/privantt.html
- MasudaY.; (1990)*Managing in the Information Society*, Relasing Snergy Japanese Style, Bassil blackwell
- May, C. (2002) *The Information Society:*A Sceptical View. Cambridge: Polity Press .
- Maynard, R.; 1997; Trade links via the Internet, Nation's Business, Dec. 97, Vol. 85, ıssue 12.

- Maynard, Roberta; (1994); The growing appeal of telecommuting., *Nation's Business*, Aug94, Vol. 82 Issue 8, p61, 2p, 2c
- Mc Groger, D.; (1970); Örgütün İnsan İlişkileri Yönü, Çev. D. Energin, ODTÜ: yay.
- McClelland, D.; (1974), Ulusal Özellik ve Türkiye ve İran'da Ekonomik Gelişme, *TODAİE Dergisi*, c.7, s.3.
- Mccune, Jebby;;(1999) Big Brother Is watching You. . *Management Review*, Mar99, Vol. 88, Issue.
- McCune, Jenny C.;(1998) Telecommuting revisited, *Management Review*, Feb98, Vol. 87 Issue 2, p10, 7p, 3 charts, 10c
- MEB., (?) *Enformasyon Toplumu ve Eğitim Sistemleri Üzerindeki Etkileri*,
- Metcalfe, Bob; (1997) Rethinking Big Cities in an Age of Small Towns on Virtual Communities Info World, 08/18/1997, Vol.19, Issue 33
- Michalski, Jerry; (1995) What is Virtual Community? New Perspective Quarterly, Spring, Spring 1995, Vol.1, Issue.2
- Mill, J.S.; (1986)*Faydacılık*, Çev. N.Çoşkunlar, MEB, yay.
- Mittelman, james H.; (1995) Rethinking the international division of labour in the context of globalisation, *Third World Quarterly*, Vol.16, Issue 2.
- Miyagawa, K.; Scale Economies in Education and the Brain Drain, *International Economic Review*, Vol.32, No.3; Aug., 1991, s.743-759, s.743..
- Moody, R.A.; Reexamining Brain Drain From The Former Soviet Union, *The Nonproliferation Review/Spring-Summer 1996, s.94.*
- Morley, D.; Robins, K.; (1997) Kimlik Mekanları, Çev, E. Zebekoğlu, Ayrıntı Yay., İstanbul
- Murphay,J.W.; (1989) *Post modern Social Analysis* and Criticism, Greenwood Press, 1989

- Naisbit, J.; (1994) *Global Paradoks*, Sabah Yayınları
- Naisbitt, J. (1987) *2000 Yılının Sonrası: Sanayi Sonrası Toplum*, Ter. Yay. İstanbul
- Naisbitt, J., (1990) *Megatrends 2000* ; Büyük Yönelimler, Form Yay.Erdal Güven, İstanbul
- Naschold, F.; (1993), Experiences in Restructring of Work Organization, *On Business and Work*, (Edit. J.Thurman vd) International Labour Office Pub. Geneva,
- Naschold, F.; (1993); Development in Work Design, *On Business and Work*,(Edit.J.Thuran vd.) International Labour Office Pub. Geneva,
- Nef, J.; (1980) *Sanayileşmenin Kültür Temelleri*, Kalemyay.çev.E. Güngör, İstanbul
- Newland, Kathleen; (1999); Dünya İşçileri Ne Yapmalı, *Foreign Policy*, Y.2, S.5.
- Newstrom J.W.& Keith Davis, (1993) *Organizational Behavior, Human Behavior at Work*, Mc Grpw-Hill, ınc. O-ECD, (1992) L*abour Market Policies For The 1990*s , Paris,
- Nigohosian, R.H., (1980); The Effect of the Protestant Work Ethic on Capitalism and Poor, Rodos, İnternet: http://www.slcc.edu/distance/ inet/ecn274/paper2.html
- Nilles, Jack; (1998), Some Comınon -and Not So Common-Telework/Telecomınuting Questions, JALA International, Inc., İnternet adresi: http://www.jola.com/faq.html#what
- Occhionero, Maria Ferrari; (1997); The globalization of uncertainties, *International Review of Sociology*, Vol.7.; Issue.3.
- Odabaşı, Y.; (1999) *Tüketim Kültürü*, Sistem Yayınları, Sistem Yayınları, İstanbul.
- OECD <O:P</O:P A Global Marketplace For SMEs Review of SME Internet ad: http://www.oecd.org/dsti/sti/industry/smes/act/sme-site.htm

- OECD *Economic Surveys*, 1992-1993, Turkey, Oral, M. Rekabet Ölçümü ve Strateji Saptaması,Türkiye Sanayinin Rekabet Gücü ve Stratejisi *TMMOB 93' Sanayi Kongresi* Bildirileri, Ankara 1993
- OECD, (1988)*New Technologies in the 1990's* : A Socio-economic Strategy, Paris,
- OECD.; Electronic Commerce, Jobs and Skills, Agust 1998, İnternet adresi: http://www.noie.gov.au/oecd/08e85007.pdf
- OECD: ;(the Economic and Social Impacts. Of Electronic Commerce Agust, 1998, İnternet adresi: *http://www.noie.gov.au/oecd/e&simpact.pdf)*
- OECD; Societal Implications of Electronic Commerce, Agust, 1998, İnternet adresi: İnternet adresi: *http://www.noie.gov.au/oecd/08e85036.pdf)*
- Oktay, A.; (1995), *Medya ve Hodonizm*, Yön Yayıncılık, İstanbul.
- Orwell, George; (1985) *Bindokuzyüzseksendört*, Çev. H. Derin, Kültür B. Yay.Ankara.
- Oscarsson, B.; (1991) On Business and Work: An Overviev, in *On Business and Work Toward New Frontiers*, Sweden
- Ozakki, M.; (1992) *Technological Change&Labour Relatıos*, ILO pub Genova,1992
- Öncü,A.; (1982) *Örgüt Sosyolojisi*, Turhan Kitabevi,Ankara,
- Öztürk, O.; (1998), *Psikanaliz ve Psikoterapi*, Bilimsel Tıp Yayınları, Ankara.
- Paker, C.; (1993) Bilgi Toplumu, Bireyselleşme ve Yönetim, *İş Yönetiminde Devrim*, İstanbul Mülkiyeliler Birliği VakvıYay.
- Paker, C.; (1994); Organizasyonların Değişen Yapısı, *Pazar Potası* 15 Ocak
- Patrizia Fariselli ; Contributing To The Definition Of G7 Pilot Project N° 10 A Global Marketplace For SME's Final Report May 1998 Esprit Project N. 22.454 G7 - 10

- Pelten, J.N.; (1999) The Fast-Growing Global Brain. *Futurest*, Agust/September1999, Volume.33., Issue. 7.
- Peters, T.J.& Woterman; (1987) *Yönetme ve Yükseltme Sanatı*, Çev. S.Turgut, Altın Kit. İstanbul
- Polanyi, K.(1986); *Büyük Dönüşüm*, Çev. A. Buğra, Alan Yayıncılık, İstanbul.
- Pole, R.; (1993)*Ahlak ve Modernlik*, Çev. M. Küçük, Ayrıntı yay.İstanbul,
- Poon & Strom; Small Businesses' Use of the Internet: Some Realities, İnternet adresi: *http://info.isoc.org/isoc/whatis/conferences/inet/97/proceedings/C2/C2_1.HTM*
- Preffer, (1995) *Rekabette Üstünlüğün Sırrı İnsan*, Sabah yay. İst.
- Priest,W.C.; (1993)The Will to Create the Future: Information Highways, Economic Security and Community, Feb. 17., *e.mail* (bmslib@mitvma.mit.edu)
- Rada, J.F.; (1986)Üçüncü Dünyadan Bir Bakış, *Mikro Elektronik ve Toplum*, Ankara, Devlet Bakanlığı yay.
- Rao, J. Mohan; (1997) Globalization: A view from the South, Employment Papers, *Employment and Training Department* International Labour Office Geneva.
- Ray; L.J., Reed.; Metaphor in the Two Editions of Protestant Ethic, in *Organizing Modernity, New Weberian Perspectives on Work, Organization and Society*, , Routledge, London.
- Reese, S.D.; (1988) Relations of Occupations to Uses of Information Technologies, *Measuring The Information Society*, Edit. F. Williams, Sage Pub.
- Regan,T.; (1984) *Business Ethics*-Random Hause Inc.
- Reid, Elizabeth; (1991) Electropolis: Communication and Community on the Internet Relay Chat Internet: http://people.we.mediaone.net/elizrs/electropolis.html

- Reinhardt, Andy; (1995); New Ways to Learn, *Byte*, March /95, Mc Graw Hill, New York
- Rheingold, Howard; A Silince of My Virtual Community, Internet: gopher://gopher.well.sf.ca.us/00/Community/virtual_communities92?pid=2825&cob=home
- Rheingold, Howard; Virtual Communities Internet: htpp://www.well.com/user/hIr/vcbook/index.html
- Rielly, John, E.; (1999), Amerikan Halkı ve Dünya: Yüzyılın Sonunda Bir Anket, *Foreign Policy*, y.2; s.5.
- Rifkin, J., (1997); *Entropi: Dünyaya Yeni Bir Bakış*, İz Yayınları, istanbul.
- Ritche, J.B.; (1988)*Organizational Ethics*,Brighon Young University,
- Ritzer, F., (1997); *Postmodern Social Theory*, The Mc Graw Hill Companies Inc.
- Robert Verrue 1999"Electronıc Commerce In Europe: The Present Situation" Seminar on Electronic Commerce; Kangaroo Group - European Parliament ; Brussels *Small* Firms Struggle to Keep Up With Technology, *Christian Science Monitor Christian Science Monitor,98, Vol.90, ıssue 182.*
- Rodrik, Dani; *Küreselleşme Sınırı Aştı mı*? Çev. Akyol-Ünsal, Kızılelme yay. İstanbul.
- Roger Kerr The Brain Drain Why New Zealanders: Are Voting With Their Feet; in FA (*Feature Article);* Winter 2001, S.2;
- Rohlen, T.P.; (1987)*Japonya'da Maneviyatçılık Eğitimi*, Çev. T. Yazgan, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı yay.
- Rose, Julie, K; (1995) Moving To a New Neighborhood: America Online Community in the Modern Age htpp://www.wco.com/~jkrose/sociology/sociology.html
- Rose, M.A., (1992); *The Post-modern and Post-industrial*, A critical Analysis, Cambridge University Press.

- Rostow,W.W., (1971) Sanayi Devrimi Nasıl Başladı, *İktisat Fakültesi* Mecmuası, 30. Cilt,Eylül-Ekim, No:1-4
- Russel, B.; (1993), *İnsanlığın Geleceği*, Ter.İ.Kaya, İst.
- Rürup, B.; (1993); Work of the Future-The Future of Work, *Deutschland*, No.2,11
- Ryan, Alan; (1997), Exaggerated hopes and baseless fears, Social Research, Fall 77, Vol. 64, Issue.3
- Ryan, F.J.; (1997), Narcissism And The Moral Sense: Moral Education In The Secondary Sociology Classroom, *Social Studies*, Sep/Oct97, Vol.88, s.119.
- Sach, Jeffrey;(1998), Uluslararası Ekonomi: Küreselleşmenin Sırlarının Çözülmesi, *Foreign Policy*, Y.1; S.1.
- Sachs, W.; (1991) Artık Kalkınma Yarışı Olmayacak, *NPQ*, C.1-2
- Sadler, P., (1988) *Menagerial Leadership in the Post-Industrial Society*, Gower Pub. Comp. Ltd., GB.
- Sally; McMillan;The Virtual Corporation A Report October 16, 1994 İnternet dökümanı: http://darkwing.uoregon.edu/~sjm
- Saner, D. C.; (1992) *Zenginler, Yoksullar ve Robotlar*, Bireşim yay.1992,İst.
- Sarıbay, A.Y.; Öğün, S.S.; (1998) Bir Politikbilim Perspektifi, Asa Yay., Bursa
- Savaşır, İ.; (2000), Çal...(ış...) ma..., *Yeni Binyıl/ Binyıl Pazar*,, 4 Haziran, 2000.
- Savater; F. ; (2000) *Gençlerle Politika Üzerine*, Çev. Ş. Karadeniz, İletişim yayınları, İstanbul.
- Schroder, R., (1996); *Max Weber ve Kültür Sosyolojisi*, Çev.M. Küçük, Bilim ve Sanat Yayınevi, İstanbul.
- Schroder, R., (1997); The Sociology of Science and Technology after Relativism, in *Sociology After Postmodernizn*, Edit. D.Oven, Sage Publications.

- Schuacher,E.F.; (1989); *Küçük Güzeldir,* Cep Kitapları, İstanbul.
- Schwartz, G.G.& Neikirk, (1983) *The Work Revolution,* Raswson Associatiates, Newyork.
- Scime, Roger; "Cyberville" and the Spirit of Community: Howard Rheingold-meet Amitia Etzioni Internet: http://www.imagination.org/cyberville/cyberville.html
- Scott, M. L.; Whelan,A.; Dewdney, J.; Zwi, A.B.; "Brain drain" or ethical recruitment? in *MJA* Vol 180 16 February 2004 s. 174.
- See, H., (1972); *Modern Kapitalizmin Oluşumu,* Çev. S.Özmen, İstanbul.
- Senge, P., (1993); *Beşinci Disiplin,* Çev. A. İldeniz, A. Doğukan, Yapı Kredi Yayını, İstanbul.
- Senge, P; (1993) *Beşinci Disiplin,* Çev.A. İldeniz, A. Doğukan, Yapı Kredi Yay. İstanbul,
- Sennet, R.; (1996) Kamusal Alanın Çöküşü, Ayrıntı Yay.
- Sennett, R., (1996) *Kamusal İnsanın Çöküşü,* Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Servan-Schreiber, J.J., (1991) Dünya Meydan Okuyor, Çev.İ.Açıkgöz, Yılmaz yay. İstanbul,
- Sezal, İ., (1991) Enformasyon Toplumu, *Sosyoloji Konuşmaları,* Der.Sadettin Elibol, Ecem yay. Ankara
- Shaw, W.H.; (?)*Bussiness Ethic,* Wartonth Pub. Company.
- Shorth, Clare;(1999), The Meaning of Globalization for Development Policy, *Transnational Social Policy,* Edit. C.J. Finer, Blackwell Publisher, UK.
- Siskos, C.; Wilcox, M. D.;Feeling at home on the job, *Kiplinger's Personal Finance Magazine,* Mar98, Vol. 52 Issue 3, p20, 1/3p, 3c
- Skidmore, William; (1979) Theorotical Thinking in Sociology, Chambridge University Press, London

- Skyrme, David; Virtual Corporation, *Management Insight*, No. 2, 1995.
- Smith, Bob; Welcome to the Virtual Office, *Hr Focus*, Nov. 94, Vol. 71
- Smith, March, A.; Voices from the Well; The Logic of the Virtual Commons: http://netsan.sscnet.ucla.edu.tr/scoc/papers/voices
- Smith,C.; (1989) Technical Workers:A Class Analysis; *Organisation Theory and Class Analysis: New Approaches and New Issues*,Edit.S.R.Clegg,Waltere Berlin
- Somavia, Juan;(1999); *Decent work for all in a global economy: An ILO perspective*, To the Third WTO Ministerial Conference in Seattle (30th November to 3rd December.
- Sombart, W., (1993); Kapitalizm Öncesi İktisadi Görüş, Der. M. Özel, *Kapitalizm ve Din* içinde Ağaç yayınları, İstanbul.
- Stinchcombe,A.L.; (1990) *Information and Organizations*, University of California Pres Ltd.
- Stone, N.; (1991); Does Business Have Any Business in Education, *Harvard Business Review*, March-April,
- Sungur, N.; (1997), *Yaratıcı Düşünce*, Evrim Yayınevi, İstanbul.
- Tansel, A.; Güngör, N.D.; Türk Öğrenci Beyin Göçü: Bir Ön Değerlendirme, *I. Ulusal Bilgi, Ekonomi ve Yönetim Kongresi Bildiriler Kitabı* içinde , Kocaeli Ünv. Yay.621-642., 2002,.
- Tawney, R.H., (1971), *Foreword to The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalizm*,, M. Weber, Unwin University Press. London.
- Taylor, C., (1991), *Modernliğin Sıkıntıları*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Teknonet; (1999) Sayılarla İnternet: http://www.hurriyet.com.tr/tekno/turk/99/06/19/internet/01int.htm

- Tesoro, J.M.; Is the Electronic Eye Watching You? *World Press Review*, October, 1996. Vol.43.Issue. 10.
- The American Heritage Dictionary of the English Language: Fourth Edition. 2000
- The Economist (2004), *Pocket World in Fugure*, 2004 Edition, Profile Books Ltd., London.
- The Emerging Digital Economy; İnternet adresi: http://www.ecommerce.gov/EmergingDig.pdf
- The G-7 Information Society Pilot Project 1996/A Global Marketplace For SMSs, *Objectives And Framework For Action;* İnternet adresi: http://www.cordis.lu/esprit/src/smeframe.htm
- The G8 Pilot Project: A Global Marketplace for SME's İnternet adres.: http://www.ispo.cec.be/ecommerce/98achiev.htm
- The Industrial Aspects of Electronic Commerce; Workshop with European Industry Associations 8 April, 1999, Centre Borschette, İnternet adresi: *http://www.ispo.cec.be/nielsen/workshop.htm*)
- The surveillance society; (1999); the Economist, 05/01/1999.
- The World Bank (1995) *World Development Report* 1995
- Thompson, M.; (1993) Industrial Relations in Avustralia, in *International and Comparative Industrial Relations*, Edit. G. J. Bramber, R.D. Lansbury, Second Edition,Routlege,
- Throw, L.; (1995) *Kıran Kırana*, Afa yay. İstanbul
- Thurman, J.E.; (1993) ;Competence and Choice and Work, *On Business and Work*, (Edit. J.Thurman vd) International Labour Office Pub. Geneva,
- Tiryakian, E.A., (1990) Emile Durkheim, *Sosyolojik Çözümleme-nin Tarihi*, Çev.C. Tokluoğlu, V yay.Ank.
- TMMOB, 1993 Sanayi Kongresi, 1993, Bursa

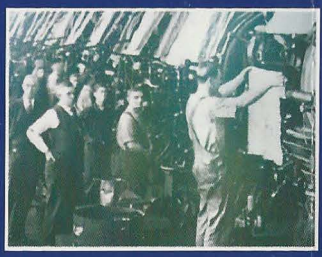
- Tocqueville,A.; (1994) Amerika'da Demokrasi, Çev. İhsan Sezal, vd., Yetkin Yay. Ankara
- Toffler, A., (1993), *Dünyayı Nası Bir Gelecek Bekliyor*?, İz Yay. Türkçesi: M. Çiftkaya, İstanbul
- Toffler, A., (1981) *Üçüncü Dalga,* Altın Kitaplar Yay.,Tükçesi: Ali Seden, İstanbul
- Toffler, A., (1991), Hızlılar ve Yavaşlar, *NPQ,* C.lt. 1,2, Güz
- Toffler, A., (1992), *Yeni Güçler Yeni Şoklar*, Altın Kitaplar Yay. Türkçesi: B. Çorakçı, İstanbul
- Toffler, A., (1996) *Yeni Bir Uygarlık Yaratmak*, Çev. Z. Dicleli, İnkilap Kit., İst.
- Tokol, A (1992/2) *Standart Dışı Çalışma Şekilleri, Sosyal SiyasetDergisi*, Haziran 1992,
- Tokol, A.; (1992/1) *Avrupa Topluluğunda Part Time Çalışma,* Uludağ Ünv. B.. Bursa
- Touraine, A. (1971)*ThePost-Industrial Society,* Random Hause, Translated by L. Mayhew, New York
- Touraine, A.; (1994) *Modernliğin Eleştirisi*, Çev. H. Tufan, Yapı-Kredi yay. İstanbul
- Tönnies, Ferdinand: (1957) On Gemeinschaft and Gesselschaft (Community and Society), Translated by C.P.Loomis, The Michigan State University Press: http://philowinona.msus.edu/ghistory/Definations/MTRWZZI.HTM
- Turan, K.; (1994)Küreselleşen Çağımız ve Çalışma Hayatı,*Kamu-İş* , İş hukuku ve İktisat Dergisi, C.3; Ocak,1994; s.3
- Turkle, S.;(1995), *Life on The Screen*: Identity in the Age of the Internet, Weidenfeld&Nicolson, London.
- Turner, B.S.(1996); *The Body and Society*, Explonations in Social Theory, Sage Publications, Second edition.
- Turner, J.H., (1978) *Sociology: Studying The Human System*, Goodyear Publihing Company, Inc.,California

- Türkdoğan, O., (1996); *İslam Ekonomik Sistemi* ve Weberci Görüşler, Turan yayıncılık, İstanbul.
- Türkdoğan, O.; (1981) *Sanayi Sosyolojisi,* Türkiyenin Sanayileşmesi, Töre Devlet Yayınevi, Ankara.
- TÜSİAD, (1991); *Türk Toplumunun Değerleri*, İstanbul.
- Uğur, A., (1989) Büyük Sıçrama: İletişim Teknolojileri ve İki Büyük İddia: "İletişim Devrimi" ile "Bilgi Toplumu", *1989 Sanayi Kongresi Bildirileri* (1), TMMOB, Makine Mühendisleri Odası Yay. Bursa,
- Uğur, A., (1993); Örgüt ve Yönetim Sosyolojisi Açısından İş Yönetiminde Devrim SempozyumununDeğerlendirilmesi, *İş Yönetiminde Devrim*, İMV. Yay. İstanbul,
- Uğur, A., (1993)İletişım, İşletmecilik ve Örgüt Sosyolojisinin İlk Randevusu, *Toplum ve Bilim*, 55-56, Bahar.
- UN; (1995) *Human Development Report*,
- UN; (2000), *Human Development Report.*
- UN; (2001), *Human Development Report.*
- UN; (2003), *Human Development Report.*
- UN; (2004), *Human Development Report.*
- UN;(1999), *Human Development Report.*
- Urry, J.; (1989) Disorganized Capitalizm and Social Class, *Organisation Theory and Class Analysis: New Approaches and New Issues*, Edit.S.R.Clegg, Walter de Gruyter.Berlin,
- Uygur, Ç.; (1991); *Dinazorların Krizi,* Alan y. İstanbul.
- Ülgener, S.,(1981); *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, Der Yayınları, İstanbul.
- Verrue Robert; Electronic Commerce in Europea: The Present Situaation" Brusseles, 20, Jannuarry, 1999 http://europa.eu.int/comn/dg13/ecie.html).
- Waters, M.,(1994); *Modern Social Theory*, Sage Publications
- Watwrs, M., (1996), *Daniel Bell*, Routledge.

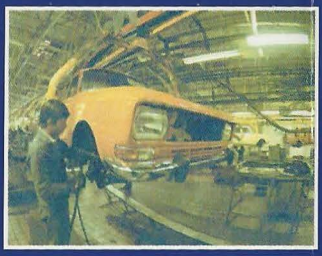
- Weber, A.; (1993), *Felsefe Tarihi*,Çev. H.V. Eralp, Sosyal Yayınları, İstanbul.
- Weber, M. (1986)Bürokrasi, *Sosyoloji Yazıları*, Edit. H.H.Gert,ve C.W. Milss, Ter.T.Parla Hürriyet Vakfı Yay. 1
- Weber, M., (1986), *Sosyoloji Yazıları*, Çev. T. Parla, Simavi Yayınları, İstanbul.
- Weber, M., (81985); *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, Çev. Z. Aruoba, Hil Yayınları, İstanbul.
- Weber, Max; (1986) *Sosyoloji Yazıları*, Çev T. Parla, İstanbul.
- Weber, Max; The Sociology of Community, http://www.asahinet.or.jp/~hw8m-mrkm/weber/society/soci_comm/index.html
- Wheeler, H.J.; (1993) Industrial Relations in the United Statas of America, *International and Comparative Industrial Relations, in International and Comparative Industrial Relation*, Edit. G. j. Bramber, R.D.Lansbury, Second Edition, Routlege,
- Wilkin, Peter; (1996); New myths for the south: Globalisation and the conflict between private power and freedom; *Third World Quarterly*, Vol. 17; Issue.2.
- Williams, F., (1988) The Information Society as an Object of Society, *in Measuring The Information Society*, Edit.F. Williams, Sage Publication.
- Womack, J.P.&Jones,; Roos, (1993) *Dünyayı Değiştiren Makine*, Otomotiv Sanayi Derneği yay. İstanbul
- Yankelovich, D.; vd.. (1984); US Industry and The Work Ethic, *Dialog*, N.66-4
- Yentürk,N.; (1993)Post-Fordist Fordist Gelişmeler ve Dünya İktisadi İşbölümünün Geleceği *Toplum ve Bilim*56-61, Bahar, 93, s.44
- Yılmaz, A. (1995); *Modernden Postmoderne Siyasal Arayışlar*, Vadi Yayınlaarı, Ankara.

- Young,R., Reconstituting Technology: Chips, Genes, Spaces. Internet: http://www.shef.ac.uk
- Yücaoğlu, E.; (1993)Glaballeşme Sürecinde Yönetim Anlayışı, *İş Yönetiminde Devrim*, İstanbul Mülkiyeliler Vakfı Yay.,
- Yüzak, Özlem;Küreselleşmenin Sınırsızlığı Sorgulanıyor; *Cumhuriyet*, İnternet: http://garildi.cumhuriyet.com.tr.
- ZDNet Privacy Survey Results *August 10, 1999* PC Magazine, İnternet adresi: http://www.zdnet.com/pcmag/stories/reviews/0,6755,2311786,00.html
- Zencirkıran, M. (2003), *Post-modernite ve Örgütler*, Basılmamış Dok. Tezi, UÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Zimmerman; F.O.; Structural and Managerial Aspects of Virtual Enterprises, İnternet: http://www.seda.sowi.uni-bamberg.de/~fzimmerm/paper/
- Zukerman,A. The Future of ISO 9000, May 1995, Quality Process'den ak. *İnternet?*

ENDÜSTRİYEL & POST-ENDÜSTRİYEL DÖNÜŞÜM

"Zamanların en iyisiydi, zamanların en kötüsüydü;... umudun baharı, umutsuzluğun kışıydı..."

Dickens endüstri çağını anlatırken böyle diyor...

Tıpkı endüstri çağı gibi, post- endüstriyel/ enformasyon çağı da "en çok değişen" ve 'en çok değiştiren' bir çağ olmuştur.

Bu kitap, insanlığın yaşama, çalışma ve düşünce biçimlerinde son derece köklü dönüşümleri beraberinde getiren endüstriyel ve post- endüstriyel toplumları incelemektedir.

THG
0761625
BRO
THG 0761625 BRO

EKİN Basım Yayın Dağıtım
Şehreküstü Mah. Cumhuriyet Cad.
Durak Sk. No: 2 Osmangazi / BURSA
Tel.: (0224) 220 16 72 - 223 04 37
Fax: (0224) 223 41 12
e-mail: info@ekinyayinevi.com

Bu kitabın bandrol seri numarası
THG-BRO 760469-761668
arasındadır.

Sipariş
www.ekinyayinevi.com

ISBN: 978-605-327-002-7
9 786053 270027